



Харківщинознавство

8-9



ХАРКІВЩИНОЗНАВСТВО

Навчальний посібник для учнів 8–9 класів
загальноосвітніх навчальних закладів

3-тє видання, перероблене й доповнене

Харків
«Гімназія»
2011

УДК 908(2УкрХар)
ББК 63.3(2Укр52)
Х23

Рекомендовано вченою радою
КВНЗ «Харківська академія неперервної освіти»
(протокол № 2 від 22.06.2010)

Над змістом, добором ілюстративних матеріалів
працювали:

Л. Д. Покроєва, ректор КВНЗ ХАНО, канд. пед. наук, доцент — загальне редагування;

Т. В. Дрожжина, проректор з навчальної роботи КВНЗ ХАНО, канд. пед. наук — вступ, § 1–9, загальне редагування;

О. І. Грінченко, викладач кафедри методики суспільно-гуманітарних дисциплін КВНЗ ХАНО — § 10, 11, 14, 41–52;

С. Л. Губіна, старший викладач кафедри методики суспільно-гуманітарних дисциплін КВНЗ ХАНО — § 22, 23, 27, 31–35;

Л. І. Дух, старший викладач кафедри методики суспільно-гуманітарних дисциплін КВНЗ ХАНО — § 15–21, 28, 29;

В. Г. Левчук, радник голови Харківської обласної державної адміністрації з питань діяльності громадських і релігійних організацій, канд. филос. наук — § 40;

Л. М. Пужайчереда, викладач кафедри методики суспільно-гуманітарних дисциплін КВНЗ ХАНО — § 53;

О. М. Саввіч, методист Центру аналізу та прогнозування розвитку освіти КВНЗ ХАНО — § 12, 13, 54, 55;

К. М. Слесик, завідувач кафедри методики суспільно-гуманітарних дисциплін КВНЗ ХАНО, канд. пед. наук — § 24–26, 30, 36–39

Рецензенти:

М. П. Маслов — професор кафедри історичних дисциплін ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, кандидат історичних наук;

А. М. Байназаров — доцент кафедри фізичної географії і картографії ХНУ ім. В. Н. Каразіна, кандидат географічних наук

Харківщинознавство : навч. посіб. для учнів 8–9 кл.
Х23 загальноосвіт. навч. закл. / О. І. Грінченко, С. Л. Губіна,
Т. В. Дрожжина та ін. ; за ред. Л. Д. Покроєвої, Т. В. Дрожжиної ; Харківська академія неперервної освіти. — Вид. 3-тє, переробл. й доповн. — Х. : Гімназія, 2011. — 448 с.

ISBN 978-966-474-129-0.

Навчальний посібник складений відповідно до нової програми спецкурсу «Харківщинознавство», висвітлює основні питання з історії та географії Харківської області.

Рекомендовано для учнів 8–9-х класів загальноосвітніх навчальних закладів, учителів, які викладають спецкурс «Харківщинознавство», учителів історії та географії, керівників краєзнавчих гуртків та всіх, хто цікавиться рідним краєм.

УДК 908(2УкрХар)
ББК 63.3(2Укр52)

© ХОНМІБО, 2004

© КВНЗ ХАНО, переробка й доповнення, 2010

ISBN 978-966-474-129-0

© ТОВ ТО «Гімназія», оригінал-макет, 2010

Юний друже!

Харківська обласна рада V скликання прийняла рішення про щорічне відзначення 19 вересня Дня Харківської області. Цю дату приурочено до дня остаточного визволення в 1943 році нашого краю від німецько-фашистських загарбників.

З архівів нещодавно стало відомо, що 28 липня 1765 року було утворено Слобідсько-Українську губернію з центром у місті Харкові, яка згодом перетворилася на Харківську область.

Навчальний курс «Харківщинознавство» введено в школах, ліцеях і гімназіях нашої області за особистої ініціативи відомої в Україні людини, громадського діяча, справжнього громадянина України та патріота Харківщини Євгена Петровича Кушнарьова, який писав: «Без минулого немає майбутнього, і тільки пишаючись своїм корінням, примножуючи надбання предків, ти зможеш досягти того, щоб прийдешні покоління пишалися тобою».

Харківщина — це насичена подіями історія, бурхливий економічний розвиток, яскраве культурне життя.

Територія Харківщини унікальна своєю природою: просторі степи, безкраї лани, красиві річки та водоймища, заповідні ліси та луки. Харківська область, особливо місто Харків, відомі своїми пам'ятниками та архітектурними комплексами, які мають значну історичну та культурну цінність.

Своєю неповторністю наш край завдячує людям, які тут живуть, працюють і творять. Наші земляки завжди плідно працювали і багато в чому були першими: вони досліджували космос та вирощували високі врожаї, брали участь у сходженнях на Еверест та Олімпійських іграх, конструювали військову техніку та боролися за права людини, проводили унікальні експерименти в різних галузях.

Харківщина є батьківщиною всесвітньо відомих художників, музикантів, акторів, письменників, науковців та дослідників. Наш край дав світу трьох лауреатів Нобелівської премії!

І сьогодні в незалежній Україні харків'яни інтенсивно розвивають сучасні системи зв'язку, будують турбіни та літаки, створюють нові підприємства, запроваджують прогресивні технології у сільському господарстві.

Харківщина завжди була, є і буде толерантним багатонаціональним краєм, де пліч-о-пліч співпрацюють люди різних національностей та культур. Шанувати, розуміти і цінувати здобутки свого краю і своїх земляків — заповідь поваги до своєї країни, до свого та інших народів.

Бажаю тобі, ознайомившись із славетним минулим і сучасністю нашого краю, взяти корисний досвід для свого майбуття, щоб згодом можна було з гордістю сказати: «Я харків'янин — громадянин України!»

І де б ти не був, нехай сила і міць, енергія і багатство рідного краю допомагають тобі на шляху до життєвого успіху!

Голова
Харківської обласної ради



Сергій Чернов

Як працювати з підручником

Дорогі друзі!

Ви розпочинаєте вивчення унікального курсу «Харківщинознавство». Ми пропонуємо вам подорож у просторі та часі нашим рідним краєм. Надійним помічником у цій подорожі стане підручник, який ви тримаєте в руках. Це підручник нового покоління, автори якого прагнули зробити вашу подорож і цікавою, і корисною.

Кожен параграф підручника розпочинається інформацією про його зміст і призначення та рубрикою «Пригадайте», у якій містяться запитання, що пов'язують матеріал теми з уже відомими вам фактами.

Навчальна інформація параграфів поділена на змістовні блоки. Рубрика «Це треба знати» знайомить вас з науковими поняттями і термінами, необхідними для опанування навчального матеріалу. У той же час рубрика «Це цікаво» переконає, що вивчати цей курс не лише корисно, а й дійсно цікаво.

Текстова інформація супроводжується рисунками й фотографіями, картосхемами, таблицями, графіками, діаграмами, які сприяють кращому засвоєнню змісту.

Закінчується знайомство з параграфом рубриками «Перевірємо свої знання» та «Набуваємо практичних навичок», адже навчальна робота має своєю метою поповнення запасу знань, умінь і навичок, які обов'язково стануть вам у пригоді. А при виконанні творчих завдань ви навчитесь аргументовано відстоювати свою позицію з того чи іншого проблемного питання.

У кінці підручника ви знайдете корисну інформацію: хронологічну таблицю подій, які визначили історичний розвиток Харківщини, а також список літератури, знайомство з якою допоможе розширити горизонти знань про рідний край.

І ще кілька порад щодо роботи з підручником: під час ознайомлення з текстом параграфа не намагайтеся його механічно запам'ятати. Зосереджуйте увагу на найважливіших положеннях та нових поняттях. Для кращого розуміння навчального матеріалу скористайтеся запитаннями і завданнями до параграфа.

Підручник — це не універсальний довідник, що містить відповіді на всі питання. Тому для кращого опанування теми слід користуватися додатковими джерелами інформації: хрестоматіями, енциклопедіями, довідниками, матеріалами Інтернету тощо.

Успіхів, наснаги й задоволення у подорожі сторінками «Харківщинознавства»!

Авторський колектив

ВСТУП

Навчальний курс «Харківщинознавство»

Опрацювавши матеріал цього параграфа, ви зможете:

- назвати основні джерела вивчення курсу «Харківщинознавство», видатних дослідників історії та географії Харківщини;
- пояснити і застосувати поняття «харківщинознавство», «Слобожанщина», «краєзнавчі дослідження»;
- розпізнавати та описувати методи краєзнавчих досліджень;
- висловлювати судження про необхідність вивчення курсу «Харківщинознавство».

Пригадайте

Що ви знаєте про місто чи село, у якому народилися?

Навчальний курс «Харківщинознавство». Ми часто вживаємо словосполучення «рідний край», «наш край». Ці поняття означають ту територію, землю, де народилася та живе людина. Для кожного жителя нашої країни — це Україна, для кожного харків'янина та жителя нашої області — Харків і Харківщина.

Ці поняття означають ще і рідне місто, село, селище, район, навіть квартал і вулицю, де виросла людина, де мешкає, навчається чи працює. Ось чому тим, хто живе на Харківщині, цікава історія та сучасність нашого рідного краю, бо це наша мала батьківщина.

Складові навчального курсу: історія та географія рідного краю. Дізнатися про виникнення і розвиток, минуле та сьогодення Харківщини ви зможете на уроках харківщинознавства. Складатиметься цей курс із таких розділів: географія, історія, культура, література, архітектура рідного краю.

Обов'язковим є вивчення всесвітньої історії. Вона складається з історії Стародавнього світу, історія Середніх віків, Нової історії, Новітньої історії. У кожному з цих часових проміжків розглядається розвиток окремих держав і різних народів. У курсі всесвітньої історії вивчається й історія України як однієї із самостійних країн. Історія Харківщини як складова історії нашої держави також посідає чільне місце в загальному історичному процесі.

У період становлення і розвитку української державності зростає інтерес до минулого нашої країни та рідного краю. Із XVII ст. наш край інтенсивно почав заселятися. Наші предки назвали свою нову малу батьківщину Слобожанщиною.

Джерела знань про рідний край, краєзнавчі дослідження. Ви вже знаєте, що важливу роль у вивченні історії відіграють історичні джерела — пам'ятки минулого, що їх використовують під час вивчення історії людства. Історичні джерела бувають речові, писемні та усні.

Речовими історичними джерелами є різноманітні залишки життєвого процесу та діяльності людей, що збереглися з далеких часів. Вивчає історію людства, користуючися речовими джерелами наука археологія. Археологічні пам'ятки мають неабияке значення в безпосередньому вивченні способу життя людей тому, що вони були частиною їх життя. Ретельне вивчення цих пам'яток дає уявлення про спосіб життя людей різних часів.

Писемними історичними джерелами є різні хроніки, літописи, інколи твори давньої художньої літератури. Писемними історичними джерелами вважають також написи, господарські записи, ділові, юридичні документи. Такі джерела називають документами.

Усними історичними джерелами можуть слугувати пісні, думи, оповіді, легенди, перекази, навіть казки, тобто багатожанровий фольклор народу.

Проте писемні та усні джерела потребують критичного відношення для з'ясування міри достовірності, тому що вони розповідають про певні події так, як ці події виглядали у свідомості тодішніх людей.

Допомагають вивченню історії науки: *етнографія*, яка описово вивчає походження, склад, розселення, особливості матеріальної та духовної культури різних народів світу, і *лінгвістика*, що вивчає людську мову взагалі, а також особливості розвитку мов.



Харківська земля —
свідок подій, описаних у «Слові о полку Ігоровім»

Вивчення всієї сукупності пам'яток і фактів — археологічних, етнографічних, лінгвістичних, письмових та усних джерел дозволяє точніше побачити картину життя людей у минулому.

Вивчаючи історію, учені використовують усі доступні історичні джерела. Далеке минуле нашого краю ми можемо вивчити виключно з археологічних джерел. На Харківщині давно і цілеспрямовано проводять археологічні розкопки, під час яких знаходять нові пам'ятки. Археологічні знахідки зберігаються в археологічному музеї Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, у Харківському історичному музеї.

Після виникнення писемності деякі факти про минуле нашої області зустрічаються в писемних джерелах, наприклад широко відомому творі «Слово о полку Ігоровім». У середині XVII ст. писемність вже широко використовувалась, тому питання про заснування Харкова та багатьох міст і сіл нашого краю відображено в різних писемних джерелах, що збереглися в архівах і бібліотеках.

На підставі різноманітних історичних джерел учені досліджують умови, особливості життя різних верств населення нашого краю, їхній внесок у подальший розвиток суспільства.

Це цікаво



Багалій
Дмитро Іванович
(1857–1932)

Український історик і суспільний діяч, академік Академії наук УРСР, народився в сім'ї ремісника, закінчив Харківський університет, у 1906–1910 рр. був його ректором. Автор багатьох праць з питань вітчизняної історії, зокрема з історії Слобідської, Лівобережної, Південної України. Д. І. Багалій увів у науковий обіг багато архівних джерел, зробив великий внесок у розвиток історіографії, джерелознавства, архівознавства.

«Європейські педагоги завжди вимагають, щоб починалася знайомість учнів перш усього з тим, що вони бачать біля і навкруги себе, щоб вони це зрозуміли, бо коли зрозуміють, то й шануватимуть, й цінуватимуть, і любитимуть» (*Багалій Д. І. Історія Слобідської України*. — Харків: Дельта, 1990. — С. 14).



Рудницький
Степан Львович
(1877–1937)

Український географ і картограф, академік Академії наук УРСР, С. Л. Рудницький з 1926 по 1933 р. жив і працював у Харкові. У 1927 р. став організатором і першим директором Українського науково-дослідного інституту географії і картографії.

Одним з важливих завдань інституту С. Л. Рудницький визначав освітню діяльність. Він організував при Інституті курси перепідготовки вчителів, на яких вони слухали курс загальної новітньої географії та географії українських земель, училися досліджувати природу рідного краю та проводити краєзнавчі екскурсії. З 1929 р. очолював комісію краєзнавства, а також Музей антропології та етнографії ім. Ф. Вовка.

Пам'ятаймо слова С. Л. Рудницького: «...кожен чоловік, кожен народ повинен любити свій край і знати його, бо дійсна любов коріниться тільки на знанні» (*Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України? / Упор., передмова О. І. Шабля. — Львів : Світ, 1994. — С. 291*).



Тронько Петро
Тимофійович

Народився 12 липня 1915 р. в с. Заброди Богодухівського повіту на Харківщині. Доктор історичних наук, професор, академік Національної академії наук України, лауреат Державної премії СРСР, Герой України (2000 р.). Голова правління Українського товариства охорони пам'яток історії і культури; завідувач відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАНУ, голова правління Всеукраїнської спілки краєзнавців; голова правління Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. О. Гончара; віце-президент Асоціації історичних міст України; головний редактор журналу «Краєзнавство»; голова головної редколегії Науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»; голова ради міжнародної організації «Харківське земляцтво»; голова наглядової ради Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

П. Т. Тронько багато працює над тим, щоб збудити в широких верствах населення інтерес до дослідження рідного краю.

Перевіряємо свої знання

1. Що вивчає навчальний курс «Харківщинознавство»?
2. Які джерела допомагають нам дізнаватися про минуле та сучасне Харківщини?

Набуваємо практичних навичок

Користуючися додатковою літературою, складіть перелік археологічних пам'яток, якими можна скористатися під час вивчення історії Харківщини.

Творче завдання

Використовуючи різні джерела інформації, складіть хронологічну таблицю виникнення міст і селищ Харківської області.

РОЗДІЛ І. ПРИРОДА РІДНОГО КРАЮ

Тема 1. Природні умови і природні ресурси Харківської області

§ 1. Фізико-географічне положення Харківщини

Опрацювавши матеріал цього параграфа, ви зможете:

- дізнатися про зміст і методи краєзнавчих географічних досліджень, кордони та особливості географічного положення Харківщини;
- показати на карті кордони області, сусідні регіони;
- визначити координати крайніх точок та географічного центра області, поясний і місцевий час;
- зробити висновки про вплив фізико-географічного положення на умови життя та господарське освоєння краю.

Пригадайте

Які методи використовують у фізико-географічних дослідженнях?

Фізико-географічне положення Харківщини на карті України. Географічне положення будь-якого міста чи краю визначається його географічними координатами на земній кулі. Харківська область є частиною суші в північно-східній частині України, у межах Східноєвропейської рівнини. Її територія розташована в лісостеповій і степовій зонах, у басейнах річок Дніпра і Дону.

Положення відносно морів і океанів. Наша область розташована далеко від Атлантичного океану. Відстань від західних меж Харківщини до Атлантичного узбережжя Франції — 2385 км. Найближчими морями до Харківщини є Азовське (190 км від південних меж області) та Чорне (515 км). До Північного Льодовитого океану дещо ближче, аніж до Атлантичного (Біле море знаходиться на відстані всього 1480 км від наших північних кордонів). Таке географічне положення вказує на глибинне континентальне розташування території області, але разом із тим визначає періодичний вплив на нашу територію західних атлантичних та північних арктичних повітряних мас. Азовське та Чорне моря на клімат нашої області відчутно не впливають.

Рівнинна будова земної поверхні сприяє ефективній господарській діяльності, в тому числі — будівництву та розвитку транспортної мережі. Серед великих форм земного рельєфу, які знаходяться на території області, виділяються складові

Східноєвропейської рівнини: Середньоросійська височина, Донецький кряж, Полтавська рівнина.

Крайні точки та розміри території. Площа нашої області — 31 425 км², населення складає 2 764 007 осіб (станом на 01.04.2010 р.). Велика чи мала величина території Харківщини, можна з'ясувати, порівнявши її площу з площею інших областей.



Рис. 1.1. Розташування Харківської області на карті України

Це цікаво

За величиною площі території Харківська область посідає **четверте місце** в Україні. Найбільшою є територія Одеської області — 33,31 тис. км². На другому місці — Дніпропетровська область (31,90 тис. км²), на третьому — Чернігівська (31,86 тис. км²).

Площу території Харківської області можна порівняти з площами таких держав, як Бельгія — 30,5 тис. км², Вірменія — 30,0 тис. км², Ізраїль — 21,0 тис. км².

З півночі на південь територія області простяглася від 50°27'32'' пн. ш. (с. Дегтярне) до 48°34'57'' пн. ш. (с. Далеке). Із заходу на схід — від 34°52'10'' сх. д. (с. Капранське) до 38°06'37'' (с. Терни). Таке географічне положення означає, що Харківщина **розташована в межах двох годинних поясів** — другого та третього (37° 30' — меридіан, що проходить через середину третього часового поясу).

За формою територія Харківської області нагадує багатокутник з нерівними звивистими сторонами.

Харківська область межує з Луганською (на сході), Донецькою (на південному сході), Дніпропетровською (на південному заході), Полтавською (на заході), Сумською (на північному заході) областями. Північна та північно-східна межа збігається з державним кордоном України з Російською Федерацією (Белгородська область).

Наші сусіди — це індустріально розвинуті регіони (Донбас, Придніпров'я) та індустріально-аграрні (Сумщина, Полтавщина, Центральне Чорнозем'я Росії), що сприяє розвитку вигідних економічних зв'язків.

Харківщина характеризується теплим помірно континентальним кліматом, родючими ґрунтами, з яких переважають чорноземи, та обмеженими водними ресурсами. Область має значні запаси різноманітних природних копалин, мінеральних вод.

Таким чином, фізико-географічне положення Харківської області вигідне для ведення успішної господарської діяльності.

Це цікаво

Як сформувалася територія сучасної Харківської області? Масове заселення краю почалося у середині XVII ст. У цей час виникають Харків, Вовчанськ, Печеніги, Краснокутськ, Балаклія, Ізюм і десятки інших слобід. Через це наш край став зватися Слобідською Україною (Слобожанщиною). У XVIII ст. Харків стає губернським центром Слобідської України. З 1917 по 1934 р. Харків був столицею Радянської України, з 1934 р. — обласний центр.

Перевіряємо свої знання

1. Визначте, яка паралель і який меридіан перетинають межі нашої області. На якій відстані від Харкова розташовані такі міста: Київ, Львів, Сімферополь, Москва, Берлін, Вашингтон?
2. Яка різниця в часі між Харковом і містами: а) Лондоном, б) Кя́ттом, в) Делі?
3. Чому природні умови Харківської області вважають сприятливими для життя та господарської діяльності?

Набуваємо практичних навичок

Проведіть на контурній карті межі Харківської області, позначте країні точки. Визначте положення в годинних поясах.

Творчі завдання

1. Складіть карту-схему сімейних подорожей. У якому напрямі від Харкова ви рухалися?
2. Напишіть невеличкий твір на тему: «За що я люблю природу рідного краю».

§ 2. Рельєф і геоморфологічна будова

Опрацювавши матеріал цього параграфа, ви зможете:

- назвати і показати на карті основні одиниці рельєфу області: низовини, височини, головні річкові долини, основні тектонічні структури, найвищу та найнижчу точки земної поверхні;
- визначити найпоширеніші типи та форми рельєфу, різні за походженням;
- зробити висновки про закономірності поширення типів і форм рельєфу на Харківщині.

Пригадайте

Що називають рельєфом?

Який тип рельєфу характерний для нашого краю — рівнинний чи гірський?

Фізична карта області. Якщо уважно розглянути фізичну карту Харківської області, то добре видно, що більшість її території розташована на Східноєвропейській рівнині.

Основні форми рельєфу Східноєвропейської рівнини в межах Харківщини складають вирівняні ділянки поверхні різних за висотою рівнів: слабо похилена Середньоруська височина — на півночі, Лівобережно-Придніпровська низовина — на заході, Донецький кряж — на півдні, Донецька терасова рівнина — у середній, зниженій частині території краю.

Загальний план будови поверхні. Рельєф нашої області рівнинно-хвилястий, розчленований річковими долинами, балками та схиловими ярами. Загальний похил поверхні (*як його можна визначити?*) спрямований на південь (південний захід і південний схід). Абсолютні висоти коливаються від 236 м (у відрогах Середньоруської височини, на північний захід від Золочева) до 59 м (у заплаві Сіверського Дінця, на межі Харківської та Донецької областей). Відносні висоти досягають значних величин у долинах великих річок — до 50–100 м і навіть 150 м (у долині Сіверського Дінця).

Коротка характеристика найбільших форм рельєфу області. На формування рельєфу нашого краю впливають такі чинники:

1) **коливальні** (висхідні та низхідні) **тектонічні рухи** земної кори, у теперішній час територія зазнає переважно підняття зі швидкістю 2–4 мм на рік;

2) **вода** (водна ерозія, карстові процеси). Так, **схили Середньоруської височини**, розташовані на північному сході області, розчле-



Рис. 2.1. Фізична карта південно-східної частини України

новано річками. Її південно-західні відроги утворюють майже паралельні вододільні пасма між річками Мерла, Уди, Лопань, Харків.

У місцях виходу на поверхню крейдових порід (у межах Середньоруської височини) утворюються форми карстового рельєфу: карстові лійки, улоговини, провалля.

На південному сході нашого краю тягнуться *відроги Донецького кряжа*. Його поверхня сильно розчленована ерозією. Трапляються окремі високі ділянки, що нагадують гори-останці, такі як гора Кременець поблизу міста Ізюма.

Це цікаво

За походженням рельєф території області достатньо різноманітний. Найвищі ділянки поверхні (понад 220 м) є частинами денудаційних поверхонь, які сформувалися в процесі тривалого, протягом кількох мільйонів років, руйнування давніших поверхонь морського походження.

Західну та південно-західну частину області займає *Полтавська низовинна рівнина* (висоти до 200 м). Тут чітко виділяються невеликі форми рельєфу: степові *блюдця-поди* (діаметром від 10 до 80 м і глибиною 1–2 м), що утворилися на місцях просідання лесових порід. На схилах межиріч переважає *яружно-балковий рельєф*, а в місцях, де річки підмивають високі береги, розвиваються *зсуви*.

Сучасними процесами рельєфоутворення, характерними для Харківщини, є *зсуви, западини, вимоїни, розростання ярів під тиском* господарської діяльності людини.

Це треба знати

Зсуви — зміщення маси гірських порід уздовж схилу під дією сили тяжіння.

Западини, степові блюдця — безстічні зниження рельєфу діаметром до 50 м, що можуть бути заболоченими або наповнюватися водою під час танення снігу.

Вимоїна — видовжена яма, вимита паводковими водами.

Яр — глибока крутосхила вибоїна на підвищених рівнинах або пагорбах, складена пухкими гірськими породами.

Ерозія — розмивання водними потоками гірських порід та ґрунтів. За базис ерозії слугує рівень того басейну, куди впадає окремо взятий потік. Так, загальним базисом ерозії для річкового басейну є рівень моря. Нижчого базису ерозії не може бути, якщо річка несе свої води до моря.

Денудація — сукупність процесів руйнування гірських порід водою, вітром тощо та переміщення продуктів руйнування в пониззя.

Карст — комплекс явищ, пов'язаних з розчиненням гірських порід водою; розвивається у вапняках, гіпсах, солях, крейді та інших розчинних породах. У результаті карстових процесів утворюються своєрідні форми рельєфу — лійки, печери тощо. Походить від назви плато Карст на Балканському півострові.

Антропогенний рельєф — рельєф, створений або змінений людиною.

Долина Сіверського Дінця є *найнижчою* серед усіх значних форм рельєфу Харківщини: рівень води в місці впадіння Осколу знаходиться на висоті 59 м над рівнем моря. На вододільних плато *вищою точкою* долини в межах області є висота 235 м, розташована на відрогах Донецького кряжа. Отже, перепад висот складає 176 м.

Поряд із крутими правими схилами, котрі в деяких місцях прозвали горами (Козача, Слов'янські гори), на лівому березі Сіверського Дінця далеко за обрій простяглися *річкові тераси*:

- *заплавна*, або *лучна*, з відносними висотами до 5 м;
- *борова*, або *перша надзаплавна*, із сосновими борами та піщаними кучугурами 10–15 м заввишки;
- *друга надзаплавна* (лесова);
- *третья* (таких терас може бути декілька) *надзаплавна* з двома шарами лесових порід.

Господарська оцінка рельєфу. Від ступеня розчленованості рельєфу залежить можливість використання земель у господарстві. На розчленованому рельєфі формується складна система екологічної взаємодії між усіма компонентами природи. На схи-

лах південної експозиції коротший літній день, але вища інтенсивність сонячної радіації, температура ґрунту та повітря, ніж на північних схилах. Тому досвідчені агрономи використовують південні схили для культур короткого дня та високої інтенсивності радіації — південних рослин, і навпаки.

Рівнинний рельєф області сприяє будівництву доріг та населених пунктів, прокладанню ліній електромережі та трубопроводів.

На території нашої області не відбуваються такі несприятливі природні явища, притаманні гірським територіям, як обвали, снігові лавини, великі повені, землетруси тощо.

Таким чином, рівнинний рельєф території нашого краю надає населенню суттєві переваги для створення ефективної системи господарювання, не заважає розселенню людей, побудові шляхів.

Перевіряємо свої знання

1. Які внутрішні процеси впливають на формування рельєфу області?
2. Які зовнішні процеси в теперішній час впливають на формування рельєфу?
3. Наведіть приклади різних за походженням форм рельєфу.
4. Наведіть приклади антропогенових форм рельєфу нашої області.

Набуваємо практичних навичок

На контурну карту Харківської області нанесіть основні форми рельєфу.

Творчі завдання

Опишіть характерні форми рельєфу, які трапляються поблизу вашої домівки, школи, села. Як вони утворилися? Як змінюються в теперішньому часі?

§ 3. Тектонічна та геологічна будова

Опрацювавши матеріал цього параграфа, ви зможете:

- назвати і показати на карті основні тектонічні структури області;
- навести приклади поширення гірських порід різного віку;
- аналізувати взаємозв'язок основних форм рельєфу та тектонічних структур, геологічну і тектонічну карти області;
- визначити найпоширеніші гірські породи та мінерали.

Пригадайте

Що таке платформа?

Відклад яких порід трапляється найчастіше?

Якою є характеристика основних тектонічних структур?

Як взаємозв'язані основні форми тектонічних структур і родовища корисних копалин?

Харківська область розташована в південно-західній частині *Східноєвропейської платформи*, у межах великого тектонічного прогину, який називають *Дніпровсько-Донецькою западиною*. Формування прогину відбувалося тривалий час. У середині палеозойської ери (приблизно 390 млн років тому) у цій частині платформи утворилися розломи земної кори, що супроводжувалися виливами вулканічних лав.

Надалі западина протягом часу, коли відбувалося прогинання земної кори, заповнювалася осадовими породами багатокілометрової товщі, що сформувалися в морських та континентальних умовах.

Дніпровсько-Донецька западина пролягає між *Українським щитом* і *Воронезьким кристалічним масивом*. Кристалічний фундамент платформи занурений на різну глибину (у районі Харкова це 2–3 км).

Отже, північно-східна частина нашого краю розташована на схилі Воронезького кристалічного масиву (у рельєфі відповідає Середньоруській височині), крайня південна — на схилі Українського щита. Решта території області лежить у Дніпровсько-Донецькій западині.

Вік і поширення гірських порід можна прослідкувати за стратиграфічною колонкою (рис. 3.1). Кристалічні породи платформи в межах області ніде не виходять на денну поверхню. Найдавніші, *палеозойські породи* виходять у південно-східній частині області і пов'язані з покладами аргілітів, глин, вапняків, доломітів, гіпсів, солей.

На північному сході Харківщини також виходять на поверхню *мезозойські відклади*: глини строкаті, піски, крейда, мергелі, фосфорити, вохра, бутувий камінь.

Група	Система		Індекс	Літологічний склад	Потужність (у м)	Літологічна характеристика порід	Корисні копалини	Вік (млн р.)
	Кайнозойська	Мезозойська						
Кайнозойська	Неогенова	Палеогенова	N		0-200	Піски, глини, суглинки, буре вугілля		26-1,5
	Палеогенова		F		0-700	Глини, алевроліти, піски, пісковики, опоковидні породи, мергелі, буре вугілля		67-26
Мезозойська	Юрська	Триасова	K		0-1000	Писальна крейда, мергелі, фосфорити, алевроліти, пісковики, піски		137-67
			J		0-700	Глини, алевроліти, пісковики, вапняки, буре вугілля		195-137
			T		0-1300	Глини, піски, пісковики, гравійні породи		230-195
Палеозойська	Кам'яну-гілля	Девонська	P		0-2500	Аргіліти, пісковики, доломіти, ангідрити, кам'яна сіль		285-230
			C		500-5500	Аргіліти, алевроліти, пісковики, вапняки, кам'яне вугілля		350-285
			D		0-7000	Аргіліти, алевроліти, пісковики, вапняки, мергелі, ангідрити, кам'яна сіль		410-350
Архей-протерозой	AR-PR					Граніти, гнейси		понад 1600

Рис. 3.1. Стратиграфічна колонка

Кайнозойські відклади поширені по всій території області. Це глини червоно-бурі та строкаті, піски будівельні, буре вугілля.

Нафта, природний газ приурочені до найглибших частин Донецько-Дніпровської западини.

Палеогеографічні умови. Поширення й утворення четвертинних відкладів. Палеогеографічні умови на території області протягом часу значно змінювалися. Протягом архею та протерозою відбувався тривалий процес формування Східноєвропейської платформи.

У середині палеозойської ери (девонський період) почалося інтенсивне формування Дніпровсько-Донецької западини, де накопичувалися вулканічні й осадові уламки, соленосні відклади величезної потужності. При цьому соленакопичення відбувалося в напівзамкненому басейні в умовах сухого та спекотного клімату. Наприкінці девонського періоду море відступило, і територія нашого краю стала суходолом.

Кам'яновугільний період почався з наступу моря. Протягом цього періоду відбувалося часте чергування мілкого моря з низинним суходолом, вкритим тропічними болотами. Там накопичувалися рослинні решки, що створили основу вугільних шарів. Дніпровсько-Донецька западина активно опускалася. Наприкінці періоду почалися активні складчасті рухи та підйом Донецької складчастої споруди.

Це треба знати

Палеогеографія (від грец. *paleos* — *давній* і географія) — наука про фізико-географічні умови геологічного минулого Землі.

Алевроліт — зцементована осадова гірська порода, за складом проміжна між піщаними та глинистими породами.

Ангідрит — осадова гірська порода, що складається в основному з мінералу ангідриту і домішок білого та блакитного кольорів.

Доломіт — осадова гірська порода, що складається з карбонатів Кальцію та Магнію, забарвлена у світлі кольори (білий, сіруватий тощо).

Мергель — м'яка глинисто-карбонатна (доломітова) порода. Використовується в будівництві, цементній промисловості.

Аргіліти — група гірських порід, що утворилися внаслідок ущільнення та цементації глини.

Гнейс — метаморфічна тверда гірська порода, що складається переважно з польового шпату, кварцу, кольорових мінералів. Застосовується як будівельний матеріал.

Граніт — магматична зерниста різнобарвна гірська порода. Широко використовується в будівництві. Гнейси та граніти в Харківській області ніде на поверхню не виходять, вони перекриті потужними шарами осадових порід.

Фосфорити — гірська порода, що містить значну кількість солей фосфорної кислоти, використовується для виробництва фосфорних добрив.

Опока — пориста кременисто-глиниста міцна гірська порода, забарвлена від світло-сірого до майже чорного кольору.

Стратиграфічна колонка показує послідовність нашарувань гірських порід, характеризує контакти між ними та склад. Її будують на підставі даних геологічної карти, зліва пишуть підрозділи та індекси геохронологічної шкали, справа — характеристику та потужність порід, тривалість періоду геологічної історії.

На початку пермського періоду в умовах сухого і спекотного клімату в морських лагунах формувалися відкладення червоноколірних глин і пісковиків, а потім вапняки, доломіти, солі. Таким чином, наприкінці палеозойської ери сформувались основні риси геологічної (тектонічної) структури території Харківської області.

Протягом мезозойської ери море кілька разів наступало на суходіл, відкладаючи піски, різноманітні вапняки та глини, крейди і крейдянні мергелі, а також зрівнюючи окремі височини рельєфу.

На початку кайнозойської ери море востаннє вкрило територію нашої області. Почалося накопичення кварцових пісків, глин.

Це цікаво

Особливий інтерес являють зеленаво-сірі опокоподібні породи, які складаються з кварцових зерен, опалу, цеолітів і глинистих частинок. Вони мають властивості доброго поглинання і можуть використовуватись як домішки до цементної шихти. Уперше (1870 р.) їх було описано у відслоненнях, виявлених на розі вул. Шевченка і Белгородського узвозу в Харкові. Вони широко розповсюджені по території України. Ось чому товща, яка включає ці породи, здобула назву харківської серії.

У неогеновий період кайнозойської ери континентальні відклади утворили Полтавську рівнину, яка, разом із давнішньою сушею Харківщини, являє поверхню вододілів і складена переважно пісками та глинами палеогенового і неогенового віку. Уже в неогені існували головні річки Харківщини.

В антропогеновому періоді льодовики ніколи не досягали території Харківської області, але всі зледеніння супроводжувалися поширенням багатолітньої мерзлоти та накопиченням лесових шарів.

Перевіряємо свої знання

1. Порівняйте фізичну та тектонічну карти Харківської області та визначте, яким формам рельєфу відповідають відомі вам тектонічні структури.

2. Де в межах Харківщини розташовані відроги Донецької складчастої споруди? Які висоти має рельєф цієї території?
3. У межах якої тектонічної структури розміщена ваша місцевість?
4. Які гірські породи зустрічаються в межах вашої місцевості? З якими процесами пов'язане їх утворення?

Набуваємо практичних навичок

1. Організуйте екскурсію на одне з геологічних відслонень поблизу вашої школи. Опишіть його за таким планом:
 - визначення гірських порід;
 - визначення потужності їх залягання;
 - визначення умов залягання.
2. Зберіть зразки гірських порід.
3. Користуючись картою геологічної будови, визначте місце в Харківській області, де на поверхню виходять гірські породи, сформовані в умовах, що зображені на рисунку 3.2.

Творчі завдання

1. Знайдіть відомості про видатних учених-дослідників, які вивчали будову території нашого краю (Дмитро Миколайович Соболев, Микола Ізмайлович Дмитрієв, Никифор Дмитрович Борисяк, Іван Федорович Леваковський та ін.).
2. Користуючись додатковими джерелами інформації, зробіть докладний опис геологічної історії нашого краю в окремому геологічному періоді.



Рис. 3.2. Типова картина пермського періоду палеозойської ери

§ 4. Мінерально-сировинні ресурси

Опрацювавши матеріал цього параграфу, ви зможете:

- наводити приклади та робити висновки про закономірності поширення родовищ корисних копалин на території нашої області;
- дізнатися про взаємозв'язок господарської діяльності з мінерально-сировинними ресурсами Харківщини;
- запропонувати заходи з раціонального використання та охорони корисних копалин.

Пригадайте

Які гірські породи відносять до корисних копалин?

Що ви знаєте про мінерально-сировинні багатства нашого краю?

Різноманітність і багатство мінерально-сировинних ресурсів краю. Особливості геологічного розвитку території нашої області зумовили набір корисних копалин, які тут трапляються. Переважають корисні копалини осадового походження. До найпоширеніших із них належать будівельні матеріали: піски, глини, крейда, вапняки, а також паливні копалини: природний газ, нафта, кам'яне і буре вугілля.

На території нашого краю немає виходів кристалічних порід, тому відсутні родовища металевих копалин.

Закономірності поширення, характеристика й оцінка родовищ корисних копалин. Усі корисні копалини Харківської області можна поділити на дві групи:

І. Паливні копалини. Найважливіша з них — природний газ. За його видобутком і запасами область посідає одне з перших місць в Україні. Найбільше родовище природного газу — Шебелинське. У 1956 р. шебелинський газ почали використовувати в Харкові, потім у Києві, Москві. На теперішній час це родовище значною мірою вичерпане.

Друге за запасами газу в Україні — Західно-Хрестищенське родовище: тут розвідано сім продуктивних горизонтів. Перспективними є Єфремівське та Кегичівське родовища.

Це цікаво

Шебелинське підняття було виявлено під час геологічної зйомки в 1947 р. Пошуково-розвідувальні роботи розпочалися в 1949 р., а вже наступного року на родовищі запалав потужний газовий смолоскип. Родовище мало унікальні, найбільші у Європі запаси газу, його швидко освоювали. За відкриття й освоєння Шебелинського родовища групу геологів і виробничників було удостоєно в 1959 р. Державної премії СРСР.

Нафтові родовища, як і газові, пов'язані з Дніпровсько-Донецькою западиною. Найбільше родовище області — Дружелюбівське (нафтогазоконденсатне) в Борівському районі. Розвідано шість газоконденсатних об'єктів та один нафтовий на глибинах 1800–2700 м. Нафта тут високої якості, майже без домішок сірки. Також розробляють великі родовища: Коліївське, Острозьке, Скворецьке.

Кам'яне вугілля залягає на півдні Харківської області (околиця Донецької складчастої області) у палеозойських відкладах. Родовища, які мають місцеве значення, відкрито в Лозівському та Балаклійському районах.

Буре вугілля залягає в невеликих западинах на півдні області в мезозойських і кайнозойських породах. Найбільше родовище бурого вугілля — Новодмитрівське в Барвінківському районі.

II. *Неметалеві копалини* можна поділити на дві групи — будівельні матеріали та хімічну сировину (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Неметалеві копалини Харківської області

Вид копалин	Назва	Родовище
Будівельні матеріали	Пісок будівельний	Пересічанське, Гаврилівське, Безлюдівське, Тимченківське, Зміївське, Новоосинівське
	Пісок склярський	Черемушанське, Новоселівське, Орчинське, Берестовське
	Крейда	Вовчанське, Ольховатське
	Вапняк	Гаражівське, Малокомишуватське, Смирнівське, Заводське
	Гравій	Мечебілівське
	Глина тугоплавка	Репкінське, Харківське, Пісковське, Знаменське
Хімічна сировина	Фосфорити	Синичино-Яремівське, Малокомишуватське
	Кам'яна сіль	Єфремівське, Олексіївське
	Мінеральні фарби (вохра)	Сухокам'янське



Рис. 4.1. Вапняк

Унікальним для виробництва скла та скляних виробів є Новоселівське родовище пісків, яке розробляють з 1936 р. Піски містять мінімальну кількість домішок, а їх запаси складають кілька десятків мільйонів тонн.

Багато районів області мають родовища будівельних пісків. Розробляють їх відкритим (кар'єрним) способом. Зазначимо, що з екологічних та економічних міркувань розробка родовищ на орних землях і землях, зайнятих лісами, не прийнятна. Це суттєво скорочує кількість реальних об'єктів для добування будівельних пісків.

Це треба знати

Будівельні піски — важлива сировина для виготовлення бетону, будівельних розчинів, силікатних виробів, а також матеріал для будівництва доріг.

Найбільше значення для одержання будівельних пісків мають антропогенові, а також неогенові та палеогенові відклади. Тільки в південно-східній частині області є родовища в мезозойській товщі.

Вохра — це природний пігмент золотаво-жовтого кольору, який використовують при виробництві мінеральних фарб і кольорових олівців.

Забезпеченість області мінерально-сировинними ресурсами. Шляхи їх раціонального використання й охорони. Отже, Харківська область досить багата на мінерально-сировинні запаси. Це дозволяє розвивати видобувну промисловість, паливну енергетику, виробництво будівельних матеріалів і кераміки, хімічну та скляну промисловість. Нафту і газ, а також скляні піски, сіль та ще деякі корисні копалини, які добувають на Харківщині, вивозять в інші області та країни СНД.

Корисні копалини — важливіше природне багатство будь-якого регіону. Але це вичерпні ресурси, що не відновлю-

ються. Чим більше їх видобувають, тим менше зостається майбутнім поколінням. Тому необхідно піклуватися, щоб якомога економніше їх витратити. Цього можна досягти:

- зниженням втрат корисних копалин під час їх видобування та перероблення, повнішим видобуванням усіх корисних компонентів, що містяться в руді;
- комплексним використанням мінеральних ресурсів;
- покращанням використання корисних копалин.

Перевіряємо свої знання

1. Родовища яких корисних копалин є на території нашої області? Які з них найбільші в Україні?
2. Як використовують наявні в Харківській області корисні копалини?
3. Чому на території нашого краю не має рудних корисних копалин?

Набуваємо практичних навичок

1. Установіть взаємозв'язки між тектонічними структурами, формами рельєфу та корисними копалинами на території Харківської області.
2. Зберіть колекцію корисних копалин вашої місцевості. Поясніть, як їх використовують.
3. Складіть карту «Родовища корисних копалин нашого району».

Творчі завдання

1. Поясніть, де і чому в Україні та Європі залягають корисні копалини, типові для Харківської області.
2. Використовуючи додаткові джерела інформації, підготуйте повідомлення «Походження корисних копалин нашого краю».

§ 5. Кліматичні умови та ресурси

Опрацювавши матеріал цього параграфа, ви зможете:

- назвати основні кліматотвірні чинники та кліматичні показники;
- схарактеризувати розподіл на території та річний хід кліматичних показників, кліматичні ресурси області;
- навести приклади небезпечних явищ природи;
- проаналізувати дані метеорологічних спостережень;
- вести інструментальні спостереження погоди;
- робити висновки про закономірності розподілу основних елементів клімату на території області.

Пригадайте

Що таке погода? Які ви знаєте типи клімату?
Назвіть основні кліматичні показники.

Загальна характеристика клімату. Основні кліматотвірні чинники. Клімат Харківської області помірно континентальний, формується внаслідок взаємодії трьох кліматотвірних чинників:

- 1) надходження сонячної радіації;
- 2) циркуляції атмосфери;
- 3) характеру підстеляючої поверхні.

Відомо, що кількість сонячної радіації, яка надходить на Землю, залежить від широти місця, а також від стану атмосфери (хмарності, запиленості тощо). Різниця широт північної та південної частин області невелика і становить два градуси, але все ж таки вона позначається на кількості тепла, що отримує земна поверхня. За рік сумарна сонячна радіація становить 95,1 ккал/см².

Кількість тепла різко змінюється за сезонами, що залежить від висоти сонця над обрієм.

Величезний вплив на клімат нашої області справляє циркуляція атмосфери. Над територією формується континентальне повітря помірних широт. Крім того, сюди проникають інші повітряні маси, які носять ознаки місця, де вони сформувалися. Це морське повітря помірних широт, що формується над Атлантичним океаном; морське тропічне повітря, сформоване над Середземним морем; континентальне тропічне повітря, що формується на півдні континенту; арктичне повітря, сформоване в арктичних широтах. Ці повітряні маси, просуваючись далі від місця формування, поступово втрачають свої властивості.

Це треба знати

Сонячна радіація — тепло та світло, які випромінює Сонце.

Пряма радіація — сонячне випромінювання, що надходить з прямими сонячними променями.

Відбита радіація — сонячне випромінювання, що відбивається від поверхні Землі; її кількість залежить від властивостей підстеляючої поверхні.

Розсіяна радіація — частина сонячної радіації, яка розсіюється хмарами та пилом, що міститься в атмосфері.

Сумарна сонячна радіація — сукупність прямої та розсіяної радіації, що надходить на земну поверхню.

Підстеляюча поверхня — земна поверхня, що взаємодіє з атмосферою в процесі теплообміну й обміну вологою. Суходіл і водні поверхні, ліс і поле, сніг і лід по-різному відбивають і поглинають енергію Сонця (наприклад, сніг, який щойно випав, відбиває близько 95 % сумарної сонячної радіації, пісок — у два рази менше за сніг, а вологий чорнозем — у десять).

Поглинена радіація — частина сумарної сонячної радіації, увібрана поверхнею Землі.

Вплив атлантичного повітря взимку приводить до підвищення температури, сильних снігопадів і заметілей, а влітку — до похолодання, опадів та вітряної погоди. Арктичні повітряні маси частіше надходять улітку і призводять до різких знижень температури, установленню ясної погоди.

Підстеляюча поверхня як кліматотвірний чинник створює тло, на якому формуються кліматичні умови території. Значний вплив на формування клімату мають сніговий і рослинний покриви, особливості рельєфу. Так, лісові масиви відбивають приблизно 30 % сонячної радіації, тому влітку в лісі прохолодніше, ніж на відкритій місцині.

Основні кліматичні показники. Розподіл температури повітря на території Харківській області такий: середньорічні температури зростають з півночі на південь, але різниця невелика: Козача Лопань — +6,4 °С, Харків — +6,5 °С, Красноград — +7,1 °С, Ізюм — +7,6 °С.

Найхолодніший місяць — січень, найтепліший — липень.

Середньоліпневі температури зростають на території області з північного заходу на південний схід, про що свідчить ізотерма липня на кліматичній карті (див. атлас України). Ізотерма +20,5 °С проходить приблизно по лінії Коломак — Харків — Приколотне, ізотерма +21 °С — по лінії Красноград — Балаклія — Куп'янськ, ізотерма +21,5 °С — по лінії Ізюм — Борова. Таким чином, в Ізюмському та Борівському районах у липні

на 1–2 градуси тепліше, ніж у Краснокутському і Богодухівському.

Середні температури січня знижуються в північно-східному напрямку. На більшості території переважають температури січня $-7...-8$ °С. Однак в окремі дні можуть спостерігатися температури, які значно відрізняються від середніх (абсолютні температури). Абсолютний максимум $+41,2$ °С в липні спостерігався в Куп'янську, абсолютний мінімум -40 °С в січні — в Ізюмі.

На території області за рік випадає в середньому 450–500 мм опадів. Максимум припадає на липень, мінімум — на лютий. Розподіл опадів на території нерівномірний: понад 500 мм випадає в північних і північно-західних районах, а також на підвищених ділянках поверхні. Менше від 450 мм опадів на рік одержує південна частина Лозівського району. Уся територія краю належить до регіону з достатнім зволоженням.

Це треба знати

Коефіцієнт зволоження — відношення кількості атмосферних опадів до величини випаровування за певний період.

Сезонні особливості клімату. Кожний кліматичний сезон на Харківщині триває не три місяці, а довше чи коротше.

Зима, як правило, триває близько чотирьох місяців. Спостерігаються часті зміни погоди: від сильних морозів (більш як -20 °С) до відлиг (трапляються 6–7 разів за сезон). Сніг випадає зазвичай 15–20 см, випадіння снігу супроводжується заметілями.

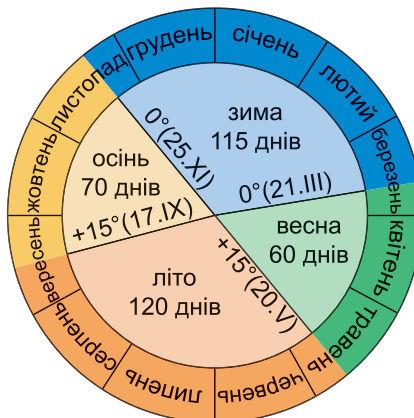
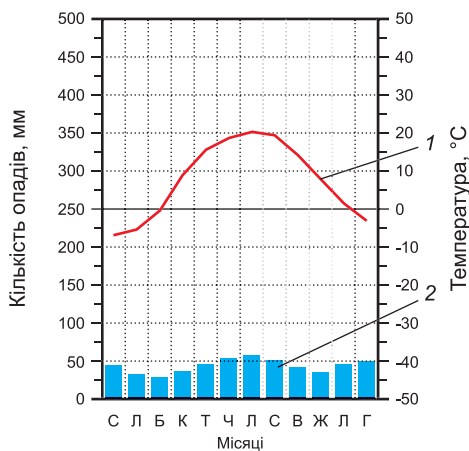


Рис. 5.1. Тривалість кліматичних сезонів у Харкові

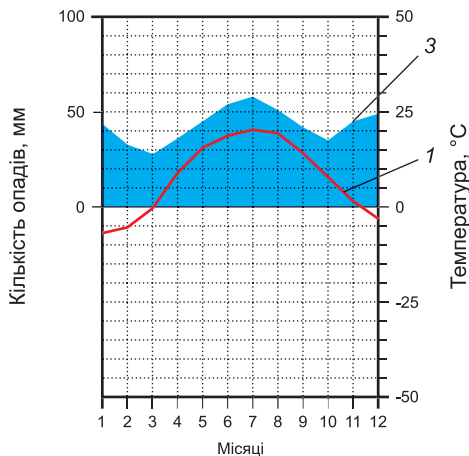
Весна — найкоротший період, триває 50–60 днів, приходиться наприкінці березня. Швидко зростають середньодобові температури, але навіть у травні можливі заморозки.

Наприкінці травня настає літо — тепле, іноді спекотне, з достатньою кількістю опадів. Погоди значно відрізняються — від спекотної безхмарної до хмарної з дощами, що супроводжується похолоданням, часто дощі йдуть у вигляді зливи. Це пояснюють пануванням над територією області різних повітряних мас.

У середині вересня настає осінь. У першій її половині температури знижуються повільно, стоїть суха погода. У другій збільшується хмарність, ідуть зятяжні дощі, виникають тумани.



Місяці	Кількість опадів, мм	Температура повітря, °C
Січень	44	-6,9
Лютий	33	-5,4
Березень	28	-0,9
Квітень	36	8,9
Травень	45	15,6
Червень	54	18,7
Липень	58	20,3
Серпень	51	19,4
Вересень	42	14,2
Жовтень	35	7,9
Листопад	45	1,5
Грудень	49	-3,1
Разом	520	7,5*



* За матеріалами сайту www.klimadiagramme.de

Рис. 5.2. Кліматограми Харкова:

1 — річний хід температури; 2 — розподіл опадів за місяцями у вигляді стовпчастої діаграми; 3 — розподіл опадів у вигляді кривої. Площа фігури, обмеженої кривою і осями координат, забарвленої в блакитний колір, дорівнює річній кількості опадів

Річний хід температури повітря та розподіл кількості опадів за місяцями в Харкові показано на рисунку 5.2.

Погода та небезпечні погодні явища. На території нашого краю час від часу спостерігаються небезпечні атмосферні явища. Найнебезпечнішими є посуха та суховій.

Посухою вважають такі метеорологічні умови (тривала та значна *нестача опадів*, найчастіше *за підвищеної температури і зниженої вологості* повітря), за яких у ґрунтах виникає невідповідність між споживанням вологи рослинами та її надходженням із ґрунту. Результатами посухи є неврожаї. Посухи на території краю трапляються раз на 10 років.

Суховій спричиняє панування над територією антициклонів, коли наш край охоплений дуже сухим, навіть гарячим континентальним тропічним повітрям за швидкості вітру до 7,5 м/с. У цей час трапляються вітри, що набувають надзвичайно потужної сили. Середня тривалість суховійного періоду в межах області — 10 днів, найбільша — 31 день.

Для боротьби із суховіями найефективнішим є будівництво систем зрошування й штучних водойм — ставків і водосховищ. Це значно зменшує коливання температури та вологості в приземному шарі повітря.

Несприятливим явищем для сільськогосподарських культур є випадіння **граду**. Утворенню граду сприяють розвиток висхідних потоків повітря, посилення турбулентності повітряного потоку, збільшення хмарності. Кількість днів із градом, що трапляються на Харківщині, — від 3 до 6.

Іншими небезпечними явищами можуть бути зливи, пилові бурі, грози, заметілі, урагани, смерчі.

Це цікаво

Небезпечна злива трапилася в Харкові в червні 1995 р. Було затоплено деякі станції метро, зруйновано системи каналізації, унаслідок чого місто залишилося без води.

Потужний ураган трапився над територією краю в жовтні 1969 р. Вітер швидкістю 100 км/год зруйнував будинки, повалив дерева, стовпи.

Найтриваліша заметіль спостерігалася 1956 р. в Козачій Лопані — 228 год.

Кліматичні ресурси. Агрокліматичні ресурси нашого краю достатньо сприятливі для ведення сільського господарства — вирощування культур, що характерні для помірних широт: озимої пшениці, кукурудзи, цукрового буряку, гороху, ярого ячменю, овочів.

Небезпечні кліматичні явища, що трапляються на території області, не спричиняють постійної загрози життєдіяльності людини.

Це цікаво

Українці — нація землеробів, і тому природно, що в наших предків була велика залежність від погоди. Люди постійно намагалися передбачити, якою буде погода, бо від неї залежав майбутній урожай. Багаторічні спостереження відображено в низці цілорічних прикмет, які передавали з покоління в покоління. Багато які з них із часом були забуті, інші втратили своє значення, але більшість дійшла до нас і навіть використовується. Ось деякі з них:

Якщо в перші дні квітня сильні вітри, у червні будуть великі дощі.

*Вітер, який дме у Вербну неділю, буде переважати і влітку.
Якщо в полудень проміні сонця темніють, чекай грозу.*

Перевіряємо свої знання

1. Назвіть і схарактеризуйте основні для Харківської області кліматотвірні чинники.
2. Поясніть, як і чому на території Харківської області зростає континентальність клімату.
3. Які погоди взимку і влітку зумовлюють в нашому краї атлантичні повітряні маси? арктичні повітряні маси?
4. Як відрізняються зимові та літні температури повітря у вашій місцевості від середніх по області?
5. Яка річна кількість опадів у вашій місцевості?

Набуваємо практичних навичок

1. За власним календарем погоди опишіть, які погоди переважають узимку у вашій місцевості. Чим вони відрізняються від описаних у тексті?
2. Використовуючи кліматичну карту атласу України, визначте коефіцієнти зволоження на півночі та півдні області.
3. За даними метеорологічних спостережень побудуйте кліматограму.

Творчі завдання

1. Використовуючи історичні джерела, опишіть кліматичні явища, що мали найбільш згубні наслідки для нашого краю.
2. Використовуючи додаткові джерела інформації, опишіть історію метеорологічних спостережень у Харківській області.
3. Напишіть твір про народні погодні прикмети вашої місцевості.

§ 6. Внутрішні води та водні ресурси

Опрацювавши зміст цього параграфу, ви зможете:

- назвати основні річкові басейни області;
- схарактеризувати загальні риси гідрологічного режиму водойм області, ресурси поверхневих і підземних вод та екологічні проблеми, пов'язані з їх станом;
- пояснити зв'язок гідрологічного режиму річок і озер з кліматичними умовами, підземними водами;
- проаналізувати природні умови басейнів річок, озер; показники водних ресурсів області;
- оцінити водозабезпеченість території області;
- зробити висновки про закономірності розподілу річкового стоку та поширення озер і боліт на території області.

Пригадайте

Що таке річковий басейн, річкова система?
Назвіть основні джерела живлення річок.

Основні річкові басейни України. На території Харківської області нараховується 857 річок і тимчасових водотоків, 156 з них мають довжину понад 10 км. Річки нашого краю належать до басейну двох річок — Дону та Дніпра.

Для річок, що належать *до басейну Дону*, характерними рисами є більша ширина долин, переважання снігового живлення, виразна весняна повінь, яка складає 60–70 % річного стоку. Рідкісні літні повені після тривалих дощів живлять річки. Узимку характерною є зима межень. Головною річкою є Сіверський Донець, що збирає майже всі води басейну Дону в межах краю, за винятком Сухого Торця.

Сіверський Донець — річка, що в межах області несудноплавна, бере початок поблизу села Лисички Белгородської області Росії. Має довжину 1053 км, загальна площа басейну 98 800 км². У межах області басейн Сіверського Дінця займає 75 % її території, річка приймає багато притоків: Уди, Мож, Береку, Вовчу, Великий Бурлук і найбільшу з них — Оскіл. Витрати води біля Ізюма — 50 м³/с. Долина річки добре розвинена.

Оскіл бере початок на Середньоруській височині поблизу села Пузачі Курської області в Росії. Загальна довжина цієї притоки Сіверського Дінця — 472 км, площа басейну — майже 15 тис. км². Ширина річища від 10–15 до 300 м, у межах Червонооскільського водосховища — 3–5 км. Ширина долини 4–9 км. Долина гарно розроблена, правий схил порізаний ярами, лівий терасований. Річна витрата води в річці становить 42 м³/с. Стік Осколу зрегульований греблею Червонооскільського водосхови-

ща, побудованого для водопостачання районів Донбасу. Має рекреаційне значення для жителів Харківщини та Донбасу.



Рис. 6.1. Сіверський Донець у середній течії



Рис. 6.2. Річка Вовча

До басейну Дніпра належать річки заходу і південного заходу області. Вони входять до річкових систем Ворскли, Орелі та Самари.

Ворскла не протікає по території області, а її ліві притоки Мерла і Коломак заходять лише своїми верхів'ями. Оріль бере початок на території області, протікає вздовж південного кордону понад 100 км. Притоки Орелі — Орчик, Берестова, Орілька.

Самара — ліва притока Дніпра довжиною 320 км. Бере початок на схилах Донецької височини за межами області, протягом лише 20 км тече через Близнюківський район. Річище звивисте. У верхній течії влітку пересихає й утворює плеса. Ширина річища — до 40–60 м.

Характер водного режиму річок. Річки мають добре виражений весняний повеневий режим із сніговим та підземним живленням. *Підземним живленням* вирізняються найбільші річки області — Сіверський Донець та Оскіл. *Дощове живлення* не перевищує 10 % загального стоку.

Більша частина (60–70 %) стоку припадає на березень–квітень, за винятком тих річок, стік яких зрегульований водосховищами. В інші сезони спостерігаються приблизно рівні кількості стоку.

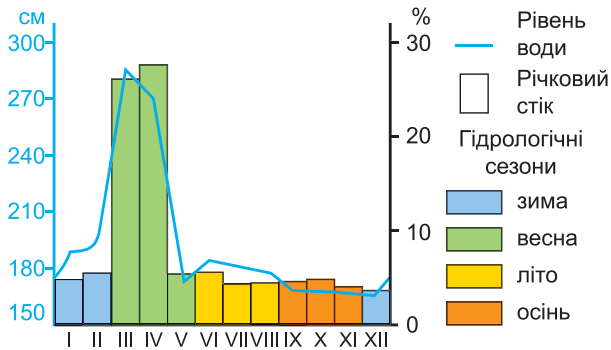


Рис. 6.3. Рівень води (см) і розподіл річкового стоку (%) Сіверського Дінця за місяцями (м. Чугуїв, 1985 р.)

Весняний льодохід відбувається наприкінці березня, льодостав триває 130–140 днів.

Це цікаво

Походження назв деяких річок таке.

Дон у перекладі з осетинської мови означає «річка, вода». Слово «*Донець*» походить від слова «Дон». Його принесли на наші землі предки осетинів — кочовий народ алани.

Мжа (Мож) походить від українського слова «мжичка», «мжиця», що означає «малесенький дощик з густим туманом».

Лиман — у басейні Дону так називають відкрите, незаросле озеро. Походить від грецького слова *limen*, що означає затока, бухта.

Водосховища. Найбільші водосховища нашого краю — Печенізьке, Червонооскільське, Краснопавлівське.

Печенізьке водосховище збудовано в 1962 р. на річці Сіверський Донець для водопостачання Харкова. Площа водосховища — 86,2 км², об'єм — 380 млн м³, глибина — більше 10 м. Із селища Кочеток прокладено три нитки водогону до Харкова.

Червонооскільське водосховище — одне з основних джерел для водопостачання населення Донбасу питною водою — збудували в 1958 р. Має площу більшу за 122 км², об'єм води — 480 млн м³, найбільша глибина — 16,5 м. Водосховище повністю зрегулювало стік річки Оскіл.

Краснопавлівське водосховище забезпечує ефективну роботу каналу Дніпро — Донбас, підтримує належний режим стоку річки Сіверський Донець у період межені. Водосховище збудовано у верхів'ях річки Бритаї — притоки Береки, що впадає до Сіверського Дінця. Виконує роль накопичувача прісної води для водопостачання Харкова та Донбасу. Площа водосховища змінюється залежно від обсягів роботи каналу Дніпро — Донбас. Розраховане на 110 млн м³ води.

Озера та болота. Озер у Харківській області дуже багато, але їх розміри незначні. Зазвичай озера пов'язані з долинами Сіверського Дінця, Оскола, Мжі та інших річок.

За походженням улоговин переважають старичні озера. Вони невеликі за розмірами, 2–5 м глибиною. У період весняної повені поглинаються річкою, а з початком межені відокремлюються.

Найбільше озеро в нашому краї — *Лиман*, старичного походження. Воно розташоване в Зміївському районі. Його використовують для скидання води Зміївської ДРЕС.

На захід від озера Лиман розташовано багато старичних озер: *Чайка*, *Світличне*, *Камишувате*. Одне з великих реліктових озер старичного походження на терасі Сіверського Дінця — *Борове*.

Болота Харківщини виникли на місці колишніх озер, знижених ділянок річкових долин, де їх живлять ґрунтові води. Це низинні озера в долинах річок Сіверський Донець, Оскіл, Мжа, Уди, Мерла тощо. Поверхня боліт інтенсивно заростає різноманітною рослинністю.

Це треба знати

Вир — вихровий рух води на окремих ділянках водотоків і водойм, що виникає внаслідок злиття двох потоків чи течій, а також у зв'язку з нерівностями рельєфу дна, під впливом сильних підводних джерел тощо.

Стариця — частина колишнього річища чи меандру, що повністю відокремилася від річки. Трапляються на річках, які течуть по низовинній місцевості.

Гідрологія — наука про природні води, явища та процеси, що відбуваються в них.

Ерозія — руйнування (розмивання, змивання) гірських порід проточною водою. Розрізняють *площинну*, *лінійну* і *бічну* (підмивання берегів) ерозію.

Паводок — швидке, нерегулярне, порівняно нетривале підняття рівня води в річці. Спричиняється, як правило, сильними дощами.

Плесо — досить спокійна глибоководна ділянка річища рівнинної річки, найчастіше виникає в результаті меандрування річки (звивистого русла) на звужених або вигнутих ділянках річища внаслідок збільшення швидкості течії під час повені.

Меандр — крутий вигін річища річки, спричинений циркулюванням води в річковому потоці. Характерний для рівнинних річок.

Межень — найнижчий рівень води в річці. У наших річок настає влітку після цілковитого спаду весняних вод.

Підземні води. Складна геологічна історія краю залишила нам у спадщину багаті на різні за властивостями горизонти підземних вод.

Донецько-Донський артезіанський басейн має запаси 680 тис. м³ води на добу, *Дніпровський басейн* у горизонтах неоген-палеогенового віку — 655 тис. м³ на добу. У цих артезіанських басейнах є запаси термальних вод на глибині 2000–3000 м.

Трапляються *мінеральні води*, які мають розчинені корисні речовини. Кременисті підземні води у верхньокрейдяних відкладах експлуатуються в Березівському родовищі, де організовано розлив води «Березівська».

Підземні води Харківської області належать здебільшого до Дніпровського артезіанського басейну.

Водні ресурси краю, шляхи їх раціонального використання й охорони. Загальна забезпеченість населення наявними водними ресурсами — 2000 млн м³ поверхневих вод і 1400 млн м³ підземних вод, що в розрахунку на одного жителя становить 1145 м³ води на рік. За цим показником наша область посідає 17-те місце в Україні. Краще забезпечено запасами природних вод населення північно-східних і східних районів та південного Близнюківського району, добре — населення Харкова, Чугуєва, Балаклії, Ізюма, Лозової.

Сільські райони області мають недостатньо розвинені системи водопостачання. З проведенням траси каналу Дніпро — Донбас поліпшилися умови для централізованого водопостачання сільських поселень у Зачепилівському, Сахновщинському, Лозівському, Барвінківському та Ізюмському районах області. Найвищою забезпеченістю водними ресурсами з урахуванням усіх видів водних ресурсів вирізняється Ізюмський район і його центр.

Харківщина менше забезпечена ресурсами поверхневих вод, аніж західні області України. Режим річок краю нестійкий, потребує великих витрат на регулювання стоку протягом року. Для накопичення прісних вод, регулювання стоку на Харківщині

збудовано 50 водосховищ. Важливим джерелом водопостачання населення Харківщини є підземні води Дніпровсько-Донецького артезіанського басейну.

Безпечного водокористування можна досягти *економією води* в будь-яких сферах господарювання. Викид 1 м³ стічних вод без очищення в річкову систему псує понад 10 м³ природної води. Через це води будь-якої річки швидко втрачають можливості для самостійного відновлення.

Захист природних вод від забруднення стічними водами залишається гострою проблемою: наявні системи водоочищення працюють за старою технологією, їх необхідно переобладнати відповідно до сучасних наукових досягнень.

Перевіряємо свої знання

1. Назвіть найбільші річки нашого краю. До басейнів яких річок вони належать?
2. Де в нашому краї найбільше озер? Якого вони походження?
3. Коли в наших річках найвищий рівень води, коли — найменший? Від чого це залежить?
4. Чому для збереження природних вод потрібно суворо дотримуватися правил економії води?
5. Як впливають стічні води промисловості та житлово-комунального господарства на стан річок?
6. Які гідрологічні об'єкти, що належать до поверхневих вод, є у вашій місцевості?

Набуваємо практичних навичок

1. На контурній карті Харківської області позначте головний вододіл Дніпра та Дону. Підпишіть назви річок, що належать цим басейнам.
2. За атласом України визначте забезпеченість населення Харківщини водними ресурсами місцевого стоку. Порівняйте її із забезпеченістю водою населення сусідніх областей.
3. Побудуйте графік річного ходу витрати води однієї з річок нашого краю.

Творче завдання

Опишіть мандрівку, здійснену річкою Харківщини (якщо ви не мандрували, здійсніть таку подорож картою) за таким планом: витoki, довжина річки, характер течії, особливості живлення та режиму. Складіть річкову систему, позначивши притоки — ліві та праві, населені пункти, рослинність і тваринний світ річки.

§ 7. Ґрунти і земельні ресурси

Опрацювавши матеріал цього параграфу, ви зможете:

- назвати основні чинники ґрунтоутворення;
- схарактеризувати земельні ресурси області;
- пояснити умови ґрунтоутворення, особливості поширення ґрунтів на території області;
- навести приклади генетичних типів ґрунтів;
- проаналізувати карту ґрунтів області;
- зробити висновки про закономірності поширення ґрунтів, основних типів рослинності, тварин, а також про основні заходи щодо раціонального використання й охорони земельних ресурсів.

Пригадайте

Як утворюються ґрунти?

Чи залежить тип ґрунту від клімату?

Умови ґрунтоутворення, основні генетичні типи ґрунтів. У межах Харківської області трапляється понад **150 різновидів ґрунтів**. Помітні відмінності в кліматі, рослинності, складі ґрунтоутворюючих порід, рельєфу зумовили значне різноманіття ґрунтів і строкатість їх розміщення.

Умови для формування **чорноземів** у нашому краї виникли в післяльодовиковий період. Для формування чорноземних ґрунтів **материнською породою** став лесоподібний суглинок (лес) — скупчення пилу, який залишився на поверхні під час відступу материкового зледеніння. Лесоподібні гірські породи виявилися багаті на карбонати (Кальцію або Магнію), мали чудову проникність для повітря та води.



Рис. 7.1. Розріз сірого лісового ґрунту

Процесу ґрунтоутворення сприяв також *клімат*, який активізував наявність великої кількості трав'янистої рослинності. Щороку в ґрунт потрапляє величезна кількість трав'яного опаду, з якого й утворюється гумус після гноіння.

Такі умови ґрунтоутворення сприяли формуванню в межах краю високоврожайних чорноземних ґрунтів.

Серед великого розмаїття чорноземних ґрунтів найчастіше трапляються чорноземи опідзолені, чорноземи типові, чорноземи звичайні та вилужені чорноземи. Усі вони існують під степовою трав'янистою рослинністю.

У межах лісостепової зони переважають *типові чорноземи*, що відзначаються великою родючістю. Потужність цих ґрунтів сягає 110–120 см, уміст гумусу зменшується згори донизу. Угорі чітко видно гумусовий горизонт темного, майже чорного кольору (40–50 см), нижче — перехідний, який поступово набуває світлішого забарвлення.

У південних районах переважають *звичайні чорноземи*. Їх верхній гумусовий горизонт аналогічний до типових чорноземів, але потужність менша — 70–100 см.

Нечорноземні ґрунти трапляються на території області деінде. Наприклад, піщано-супіщані породи на борючих терасах річкових долин створили умови для формування промивних *дерново-підзолистих ґрунтів*.

Це цікаво

Лес — осадова гірська порода, пілоподібна, однорідна, вапнякова, світло-жовтого або світло-сірого кольору. Трапляється на вододілах, схилах, давніх річкових терасах у лісостеповій і степовій зонах. Щодо походження лесу до сих пір немає єдиної думки — існують багато теорій походження лесу.

Сірі лісові ґрунти (см. рис. 7.1) переважають під широколистяними лісами на правобережжі Сіверського Дінця та його приток.

Темно-сірі лісові ґрунти мають потужність гумусового горизонту 50–60 см, пройшли дві стадії формування: степову (чорноземну) і наступну за нею, лісову (підзолисту). За своїми властивостями темно-сірі ґрунти наближуються до типу опідзолених чорноземів. Це найродючіші з лісових ґрунтів.

Ясно-сірі лісові ґрунти, які трапляються під широколистяними лісами, мають в розрізі таку будову:

- шар лісової підстилки товщиною 2–5 см із рослинним опадом;
- малопотужний слабогумусовий пухкий горизонт сірого кольору (15–20 см) — горизонт вимивання;

- підзолистий безгумусний пухкий горизонт білястого забарвлення (20 см);
- горизонт вмивання (50–70 см) — бурого або червоно-бурого кольору, безгумусний, щільний;
- ґрунтотвірна материнська порода — лес.

Це треба знати

Солончаки — ґрунти, що формуються за сталого вмісту великої кількості солі.

Солонці — група засолених ґрунтів, що утворюються із солончаків після вимивання з них легкорозчинних солей. Містять багато йонів Натрію, елементи Кальцій і Магній, що надає цим ґрунтам водонепроникних властивостей. Поширені в лісостеповій і степовій зонах.

Гумус — органічна частина ґрунту, перегнійні речовини в ньому, що утворюються внаслідок розкладання органічних решток.

Опідзолені чорноземні ґрунти зустрічаються в тих же місцевостях, що й темно-сірі ґрунти. Наступ лісу на степ в результаті діяльності людини щодо насадження лісів призвів до поширення лісової рослинності на типові чорноземи. Підзолистий процес змінив структури ґрунту.

Значно меншу площу займають *солонці, солонцюваті та лучні чорноземи*, які зустрічаються на річкових терасах. Засолення цих ґрунтів — реліктове явище, що свідчить про наявний раніше зв'язок ґрунтових вод із мінералізованими підґрунтовими водами.

Земельні ресурси. Заходи щодо їх раціонального використання. На території нашого краю немало змитих, або еродованих, земель. В умовах розчленованого рельєфу знищення природного рослинного покриву спричиняє інтенсивний розмив ґрунтового покриву, що призводить до втрати найцінніших верхніх горизонтів. Урожайність на таких ґрунтах різко зменшується — на 20–70 %. Розмитих еродованих ґрунтів особливо багато на правобережних схилах Сіверського Дінця та його приток.

Крім того, останнім часом у ґрунтах активно накопичуються отрутохімікати, гербіциди.

Залишається дуже актуальним питання збереження та відновлення ґрунтів, правильного агрономічного підходу до орання землі.

Важливо застосовувати контурну обробку ґрунту, створення ізольованих заглиблень у борознах, щілювання, кротування, поглиблення ґрунту, накопичення в поверхневому шарі рослинних залишків.

Уся система захисту ґрунту під час обробки має бути спрямованою на забезпечення найкращих фізико-хімічних властивостей ґрунту, поліпшення водного режиму, боротьбу з ущільненням ґрунту.

Перевіряємо свої знання

1. Які ґрунти поширені в нашому краї?
2. Чому на півночі нашої області ґрунтовий покрив більш строкатий, ніж на півдні?
3. Схарактеризуйте ґрунти, типові для степової зони. Чому вони найродючіші?
4. Чому ґрунти Харківщини легко піддаються водній ерозії?
5. У якому випадку на ґрунтах нашої області може спостерігатися вітрова ерозія?

Набуваємо практичних навичок

1. Розгляньте карту ґрунтів нашої області, визначте закономірності розповсюдження найпоширеніших типів ґрунтів.
2. Вивчіть і намалюйте в зошиті ґрунтовий розріз, характерний для вашої місцевості.
3. Запропонуйте заходи з охорони ґрунтів у вашій місцевості.

Творчі завдання

1. Візьміть невелику грудочку ґрунту, змочіть її. Спробуйте розкотити в стрічку, а далі, якщо вийде, згорніть у кільце. Поясніть, чому це вдалося зробити.
2. Порівняйте карти ґрунтів Європи та Харківської області. Визначте риси подібності та відмінності. Поясніть їх.

§ 8. Рослинний покрив

Опрацювавши матеріал цього параграфу, ви зможете:

- назвати основні типи рослинного покриву області;
- розпізнавати види рослин, занесені до Червоної книги України;
- наводити приклади рослинних угруповань, занесених до Зеленої книги України, ендемічних видів рослин і видів, що зникають;
- схарактеризувати видовий склад рослинності, стан рослинних ресурсів;
- проаналізувати карту рослинності області, вплив господарської діяльності на її рослинний покрив;
- зробити висновки про закономірності поширення основних типів рослинності на території краю.

Пригадайте

Які типи рослинності ви можете назвати?

Чи залежить тип рослинності від типу ґрунту?

Різноманітність видового складу та закономірності поширення рослинності. Харківська область розташована в межах Лівобережного степу і північно-степової зони України.

Основні типи рослинності — широколисто-мішані ліси (нагірні діброви), лучні, а також різнотравно-типчаково-ковилові степи. Серед вузько ареальних (або ендемічних) видів рослин поширені *шоломниця крейдяна*, *ранник крейдяний*, *полин суцільно білий*, *гісоп крейдяний*, *дрік донський* і *дворядник крейдяний*, занесені до **Червоної книги України**. Ці рослини характерні для крейдових відслонень, які трапляються по берегах Сіверського Дінця, у східній і південно-східній частинах області.

Широколисто-мішані ліси ростуть на сірих і темно-сірих опідзолених ґрунтах.

Лучні степи пов'язані з рівнішими ділянками межиріччя і розвиваються на типових чорноземах. Різнотравно-типчаково-ковилові степи існують на звичайних чорноземах.

Південна межа лісостепу в кордонах області простягається приблизно по лінії Красноград — Верхній Бишкін — Куп'янськ.

Крім зональних, у нашому краї поширені *азональні типи рослинності*: соснові та дубово-соснові ліси на борових терасах річок (переважно на піщаних ґрунтах), заплавні ліси, рослинність боліт, заплавні луки, рослинність відкритих пісків і крейдових відслонень.



Рис. 8.1. Ковила



Рис. 8.2. Різнотрав'я



Рис. 8.3. Вовчий ягідник Софії



Рис. 8.4. Гісоп крейдовий

Це треба знати

Діброва — ліс на родючих ґрунтах, у якому переважають дуб із супутніми широколистими породами (кленом, липою, ясенем).

Релікти — види рослин чи тварин, які збереглися з минулих геологічних часів і подекуди ще трапляються на наших територіях.

Угруповання — група рослин або тваринних організмів, що постійно чи тимчасово співіснують де-небудь. Рослинні угруповання вивчає наука *геоботаніка*.

Ендемік — рослина або тварина, поширена лише на невеликій території, у певній місцевості.

Ксерофіти — рослини, пристосовані до життя в посушливих умовах.

Галофіти — рослини, пристосовані до життя на дуже засолених ґрунтах.

Рослинність лісів, степів, луків, боліт, водойм. Основний тип зональної *лісової рослинності* — нагірні діброви, розташовані по Сіверському Дінцю та його основних притоках.

Ліси мають ярусну структуру. У першому, найвищому ярусі ростуть *дуб звичайний, ясен високий, осика, липа дрібнолиста*.



Рис. 8.5. Дубовий ліс

Другий ярус складають *клен*, *груша звичайна*, *яблуня лісова*. Третій, чагарниковий ярус представлено *ліщиною звичайною*, *кленом татарським*, *брусницею*, *шипшиною*, *глодом*.

Трав'яний покрив узлісь і галявин складають лучно-лісові види: *конюшина*, *горошок*, *люцерна*, *деревій*, *звіробій*, *дзвоники*.

Заплавні *луки* розповсюджені в заплавах практично всіх річок Харківщини.

Для справжніх лук характерні такі рослини, як *тонконіг*, *лисохвіст*, *костриця*, *пирій*, *конюшина*, *жовтець*, *підмаренник*.

Степова рослинність у Харківській області поширена в лісостеповій частині — лучні степи, а різнотравно-типчаково-ковилові степи — у південних районах області.

Лучні степи — перехідний тип від степів до лук. Тут поряд із степовими злаками (*ковила*, *типчак*) поширені лучні злаки (*тонконіг*, *мітлиця*), а також лучно-степове різнотрав'я — *жовтець*, *конюшина*, *шавлія лучна*, *горицвіт*.

Різнотравно-типчаково-ковилові степи сухіші, ніж лучні. Рослини тут мають добре виражене пристосування до нестачі вологи: добре розвинену кореневу систему, вузькі або дрібні листяні пластинки. Листя часто опушене, вкрите восковим нальотом. Степи на території нашої області розорані і майже не збереглися, а там, де збереглися, сильно видозмінені під впливом господарської діяльності людини.

Рослинність **боліт** росте переважно в старичних заглибленнях річок. Часто болота заростають *вербами*, *березою*, *вільхою*, *крушиною*, а також *зозулиним льоном*, *осокою*, *чередою*.



Рис. 8.6. Зозулин льон



Рис. 8.7. Долина річки Сіверський Донець із заплавними луками, старицями та сосновим лісом на обрії

Це цікаво

У Дергачівському районі є рідкісна пам'ятка природи, водночас гідрологічна та ботанічна. Це Моховате болото — залишок борельної (північної) флори Валдайського зледеніння. Воно утворилося на місці давнього глибоководного озера. Рік за роком на поверхні води наростав килим з коренів болотяних рослин і сфагнових мохів.

На болоті росте *пушиця* — типова рослина тундри, якою там рано навесні ласують північні олені. Крім того, ростуть *вахта трилиста*, *м'якотниця болотяна* з дрібними жовтувато-зеленими квітками, що зібрані в китиці, *низькоросла щейхцерія*, розкриває листя для полювання *росянка* — комахоїдна рослина.

Характерні *рослини водоймищ* Харківської області такі: *комиш озерний*, *стрілолист звичайний*, *гличики жовті*, *рогіз широколистий*, *ряска мала* і *триборозенчата*.

На території нашого краю збереглося кілька десятків видів рослин, які занесені до *Червоної книги України* і потребують охорони. Серед них *рябчик шаховий*, *ковила волосиста*,

латаття біле, хвоц великий, вороняче око, вовчий ягідник Софії, тюльпан дібровний, любка дволиста, сон-трава.

Зелена книга України, створена в 1986 р., містить види, що зникають, та типові рослинні угруповання, які потребують охорони.

РІДКІСНІ, ЗНИКАЮЧІ ТА ТИПОВІ РОСЛИННІ УГРУПОВАННЯ, ЩО ПОТРЕБУЮТЬ ОХОРОНИ		
Лісові угруповання		
1	Група асоціацій дубово-соснових лісів ліщинових	<i>Querceto—Pineta corylosa</i>
2	Група асоціацій звичайно-дубових лісів татарсько-кленових	<i>Querceta (roboris) acerosa (tatarici)</i>
3	Група асоціацій дубових лісів ліщинових (типові старі ліси)	<i>Querceta (roboris) corylosa</i>
4	Асоціація липово-дубові та кленово-липово-дубові ліси, волосисто-осокові та яглищеві (типові угруповання)	<i>Tilieto (cordatae) — Quercetum (roboris) caricosum (pilosae), Acereto (platanoidis) — Tilieto (cordatae) — Quercetum (roboris) caricosum (pilosae), Tilieto (cordatae) — Quercetum (roboris) aegopodiosum, Acereto (platanoidis) — Tilieto (cordatae) — Quercetum (roboris) aegopodiosum</i>
5	Асоціація мішаних дубових лісів левурдових (із цибулею ведмежою)	<i>Mixeto—Quercetum (roboris) alliosum (ursini)</i>
Степові угруповання		
6	Формація мигдалю низького	<i>Amygdaleta nanae</i>
7	Формація ковили Лессінга	<i>Stipeta lessingiana</i>

8	Формація ковили Залеського	<i>Stipeta zalesskii</i>
9	Формація ковили волосистої	<i>Stipeta capillatae</i>
10	Формація ковили дніпровської	<i>Stipeta borysthonicae</i>
11	Формація ковили найкрасивішої (ковили Граффа)	<i>Stipeta pulcherrimae</i> (<i>S. grafiana</i>)
12	Формація ковили пухнастолистої	<i>Stipeta dasyphyllae</i>
13	Формація ковили пірчастої	<i>Stipeta pennatae</i>
14	Формація ковили вузьколістої	<i>Stipeta tirsae</i>
15	Формація пирію ковиллистого	<i>Elytrigieta stipifoliae</i>
16	Формація півонії тонколістої	<i>Paemonieta tenuifoliae</i>
17	Формація осоки низької	<i>Cariceta humilis</i>
Болотні угруповання		
18	Формація лепешняка тростинового	<i>Glycerieta arundinaceae</i>
Водні угруповання		
19	Формація сальвінії плаваючої	<i>Salvinieta natantis</i>
20	Формація альдрованди пухирчастої	<i>Aldrovandeta vesiculosae</i>
21	Формація куширу донського	<i>Ceratophylleta tanaitici</i>
22	Формація латаття білого	<i>Nymphaeeta albae</i>
23	Формація латаття сніжнобілого	<i>Nymphaeeta candidae</i>
24	Формація глечиків жовтих	<i>Nuphareta luteae</i>

25	Формація їжачої голівки малої	<i>Sparganieta minimi</i>
26	Формація рдесника червонуватого	<i>Potameta rutilis</i>
27	Формація рдесника туполистого	<i>Potameta obtusifoliae</i>
28	Формація рдесника сарматського	<i>Potameta sarmatici</i>
29	Формація водяного жовтеця Ріона	<i>Batrachietta rionii</i>

Вплив господарської діяльності на рослинність. Рослинні ресурси, їх охорона та відтворення. Рослинний покрив Харківщини має велике значення для господарської діяльності та життя людей. 12 % площі нашої області вкрито лісами. Ліси дають деревину, відіграють важливу протиерозійну та водоохоронну роль. Дуже цінуються наші луки, які дають високоякісне сіно, так само використовують і зарості болотного різнотрав'я.

Близько 100 видів рослин мають лікарське значення — *шипшина, молочай, чебрець, валеріана, шавлія, пижмо, ромашка, конвалія* тощо.

Особливу групу рослин складають бур'яни, що ростуть повсюдно: на полях (*осот, будяк, пирій*), засмічених місцях поблизу людського житла і в місцях, що витоптані худобою (*полін звичайний, кропива, будяк, лопухи*), уздовж доріг, на ущільнених ґрунтах (*кульбаба, грицики, спориш*). Поширенню бур'янів сприяє діяльність людини, особливо землеробство, що здавна зародилося в нас і спричинило практично повне знищення природної рослинності. Вони витривалі щодо зовнішнього впливу, швидко розвиваються, спроможні утворити кілька поколінь на рік. Боротьба з бур'янами — велика проблема, передусім для сільського господарства.

Вплив господарської діяльності на рослинність величезний. Наприкінці XVII ст., коли почалося масове вирубування лісів у нашому краї, лісів було в 2,5–3 рази більше, ніж зараз. Наприкінці XIX ст. на Харківщині не залишилося старих лісів, а нинішні лісові масиви — уже вторинні, насажені 50–100 років тому. Практично не зосталося первинної степової рослинності, вона збереглася лише на схилах балок або узліссях.

Перевіряємо свої знання

1. Які природні чинники впливають на розподіл рослинності по території нашого краю?
2. Схарактеризуйте основні типи рослинності нашої області.
3. Чим відрізняються лучні степи та різнотравно-типчакowo-ковиллові степи?
4. Як змінився рослинний покрив нашої області з плином часу? Чому?
5. За поширенням яких рослинних угруповань можна визначити межу лісостепу і степу?

Набуваємо практичних навичок

1. Які дерева, кущі, трави зростають у вашій місцевості? Визначте типи рослинності, до яких вони належать.
2. Зберіть гербарій з типових рослин вашої місцевості, відбираючи один екземпляр рослини. Складіть один гербарій на клас.
3. Складіть щоденник фенологічних спостережень за розвитком рослин.
4. За картами ґрунтів і рослинності атласу України спробуйте визначити поширення природних рослинних угруповань на території Харківської області до періоду її активного господарського перетворення.

Творчі завдання

1. Користуючись додатковими джерелами інформації, складіть описи рідкісних та ендемічних рослин, які зростають у вашій місцевості.
2. Пригадайте, де під час подорожей ви бачили рослини, що ростуть і в нашому краї.
3. Зробіть малюнок рослини, яка зростає у вашій місцевості, і визначте умови її існування (ґрунт, вологість місця (визначити візуально), кількість сонячного світла, тип рослинності, до якого належить, рослини, які ростуть поряд, тощо).

§ 9. Тваринний світ

Опрацювавши матеріал цього параграфу, ви зможете:

- назвати фауністичний склад лісів, луків, степів, боліт, водойм;
- розпізнавати види тварин, занесених до Червоної книги України;
- наводити приклади акліматизації та реакліматизації тварин;
- схарактеризувати видовий склад і поширення тварин на території області;
- зробити висновки про закономірності поширення тварин і стан тваринних ресурсів Харківщини.

Пригадайте

Від чого залежить кількість тварин, що мешкають на певній території?

Різноманітність видового складу тварин. Фауністичний склад лісів, луків, степів, водойм. Тваринний світ *лісів* Харківщини різноманітний. Найбагатший тваринний світ листяних лісів. Тут живуть *ссавці*: *борсук, куниця, лісовий тхір, єнотовидний собака, вовк, лисиця, ласка* та інші. Достатньо багато гризунів: *білка, лісова соня, жовтогорла і лісова миші*. Своєрідна лісова соня, що нагадує білку, чудово лазить по деревах, узимку впадає в сплячку. У лісах зустрічаються комахоїдні ссавці: *кроти, їжаки, землерийки*, а також більше десяти видів *кажанів*.

Найбільші тварини нашого лісу — це *копитні*: *лось, благородний олень, косуля, кабан*. Благородного оленя завезли із лісів Криму й акліматизували в наших лісах.

Ліс від гори до низу заселений *птахами*. На землі гніздяться *дрімлюги, вівчарики*, іноді *вальдшнепи*. У кущах і вирубках живуть *славки, сорокопуди, коноплянки*. У дуплах дерев — *шпаки, дятли, синиці, сови, горобці*. І навіть крони дерев зайняті — *воронами, іволгами, голубами*. Деякі з цих птахів — *хижаки*, які в лісі тільки живуть, а харчуються на відкритій місцині. Це такі птахи, як *канюки, яструби, чорні шуліки*.

У лісах водяться також *амфібії* та *плазуни* — *деревна жаба*, або *квакша, гадюка* (її укусу небезпечний, але не смертельний), *мідянка, веретільниця* (безнога ящірка).

У *степях* живуть перш за все *гризуни*: *бабак* (або *байбак*), *великий тушканчик* (земляний заєць), *ховрах, полівка, хом'як, сліпак*. Бабаки мешкають великою колонією у Великобурлуцькому районі, де для їх охорони створено два заказники. У степях живуть також *зайці, лисиці, їжаки, ласки, зелені жаби*. Серед *птахів* поширені *жайворонки, перепілки та куріпки, щеврики польові*, іноді зустрічаються *дрохви*.



Рис. 9.1. Яструб



Рис. 9.2. Дятел



Рис. 9.3. Бабак



Рис. 9.4. Ласка

Це треба знати

Фауна — сукупність усіх видів тварин будь-якої території, що історично склалася.

Біота — сукупність живих організмів (рослин, тварин і мікроорганізмів), об'єднаних спільною зоною поширення.

Біоценоз — історично сформована та взаємопов'язана сукупність рослин і тварин, що населяють певні ділянки земної поверхні з більш-менш однаковими умовами існування.

Різноманітний тваринний світ *водоймиц* нашого краю. Він представлений *болотною черепахою, вужами, жабами, тритонами*. У водоймах водяться близько 30 видів риб: *плотва, краснопірка, карась, лящ, лин, щука, судак*, які є принадою для спортивного рибальства. Організовано й культурне риборозведення (*короп, товстолобик, білий амур*).

Цікавий *пташиний світ*, представники якого мешкають у водоймах і біля них: *качки, кулики, крячки, чирки, нирки*. По берегах багато *сірих гусок, казарок, болотного луня*. У заростях по берегах перебувають і *савці*: *водяна полівка, видра, європейська норка*, дуже рідко *хохуля*.

Тваринні ресурси області. Заходи з їх відтворення й охорони. Тваринний світ Харківської області сильно змінився під впливом господарської діяльності людини. Багато видів тварин (дикі коні — *тарпани, антилопи-сайгаки, степові орли, журавлі-красені*) зникли після розорювання цілинних земель, вирубування лісів. У наших вторинних лісах збереглися далеко не всі види тварин, які жили раніше (*скопи, орли-беркути, соколи-сапсани*).

Це цікаво

У Великобурлукському районі розташовані два зоологічних заказники — Бурлукський і Катеринівський, де охороняється тваринка-гризун — сурок звичайний, або бабак. Місце мешкання бабака впізнати достатньо легко. На ділянках, де багато бабаків, до 10 % території вкрито так званими бабачинами. Це невеличкі земляні пагорби висотою до одного метра, діаметром до 10 м. На них впадають в очі ходи до помешкання звірів. Будуючи своє помешкання, бабак викидає на поверхню до 10 кубометрів землі, поглиблює його до трьох метрів, а загальна довжина підземних ходів може сягати 60 і більше метрів.

Бабак побачити непросто. Більшу частину часу він проводить під землею, на поверхні буває рідко. Побачивши небезпеку, бабак різким криком попереджує своїх родичів, і всі ховаються. Але через деякий час можна дочекатись і побачити, як бабак спочатку визирне, потім підніметься на пагорб, стане як стовпчик і почне уважно оглядати місцевість. Бабак — доволі немала тваринка, довжиною до 60 см, до



Рис. 9.5. Благородний олень



Рис. 9.6. Жайворонок

осені він набирає вагу до 9 кілограмів. У гризуна красиве сіруватого кольору з рудуватим відтінком хутро. До його меню входять близько сотні різних видів трав'янистих рослин.

Значна кількість видів тварин пристосувалася жити **поряд з людиною** в місті. Тільки в населених пунктах зустрічаються *міська і сільська ластівки*; коло людей живуть *горобці, стрижі, галки*.

До **Червоної книги України** занесеної рідкісні види: *степовий тхір, борсук, річкова видра, європейська норка, горностаї, звичайна перев'язка*. До рідкісних видів птахів відносять *чорного лелеку, скопу, звичайного канюка, орла-карлика, великого підорлика, беркута, могильника, орлана-білохвоста, зміїда, лугового луня, польового луня, боривітра, балабана, сапсана, глухаря, дрохву, кулика-сороку, великого кроншпена, пугача, ставкову нічницю, велетенську вечірницю, малу вечірницю*.

Для охорони тваринного світу в Харківській області створено зоологічні заказники, проводиться акліматизація нових видів тварин.

Перевіряємо свої знання

1. Які тварини населяють ліси і степові ділянки нашої області?
2. Чим можна пояснити різноманіття тваринного світу лісів?
3. Чому в наших степах майже не зустрічаються копитні тварини, які були характерні для них у минулому?
4. Як сьогодні використовуються тваринні ресурси нашого краю?
5. Як впливає діяльність людини на тваринний світ Харківської області?

Набуваємо практичних навичок

1. З'ясуйте, які тварини живуть у вашій місцевості. Опишіть, де саме і чим вони харчуються.
2. Як у вашому районі охороняють тваринний світ? Наведіть приклади.

Творче завдання

Використовуючи додаткові джерела інформації, опишіть, які тварини жили раніше у вашій місцевості і чому зникли.

Тема 2. Природні комплекси і фізико-географічне районування

§ 10. Природно-територіальні комплекси

Опрацювавши матеріал цього параграфу, ви зможете:

- дізнатися про типові природно-територіальні комплекси області;
- з'ясувати взаємодію факторів і компонентів, що формують ПТК;
- розглянути ландшафтну карту області;
- проаналізувати поширення основних типів ландшафтів;
- оцінити вплив господарської діяльності людини на ландшафти області.

Пригадайте

- Що пов'язує компоненти природи в одне ціле?
- У чому проявляється єдність ПТК?
- Чому і як змінюються властивості компонентів природи?
- Які ландшафтотвірні чинники мають зональний характер, а які – азональний?
- Як господарська діяльність людини відбивається на компонентах природи та ландшафтах?

Взаємодія чинників і компонентів, що формують ПТК. Ви ознайомилися з різними компонентами природи нашого краю та впевнилися, що кожен із них змінюється в просторі і часі. Через це й зовнішній вигляд місцевостей, які нас оточують, виявляється різноманітним і неповторним. Ви вже знаєте, що в будь-якому місці в певний час усі компоненти природи перебувають у взаємодії та взаємозв'язку, утворюючи єдину цілісну систему — природно-територіальний комплекс (ПТК).

Це треба знати

ПТК формуються в результаті тривалої взаємодії на певних територіях таких природних компонентів, як геологічна основа та гірські породи, рельєф, клімат, води, ґрунти, мікроорганізми, рослинність і тваринний світ. Основними чинниками розвитку ПТК є сонячна радіація, внутрішня енергія Землі й енергія її обертання, а також процеси, що відбуваються в атмосфері, гідросфері та біосфері. Ці енергетичні чинники впливають на розвиток комплексу через основні фізико-географічні процеси — теплообмін, вологообмін, обмін мінеральних та органічних речовин.

Завдяки тісним взаємозв'язкам між компонентами (рис. 10.1), ПТК є надзвичайно цілісним, досконалим і водночас уразливим утворенням. Порушення чи зміна хоча б одного з компонентів

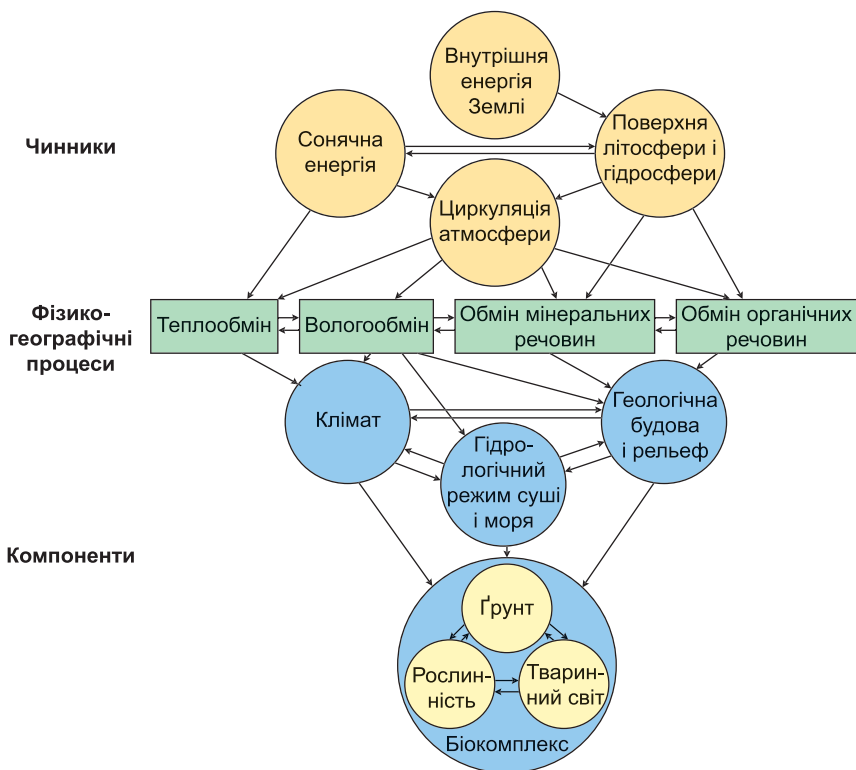


Рис. 10.1. Схема взаємодії ландшафтовірних чинників і компонентів природи

відразу ж впливає на інші компоненти через невидимі на перший погляд зв'язки. У результаті комплекс видозмінюється або ж зникає взагалі, поступаючись новому ПТК.

Це треба знати

Ландшафти (з нім. — *красвид*) — ПТК будь-якого рангу, своєрідні «цеглинки», з яких утворена географічна оболонка планети. *Ландшафт* — це доволі однорідна за походженням ділянка географічної оболонки, що має єдину геологічну основу, однотипний рельєф, подібні кліматичні та водні умови, тісне поєднання ґрунтово-рослинного покриву та тваринного світу. Складовими ландшафту є місцевості, урочища та фації.

Фація — найпростіший ПТК, що утворюється в межах одного елемента рельєфу, наприклад на дні яру, схилі балки, вершині пагорба, уздовж русла річки. Фація має найбільш однорідні природні умови.

Взаємозв'язана група фацій утворює *урочище* — ПТК, що формується в межах однієї відносно невеликої форми рельєфу (яру, балки, окремого пагорба, днища малої річкової долини), яка виникла на єдиній літогенній основі (однорідних гірських породах) у разі переважання одного з місцевих фізико-географічних процесів.

Просторове ж поєднання однакових за походженням урочищ, які сформувались на досить великій формі рельєфу, утворює *місцевість*. Місцевостями, наприклад, можуть бути заплава великої річки, плоске межиріччя, горбисте пасмо. Характер місцевості визначає особливості території щодо її господарського використання і заходів боротьби з негативними фізико-географічними процесами та явищами.

Місцевості та урочища як основні типологічні природні комплекси визначають і наносять на карти безпосередньо під час польових ландшафтних досліджень.

Природно-територіальні комплекси області. Усі ПТК Харківської області можна поділити на три групи: міжрічкові, долинні та балково-долинні.

Міжрічкові ПТК розміщені на лесових рівнинах, що утворюють межиріччя малих рік. Як правило, характеризуються плоскою, слабо хвилястою та слабо розчленованою (на периферії) поверхнею із чорноземами, сірими і темно-сірими лісовими ґрунтами (залежно від панівного типу природної рослинності). Майже повністю розорані. Фрагменти природних ландшафтів збереглися в лісах і на незручних для використання ділянках.

Долинні ПТК є складовою структури міжрічкових ПТК, розташовані вздовж річкових долин, звичайно терасованих і різноманітних відносно гірських порід та рельєфу. Верхні та середні тераси річок лесові, мають плоский або слабо розчленований рельєф, ускладнений замкнутими зниженнями степових блюдець, із чорноземами різних підтипів, у тому числі слабо солонцюватими, практично всі розорані. Природна рослинність збереглася лише в заболочених зниженнях.

Піщано-борова тераса характеризується легкими супіщаними ґрунтами, кучугурним рельєфом і пануванням борів чи суборів. На заплаві поширені алювіальні ґрунти різних типів, у тому числі болотні, лучні та лучно-чорноземні. Відповідно виділяються такі типи рослинності: болотно-різнотравно-злакові луки низької заплави, злаково-різнотравні луки та заплавні ліси на високій заплаві. Використовують як пасовища та рекреаційну зону і сіножаті.

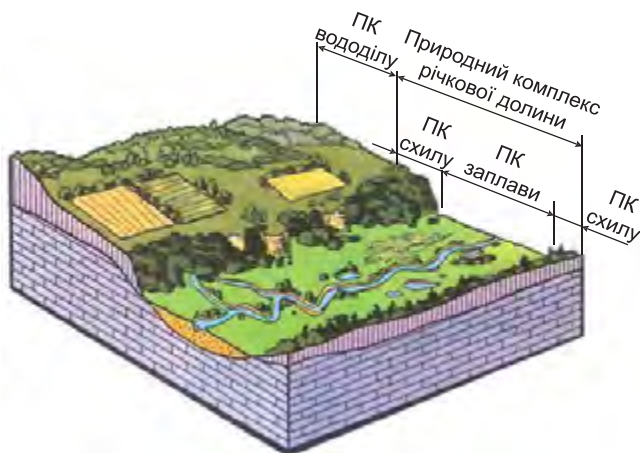


Рис. 10.2. Типові ПТК

Балкові ПТК немовби пронизують усі інші. Їх верхів'я часто зайняті байрачними лісами, а середня та нижня частини — остепнені. У балках спостерігається ландшафтна асиметрія залежно від експозиції схилів. Тут збереглися більше, ніж деінде, екзотичні рослини і ще зустрічаються тварини, для яких ці ландшафти є схованкою.

Це треба знати

Географи, досліджуючи ландшафти, об'єднують їх у певні групи — класифікують. Важливим завданням ландшафтознавства є створення детальної систематики ландшафтів з виявленням урочищ, ландшафтних місцевостей, видів, родів, типів і класів ландшафтів. Поєднання різних за походженням і площею ландшафтів на певній території характеризує її ландшафтну просторову структуру. Просторова структура ландшафтів, їх зовнішні риси (краєвиди) мають зональний характер. Внутрішньозональні відмінності обумовлюються дією азональних чинників. На ландшафтній карті виділені такі класифікаційні одиниці: класи, типи, види (*назвіть чинники їх виділення*).

Ландшафти та їх класифікація. Ландшафтна карта області. Аналіз ландшафтної карти (див. атлас України) показує, що в межах Харківської області клас рівнинних східноєвропейських ландшафтів за біокліматичними умовами поділяється на лісостепові та степові типи (останній представлений підтипом північностепових ландшафтів). Окремий тип складають заплавні ландшафти.

Залежно від особливостей будови поверхні зональні типи ландшафтів поділяються на підкласи — низовинні та височинні. В один вид об'єднують ландшафти, які подібні за походженням, рельєфом, антропогеновими відкладами, ґрунтово-рослинним покривом.

На північному заході області сформувалися лісостепові височинні ландшафти в поєднанні з лучно-степовими низовинними, а на півночі та північному сході — лісостепові височинні розчленовані ландшафти. На південному заході та півдні переважають північностепові низовинно-рівнинні ландшафти, на південному сході — північностепові височинні з фрагментами лісостепів, а на сході — північностепові рівнинно-височинні ландшафти. Усі види ландшафтів по долинах річок понизані заплавами лучно-лісовими ландшафтами.

Ландшафтна структура території розкривається через генетично пов'язані компоненти природи та основні місцевості, урочища та фації. Значнішою різноманітністю ПТК відрізняються лісостепові ландшафти, що зумовлено складністю ландшафто-твірних чинників. Ландшафтна різноманітність властива також місцевостям із вертикальною диференціацією ПТК (зокрема, Донецькій височині).

Це треба знати

Іноді під ландшафтом розуміють основну одиницю фізико-географічного районування території; генетично єдиний район з однотипним рельєфом, геологічною будовою, кліматом, спільним характером поверхневих і підземних вод, закономірним сполученням ґрунтів, рослинних і тваринних угруповань. Ландшафт, на відміну від малих ПТК, має свої індивідуальні особливості і є неповторним природним «організмом».

Вплив господарської діяльності людини на ландшафти. Природні ландшафти зберігаються лише там, де вони не зазнали суттєвої зміни під впливом господарської діяльності людини.

Перевіряємо свої знання

1. Що таке природно-територіальний комплекс?
2. Назвіть ПТК, які «пронизують» усі інші:
 - а) міжрічкові; б) долинні; в) балкові.
3. Назвіть азональний тип ландшафтів Харківщини:
 - а) широколисто-лісові; в) степові;
 - б) лісостепові; г) заплавні.
4. Перелічіть чинники, за якими ландшафти об'єднують в один вид.

5. Укажіть вид ландшафтів, який притаманний для території Донецької височини:
 - а) лісостепові височинні в поєднанні з лучно-степовими низовинними;
 - б) північностепові рівнинно-височинні;
 - в) північностепові низовинно-рівнинні;
 - г) північностепові височинні з фрагментами лісостепів.
6. Як господарська діяльність людини відбивається на компонентах природи та природних комплексах нашої області?

Набуваємо практичних навичок

Визначте ПТК, які поширені в околицях вашого населеного пункту, у вашому районі. Опишіть їх.

Творче завдання

1. Як господарська діяльність людини позначилася на ПТК вашої місцевості?
2. Опишіть будь-який з видів ПТК, який ви спостерігали, — фацію, урочище чи місцевість. Виразіть свої почуття від спілкування з природою. Доповідь ілюструйте власними фотографіями.

§ 11. Фізико-географічне районування

Опрацювавши матеріал цього параграфу, ви зможете:

- називати одиниці фізико-географічного районування Харківської області;
- розпізнавати географічне положення і межі природних зон, країв та областей;
- складати характеристику фізико-географічних країв області;
- наводити приклади природоохоронних територій у природних краях регіону.

Пригадайте

Які ландшафти переважають на території області?

За характеристикою якого компонента визначають межі природних зон?

У якому напрямку змінюються основні характеристики клімату на території області?

Як впливають на характеристики ПТК азональні чинники?

Чому важливо охороняти природні комплекси в цілому?

Карта фізико-географічного районування області

Це треба знати

Виявлення порівняно однорідних за ландшафтною структурою регіонів, які є територіально цілісними, неповторними, пройшли складний шлях розвитку, дозволяє здійснити фізико-географічне районування території. Карта фізико-географічного районування відображає поділ території на об'єктивно існуючі регіональні ландшафтні одиниці: зональні — *пояс, зона, підзона*, та азональні — *країна, край (провінція), область, район*.

Територія Харківської області розташована в помірному поясі, у межах південно-західного краю Східноєвропейської рівнинної країни (рис. 11.1).

Це треба знати

Фізико-географічні країни є найбільшими азональними одиницями районування на суходолі, які сформовані в межах великих тектонічних структур (платформ, складчастих споруд), яким відповідають великі форми рельєфу (рівнини, гірські системи). Природні зони з притаманними їм кліматом, ґрунтами, рослинністю і тваринним світом формуються внаслідок відмінностей у розподілі тепла та вологи в межах поясу.

На території області простягаються дві фізико-географічні зони: лісостепова і степова. Зони відрізняються між собою відповідними типами ландшафтів і поділяються на краї (провінції).

Це треба знати

Фізико-географічний край — це частина природної зони чи підзони в межах рівнинної країни або ж частина гірської країни. Основними причинами виділення країв є неоднорідність геологічної будови та рельєфу, а також віддаленість території від океанів, що зумовлює зміну континентальності клімату.

Краї, у свою чергу, поділяють на фізико-географічні області, кожна з яких відрізняється структурою видів ландшафтів. Ниж-

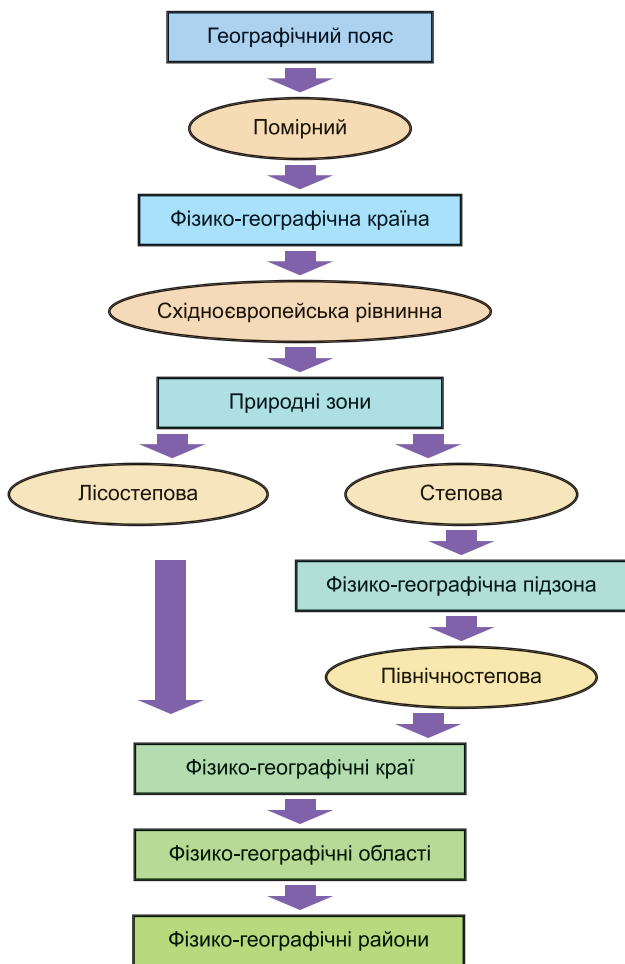


Рис. 11.1. Схема фізико-географічного районування Харківської області

чою одиницею є фізико-географічний район, який має більш-менш однорідні ландшафтні місцевості.

Фізико-географічне районування має велике значення не тільки для пізнання природних процесів і явищ, але й для господарської діяльності та природоохоронної роботи людини. Установивши межі того чи іншого ПТК і вивчивши його будову та внутрішні зв'язки, можна обґрунтувати раціональне природокористування в ньому, визначити заходи щодо покращення екологічної ситуації, установити території, на яких бажано проводити природоохоронну діяльність.

Лісостепова і степова зони. Поділ зон на природні краї. На Харківщині лісостепова зона представлена частинами Лівобережно-Дніпровського і Східно-Українського (Середньоросійського) країв, а північностепова підзона — частинами Лівобережно-Дніпровсько-Приазовського, Донецького і Задонецько-Донського країв.

Лівобережно-Дніпровський лісостеповий фізико-географічний край займає західну частину Харківської області (Краснокутський, Коломацький, захід Богодухівського, Валківського, Нововодолазького, північ Красноградського районів). У межах Харківщини представлений східною частиною Східно-Полтавської височинної області (її Краснокутсько-Карлівським районом).

За своєю геологічною будовою належить до Дніпровсько-Донецької западини, що виражена в рельєфі Придніпровською низовиною (у межах області — Полтавською рівниною). Характерні загальна рівнинність поверхні, порівняно слабке розчленування, східчає підвищення рельєфу в східному напрямку від 120 до 200 м. У долинах річок на поверхню виходять палеогенові та неогенові піски і глини, а вододіли вкриті лесовою товщею.

Кліматичні умови характеризуються найменшою (у Харківській області) континентальністю клімату: температура січня $t_c = -6,5 \dots -7,5$ °С, температура липня $t_l = +19,5 \dots +20,5$ °С, опадів 525–550 мм на рік, коефіцієнт зволоження — 1,3–1,7. Такі умови рельєфу, геологічної будови та клімату зумовлюють слабку дренажність — незначне проходження вологи в ґрунт, а також невелику густоту річкової сітки краю.

Найхарактернішими є слабо розчленовані лучно-степові межріччя з чорноземами типовими, що на півдні переходять у звичайні. Сірі лісові ґрунти під дубовими і дубово-липовими лісами не мають значного поширення і трапляються лише вузькою смугою на високих правих берегах річок Мерла і Коломак. Ландшафт піщаної борової тераси з дерновими ґрунтами під сосновими і дубово-сосновими лісами спостерігається вздовж лівого



Рис. 11.2. Лучний степ у Краснокутському дендропарку

берега р. Мерла. Серед заплавних ландшафтів з лучними та лучно-чорноземними ґрунтами зустрічаються западини з болотами і солончаками. Досить поширені і яружно-балкові місцевості.

Лісів на території краю мало, а лучні степи практично всі розорані. Єдина незаймана ділянка таких степів у Сумській області збереглася у філії Українського степового заповідника «Михайлівська цілина». На Харківщині мальовничі краєвиди цього краю охороняються в низці парків-пам'яток садово-паркового мистецтва.

Східно-Український (Середньоросійський) лісостеповий фізико-географічний край охоплює південно-західні і південні відроги Середньоросійської височини. У нас представлений Харківською схилово-височинною фізико-географічною областю, що поділяється на Богодухівсько-Старомерчицький, Золочівсько-Чугуївський, Лимансько-Вовчанський, Білоколодязно-Великобурлуцький, Валківсько-Мереф'янський і Куп'янсько-Дворічанський фізико-географічні райони.

Головні риси геолого-геоморфологічної будови зумовлені приуроченістю території до схилу Воронезького кристалічного масиву і північної бортової частини Дніпровсько-Донецької западини. Вище базису ерозії лежать відкладення від крейдових до сучасних. Відслонення білих крейдових порід називають білогір'ям. У цих районах спостерігаються карстові явища. Вододіли вкриті лесом, що сприяло формуванню горбисто-хвилястого розчленованого рельєфу. Серед форм рельєфу поширені яри, балки, зсуви. Долини рік глибокі (до 50–100 м), з добре вираженими терасами. Вони розчленовують схили височини на окремі пасма і відроги. Загальний похил поверхні на південь і південний схід. Висоти коливаються від 175 до 236 м.

Клімат краю найбільш континентальний у лісостеповій зоні: $t_c = -7...-8$ °С, $t_d = +19,5...+20,5$ °С, опадів 500–600 мм на рік, коефіцієнт зволоження 1,6–1,8. Це найбільш зволожений край Харківщини. Це пояснюється виникненням так званого бар'єрного ефекту, коли більш вологі повітряні маси, що надходять із заходу, підіймаються по південно-західних відрогах Середньоросійської височини, де, охолоджуючись, досягають рівня конденсації, формують хмари, з яких опадів випадає більше, ніж на заході.

Такі умови сприяли формуванню різноманітного ґрунтово-рослинного покриву. На полого-хвилястих межиріччях і схилах з ярами та балками поширені типові чорноземи, темно-сірі і сірі лісові ґрунти під лучними степами і кленово-липовими дібровами. Менш поширені терасові лесові рівнини з чорноземами звичайними і солонцюватими, борові горбисті тераси з дерново-підзолистими і дерново-піщаними ґрунтами під сосновими і дубово-сосновими лісами. На заплавах поширені заплавні ліси, луки, болота.

Лісами край багатший, ніж сусідні частини лісостепу. Флора багата на реліктові дольодовикові види, наприклад вовчі ягоди Софії. Для збереження ландшафтів створено *Вовчанський ботанічний заказник* (унікальна степова ділянка на правому березі р. Вовчої, де зростають понад 500 видів судинних рослин, у тому числі 50 видів рідкісних). *Бурлуцький* і *Катеринівський заказники* створено для охорони яружно-балкових урочищ — місць мешкання популяції байбаків. У заповідному *урочищі Бірки* охороняється єдиний у нашій області сосновий ліс на вододілі. Нещодавно створено регіональні *ландшафтні парки «Печенізьке*



Рис. 11.3. Крейдяні гори — унікальна пам'ятка Дворічанського національного природного парку



Рис. 11.4. Лісостепові краєвиди

поле» і «Великобурлуцький степ». У 2004 році створено перший на території області національний природний парк «Гомільшанські ліси», а в 2009 році — національний природний парк «Дворічанський».

Це цікаво

Територія національного природного парку «Гомільшанські ліси» розміщена у двох фізико-географічних районах: Валківсько-Мереф'янському — на правобережжі Сіверського Дінця і в Лимансько-Вовчанському терасовому, що охоплює заплаву і тераси цієї ріки. Відповідно виділяють і два ландшафти — Мозько-Донецький південно-лісостеповий вододільний і Донецький долинно-терасовий. Перший характеризується наявністю старих ярів і балок, що вже стабілізувались у своєму розвитку, плоских і горбистих плато, стрімких прирічкових схилів, де на сірих лісових суглинистих ґрунтах розміщується лісовий масив з переважанням дуба черешкового.

Донецький долинно-терасовий район складається із заплави річки зі старичними озерами, заболоченими староріччями, підвищеними ділянками з луковою рослинністю, а також піщано-борової місцевості з піщаними пагорбами, що вкриті сосновими лісами. Відповідно змінюються місцевості: вододільна (плакорна), схилова, заплавна, піщано-борова і лесово-терасова.

Заповідна зона парку буде включати особливо цінні природні комплекси, що збереглися, ландшафтні урочища з найбільшою кількістю рідкісних видів флори і фауни. Найбільше з них — урочище *Гомільшанський ліс* — найвища вододільна частина правобережного лісового масиву. Заповідне урочище *Хомутин* включає заплавну територію, що омивається затокою Косач, озером Білим, річкою Сіверський Донець, і лісові схили прирічкової місцевості. Урочище *Світличне* включає частину мальовничої заплави з озерами, затоками, луками і заболоченими зниженнями, частину борової тераси з пагорбами і сосновим

бором. У заплаві невеликими острівцями розкидані лісові масиви, гаї. Іноді серед цих лісових острівців трапляються невеликі болота, озера.

Лівобережно-Дніпровсько-Приазовський північностеповий фізико-географічний край займає південно-західну частину Харківської області. В її межах представлений Орільсько-Самарською низовинною областю (Зачепилівсько-Красноградським, Кегичівсько-Сахновщинським, Верхньоберецьким і Верхньотернівсько-Бритайським фізико-географічними районами).

За геологічною будовою відповідає південному борту Дніпровсько-Донецької западини, що є перехідною зоною до Приазовського виступу Українського щита та Донецької складчастої споруди. Розвинута солянокупольна тектоніка.

Край охоплює південну частину Придніпровської низовини (Полтавської рівнини). Висоти коливаються від 75 до 213 м (у верхів'ях Орелі). Загальний ухил поверхні — на південь. У долинах річок відслонюються палеогенові, неогенові піщано-глинисті відкладення.

У формуванні кліматичних умов, поряд з атлантичними повітряними масами, помітну роль відіграють сухі континентальні повітряні маси. Загальні кліматичні показники: $t_c = -6 \dots -6,5$ °C, $t_x = +21 \dots +21,5$ °C, опадів — 450–480 мм на рік, коефіцієнт зволоження — 1,0–1,3.

У ландшафтній структурі переважають терасні та межирічні лесові низовинні рівнини з чорноземами звичайними, які колись формувались під різнотравно-ковилово-типчakovими та пирійно-ковиловими степами. В яружно-балкових схилітих місцевостях зустрічаються байрачні ліси. Заплавні ландшафти Орелі і Самари характеризуються поширенням різнотравно-злакових луків. Своєрідності долинним ландшафтам надають степові борони місцевості (уздовж річки Берестової). Для лучних і лучно-чорноземних ґрунтів заплави характерне засолення, у тому числі в долині Орелі — содове.

Серед природоохоронних об'єктів краю можна відзначити зоологічний заказник місцевого значення *Російський Орчик* — місце перебування рідкісних птахів: *крижня, лебедя-шипунa, сірого журавля, сірої гуски, кулика-ходуличника, чапель* тощо; у лісах — *лосів, козуль, диких кабанів*, а коло водоймищ — *ондатр*.

Донецький північностеповий фізико-географічний край заходить у південні частини Барвінківського та Ізюмського районів. На Харківщині представлений Західно-Донецькою схилово-височинною областю (її Барвінківсько-Новодонецьким фізико-географічним районом).



Рис. 11.5. Вид з гори Кременець

Край охоплює Донецьку височину, що геоструктурно пов'язана з Донецькою складчастою спорудою та Бахмутською улоговиною Дніпровсько-Донецької западини (ДДЗ). Характерними є значне підвищення території (у межах області — до 325 м), глибоке та густе розчленування рельєфу. Розвинуті денудаційні форми, зокрема куполи, останці, гриви, пасма. На денну поверхню тут виходять найдавніші (починаючи з кам'яновугільних) породи (*чому?*).

Для кліматичних умов краю характерні такі середньомісячні температури: $t_c = -6,5$ °С, $t_d = +21$ °С, орографічно зумовлене збільшення опадів порівняно із сусідніми степовими краями до 450–550 мм на рік. Коефіцієнт зволоження — 1,0–1,2.

Відмінною рисою краю є строкатість ґрунтово-рослинного покритву. Ландшафтний фон утворюють вододільні хвилясті структурно-денудаційні місцевості з чорноземами звичайними і типовими та (де лесового покриву нема) дерново-щербюватими ґрунтами під різнотравно-типчаково-ковилковими і лучними степами та байрачними і вододільними лісами. Таким чином, тут поєднуються риси лісостепових і степових ландшафтів. Невеликі площі займають заплавні місцевості з лучними та лучно-чорноземними ґрунтами (іноді солончакуватими) під осоково-злаковими луками.

Цікавим природоохоронним об'єктом є геологічна пам'ятка природи *гора Кременець* (поблизу м. Ізюма).

Задонецько-Донський північностеповий фізико-географічний край займає Борівський район, південь Куп'янського і Шевченківського, північ Балаклійського та Ізюмського районів. Представлений Старобільською схилово-височинною фізико-географічною областю (Балаклійсько-Руженським, Куньєвсько-Борівським і Сватівсько-Новоайдарським фізико-географічними районами).

Край різномірний за геологічною структурою, оскільки приурочений до схилу Воронежського кристалічного масиву, південно-східної частини ДДЗ і Донецької складчастої структури. У рельєфі виділяються підвищене (до 213 м) Донецько-Оскільське межиріччя та Сіверсько-Донецька терасова рівнина (тут у заплаві Сіверського Дінця знаходиться найнижча точка області — 59 м). На денну поверхню виходять породи від крейдових до сучасних. Вододільні ділянки та давні тераси вкриті лесом.

Клімат відзначається найбільшою континентальністю: $t_c = -6,5 \dots -7$ °C, $t_d = +21$ °C, опадів у цілому достатня кількість — 460–520 мм, коефіцієнт зволоження — 1,0–1,2. Часто трапляються літні посухи, суховії, іноді виникають пилові бурі, а взимку — заметілі.

У ландшафтній структурі переважають розчленовані, подекуди хвилясто-горбисті лесові височинні рівнини із чорноземами звичайними, з фрагментарною природною рослинністю північних типчакових степів на схилах та окремими байрачними лісами (на правому березі Осколу). Поширені яружно-балкові місцевості із чорноземами карбонатними та дерновими щепенюватими ґрунтами під крейдолюбною рослинністю крейдових відслонень.

Значні площі займають також терасовані рівнини з чорноземами звичайними та солончакуватими, терасовані хвилясто-горбисті піщані рівнини (особливо широкі в долині Сіверського Дінця) з дерновими піщаними і дерново-підзолистими ґрунтами під сосновими й дубово-сосновими лісами. Заплавні місцевості представлені лучними та лісовими урочищами в поєднанні з водними комплексами стариць і ділянками боліт.

Одним із природоохоронних об'єктів є степовий заказник місцевого значення — *Куп'янський*, у якому охороняються рідкісні та лікарські рослини: *півонія вузьколиста*, *горицвіт*, *астрагал*, *сон-трава*, *чебрець*, *шавлія* та ін. З метою збереження ландшафтного різноманіття заповідні території різного рангу мають бути в кожному фізико-географічному районі, а в кожному фізико-географічному краї доцільно мати біогеографічні заповідники.

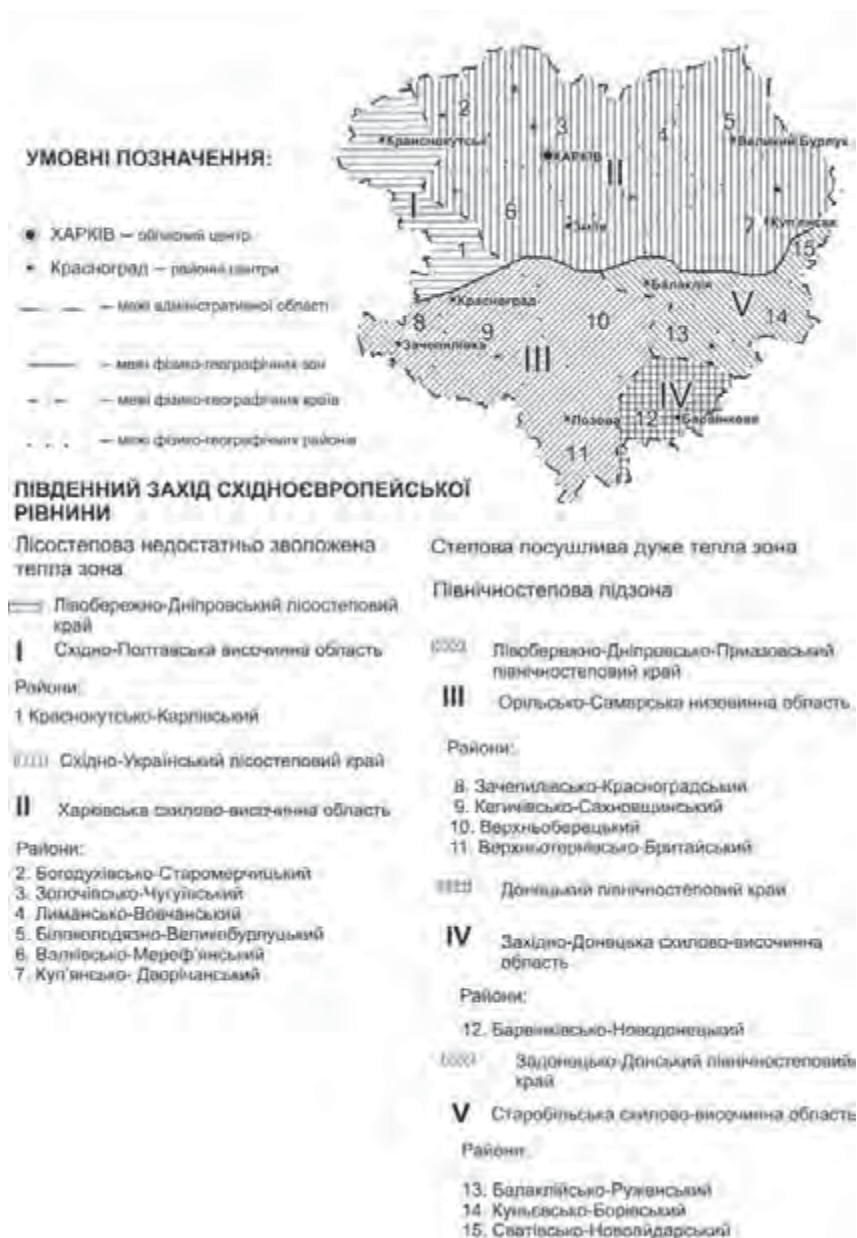


Рис. 11.6. Фізико-географічне районування Харківської області

Перевіряємо свої знання

- Назвіть найбільш зволожений фізико-географічний край Харківщини:
 - Східно-Український;
 - Лівобережно-Дніпровський;
 - Лівобережно-Дніпровсько-Приазовський;
 - Донецький.
- Назвіть фізико-географічний край, клімат якого є найконтинентальнішим:
 - Східно-Український;
 - Задонецько-Донський;
 - Лівобережно-Дніпровсько-Приазовський;
 - Донецький.
- Назвіть фізико-географічний край області, на території якого на денну поверхню виходять найдавніші гірські породи:
 - Східно-Український;
 - Задонецько-Донський;
 - Лівобережно-Дніпровсько-Приазовський;
 - Донецький.

Набуваємо практичних навичок

- Заповніть таблицю.

Фізико-географічний край	Форми рельєфу	Тектонічні структури
Східно-Український		
Лівобережно-Дніпровський		
Лівобережно-Дніпровсько-Приазовський		
Донецький		
Задонецько-Донський		

- Нанесіть на контурну карту Харківської області основні одиниці фізико-географічного районування (рис. 11.6).

Творче завдання

Складіть за картами атласу опис фізико-географічного району, у якому ви проживаєте.

Тема 3. Взаємодія людини і довкілля

§ 12. Геоекологічна ситуація на Харківщині

Опрацювавши матеріал цього параграфу, ви зможете:

- схарактеризувати сучасну геоекологічну ситуацію в області, вплив господарської діяльності на стан навколишнього середовища;
- проаналізувати вплив геоекологічної ситуації на стан здоров'я населення;
- зробити висновки про закономірності перебігу несприятливих природних процесів, їх поширення та врахування під час господарського використання території.

Пригадайте

Які фактори впливають на забруднення природного середовища?
У чому полягає проблема забруднення навколишнього середовища?
Чи залежить здоров'я населення від проживання в тому чи іншому регіоні області?

Характеристика еколого-природоохоронного стану передбачає розгляд як суто екологічних, так і природоохоронних показників. До перших слід віднести оцінку стану компонентів природного середовища для умов життя людини. Другу групу складають показники, які характеризують напрямки та обсяг роботи з його стабілізації.

Це треба знати

Геоекологія — це наука про вивчення регіональних і глобальних змін компонентів природного середовища, обумовлених техногенним утручанням.

Помірно-континентальний клімат, рівнинний рельєф, родючі ґрунти, мальовничі ландшафти — усі ці природні чинники сприяли інтенсивному освоєнню території Харківської області. Природа нашого краю за тривалий час господарювання в ній людини суттєво змінилася.

Вирубка лісів привела до суттєвого зменшення біорозмаїття не тільки лісової флори, а й фауни. Назавжди пішли такі великі тварини, як ведмідь, рись, россомаха. У молодих лісах краю не видно орланів-білохвостів, соколів-сапсанів, осоїдів, скоп, беркутів, усього зникло близько 25 видів птахів.

Розорювання степів змусило покинути місця проживання степових антилоп, сайгаків, а дикі коні (тарпани) зникли взагалі.

Різко скоротилася кількість весняних первоцвітів і лікарських рослин. Так, півонію зараз можна знайти лише в найвіддаленіших куточках області. Дуже рідко зустрічаються барвінок малий, горицвіт, валеріана лікарська, первоцвіт весняний, любка, венерин черевичок, зозулинець тощо.

Спорудження гребель на річках порушило умови життя риб.

Усе це суттєво вплинуло на взаємозв'язки у природних комплексах і знизило їх здатність до самовідновлення і самоочищення. Дуже гостро постала проблема забруднення атмосферного повітря, поверхневих і підземних вод, ґрунтів, утворення звалиц побутових відходів.

Забруднення атмосферного повітря. Найсуттєвіші зміни відбуваються в атмосферному повітрі — основному середовищі життя людини. На території області розташовано понад 1000 підприємств різної форми власності, виробнича діяльність яких впливає на якість повітря, та близько 500 тис. одиниць транспортних засобів, що здійснюють викиди шкідливих речовин в атмосферу.

Таблиця 12.1

Викиди в атмосферне повітря забруднюючих речовин

Показник	Кількість
Підприємства, що здійснюють викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря	1000
Викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря, тис. т у тому числі:	295,4
• від стаціонарних джерел забруднення	158,7
• від пересувних джерел	136,7
Викиди (від стаціонарних та пересувних джерел) у розрахунку на 1 км ² , т	9,41
Викиди (від стаціонарних та пересувних джерел) у розрахунку на одну особу, кг	103,06

Основними забруднювачами атмосферного повітря є: сполуки важких металів, мікрочастинки та волокна, сполуки Нітрогену, Сульфуру, Карбону, Хлору, Фтору, метан, вуглекислий газ. Особливу небезпеку для людини мають токсичні забруднення повітря. На території Харківської області виявлено ділянки підвищеного вмісту важких металів у приземному шарі.



Рис. 12.1. Велика кількість автомобілів на вулицях Харкова

Основними забруднювачами атмосфери залишаються підприємства Міністерства енергетики України, на долю яких припадає 68 % загального обсягу викидів шкідливих речовин у повітря від стаціонарних джерел. До їх числа входять згадані Зміївська ДРЕС, підприємство «Харківські теплові мережі», теплоелектроцентралі: ТЕЦ-5, ТЕЦ-2 «Есхар», ТЕЦ-3.

Забруднення поверхневих і підземних вод. Водними ресурсами Харківська область не багата. Річки області (857 річок і тимчасових водотоків) здебільшого невеликі. Головна річка — Сіверський Донець. Краще за інші водними ресурсами забезпечені північно-західні, північно-східні та центральні райони Харківської області.

Це треба знати

Харківська область має надзвичайно низьку забезпеченість водними ресурсами: посідає 17-те місце серед областей України (1,8 % від загальних водних ресурсів України з урахуванням припливу від суміжних територій).

Основними забруднювачами поверхневих водойм в області є підприємства промисловості та житлово-комунального господарства, які скинули у водойми відповідно 21,043 та 17,256 млн м³ забруднених стічних вод, що становить 49,5 % і 40,6 % від загального обсягу забруднення довкілля.

Рациональному використанню та відтворенню водних ресурсів у Харківській області, їх охороні перешкоджає:

- незадовільний стан очисних споруд;
- порушення вимог водного законодавства щодо обмеження господарської діяльності в прибережних захисних смугах водойм;



Рис. 12.2. Річка Лопань у межах Харкова



Рис. 12.3. Засмічення берегів водойм

- не вирішення питання щодо очищення поверхневого стоку з територій населених пунктів, що призводить до замулення річок і водойм області та Харкова.

Найбільшими забруднювачами водойм стічними водами є відомчі та комунальні очисні споруди біологічної й механічної очистки води, які належать окремим підприємствам і яким незмога на достатньому рівні очистити стічні води своїх підприємств. Ці водокористувачі скидають у водойми відповідно 25 і 73 % від загального об'єму забруднених стічних вод.

Причинами незадовільної роботи очисних споруд є:

- фізична зношеність їх обладнання й відсутність коштів на проведення реконструкції та капітального ремонту;
- надходження значно меншого об'єму стічних вод для очищення, що веде до порушення технологічного регламенту очищення та знезараження стічних вод;
- незадовільне обслуговування очисних споруд некваліфікованими спеціалістами.

Це цікаво

Ступінь зношеності водопровідно-каналізаційних мереж та очисних споруд комунальних підприємств області становить 50–80 %. Більшість очисних споруд, що експлуатуються, уже вичерпали свій матеріальний ресурс: 70 % від загальної їх кількості не забезпечують нормативне очищення стічних вод.

Для більшості населених пунктів Харківської області підземні води є єдиним джерелом водопостачання. Потенційні ресурси в межах області дозволяють у повному обсязі забезпечити потреби господарсько-питного водопостачання. Найбільшими споживачами підземних вод є міста Харків, Куп'янськ, Ізюм,

Балаклія. Однією з найважливіших проблем, які потребують свого вирішення, є облаштування природних джерел, більшість з яких перебуває в занедбаному стані.

Це треба знати

Гідрографічна мережа області перебуває під сильним впливом не тільки поверхневого стоку, а й стоку із сільськогосподарських угідь, який приносить у водойми залишки агрохімікатів — пестицидів і мінеральних добрив, що має негативні наслідки для довкілля.

Забруднення ґрунтів і сільськогосподарських угідь. Для території Харківщини однією з найактуальніших проблем на сьогоднішній день є *безповоротна втрата* родючих ґрунтів, обумовлена урбанізацією, а також промисловим і транспортним будівництвом.

На території Харківської області за останні десятиліття, у результаті сільськогосподарського використання без належного дотримання агротехнічних норм та правил, утрачено запасів гумусу в середньому на 25–35 % за його вмістом у ґрунті та на 15–20 см за потужністю. Утрата природної родючості ґрунтів, знищення екологічного та ресурсного потенціалу є кричущою проблемою для всіх без винятку районів області.

Це треба знати

Інтенсивна експлуатація та нераціональна система землекористування призвела до таких проявів деградації земель, як ерозія, техногенне забруднення, вторинне осолонцювання та зсуви ґрунтів.

Великою проблемою в області є *ерозія ґрунтів*. На Харківщині налічують близько 1 млн га (45 %) еродованих земель, у тому числі близько 850 тис. га (44 %) ріллі. По території Харківської області проходить північна межа району розповсюдження *пилових бурь*, коли відбувається механічний знос ґрунту, переважно з ріллі та пасовищ, сильними та тривалими вітрами. Тому південно-східні райони (Ізюмський, Борівський, Барвінківський, частково Балаклійський) час від часу потерпають від цього несприятливого природного явища.

Сільськогосподарська освоєність території області досягає 77,1 %. Розораність території становить 62,3 %, розораність сільськогосподарських угідь — 80,7 %, з наявних сільськогосподарських угідь 1121,8 тис. га (46,3 %) еродовані. Усього зрошуваних земель в області — 1116,6 тис. га (6,0 % площі ріллі), осушених земель — 11,8 тис. га (0,5 % площі сільськогосподарських угідь). На площі 113,1 тис. га (87,5 %) зрошуваних земель

меліоративний стан характеризують як сприятливий, на площі 3,4 тис. га (2,9 %) — як задовільний. На площі 0,1 тис. га (0,1 %) гідрогеолого-меліоративний стан зрошуваних земель незадовільний через глибоке залягання ґрунтових вод і засолення ґрунтів.

Складною ситуацією є *забруднення ґрунтів сільськогосподарських угідь пестицидами та мінеральними добривами*. На полях Харківщини для захисту рослин кожен рік використовують близько 3 тис. т пестицидів, що в перерахуванні на 1 га ріллі становить 1,8 кг. Крім цього, на кожен гектар внесено 200 кг мінеральних і 4,4 т органічних добрив, що в цілому по області становить відповідно 32,6 тис. т і 7,4 млн т.

Це треба знати

Найбільшої за масштабами та наслідками шкоди навколишньому середовищу з боку агротехніки завдає не завжди виправдане застосування мінеральних добрив, в основному азотних. Нітрати забруднюють ґрунт, поверхневі та підземні води. Небезпечним забруднювачем ґрунтів і всього навколишнього середовища є пестициди. У залишковому вигляді, після припинення їх застосування, вони довгий час містяться в ґрунті, поверхневих і підземних (ґрунтових) водах, у донних відкладах водойм, у рослинності.

Забруднення навколишнього середовища твердими побутовими відходами. Тверді побутові відходи (ТПВ) є одним із небезпечних джерел забруднення, перш за все бактеріологічного, поверхні землі, поверхневих і підземних водних ресурсів та атмосфери. Кожного року в процесі життєдіяльності міського жителя утворюється 200–500 кг відходів. У цілому це складає десятки й сотні мільярдів тонн — приблизно 40 кг/м². Ситуація невпинно загострюється: за простими підрахунками, прогнозується збільшення звалищ на 25–35 % кожного року.

Тверді побутові відходи утворюються всюди, де живе людина. У тих населених пунктах, де відсутня централізована система збирання та вивезення твердих побутових відходів, населення вивозить сміття та інші продукти життєдіяльності на несанкціоновані звалища.

Найнапруженіша геоєкологічна ситуація склалася у Вовчанському, Зміївському, Куп'янському, Лозівському, Нововодолазькому, Сахновщинському та Шевченківському районах області, де звалища заповнені на 90–98 %. Практично в усіх районах області великі міські полігони сміття заповнено.

Вплив геоєкологічної ситуації на умови життя людини. Під час оцінювання гостроти геоєкологічної ситуації враховують

комплекс екологічних проблем і наслідків, які можуть бути за активної зміни природних умов і властивостей ландшафтів (особливо враховують наслідки для здоров'я людини). Залежно від гостроти екологічної ситуації умови проживання населення поділяють на сприятливі, помірно сприятливі, задовільні, погіршені, напружені, катастрофічні.

За ступенем гостроти екологічна ситуація на території Харківської області поділяється на критичну, напружену і задовільну.

Унаслідок *критичної ситуації* виникають значні зміни ландшафтів, що загрожує утратою природних об'єктів, значно погіршує умови життя людини; антропогенні навантаження, як правило, перевищують нормативи, установлені державними документами, та екологічні вимоги.

Така ситуація склалася навколо Зміївської ТЕС, а також на території Харкова, Куп'янська, Ізюма, Балаклії та деяких інших промислових центрів.

У результаті *напруженої ситуації* виникають негативні зміни в деяких компонентах і структурі ландшафтів, що призводять до зниження якості окремих природних ресурсів та навіть до погіршення умов проживання населення.

Як *задовільну* розцінюють таку екологічну ситуацію, за якої зміни в ландшафті поки що незначні (або підтримується рівновага в культурних ландшафтах), самовідновлення природного середовища та заходи з відтворення ресурсів забезпечують задовільні умови життя людини.

У цілому понад $\frac{3}{4}$ площі Харківської області складають райони із задовільною ситуацією, і тільки 6,1 % території нашого краю належить до критичної в екологічному відношенні зони — це набагато менше, ніж, наприклад, у сусідньому Донбасі або Придніпров'ї. Однак слід пам'ятати, що на цій території Харківщини проживає понад 80 % її населення. Ось чому проблема охорони природи для нас не менш актуальна.

Це треба знати

Екологічна безпека — це сукупність дій і комплекс відповідних заходів, процесів, що забезпечують екологічний баланс на планеті та в різних її регіонах на рівні, до якого людина може адаптуватися фізично, без втрат здоров'я. Екологічна безпека встановлює порушений взаємозв'язок людини і природи та гармонізує їх співіснування, а також сприяє розміреному, доцільному використанню ресурсів людиною.

Найвагоміші чинники антропогенного навантаження на довкілля Харківщини:

- значне зростання кількості автомобільного транспорту, що за надзвичайно низьких екологічних параметрів автомобілів спричинило збільшення шкідливих викидів в атмосферу;
- накопичення мулового осаду, що утворюється на очисних каналізаційних спорудах міста та зберігається на мулових полях фільтрації, виводить з обігу 126 га міських земель (мулові поля є екологічно небезпечними, бо призводять до забруднення атмосферного повітря — пилом та парниковими газами (метан, метилмеркаптан), а підземної гідросфери — фільтратом);
- більш як 80 % забруднень, що надходять до водних об'єктів, і перш за все річок, припадає на неочищений поверхневий стік з території області;
- відсутність сучасних підприємств із перероблення побутових і промислових відходів призвела до накопичення на території області значної кількості відходів.

Несприятливі фізико-географічні процеси на території області. Територія Харкова та області перебуває під негативним впливом небезпечних природних процесів, а саме: затоплень, підтоплень, розвитку зсувів тощо, які становлять загрозу для життєдіяльності населення. Зараз на Харківщині в підтопленому стані перебуває більше 5000 га забудованої території (35 %). З 1982 р. діє «Схема захисту від затоплення м. Харкова», яка увійшла до генерального плану забудови міста, але процес підтоплення все ж створює загрозові ситуації зсувів ґрунту, вихід з ладу інженерних комунікацій.

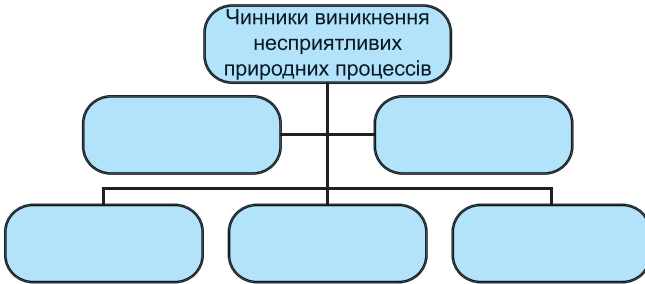
Такі процеси відбуваються і на деяких ділянках території в місті Чугуєві та Чугуївському районі (с. Кочеток), у смт. Первомайському, містах Куп'янську і Валках. У Харкові загроза активних зсувів існує на ділянках Журавлівських схилів, а також на схилах Саржиного яру, на Олексіївці.

Перевіряємо свої знання

1. Що таке екологічна ситуація міста, області, селища чи окремого району?
2. Яку небезпеку становить забруднення навколишнього середовища відходами промислового виробництва? У чому це виявляється?
3. Дайте геоекологічну характеристику місцевості, де ви проживаєте.

Набуваємо практичних навичок

1. Під керівництвом учителя складіть таку схему:

**Творчі завдання**

1. Які проекти розв'язання проблем забруднення довкілля ви запропонували би? Складіть план заходів.
2. У яких природоохоронних заходах ви взяли участь особисто?

§ 13. Охорона природи

Опрацювавши матеріал цього параграфу, ви зможете:

- назвати об'єкти природно-заповідного фонду області;
- пояснити зміст і організацію моніторингу навколишнього середовища;
- зробити висновки про необхідність створення регіональної екологічної мережі, основні шляхи використання й охорони природних умов і природних ресурсів.

Пригадайте

- Що таке охорона природи?
- Які об'єкти входять до природоохоронної системи України?
- Яку діяльність може проводити людина в різноманітних природоохоронних комплексах?

Це треба знати

Природоохоронні комплекси — це заповідні території, у яких зберігаються рослини і тварини, типові та унікальні ландшафти, здійснюється моніторинг (спостереження, оцінювання та прогнозування стану) навколишнього природного середовища. До природоохоронних комплексів відносять: природні заповідники, біосферні заповідники, природні національні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, ботанічні сади, зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Категорії природно-заповідного фонду. Природно-заповідний фонд Харківської області складають природні комплекси й об'єкти, що мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність. Їх виокремлено на певній території для збереження природного різноманіття ландшафтів, генофонду тваринного та рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу, забезпечення фонових моніторингу навколишнього природного середовища.

Природно-заповідний фонд Харківської області є складовою національної системи природно-заповідного фонду України. Він включає 220 територій та об'єктів загальною площею 52 943,9 га, що становить 1,69 % від усієї площі Харківщини. Серед територій та об'єктів переважають заказники — 70 % (ландшафтні, гідрологічні, лісові, ботанічні, загальнозоологічні, орнітологічні, ентомологічні, загальногеологічні). Крім того, курортні та лікувально-оздоровчі території займають 1200,0 га, території рекреаційного призначення — 4400,0 га, водно-болотні угіддя — 68 550,0 га, полезахисні та інші захисні насадження — 103 015,0 га.

Розміщення заповідних територій у районах області є нерівномірним: від 23,14 % у Печенізькому районі до 0,03 % у Шевченківському.

Таблиця 13.1

**Основні об'єкти природно-заповідного фонду
Харківської області**

Назва об'єкта	Тип, категорія, значення	Площа, га	Рік створення	Розташування (район області)
Ботанічний сад ХНУ імені В. Н. Каразіна	Ботанічний сад загальнодержавного значення	41,9	1804	м. Харків
Бурлуцький	Заказник загальнозоологічний загальнодержавного значення	326	1977	Великобурлуцький
Великобурлуцький степ	Регіональний ландшафтний парк	2042,6	2000	Великобурлуцький
Вільхова балка	Регіональний ландшафтний парк	465,5	2009	Дергачівський
Вовчанський	Ботанічний заказник загальнодержавного значення	185	1994	Вовчанський
Гомільшанські ліси	Національний природний парк	14 314,8	2004	Зміївський, Первомайський
Дворічанський	Національний природний парк	3131,2	2009	Дворічанський
Дендрологічний парк Харківського національного аграрного університету ім. В. В. Докучаєва	Дендрологічний парк загальнодержавного значення	22,8	1972	Харківський
Дружба	Дендрологічний парк місцевого значення	51,5	2000	м. Лозова

Ізюмська лука	Регіональний ландшафтний парк	2560	2003	Балаклійський
Катеринівський	Загальнозоологічний заказник загальнодержавного значення	527	1977	Великобурлуцький
Краснокутський	Парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення	13,6	1809	Краснокутський
Литвинівка	Парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення	10,8	1984	Валківський
Наталіївський	Парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення	48	кінець XVIII ст.	Краснокутський
Печенізьке поле	Регіональний ландшафтний парк	4997,6	1999	Печенізький
Сіверськодонецький	Регіональний ландшафтний парк	2200	2010	Балаклійський
Слобожанський	Національний природний парк	5244	2009	Краснокутський
Старомерчицький	Парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення	69	початок XVIII ст.	Валківський
Харківський зоологічний парк	Зоологічний парк загальнодержавного значення	14,9	1895	м. Харків
Шарівський	Парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення	39,3	початок XIX ст.	Богодухівський

Це треба знати

Національний природний парк є природоохоронною, рекреаційною, культурно-освітньою, науково-дослідною установою загальнодержавного значення, що створюється для збереження, відтворення та ефективного використання природних комплексів та об'єктів, що мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову, освітню та естетичну цінність. На території національних парків встановлюють диференційований режим щодо їх охорони: заповідна зона, зона регульованої рекреації, зона стаціонарної рекреації, господарська зона.

На *регіональні ландшафтні парки* покладають виконання таких завдань: збереження цінних природних та історико-культурних комплексів та об'єктів; створення умов для ефективного туризму, відпочинку, інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах з дотриманням режиму охорони заповідних природних комплексів та об'єктів.

Заказниками оголошують природні території, на яких за обмеженого використання природних ресурсів зберігають та відтворюють природні комплекси чи їх окремі компоненти.

Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва — це найвизначніші та найцінніші зразки паркового будівництва, які використовують в естетичних, виховних, наукових, природоохоронних та оздоровчих цілях.

Характеристика основних природоохоронних об'єктів. Загальнозоологічні заказники загальнодержавного значення «Бурлуцький» та «Катеринівський» створено в 1977 р. для охорони поселень реліктового виду тварин — бабака, що збереглися на ділянках яружно-балкової системи із залишками цілинної степової рослинності, представленої чагарниковими та справжніми різнотравно-типчакowo-ковилловими степами з фрагментами рідкісних угруповань.

Бурлуцький державний заказник — це розгалужена система балок та яруг, які тягнуться від селища Великий Бурлук до с. Катеринівки. Сюди входять два окремих степових урочища Степове та Копанки з характерною для цілинних степів рослинністю.

Катеринівський державний заказник, розташований між селами Катеринівка та Рогозяна, має площу 527 га і включає степове яружно-балкове урочище Мізерне.

На території заказників заборонено всі види полювання, рибальство, заготівлю або знищення рослин, які складають кормову базу бабаків, будь-яку господарську діяльність, що може зашкодити взятим під охорону тваринам.



Рис. 13.1. Бурлуцький заказник Рис. 13.2. Катеринівський заказник

Ботанічний заказник загальнодержавного значення «Вовчанський» розташований на крейдових відслоненнях крутого правого берега річки Вовча. До його складу входять сім невеликих ділянок унікальної крейдової та степової рослинності. У заказнику зростають близько 500 видів трав'янистих рослин, 20 видів дерев і чагарників. Серед них значна кількість рідкісних, ендемічних та реліктових видів і видів, яким загрожує зникнення, 20 з них включено до Червоної книги України, близько 30 — до Червоного списку флори Харківської області.

Національний природний парк «Гомільшанські ліси» створено у 2004 р. в середній частині долини річки Сіверський Донець на межі Зміївського та Первомайського районів для охорони цінних природних комплексів Лівобережної України та збереження й відновлення наявного біологічного різноманіття. Тут представлено чотири види ландшафтів, 13 типів місцевостей, багато різних типових та рідкісних рослинних угруповань, занесених до Зеленої книги України та Зелених списків Харківщини. Багата флора та фауна парку насичена рідкісними видами та видами, що перебувають під загрозою зникнення.

Тут зростають близько 800 видів вищих судинних рослин. Серед них майже 30 видів рослин включено до Червоної книги України, а 70 — до Червоного списку Харківської області. З тваринного світу парку до Європейського Червоного списку відносяться 20 видів, до Червоної книги України — близько 60 видів, до обласного Червоного списку — понад 80.

Національний природний парк «Дворічанський» має площу 3131,2 га земель державної власності.

Метою створення національного природного парку «Дворічанський» є збереження своєрідної крейдянної флори та рослинності в північно-східній частині України. Підставою для внесення



Рис. 13.3. Унікальна крейдова флора ботанічного заказника «Вовчанський»



Рис. 13.4. Національний природний парк «Гомільшанські ліси»

території крейдяних відслонень корінного берега річки Оскіл до природно-заповідного фонду України є її унікальність.

Національний природний парк «Слобожанський» створено 11 грудня 2009 р. для збереження цінних природних та історико-культурних комплексів і об'єктів лісостепової зони. До території національного природного парку «Слобожанський» погоджено включення 5244 га земель.

Формування природоохоронної мережі. Природні території та об'єкти, що підлягають особливій охороні, утворюють єдину територіальну систему. Вона включає території та об'єкти: природно-заповідного фонду, курортні та лікувально-оздоровчі, рекреаційні, водозахисні, полезахисні тощо.

На Харківщині система природних територій остаточно не сформована. Території різних типів, які є складовими цієї системи, поки що розвиваються кожна окремо. Природно-заповідний фонд займає площу 52 943,97 га, курортні та лікувально-оздоровчі території — 1200,0 га, території рекреаційного призначення — 4400,0 га, водно-болотні угіддя — 68 550,0 га, полезахисні та інші захисні насадження — 10 3015,0 га.

Це треба знати

Екологічна мережа — єдина територіальна система, яка включає ділянки природних ландшафтів, що визначаються законодавством України та підлягають особливій охороні. Це території та об'єкти природно-заповідного фонду, курортні та лікувально-оздоровчі, рекреаційні, водозахисні, полезахисні території й об'єкти інших типів, що є частиною структурних територіальних елементів.

Моніторинг навколишнього середовища. Екологічний моніторинг довкілля є сучасною формою реалізації процесів екологічної діяльності за допомогою засобів інформатизації. Він забезпечує регулярну оцінку та прогнозування стану середовища життєдіяльності суспільства й умов функціонування екосистем для прийняття управлінських рішень щодо екологічної безпеки, збереження природного середовища та раціонального природокористування.

Це треба знати

Моніторинг навколишнього середовища — комплексна науково-інформаційна система періодичних, безперервних, довгострокових спостережень за станом навколишнього середовища (процесами та явищами).

Основні заходи щодо раціонального використання й охорони навколишнього середовища. Концепція розвитку заповідної справи в області передбачає подальше зростання її суспільного значення та оптимізацію мережі територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Для цього треба виконати такі першочергові завдання:

- створення оптимальної мережі природно-заповідного фонду;
- збільшення площі територій та об'єктів природно-заповідного фонду до 2015 р. в цілому по області до 3,5 %;
- пріоритетний розвиток групи об'єктів із жорстким режимом заповідності, насамперед багатофункціонального призначення (національних та регіональних ландшафтних парків).

Перевіряємо свої знання

1. Що таке екологічна безпека?
2. У чому полягає сутність моніторингу навколишнього середовища?
3. Які природоохоронні заходи можна проводити на заповідних територіях?
4. У чому полягає, у вашому розумінні, суть захисту природи?

Набуваємо практичних навичок

За допомогою атласу України визначте місцезнаходження основних природоохоронних об'єктів Харківської області, вашого району.

Творче завдання

Розробіть програму підтримки захисту природоохоронного об'єкта, який потребує негайної охорони у вашій місцевості.

Тема 4. Природні умови і природні комплекси міста Харкова

§ 14. Фізична географія Харкова

Опрацювавши матеріал параграфу, ви зможете:

- дізнатися про географічне положення, межі, розміри Харкова;
- скласти характеристику природних умов міста;
- ознайомитися із визначними природоохоронними об'єктами Харкова;
- зробити висновки про зміни природних умов під впливом господарської діяльності людини.

Пригадайте

- У чому полягає особливість географічного положення Харківської області? Як географічне положення впливає на життя і господарську діяльність людей?
- Які форми рельєфу характерні для території області? Як рельєф пов'язаний із тектонічною та геологічною будовою території?
- Які показники характеризують кліматичні умови? Які погодні явища характерні для нашого краю?
- Як ґрунтово-рослинний покрив пов'язаний з особливостями рельєфу?
- Як господарська діяльність людини впливає на фізико-географічні процеси?

Географічне положення, межі, розміри Харкова. Місто Харків розташовано на заході материка Євразія, у східній частині Європи, на південному заході Східноєвропейської рівнини, у місці злиття річок Харків, Лопань і Уди.

Територія Харкова має площу приблизно 306,0 км², вона порівняно правильної форми з витягнутою частиною на пів-



Рис. 14.1. Лопанська стрілка

денний схід. Протяжність з півночі на південь — 24,3 км, із заходу на схід — 25,2 км. Міська межа по периметру складає 133,7 км. Харків межує з Дергачівським (Мало-Данилівська і Солоницівська селищні та Черкасько-Лозівська сільська ради) та Харківським (Циркунівська сільська, Кулінічевська і Роганська селищні, Пономаренківська сільська, Безлюдівська, Бабаївська, Височанська і Пісочинська селищні ради) районами.

Це цікаво

Окремі визначні точки Харкова мають такі географічні координати:

- крайня північна точка — $50^{\circ}06'10''$ пн. ш., $36^{\circ}16'20''$ сх. д.;
- крайня південна точка — $49^{\circ}53'10''$ пн. ш., $36^{\circ}15'20''$ сх. д.;
- крайня східна точка — $49^{\circ}54'55''$ пн. ш., $36^{\circ}27'00''$ сх. д.;
- крайня західна точка — $49^{\circ}56'30''$ пн. ш., $36^{\circ}07'50''$ сх. д.;
- місце злиття річок Лопань і Харків — $49^{\circ}59'50''$ пн. ш. і $36^{\circ}13'40''$ сх. д. (рис. 14.1.);
- площа Свободи (будинок Держпрому) – $50^{\circ}00'00''$ пн. ш. і $36^{\circ}13'30''$ сх. д.;
- Привокзальна площа (колишній будинок Головного поштамту, у якому на сьогодні розміщено 50-те відділення зв'язку) — $49^{\circ}59'20''$ пн. ш. і $36^{\circ}12'15''$ сх. д. (рис. 14.2).

Особливості рельєфу та геологічної будови території Харкова. Місто Харків розташоване в середині топографічної улоговини, яка на півночі межує з Середньоруською височиною, на півдні — з Донецьким кряжем. Поверхня території Харкова являє собою горбисту рівнину, у північній частині сильно порізану

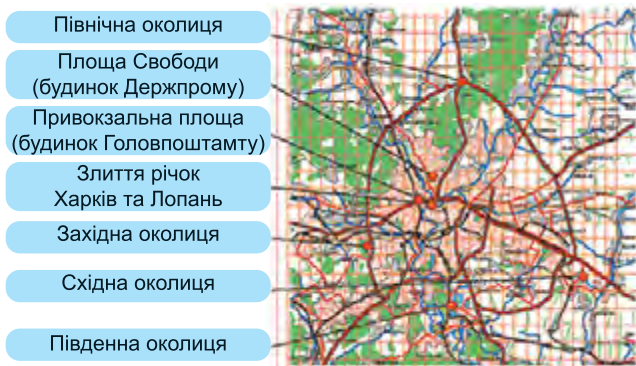


Рис. 14.2. Географічні координати Харкова (за А. М. Байназаровим).
Картографічна сітка проведена через $1'$

річковими долинами, балками та ярами. Місто лежить на п'яти пагорбах і займає три річкові долини, які поділяють його на три різні за характером рельєфу частини.

У тектонічному відношенні територія перебуває в межах північно-східного борту Дніпровсько-Донецької западини й характеризується поступовим підняттям докембрійського кристалічного фундаменту, який знаходиться на глибині 2000–3000 м. Виходи найдавніших порід на території міста спостерігаються в долині річки Харків. Вони складаються із четвертинних, нижньотретинних, верхньокрейдяних і юрських порід. Так, підвищені місцевості Харкова вище Харківського державного політехнічного університету розташовані на корінних породах — зеленувато-сірому глауконітовому пухкому або твердому глинистому піщанику.

У геоморфологічному відношенні можна виділити низинні райони міста з висотами 94–105 м над рівнем моря: долини річок Харків, Лопань, Уди (Іванівка, вулиця Полтавський шлях, Журавлівка, проспект Московський, Основа, Новоселівка, Нова Баварія); підвищені райони з висотами 106–166 м і 167–192 м над рівнем моря: вододіл між річками Лопань і Харків (вулиці Сумська та Пушкінська, Сокольники, Центральний парк). На підвищених ділянках розміщується близько 55 % загальної площі міста. Найвища точка (205 м над рівнем моря) знаходиться на півночі міста в районі Померки, найнижча (94 м) — у заплаві річки Уди на південній околиці міста.

Характерними елементами рельєфу Харкова є різні за віком і розміром балки та яри. Довжина сучасних балок не перевищує 2–3 км, давніх — більше 10 км; глибина — від кількох до десятка метрів. У місті на високих і крутих правих схилах річкових долин переважають короткі, глибокі, дуже розгалужені яри.

Окрім балок і ярів на території міста спостерігаються і штучні форми рельєфу — кар'єри, дамби, насипи тощо. До несприятливих фізико-географічних явищ на території Харкова слід віднести зсуви й підтоплення (зокрема, район Журавлівки).

На території міста розташовані родовища таких корисних копалин, як піски будівельні — Основ'янське родовище; глини тугоплавкі, керамзитова сировина — П'ятихатське та Харківське родовища.

Кліматичні та гідрологічні умови Харкова. Такі великі міста, як Харків, мають свій специфічний клімат, який є результатом взаємодії природних кліматотвірних чинників і антропогенного навантаження. Клімат Харкова помірно континентальний.

На формування клімату Харкова значний вплив має характер міської підстеляючої поверхні (переважно асфальтоване покриття), особливості забудови та планування, розміщення по території промислових та житлових масивів, створення культурних ландшафтів міста (садів, парків, скверів). У міських умовах унаслідок забруднення атмосфери сонячна радіація децю менша, температура повітря завжди на 1–3 °С вище, ніж за містом, вологість повітря нижче, вітер слабкіше, кількість опадів на 20–30 мм за рік більша, грози спостерігаються частіше, сезонні та добові амплітуди температур значно менші. Харків значно віддалений від океанів, але морське повітря проникає сюди з вітрами західного переносу, що приводить до відлиг узимку і збільшення кількості опадів улітку.

У Харкові на підстеляючу поверхню надходить до 4250 МДж/м² сонячної радіації. Середня температура найхолоднішого місяця — січня — -5,7 °С, а найтеплішого місяця — липня — +20,4 °С. Опадів за рік у середньому випадає 515 мм, більша частина випадає теплої пори року (максимум у липні — 67 мм). Холодної пори року переважають східні та південно-східні вітри, улітку — західні й північно-західні.

Таблиця 14.1

Кліматичні показники міста Харкова

Місяці	Абсолютний максимум, °С	Середня температура, °С	Абсолютний мінімум, °С	Норма опадів, мм
Січень	11	-5,7	-35,6	35
Лютий	14,6	-5,1	-29,8	30
Березень	21,8	0,1	-32,2	27
Квітень	30,4	8,9	-11,4	36
Травень	34,5	15,6	-1,9	53
Червень	35,6	19,2	2,2	59
Липень	37,6	20,4	5,7	67
Серпень	37,5	19,5	2,2	45
Вересень	33,7	14,1	-2,9	45
Жовтень	29,3	7,2	-9,1	39
Листопад	18,5	1,2	-20,9	41
Грудень	13,4	-3,4	-30,8	38
Рік	37,6	7,6	-35,6	515

Це цікаво

Перші метеорологічні спостереження в Харкові було розпочато в 1738 р. Перші ж постійні спостереження пов'язані із відкриттям Харківського університету. У саду ім. Т. Г. Шевченка і дотепер функціонує навчальний метеорологічний майданчик однієї з найстаріших метеорологічних обсерваторій України, яка була заснована в 1892 р.

На мікроклімат впливають зелені насадження та штучні водойми міста. У літній період вони змінюють тепловий і радіаційний режим земної поверхні й атмосфери: знижують температуру повітря приблизно на 2 °С порівняно із сусідніми ділянками.

Зима холодна і сніжна, але мінлива, починається у двадцятих числах листопада і триває приблизно 120 днів. Весна в Харкові коротка, і після кількох теплих днів настає досить жарка погода. Із припиненням нічних заморозків наприкінці травня встановлюється спекотне літо. Наприкінці вересня — на початку жовтня з настанням заморозків приходить осінь. Дощі частішають, але кількість опадів зменшується. Збільшується кількість похмурих днів і туманів.

Малюнок гідрографічної мережі міста Харкова визначають річки Харків, Лопань, Уди, які відносяться до басейну річки Сіверський Донець. У цих рік є менші притоки: Очеретянка та Немишля — у Харкова, Лозовенька, Олексіївка, Саржин яр, Сухий Жихор — у Лопані, Ледний Яр, Мокрий Жихор, Студенок і Рогань — в Уд.

Ріки Уди, Лопань і Харків, а також Немишля є водними об'єктами загальнодержавного значення. Відповідно до класифікації Уди (довжина ріки 164 км, площа водозбору 3840 км²) і Лопань (довжина 96 км, площа басейну 2000 км²) відносять до середніх рік, Харків (74 км, 1160 км²) і Немишлю (площа водозбору 388 км²) — до малих. Сумарна довжина рік у межах міста складає близько 58 км.

Річки Харкова маловодні й несудноплавні, з незначною швидкістю течії, зазнають значного антропогенного впливу. Так, Лопань у межах міста має ширину 10–20 м, глибину — 0,5–1 м, швидкість течії — 0,7–0,8 м/с, дно піщане, замулене. У центрі міста береги річки обкладено гранітом. Річка Харків у межах міста має максимальну ширину 15 м, штучно збільшену глибину до 1,4 м. Місяцями річка щороку пересихає.

Річки Харкова перетинають 19 мостів, три шляхопроводи та три греблі (Жихарівська, Гончарівська, Лопанська).

Це цікаво

У 1996–2005 рр. по харківських річках Лопань і Харків здійснював прогулянкові рейси теплохід «Ластівка». Від пристані на Пролетарській площі теплохід доходив до Благовіщенського собору, розвертався біля Бурсацького мосту і звідти по центру річки рухався до місця злиття Лопані й Харкова. Повернувши праворуч, він йшов до Гончарівської греблі, там розвертався і прямував назад. Довжина його маршруту становила всього п'ять кілометрів (туди і назад). За час його курсування річка Харкова значно очистилася, прийшла риба, з'явилися ондатри та чайки. Зник смердючий запах на набережних, викликаний застоєм води в річках, а також минула небезпека підтоплення прилеглих до річки будинків. Русло річки поглибилося до трьох метрів.

На території міста розташовано близько 20 водойм як штучного (ставки, кар'єри), так і природного походження. Невелика кількість озер розташована в заплавах річок; ставки, як правило, розташовані в балках; кар'єри — у заглибинах відпрацьованих піщаних кар'єрів, що заповнилися джерельною водою. Водойми використовують для зрошення та розведення риби. У рекреаційних цілях використовують міські гідропарки — Журавлівський (площа — 200 га) і Жовтневий (площа — 100 га), лугопарк Основ'янський, Олексіївський лугопарк із водосховищем у заплаві річки Лопань (площа — 120 га).



Рис. 14.3. Теплохід «Ластівка»

Це цікаво

На території Харкова ще в першій половині XVIII ст. було дев'ять озер, деякі з них мали значну площу. Унаслідок систематичного засипання озер гідрографічні умови місцевості докорінно змінилися. Харківські ріки часто змінювали русло. Так, річка Харків раніше протікала поблизу залізничної станції Левада, перетинала Греківську вулицю, йшла до теперішнього Нетечинського бульвару та впадала в річку Лопань там, де вона впадає і зараз. У середині XIX ст. річка пішла по новому руслу, так, як вона тече і тепер, а старий рукав дістав назву протоки Нетеч. У XVIII ст. і ріка Лопань біля сучасного Центрального ринку мала два русла, між ними був острів.

Із часів заснування міста для забезпечення водопостачання використовували підземні води. До початку XX ст. колодязі й артезіанські свердловини були головним джерелом питної води в місті. На сьогодні водопостачання міста на 1/5 здійснюється за рахунок артезіанських вод. Усього на території міста налічується більш 300 артезіанських свердловин глибиною 200–700 м, воду з яких використовують для забезпечення потреб населення та харчових виробництв.

На території Харкова знаходиться більш 25 природних джерел підземних вод лікувального і питного значення. Упорядковано 12 джерел, узагалі вода 20 джерел визнана придатною до вживання після кип'ятіння. Через те що природні джерела розташовані в межах міста, зони їхнього живлення являють собою практично цілком урбанізовану територію, де в умовах недостатньої природної захищеності багато десятків років відбувається забруднення підземних водоносних горизонтів. Якість води в усіх джерелах нестабільна. У найпопулярнішому джерелі «Харківська-1» у Саржиному яру, водоносні горизонти якого найбільш захищені, періодично виявляються відхилення бактеріологічних показників якості води від нормативних.

Ґрунтово-рослинний покрив і тваринний світ. Ґрунтовий покрив міста формується тривалий час. Міські Ґрунти спадкують як певні характеристики природних Ґрунтів, так і відбивають інтенсивність і характер промислового розвитку міста.

У нагірній частині міста верхній шар Ґрунту — чорноземи. У низинних районах (Центральний ринок, площа Фейєрбаха) трапляються болотяно-перегнійні Ґрунти на глинистих материнських породах.

Міські Ґрунти виконують роль природного геохімічного бар'єру, тому в них накопичуються забруднюючі речовини, які надходять з атмосферного повітря, талих і дощових вод.

За геоботанічним районуванням Харків належить до Лівобережного лісостепу з липово-дубовими лісами. Рослинний і тваринний світ як один із важливих компонентів міського ландшафту зазнали значного антропогенного впливу. Рослинний світ Харкова представлений такими найтиповішими породами дерев, як *дуб, каштан, липа, береза, верба, тополя, клен*. Площа зелених насаджень загального користування (парки, лісо-, луго- і гідропарки, сади, сквери, бульвари) складає 7,5 тис. га. Із них половина припадає на Лісопарк — єдиний природний мішаний ліс у межах міста). Найбільші площі, зайняті зеленими насадженнями, розташовані вздовж західної і північної границь міста, удаючись «язичками» по балках глибоко в забудовані квартали.

До найтиповіших представників тваринного світу Харкова належать: членистоногі (*павукоподібні, комахи двокрили, жуки, метелики*), земноводні (*жаба сіра, жаба озерна*), плазуни (*вуж звичайний, ящірка прудка*), птахи (*горобці, синиця, голуб, сорока, сойка, дятел, вухаста сова, сіра ворона, міська ластівка, стриж*), ссавці (*білка, кажан, мишоподібні гризуни*, на окраїнах міста — *косулі, здичавілі свійські тварини — собаки, кішки*).

Положення в системі одиниць природного районування. **Типові ландшафти.** Місто Харків знаходиться в межах Золочівсько-Чугуївського району Харківської схилово-височинної області Східно-Українського краю Лісостепової зони.

Ландшафтна структура цього району характеризується складним сполученням вододільних (плакорних) хвилястих місцевостей із потужними чорноземами, долинно-балкових і яружно-балкових прирічкових місцевостей з еродованими опідзоленими чорноземами і темно-сірими ґрунтами та значними долинними заплавами, боровими і надзаплавно-терасовими лесово-степовими місцевостями. Певну різноманітність надають урочища западин із луково-болотною рослинністю.

На правих схилах річок спостерігається чергування схилових урочищ із широколистяними лісами, урочищ балок із чагарниковою й різнотравно-луково-степовою рослинністю, урочищ зсувних цирків та діючих ярів і промоїн, відслонень з бідною рослинністю, переважно бур'янами.

Такими були б краєвиди нашого міста, якби вони не були змінені на урбаністичні ландшафти. Але й сьогодні де-не-де трапляються залишки природних угруповань.

Геоекологічна ситуація в Харкові. Екологічний стан міста характеризується як стабільно напружений, хоча спад виробництва частково стримує наростання негативних процесів деградації навколишнього природного середовища.

За масштабами забруднення навколишнього природного середовища Харків посідає 15–17-ті місця в Україні.

Найвагоміші чинники антропогенного навантаження на довкілля:

- значне зростання кількості автомобілів з надзвичайно низькими екологічними параметрами, що спричинило збільшення шкідливих викидів в атмосферу;
- накопичення мулового осаду, що утворюється на очисних спорудах міста та складається на мулових полях фільтрації, виводить з обігу 126 га міських земель;
- замулювання русел, забруднення вод, порушення гідрологічного режиму та технічного стану річок.

Не менш значними є проблеми покращення стану зеленої та лісової зон Харкова, їхнього захисту від впливу антропогенного факторів. Це є особливо важливим, через те що місто зростає за рахунок ущільнення міської забудови.

Природоохоронні території. Природно-заповідний фонд Харкова складають 15 територій та об'єктів загальною площею 467,65 га (приблизно 1,4 % від усієї міської території) (табл. 14.2).

Це цікаво

Сад ім. Т. Г. Шевченка (Університетський сад) є найстарішим серед 27 парків і садів міста. На території саду в 1804 р. було засновано ботанічний сад (площа 8 га, 900 видів рослин). У 1956 р. в північно-східній частині міста, у Саржиному яру (район Павлового Поля), ботанічному саду виділили 70 га. У саду частково втілено мрію видатного вченого Андрія Миколайовича Краснова (1862–1914), життя якого тісно пов'язане з Харковом, — створення ландшафтного парку в наших широтах, у якому є частинки різних природних зон: Північної Америки, Японії і Китаю, Сибіру тощо.

Харківський зоологічний парк за цінністю колекції посідає друге місце в Україні — після Київського. Тут зберігаються понад 384 види тварин (8 тис. особин), серед них — риби (137 видів), земноводні (2 види), плазуни (44 види), птахи (97 видів), ссавці (79 видів). З них 7 видів занесено до Європейського Червоного списку, 14 — до Червоної книги України, 93 види, включено до Конвенції про міжнародну торгівлю дикими видами фауни та флори, що перебувають під загрозою зникнення.

Таблиця 14.2

Природоохоронні об'єкти міста Харкова

Назва та категорія	Площа, га	Рік створення
<i>Ботанічний сад загальнодержавного значення</i>		
Ботанічний сад ХНУ ім. В. Н. Каразіна	41,9	1804
<i>Зоологічний парк загальнодержавного значення</i>		
Харківський зоологічний парк	14,9	1895
<i>Лісовий заказник місцевого значення</i>		
«Григорівський бір» — сосновий ліс штучного походження на надзаплавній терасі долини р. Уди	76	1999
<i>Гідрологічний заказник місцевого значення</i>		
«Крюківський» — фрагмент річкової гідрологічної системи в найбільш широкій частині долини р. Уди	39,3	2005
<i>Ботанічна пам'ятка природи місцевого значення</i>		
«Будинок учених» — залишок корінних дубових лісів. Охороняється 1 дуб черешчатий віком понад 200 років	0,1	1984
«Дерева гінкго» — реліктові рослини третинного періоду, зокрема два дерева гінкго дволопатевого віком 50 років в урочищі «Сокольники»	0,1	1984
«Дуб Бабушкін» — дуб черешчатий віком понад 270 років, розташований по вул. Бабушкіна, 16	0,1	1984
«Залютинська» — фрагмент заплави р. Уди з лучною та водно-болотною рослинністю	3,0	1999
«Інститутська» — 15 дерев-екзотів у садибі інституту УкрНДІЛГА ім. Г. М. Висоцького (вул. Пушкінській, 86)	0,35	1984
«Пушкінська» — 2 дуби черешчатих віком понад 160 та 260 років — останці корінних дібров (вул. Пушкінська, 39)	0,2	1984
«Помірки» — ділянка лісу з насадженнями дуба природного походження віком близько 100 років з типовими представниками лісової флори і фауни	120,4	1972
«Садім. Т. Г. Шевченка» — включає 20 дубів віком 200–300 років, що є рештками корінних дубових пралісів	0,8	1984
«Сокольники-Помірки» — типова діброва південного лісостепу (суха і свіжа кленово-липова діброва)	163,1	1972
«Чорноглазівська» — 3 дуби черешчатих віком понад 160 років у дворі буд. № 5 по вул. Маршала Бажанова	0,2	1984
«Чорноглазівські дуби» — 2 дуби черешчатих віком понад 160 до 260 років по вул. Маршала Бажанова, 11	0,2	1984



Рис. 14.4. Пам'ятник архангелу Михайлу в саду ім. Т. Г. Шевченка (50°00'00" пн. ш.)



Рис. 14.5. Пам'ятник трьом макакам-резус, які вижили в роки Великої Вітчизняної війни (знаходиться у Харківському зоопарку)

Перевіряємо свої знання

1. Схарактеризуйте географічне положення Харкова.
2. Укажіть особливості геологічної будови і рельєфу території міста. Наведіть приклади штучних форм рельєфу на території Харкова.
3. Поясніть вплив усіх кліматотвірних чинників на формування клімату Харкова.
4. Опишіть ріки, що протікають через місто. Які водні об'єкти міста мають рекреаційне значення?
5. Назвіть основних представників рослинного і тваринного світу міста. Які природоохоронні заходи вживаються на території Харкова?

Набуваємо практичних навичок

1. За даними тексту параграфа визначте протяжність міста з півночі на південь (у градусах, кілометрах); найвіддаленішу відстань від центра міста до міської межі (напрямок міської магістралі Московський проспект).
2. Під час екскурсії (прогулянки) дослідіть та опишіть балку або яр на території міста за планом: де знаходиться; походження (природне, антропогенне); глибина, ширина балки (яру); форма; крутість схилів; ґрунти; рослинний і тваринний світ; значення й антропогенне навантаження даної форми рельєфу.

Творче завдання

Розробіть колективний проект «Мальовничі куточки природи рідного краю» (міста, селища, села, району).

РОЗДІЛ II. ІСТОРІЯ РІДНОГО КРАЮ

Тема 1. Рідний край в історії Стародавнього світу та Середньовіччя

§ 15. Наш край у найдавніші часи

Опрацювавши матеріал цього параграфу, ви зможете:

- назвати хронологічні межі палеоліту, неоліту, енеоліту та доби бронзи, час перебування на території Харківщини кіммерійців, скіфів, сарматів;
- описати основні археологічні культури на території Харківщини;
- визначити причини виникнення городищ, гальмування розвитку місцевого господарства та культури;
- показати на карті місця археологічних пам'яток первісної епохи, розташування городищ;
- пояснити та застосувати нові терміни;
- описати й порівняти спосіб життя й духовний світ давніх людей — носіїв землеробської та скотарської культури.

Пригадайте

Які найдавніші археологічні культури існували на території України? Який історичний і геологічний період був найдовшим і чому? 5–6 головних відмінностей давньої людини від сучасної.

Наш край у кам'яному віці (ранній палеоліт). Територію Харківщини вважають центром східноукраїнських земель, давня історія якої бере свій початок у далекому минулому.

Природні умови та зовнішній вигляд тієї території, на якій ми тепер живемо, у давнину дещо відрізнялися від сучасних. Це була територія, по якій протікали річки, що належать до верхів'я басейну річки Сіверський Донець.

Це треба знати

Кам'яна доба — це найдавніший період розвитку людства, коли зброя працювала з каменю, кісток, дерева. Кам'яний вік поділяється на періоди: палеоліт, мезоліт, неоліт.

Палеолітом називають найдавніший період, час існування викопної людини, який почався приблизно 2,6 млн років і закінчився приблизно 10 тис. років до н. е. з виникненням землеробства.

Тут були сприятливі природні та кліматичні умови. Про це свідчать сліди життя первісної людини кінця раннього палеоліту, який датується від 3 тис. до 35–33 тис. років тому.

Поблизу міста Ізюма та в пониззі Сіверського Дінця знайдено примітивні знаряддя праці: це кам'яні вироби — відщепи, скребла. Отже, у ранньому палеоліті людиною були заселені тільки території, розташовані на півдні України. Густота населення в цей період була невелика, а люди вибирали для життя найзручніші місця. Тому сліди найдавніших стоянок первісної людини, що належать до цього періоду, трапляються рідко.

Це треба знати

Стоянкою прадавньої людини називають залишки тимчасового або постійного неукріпленого поселення людей.

Середній палеоліт. Настали часи, коли протягом тисячоліть з півночі на південь рухались льодовики. Вони заходили по річках у глибину теперішньої території України. Велика територія, у тому числі й наш край, межувала з льодовиком і являла собою мало привабливу тундру з бідною рослинністю, озерами та болотами. Тільки в південній частині басейну Сіверського Дінця панувала трав'яниста рослинність степового типу. Теплолюбні тварини повимирали, а розповсюдились покриті довгою шерстю мамонти, печерний ведмідь, про що свідчать археологічні знахідки кісток викопних тварин.

Це цікаво

Кістки мамонта було виявлено під час будівництва будинку Держпрому, у ярах на території зоопарку. Кістки мамонта, носорога та інших тварин знайдено біля парку поблизу Сокольників, на Лисій Горі.

Відсутність залишків життєдіяльності людей свідчить про те, що територія нашого краю в цей час ще не була заселена людиною. Люди, як і раніше, жили ще в південних районах України.

Пізній палеоліт. Наприкінці палеоліту (35–11 тис. до н. е.) більша частина басейну Сіверського Дінця була заселена первісною людиною. Близько 10 тис. років до н. е. відійшов останній льодовик і люди почали активніше заселяти територію сучасної Харківської області. Про це свідчать археологічні пам'ятки, які належать до періоду пізнього палеоліту.

Це цікаво

Археологічні пам'ятки було виявлено поблизу міста Балаклія, біля села Шурівка і міста Ізюма, недалеко від сіл Синиченко, Суха Кам'янка, Яремівка, де археологами знайдено кремнієві знаряддя праці, уламки кісток мамонта.

Це треба знати

Близько 35 тис. років тому люди з'явилися на території нашого краю. *Мезоліт* — це середня кам'яна доба.

Мезоліт. Наприкінці пізнього палеоліту — на початку мезоліту починають змінюватись природні умови. Припиняються льодовикові явища, клімат стає теплішим. Установлюються близькі до сучасних зони лісостепу та степу, межею яких стала середня течія Сіверського Дінця, з відповідним тваринним та рослинним світом, схожим до сучасного. У лісах живуть *бурий ведмідь, кабан, лось*, у степах — *дикий кінь, бики, антилопи*.

У зв'язку з поліпшенням природних умов люди просуваються далі на північ, заселяючи весь час нові території.

Це цікаво

Відомо про велику кількість стоянок найдавніших людей епохи мезоліту. В основному вони розташовані в середній частині басейну Сіверського Дінця, а також поблизу міста Ізюм, біля селищ Завгороднє, Щурівка, Петровське Балаклійського району, Грушеваха Борівського району, у районі Основи на території міста Харкова.

Для археологічних знахідок цієї епохи характерні нові, досконаліші знаряддя праці, полювання, рибних ловів.

Основним осередком у суспільній організації людей того періоду був *рід*. Декілька родів об'єднувались у *плем'я*.

Неоліт та енеоліт. Природно-кліматичні умови в період неоліту мало відрізнялися від сучасних.

Це треба знати

Неоліт — нова кам'яна доба, датується для Харківщини 5–3 тис. до н. е.

В епоху неоліту в житті місцевих племен помітні зміни. Від привласнюючих форм господарства (збиральництво, полювання, рибальство) люди починають переходити до виробничих форм (землеробство, скотарство).

Люди ведуть осілий спосіб життя. Родовід почав вестись по батьківській лінії (патріархат).

Про зміни в господарському житті місцевого населення свідчать знахідки кремнієвих сокир, ножів, загострених палок для розпушування ґрунту, дерев'яних мотик із наконечниками з каменю, серпів із кременю, кісток свійських та диких тварин — овець, корів, оленів, зайців, диких птахів.

Серед археологічних знахідок цього періоду трапляються залишки кераміки, що вказує на появу ремесла.

Це цікаво

Такі знахідки було виявлено в Куп'янському та Ізюмському районах Харківської області, у селищі Жихор та поблизу залізничної станції Основа в Харкові.

До періоду неоліту належить формування на території нашого краю археологічних культур.

Це треба знати

Археологічна культура — сукупність усіх археологічних залишків, які характеризують матеріальне, духовне та культурне життя людей на певній території протягом певного часу. Назви археологічних культур найчастіше пов'язані з місцем знахідки основних пам'яток, з якою-небудь особливістю матеріальної культури або з територією розповсюдження.

Племена, які жили в басейні Сіверського Дінця в період неоліту, належать до *дніпро-донецької археологічної культури*, яка отримала свою назву від території її розповсюдження — від Дніпра до Дону.

Наприкінці неоліту з півночі на цю територію проникають племена *культури ямочно-гребінчатої кераміки*. Назву цієї культури дали знахідки фрагментів кераміки з узором у вигляді округлих або ромбічних заглибин (ямок).

У період енеоліту — мідно-кам'яного віку (III тис. до н. е.) місцеве населення вперше познайомилося з металом. Але виробів з міді було мало, переважно прикраси. У цей час формується *давньоямна енеолітична культура*. Назва культури походить від звичаю поховання померлих у неглибокі земляні ями.

Суспільний лад періоду енеоліту — родо-племінний. Майнового розшарування не було, але існувала приватна власність на деякі предмети побуту.

Це треба знати

Доба бронзи — це історичний період (II тис. — початок I тис. до н. е.), який характеризується розповсюдженням металургії бронзи, бронзових знарядь праці та зброї.

Бронзи в природі немає — це сплав міді та олова. Як матеріал для виготовлення знарядь праці, зброї, побутових предметів та прикрас бронза має переваги перед каменем, деревом, кістками або чистою міддю.

Наш край у добу бронзи. Головними галузями господарства місцевих племен у бронзовому віці стають землеробство, яке

перетворюється з мотичного на орне, ґрунт обробляли дерев'яним ралом, збирали врожай кремнієвими та бронзовими серпами; займались скотарством — розводили корів, овець, кіз, свиней.

З'являється бронзоливарне ремесло, товарообмін. У суспільному житті відбувається майнове розшарування.

Це цікаво

Археологічних знахідок, що відносяться до бронзового віку, на території нашого краю виявлено велику кількість. Археологи знайшли їх поблизу селищ Жихор, Основа, Залютине, Шатилівка.

Археологічні культури доби бронзи. У першій половині II тис. до н. е. на території нашого краю проживали племена *катакомбової культури*. Назва цієї культури виникла від місця поховання померлих — споруд у вигляді катакомб.

Основним заняттям цих племен було напівкочове скотарство. Розводили овець, кіз, корів, у невеликій кількості — коней. Землеробство відігравало допоміжну роль. Вирощували пшеницю, просо. Існувало також гончарне ремесло.

Це цікаво

Залишки катакомбової культури виявлено поблизу міст Куп'янська та Ізюма, а також селищ Велика Данилівка і Мала Данилівка, на околицях Харкова.

Серед знахідок трапляються вироби з каменю, кісток, міді, бронзи. У цей час населення застосовувало ще у великій кількості знаряддя праці та зброю з каменю. Із міді та бронзи виготовляли прикраси. Житлом для племен катакомбової культури були легкі наземні будинки. Каркас такого житла виготовляли з дерева, переплетеного очеретом, потім обмазували глиною.

У середині II тис. до н. е. катакомбову культуру змінила *зрубна*. Племена зрубної культури ховали померлих у дерев'яному зрубі, зверху якого насипали курган.

Поряд зі скотарством важливу роль у житті цих племен відігравало землеробство та бронзоливарне виробництво.

Це цікаво

Археологи виявили кургани та декілька поселень, які відносять до зрубної культури, поблизу селищ Васищево, Карачівка, Велика Данилівка.

Металевих виробів знайдено небагато, але вони свідчать про значне удосконалення металургійної техніки та про велику

різноманітність металевих речей. З'явилися різноманітні землеробські знаряддя з металу: мотики, серпи з бронзи. Різноманітність землеробських знарядь свідчить про значну роль землеробства в господарстві племен зрубної культури.

Житлом для людей була прямокутна землянка.

У цей же час на території нашого краю, у північній лісостеповій частині басейну Сіверського Дінця, проживали племена *бондарихинської культури*, залишки поселень якої були вперше виявлено біля села Бондариха Ізюмського району. Звідси й пішла назва цієї культури.

Це цікаво

Бондарихинська культура була поширена на території сіл Велика Данилівка, Шмарівка, Нова Покровка, Коробові Хутори, Верхня Писарівка, міста Мерефа в Харківській області, у районі Залютине на території Харкова. Археологічні знахідки переконливо доводять наявність у цих племен бронзолivarного виробництва.

Наш край у добу заліза. Для цього періоду в розвитку людства характерним є розповсюдження виробництва заліза та виготовлення залізних знарядь праці та зброї. Племена, що жили в басейні Сіверського Дінця, рано ознайомилися з процесом добування заліза.

Перші сліди місцевого добування та використання заліза відносять до другої половини II тис. до н. е., але широке застосування заліза розпочинається з VIII ст. до н. е.

У залізну добу на розвиток місцевих племен впливали численні кочові племена, що змінювали одне одного в Північному Причорномор'ї. Ці племена повністю не заселяли територію сучасної Харківщини, а тільки охоплювали її крайню південну частину.

Це треба знати

Вплив кочових племен на місцеве населення виявлявся у взаємопроникненні культур, міновій торгівлі із сусідніми племенами, устанвленні зв'язків через них з більш віддаленими територіями.

Племена киммерійців. На початку I тис. до н. е. Північне Причорномор'я населяли племена киммерійців, які з VIII ст. до н. е. до середини VII ст. до н. е. проникли на більшу частину території сучасної Харківщини.

Киммерійці — це стародавні іраномовні племена. Вони займалися скотарством і землеробством, вели торгівлю з іншими племенами. Киммерійці характеризуються високим рівнем обробки бронзи та виготовленням кераміки. Племена киммерійців були найближчими сусідами племен, що проживали на території



Рис. 15.1. Кіммерійці

нашого краю. Існує припущення, що племена зрубної та бондарихинської культур входили до племінного союзу кіммерійців.

Скіфські часи. З другої половини VII ст. до н. е. кіммерійців витісняють кочові племена скіфів, які займають степові території в Північному Причорномор'ї. Одна з груп скотарських скіфських племен, які займали панівне становище, володіла великою територією, що охоплювала степову частину басейну Сіверського Дінця. Скіфи утворили Скіфське царство, до складу якого входила й південна частина сучасної Харківщини.



Рис. 15.2. Скіфи-кочівники

Основне заняття скіфів — кочове скотарство. Скіфи розводили коней та велику рогату худобу. Корм для худоби не заготовляли, тому на одному місці затримувались доти, доки вистачало трави для вигодовування худоби. Скіфські племена розташовувались там, де були пасовища з гарною травою та зручними водопоями.

Це цікаво

Місця таких стоянок виявлено на Сіверському Дінці біля села Петровське, навкруги села Райгородок поблизу впадання річки Сухий Торець у Сіверський Донець. Виявлено понад 25 городищ землеробських племен, підкорених скіфами. Серед археологічних знахідок трапляються наконечники скіфських стріл, частини кінської зброї.

Біля хутора Шпаківка Ізюмського району Харківської області було виявлено поховання скіфського воїна.

Племена лісостепової культури. Лісостепову частину нашого краю в скіфські часи населяли рільницько-скотарські племена, що одержали назву *племен лісостепової культури*.

Це цікаво

Виявлено велику кількість поселень цієї культури на притоках Сіверського Дінця — річках Уди, Мож, Лопань, Харків. Це поселення біля сіл Велика Данилівка, Шмарівка, Островецьківка, Куряж, станції Шовкова Харківської області, а також поблизу Жихора, Карачівки, Липового Гаю, Нової Баварії, Основи в межах Харкова.

У господарському житті цих племен головну роль відігравало землеробство. Застосовувалась перелогова система землеробства, з обробкою землі дерев'яним плугом. Збирання врожаю здійснювався залізними серпами. Зерно розтирали на кам'яних зернотерках. Вирощували просо, ячмінь, пшеницю, горох.

Із землеробством було тісно пов'язане й розведення худоби. Серед археологічних знахідок трапляються кістки різних свійських тварин. Переважала велика та дрібна рогата худоба. У великій кількості розводили свиней. Худобу використовували також як тяглову силу. Полювання відігравало роль допоміжного промислу.

Знайдено сліди заняття населення металургією, гончарним ремеслом. Ліпний глиняний посуд використовували для збереження харчів, приготування й споживання їжі та напоїв.

Взаємовідносини племен лісостепової культури зі скіфами виражались у натуральному товарообміні. Місцеві племена вели натуральний обмін також з містами Північного Причорномор'я. Основою для обміну була продукція землеробства.

Проте відносини між лісостеповими племенами та скіфами не завжди були мирними. Міжплеменні війни призвели до того, що в цей час поруч з неукріпленими селищами поширюються поселення нового типу. Це *городища* — укріплені поселення, захищені дерев'яними стінами, земляними валами та ровами.

Це цікаво

Для спорудження городищ вибирали місце, добре укріплене природними перешкодами (річкою, яром, лощиною або заболоченою ділянкою). Такі городища виявлено біля міста Люботин, сіл Водяне, Циркуни, Коробові Хутори. Основна кількість городищ у басейні Сіверського Дінця з'явилася в V–IV ст. до н. е.

Сармати. У той час, коли в степах Північного Причорномор'я панували скіфи, на схід від них, за рікою Дон, жили споріднені з ними *сармати* (*савромати*, *язиги*, *роксолани*, *алани*). Це були іраномовні племена, що розмовляли на одному з діалектів скіфської мови. Головним їх заняттям було скотарство, вони пересувалися з місця на місце слідом за стадами коней, корів, овець.

Зростання населення та розвиток скотарського господарства вимагали розширення території. У пошуках нових земель сарматські племена почали вторгатися в степи на захід від Дону. Спочатку скіфи стримували їх натиск, але в II ст. до н. е. сармати все ж таки встановлюють своє панування в Північному Причорномор'ї. При цьому одну частину скіфського населення було витіснено в Крим, а друга сприйняла сарматські звичаї.



Рис. 15.3. Сармати

Степові племена басейну Сіверського Дінця одні з перших зазнали потужних ударів сарматських загонів.

Одне із сарматських племен — *алани* — незабаром почало займати панівне становище і в II ст. н. е. очолило великий племінний союз, який проіснував майже до кінця IV ст.

Це цікаво

Сарматські кочівники зайняли також південну частину сучасної Харківщини, про що свідчать курганні та безкурганні поховання біля сіл Роздольне, Новоселівка, міст Балаклія та Ізюм.

Племена культури полів поховань. Далі на північ, у лісостеповій смузі, жило осіле землеробське населення, що належало до *культури полів поховальних урн*. Свою назву ця культура одержала від звичаю спалювати померлих, а останки складати в глиняний посуд (урну) та закопувати в землю.

Залишки поховань знайдено біля села Довжик, міста Дергачі, селищ Мартової, Великої Данилівки, Тернового, Верхньої Писарівки, у межах Харкова та на його околицях.

Основним заняттям племен культури полів поховань було плужне землеробство та скотарство. Існував рибний промисел, розвивалось гончарне ремесло. Землеробське господарство в цей час у місцевих племен значно удосконалилось. Кухонна кераміка виготовлялася тепер за допомогою гончарного круга та випалювання. Наявність великої кількості монет свідчить про існування грошового обігу.

Дослідження показали, що місцеве населення жило в неукріплених селищах, розташованих біля невеликих річок. Відсутність городищ свідчить про відносно мирні стосунки з аланами. Можливо, племена культури полів поховань входили до аланського племінного союзу.

До IV–V ст. н. е. належать пам'ятки *черняхівської культури*, про що свідчать окремі поховання (с. Соколово), два поселення того часу виявлено і на Богодухівщині — біля сіл Кручик і Лозова. У 2009 р. учнями смт Золочева також були знайдено поховання періоду черняхівської культури, археологічні знахідки вивчають науковці інституту археології в Києві.

Спосіб життя носіїв цієї культури досить добре вивчено. Відомо, наприклад, що вони селились на схилах берегів невеликих річок. Житла їх у вигляді обмазаних напівземлянок складали одну або декілька вулиць.

Люди займались землеробством. Основним знаряддям оранки було дерев'яне рало із залізним наконечником (наральником).

Існував і примітивний плуг. Висівали пшеницю, ячмінь, просо, гречку, а також жито, овес, горох, коноплю. Збирали урожай серпами. Борошно діставали від розмелювання зерна на жорнах. Тримали худобу, займались полюванням, рибальством, збирали мед диких бджіл.

Черняхівці володіли основними прийомами кування заліза, знали кілька способів одержання й обробки сталі. Високого рівня досягло гончарство. Саме в цей час з'явилися спеціальні пристрої — гончарний круг, горна для випалювання виробів з глини. Посуд — здебільшого сірого кольору, добре вигладжений. Саме такі уламки горщиків, мисок, кувлів знайдено на східному березі Лозівського ставка.

У черняхівців уже був своєрідний наочний календар. Це широка посудина (чаша), край якої поділено на 12 секцій відповідно до певного місяця року. У кожній секції зображено (видавлено тонкою паличкою по сирій глині ще до випалу) характерні для цього місяця явища природи (дощ, сніг тощо) або сільськогосподарські роботи (весняна й осіння оранка, колосіння хлібів, жнива тощо). На деяких з таких глиняних «календарів» відмічено язичеські свята, а квадратами — дні циклу землеробських робіт.

Значний інтерес мають знахідки знярядь, які окремі дослідники приймають за хірургічні інструменти.

Під впливом розвитку економіки та контактів з іншими народами в черняхівців зароджувалися початки наукових знань і використання письма: на окремих посудинах, пряслах, виробих з кістки виявлено грецькі та латинські букви.



Рис. 15.4. Одяг представників черняхівської археологічної культури:
а — чоловічий: землероба та воїна; б — жіночий

У питанні етнічного складу черняхівських племен у науковців немає одностайності. Одні вважають їх *протослов'янами* (попередниками, ранніми слов'янами), інші ж стверджують, що у формуванні цієї культури, крім антів, слов'ян, брали участь пізні скіфи, сармати та інші народи.

Безпосередньою причиною кризи та розпаду цієї культури був наступ гунів у 70-х рр. IV ст.

Історія нашого краю сягає давньої давнини. Спочатку тут була дуже приваблива, але ще не заселена людиною територія. Із часом люди оселилися тут, вели своє господарство. Поступово відбувається розвиток людського суспільства, удосконалюються знаряддя праці, про що свідчать численні археологічні знахідки на території сучасної Харківщини. Але відбувалося це дуже повільно, протягом багатьох тисячоліть, часом у гострій боротьбі із хитрощами природи, у суперечках і взаєминах з іншими народами.

Перевіряємо свої знання

1. Які природні умови були на території нашого краю в давнину? Як вони змінювалися із часом?
2. Що таке археологічна культура?
3. Дайте означення:
«Родова община — це...».
«Матріархат — це...».
«Патріархат — це...».
4. Чи відомо вам, які археологічні знахідки знайшли археологи поблизу вашого населеного пункту?
5. Який спосіб господарювання вело давнє населення Харківщини?
6. Який вплив на розвиток населення нашого краю мали сусідні кочові племена?

Набуваємо практичних навичок

1. Заповніть таблицю за текстом посібника.

Археологічний період	Природні умови	Знаряддя праці	Заняття
Палеоліт			
Неоліт та енеоліт			
Доба бронзи			
Доба заліза			
Висновки	Із чим пов'язана зміна занять стародавніх людей?		

2. Заповніть таблицю «Найдавніші жителі нашого краю» (за текстом посібника).

Показник	ПЛЕМЕНА			
	Кіммерійці	Скіфи і сармати	Племена лісо-степової культури	Племена культури полів поховань
Хронологічний період розселення				
Територія заселення				
Заняття				
Висновки про рівень розвитку культури				

Творче завдання

Порівняйте спосіб життя землеробських і скотарських племен. Які з них, на вашу думку, могли бути більш розвинутими?

§ 16. Наш край у період Середньовіччя

Опрацювавши матеріал цього параграфу, ви зможете:

- назвати розташування Донецького городища, заняття та особливості життя його населення;
- описати наш край під владою Хозарського каганату і часів перебування в складі Київської Русі, стародавнє місто Донець і його боротьбу проти кочових племен;
- назвати спосіб життя давніх людей та ранньослов'янські поселення роменської та салтівської культур;
- висловити власне судження про вплив печенігів і половців на життя населення краю.

Пригадайте

Які слов'янські союзи племен ви знаєте?

Що ви пам'ятаєте з курсу історії України про хозарів і Хозарський каганат?

Чому київські князі вели постійну боротьбу з кочівниками?

Що ви знаєте про печенігів і половців з курсу історії України?

Які події описує учасник походу проти половців у «Слові о полку Ігоревім»?

Довго ніч темніє.
Зоря світ запалала.
Сивий туман покриває поле,
Примовкає солов'їний щебет,
Галчиний гомін здіймається.
Загородили русичі
Поле щитами багряними,
Шукаючи собі честі,
А князеві слави.

Ранньослов'янські поселення на території сучасної Харківщини. Верхня і середня течія річки Сіверський Донець була заселені слов'янськими племенами — археологічні пам'ятки, виявлені в с. Козіївка Краснокутського району, у селищах Задонецьке та Занки Зміївського району, с. Мала Данилівка Харківського району, доводять, що з VIII ст. тут жили слов'янські племена сіверців, які й дали назву річці Сіверський Донець.

У VIII–X ст. на цій території існувала ранньослов'янська *роменська культура*, яка належала до племені сіверців. Свою назву роменська культура одержала від групи городищ, які було досліджено на початку XIX ст. поблизу міста Ромни Сумської області.

Це цікаво

Пам'ятки цієї культури виявлено на Харківщині біля населених пунктів Хорошеве, Мохнач, Водяне, Коробові Хутори, Гайдари, Карачівка.

У слов'ян, представників роменської культури, існувало орне землеробство та скотарство, розвивались домашні промисли, ремесла, торгівля.

У суспільному житті відбувався процес розпаду родових общин і формування ранньофеодального суспільства.

У 884 р. київський князь Олег підкорив своїй владі сіверців, і частина їх території ввійшла до складу давньоруської держави — Київської Русі.

Слов'янське поселення роменської культури на Донецькому городищі. На березі річки Уди існувало ранньослов'янське поселення, яке одержало назву Донецьке городище.

Це цікаво

Залишки Донецького городища було виявлено на околиці міста Харкова, неподалік від залізничної станції Карачівка.

Природні умови в цій місцевості були дуже сприятливі. На лівому березі річки простягалися заплавні луки із соковитою травою. Тут же були розкидані невеликі мілководні, але багаті рибою озера. У навколишніх лісах водилось багато птахів і диких звірів.

Основними галузями господарства жителів було орне землеробство та скотарство, допоміжними — полювання та рибальство.

Вирощували зерно, льон. Льон використовували для одержання волокна, з якого робили найпоширеніший вид тканини — полотно. Із лляного насіння виготовляли олію, яку використовували для освітлення.

Поступово виділялися ремесла: видобування та обробка металу, гончарство. Місцеве населення підтримувало торговельні зв'язки зі східними купцями. Торгували зерном та льоном, шкірою, хутром, воском, медом. В обмін отримували прикраси, срібні монети, вино. Мінова торгівля велася також із сусідніми салтівськими племенами.

Це цікаво

У 2003 р., у ході підготовки до 350-річчя заснування Харкова, археологи історичного факультету ХНУ ім. В. Н. Каразіна проводили розкопки в межах міста (у Жовтневому районі). Серед знахідок є вироби із заліза, бронзи, кістки, багато фрагментів кераміки. Виявилось, що вся знайдена кераміка належить до X–XIII ст.,

тобто до періоду існування слов'янського міста Донець. Винятком є лише один фрагмент ліпного горщика у вигляді гусеничного штампа, який належить до роменської культури VIII–X ст. Отже, можна стверджувати, що ділянка, де проводили розкопки, була заселена в період Київської Русі.



Рис. 16.1. Вироби із заліза. Донецьке городище

Ранньослов'янське поселення на Донецькому городищі було зруйновано на початку X ст. кочівниками-печенігами.

Салтівська культура. У VIII–X ст. на території нашого краю існувала салтівська культура.

Це цікаво

Залишки салтівської культури було виявлено на березі Сіверського Дінця біля села Верхній Салтів Харківської області.

Населення салтівської культури було етнічно неоднорідне. До нього входили *слов'яни, болгари, алани, тюрки*.

Основна частина населення салтівської культури жила в неукріплених поселеннях — селищах. У разі небезпеки населення ховалося в городищі, що займало найвищу й добре захищену частину території. Городище мало декілька оборонних ліній.

Населення займалось орним землеробством, про що свідчать знайдені археологами мотики, серпи, коси, зернові ями, уламки жорен.

Знахідки кісток корів, овець, коней, риб дають змогу зробити висновки про існування осілого скотарства, а також рибальства.

Крім того, тут наявні ознаки існування місцевого металургійного виробництва.

Це треба знати

Слов'янські поселення, що розташовувались на території нашого краю, були південною окраїною давньоруської держави. Безпосередньо біля них кочували іраномовні племена, яких приваблювали до себе широкі степи Північного Причорномор'я.

Хозарський каганат і його вплив на населення краю. Частина території Харківщини в X–XII ст. перебувала під владою Хозарського каганату. Проте ця територія не входила до складу власне Хозарії. Самі хозари займали землі вздовж правого берега нижньої течії Волги. У гирлі Волги знаходилася столиця Хозарського каганату — місто Ітіль.

Хозарський каганат не мав міцної економічної бази. Головним заняттям хозар було кочове скотарство, землеробство в них не набуло значного розвитку, частина населення займалася рибальством і торгівлею.

У цілому рівень господарського й культурного розвитку кочівників хозар був нижчий від рівня слов'янського та алано-булгарського населення. Але місцеве населення перебувало в певній політичній залежності від хозарського правителя та зобов'язане було платити йому данину. Хоча залежність ця була дуже умовною. У 60-х рр. X ст. дружини київського князя Святослава розгромили Хозарський каганат і звільнили місцеве населення від влади хозар. Із цього часу більша частина території нашого краю ввійшла до складу давньоруської держави Київська Русь.

Сіверська земля в складі Переяславського князівства. За князя Володимира Святославовича давньоруська держава Київська Русь значно розширила свої межі, зміцніла.

Територія, яка охоплює верхів'я Дінця, здавна була землею сіверців. Після того як Сіверська земля увійшла до складу давньоруської держави (за князя Олега у 884 р.), вона перебувала в безпосередньому підпорядкуванні в київського князя.

Проте у XII ст. на Русі відбувався процес відособлення окремих князівств. Це призводило до міжусобних війн, які закінчилися тим, що запанував порядок феодальної роздробленості.

Це треба знати

Феодальною роздробленістю називають період, коли в результаті зміцнення власності феодалів на землю відбувалося відособлення феодальних володінь. Держава Київська Русь розпалася на великі незалежні від центральної влади території — князівства.

Сіверська земля також була поділена між Чернігівським і Переяславським князівствами. Населена слов'янами територія по верхній течії Сіверського Дінця входила до складу Переяславського князівства. Частина території нашого краю розташовувалась на південно-східній окраїні цього князівства.

Переяславське князівство було одним з найбільших князівств. Проте життя в ньому було неспокійне: набіги кочівників не сприяли виникненню великої кількості міст. А ті міста, що існували, мали переважно оборонний характер.

Це цікаво

У березні 1111 р. на околицях сучасного Ізюма дружини князя Володимира Мономаха в кривавій битві наголову розгромили полчища половців.

Староруське місто Донець. На південно-східній окраїні Переяславського князівства знаходилося староруське місто Донець, що виникло в другій половині X ст. на місці Донецького городища, яке існувало раніше.

Це цікаво

Місто Донець згадується в Іпатіївському літописі під 1185 р. у зв'язку з розповіддю про похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича проти половців.

Після зруйнування ранньослов'янського поселення Донецьке городище ненадовго спустіло. Але, побоюючись нападу з боку степових кочівників, київські князі почали ставити на окраїнах держави сторожові міста. Таким містом став Донець. Він був добре укріплений.

Але місто Донець було не тільки містом-фортецею на шляху кочівників. Воно було великим економічним центром, чому сприяло його зручне географічне положення.

Очевидно, у Дінці жив посадник князя або боярин, який збирав з підлеглого населення данину. Населення Дінця було переважно слов'янське.

Жителі Дінця займалися орним землеробством, яке перебувало на досить високому рівні розвитку. Окрім землеробства, існувало скотарство: розводили корів, коней, овець, кіз, свиней. Доповненням до землеробства та скотарства були полювання та рибальство. Жителі Дінця полювали на лося, оленя, косулю, ведмедя, дикого кабана, зайця, бобра, лисицю, птахів. До головних занять жителів Дінця належали металургійне виробництво, керамічне ремесло, обробка кісток, рогу.



Рис. 16.2. Фрагменти кераміки з міста Донець
(археологічні знахідки 2003 р. в Харкові)

Місто Донець розташовувалося на зручному торговельному шляху, тому його жителі мали можливість вести жваву торгівлю по Сіверському Дінцю та Дону. Проте його спалили, як і багато інших поселень, монголо-татари в XIII ст.

Боротьба з печенігами та половцями. З кінця IX ст. до XIII ст. в степах Північного Причорномор'я панували різні тюркомовні кочівники: печеніги, половці. Печеніги спочатку входили до складу племінного союзу середньоазіатських племен. Але з IX ст. печеніги утворили новий племінний союз, що панував на території між річками Урал та Волга. Проте під тиском сильніших південно-східних сусідів — половців — більша частина печенігів наприкінці IX ст. покинула Заволжя та втиснулася в стеги між Доном та Сіверським Дінцем. Від цих вторгнень постраждали розташовані на південній окраїні лісостепу слов'янські поселення. Були зруйновані ранньослов'янські поселення біля сіл Хорошеве, Мохнач, Водяне, Коробові Хутори, поселення салтівської культури. Основну роль у господарстві печенігів відіграло кочове скотарство. Крім того, племена печенігів постійно вели грабіжницькі війни або робили набіги на сусідні землі.

Це треба знати

Руйнівні набіги печенігів гальмували розвиток цих земель, які являли собою поле битви між руськими дружинами та кочівниками.

Панування печенігів тривало до першої половини XI ст., коли їх основна маса, не витримавши ударів руських дружин та тиску нових кочівників, відступила до басейну Дунаю. Якими б тяжкими не були набіги печенігів, вони не знищили все населення, не змогли зруйнувати його господарські та культурні традиції.

Назва селища Печеніги свідчить про те, що печенізькі племена жили на берегах Сіверського Дінця, у безпосередній близькості до території нашого краю.

Із сходу на Північне Причорномор'я наступав племінний союз половців. Більшість половецьких племен займалася скотарством та вела кочове життя. Кочівники здійснювали спустошливі набіги на слов'янські землі: убивали або забирали в рабство людей, крали худобу, палили села та міста.

Руські князі здійснили ряд успішних походів проти половців, проте головні сили половців не було розбито.

Це цікаво

Один з таких походів очолив новгород-сіверський князь Ігор Святославич. Князь Ігор із дружиною вийшов з Новгорода-Сіверського 23 квітня 1185 р. Шлях Ігоря в половецькі землі проходив через землі басейну річки Сіверський Донець.

Це треба знати

Дружина — збройні загони в Київській Русі, що були постійним князівським військом. Князь забезпечував дружину одягом, кінями, зброєю. Винагороджував за службу землю.

Головним завданням князя Ігоря та його дружини було розбити половецьке прикриття, здійснити рейд по найближчих тилах ворога, узяти полонених та повернутись у свої землі.

Битва відбулася на берегах річок Сюрлій та Каяла, на південь від міста Ізюма. Перший бій відбувся 10 травня 1185 р., у якому князь Ігор зустрів не головні сили ворога, а невелике прикриття, висунуте на оборонний рубіж. У цьому бою потужним та несподіваним ударом руські дружини завдали поразки військам половців. Проте на світанку 11 травня 1185 р. руські воїни виявили, що вони оточені звідусіль половцями. Битва 11 травня закінчилася повною поразкою руських військ.

Це цікаво

«...Йдуть вони [половці] від Дону, і від моря, аж пилюка поля прикриває». І тоді Ігор приймає рішення — відступити до Дінця, що був усього в шести кілометрах, щоб прикритися лісом. Проте половці розгадали його наміри і відтіснили війська Ігоря до крутих берегів Каяли.

«...І була битва велика. З раннього ранку і до вечора, а потім з вечора до світанку. І летіли стріли булані, і гриміли мечі, і тріщали списи в полі незнаному землі половецької». «І в полудень на третій день, — говорить автор «Слова», — впали знамена Ігоря... Чорна земля кістками була всяяна, кров'ю полита... Так завершили свій похід хоробрі русичі, полігши за землю руську».

Половці взяли князя Ігоря в полон, у якому він провів близько року. Але князю вдалося втекти з полону в напрямку річки Сіверський Донець. Пересуваючись уздовж річки, через 11 днів князь Ігор досягнув першого руського міста Дінця, що лежав на березі річки Уди. Із Дінця Ігор вирушив до Новгород-Сіверського.

Це цікаво

Земля гуде,
Вода в ріках каламутиться
Порохи поле вкривають,
Гомонять стяги,
Половці наступають від Дону,
Від Дону, та й від моря,
І відо всіх сторін широких,
Обступили полки руські...

Каже Ігор: «О Донець-ріко!
Не мало тобі слави,
Що носив ти князя на хвилях,
Стелив йому траву зелену
На берегах срібних».

Слово о полку Ігоревім
(переклад Максима Рильського)

Монголо-татарська навала та її наслідки. Монголо-татари жили в азійських степах, пересуваючись з одного місця на інше разом з табунами коней та овець. Спочатку татари жили маленькими племенами, потім хан Темучин (Чингисхан) об'єднав їх та заснував Монгольську державу. Чингисхан був організатором завойовницьких походів проти народів Азії, Закавказзя. Походи татар супроводжувалися спустошенням та загибеллю цілих народів.

З 1236 по 1243 р. онук Чингисхана, монгольський хан Батий, очолював похід монголо-татар у Східну та Центральну Європу.

У 1238 р. полчища татар знищили Переяславське князівство. Населення цього князівства зазнало жорстокого лиха. У числі тих староруських міст, які були повністю зруйновані та спалені

татарами, було і місто Донець, що знаходилося на землях теперішнього Харкова.

Місцевість ця з другої половини XIII ст. до кінця XVI ст. являла собою майже пустельну територію. У цей проміжок часу господарями тут були татари. Населення краю було знищене або відкочувало в Угорщину, а потім у Болгарію. Із заснуванням у 1243 р. монгольської держави Золота Орда територія Слобожанщини стала її складовою. Основу місцевого населення становили половці, тут частково збереглися нащадки аланів, болгар.

У цей же час територія межиріччя Ворскли та Псла була русько-ординським прикордонням, де проживало відносно багато слов'янського населення.

Безперечно, кочівники мали певний вплив на слов'янське населення нашого краю, про що свідчать деякі географічні назви, які походять від мови кочових народів. Їх руйнівні напади гальмували розвиток місцевого господарства і культури. Проте необхідність захисту себе, своїх домівок підштовхувала людей до створення більш надійних укріплень, житла, удосконалення зброї, військової організації, а отже, сприяла певному розвитку.

Перевіряємо свої знання

1. Який спосіб господарювання вели люди, що жили на території нашого краю в період Середньовіччя?
2. Поміркуйте, що сприяло розвитку господарства на території нашого краю і що гальмувало.

Набуваємо практичних навичок

1. Зробіть докладніше повідомлення про Донецьке городище та давньоруське місто Донець. Використайте дослідження (історичні, археологічні, лінгвістичні) останніх років, які можна віднайти в мережі Інтернет.
2. Підготуйте доповідь або творчу роботу за темами: «Похід князя Ігоря Святославича проти половців територією нашого краю» або «Битва на Каялі».

Творче завдання

Доведіть прикладами, що всупереч постійним нападам кочівників господарство і культуру населення нашого краю не було знищено.

§ 17. Духовна культура населення нашого краю з давніх часів

Опрацювавши матеріал цього параграфу, ви зможете:

- дізнатися про язичницькі вірування жителів краю та релігійні культури дохристиянських часів;
- характеризувати традиції богослужіння та початок християнізації;
- пояснити народний календар наших предків та збереження окремих язичницьких уявлень у побуті.

Пригадайте

Чому виникають вірування в надприродні сили?

Що називають «язичництвом»? Яких слов'янських язичницьких богів ви знаєте?

Які вірування збереглися в сучасних українських традиціях?

Становлення релігійних вірувань слов'ян. Релігійна свідомість українців формувалася на ґрунті найдавніших уявлень про Всесвіт. Духовний досвід своїх предків українці передавали у вигляді вірувань, обрядів, звичаїв, міфів, пісень тощо. Усе життя та основні заняття східних слов'ян (землеробство, скотарство, полювання) були тісно пов'язані з природою й своєю родиною. Протягом століть у слов'ян формувалася система релігійних вірувань.

Це треба знати

У слов'ян поступово установилося два основних культу: культ обоження сил природи та культ роду (предків).

Культ (від лат. cultus — шанування) — один з головних елементів релігії, що має на меті рухами тіла, читанням або співами певних текстів тощо виразити релігійне поклоніння або повернути до тих, хто їх здійснює, божественні «сили» (так звані таїнства).

Язичництво — прийнятий у християнському богослов'ї та історичній літературі термін для позначення первісних релігій, заснованих на багатобожжі. Боги язичництва уособлювали сили природи. Поряд з ними вшановували демонів, духів лісів, вод тощо.

Слов'яни обожнювали Сонце, Місяць, явища природи, річки, озера, ліси. Поступово в них склався пантеон богів. Таку систему вірувань учені називають *язичництвом*.

Це цікаво

Найпопулярнішими богами східних слов'ян були:

Дажбог (Сонце-бог) — бог Сонця, світла й добра, привчив людей вирощувати хліб;

Сварог — бог неба. За народними уявленнями, навчив людей варити, кувати мідь та залізо, будувати кузні, домниці, викував перший плуг і першу шлюбну золоту обручку;

Дана — богиня води, породила на світ Любов, Землю з лісами, травами, струмками та ріками;

Жива — богиня життя, принесла перше зерно жита нашим пращурам;

Коляда — богиня неба, мати Сонця, дружина Дажбога. За легендою, вона щозими в найдовшу ніч народжує нове Сонце — Божича, Новий рік. Народження Божича (Нового року) обов'язково відбувається не у Вирії, а на Землі, здебільшого в дніпрових сагах. Перед пологами вона перетворюється в козу, щоб її не впізнала Мара, що вічно переслідує її;

Купайло — бог урожайності, родючості, відкрив людям таємницю сили лікарських рослин;

Лель — бог кохання й бортництва. Він постає в образі «вічного парубка», що приносить юнакам та дівчатам найвищу радість кохання, опікун дітей, покровитель квітів;

Мара — богиня зла, темної ночі, привидів, хвороб, смерті. За народними переказами, уночі блукає з головою під пахвою попід людськими оселями й вигукує імена господарів — хто відгукнеться, той умирає;

Макоша — богиня родючості, жіночого рукоділля, мистецтва й води. Кожна п'ятниця в давніх українців була днем Макоші;

Перун — бог блискавки й грому. Днем поклоніння Перунові був четвер, «Перуновим числом» слов'яни вважали число 9. Зображували Перуна зі срібним чубом, золотими вусами, зі срібними вогненними стрілами, золотим луком і важким молотом у руках;

Стрибог — бог вітрів. За поетичною уявою слов'ян, невірноважений літун з бородою та батогом, яким він поганяє свої вітри. Вітер — це його подих.



Рис. 17.1. Язичницькі божества

Жреці слов'ян — волхви — були носіями не тільки релігійно-го культу, а й астрономічних, медичних і математичних знань, мови, докириличної писемності. На думку вчених, у волхвів дуже високо було поставлене бойове мистецтво, що включало ті елементи, які ми сьогодні зустрічаємо в боротьбі самбо, ушу, карате. Кожен із волхвів проходив багатолітню виучку та віртуозно володів величезною кількістю таких прийомів боротьби, які потім часто доводилося застосовувати. Таємницю свого мистецтва вони забрали із собою.

Рішуче виступивши проти запровадження християнства, волхви покинули язичницькі капища і геть усі відійшли на північ. Там, у лісах, загубилися їх сліди.

Наші предки вірили також у духів: лісовиків, водяників, домовиків, мавок, русалок, мали численні обрядові свята, пов'язані зі змінами пір року (веснянки, обжинки, Купайла, Коляди). Весільні свята супроводжувалися піснями, танцями, хороводами; поховальні обряди — голосінням.

Це цікаво

Український фольклор (казки, повір'я) наділяє стихії, сили природи, дні тижня чудодійними властивостями. Звичай шанування по-неділка, п'ятниці, неділі сягає давніх часів і пов'язаний з далекими соціально-правовими та релігійними нормами життя наших предків.

Писемних джерел з давньої віри майже не залишилося. Збереглися тільки негативні описи язичницьких свят, унесені ченцями-християнами до літописів. Пам'ять народу зберегла безліч обрядових пісень та замовлянь, які в давні часи були молитвами.

Значна частина язичницьких обрядів увійшла до канонів християнських свят.

Існує кілька назв для позначення давніх святинь: храм, мольбище, капище тощо.

Це цікаво

Слово «храми» (від «хороми») первісно означало довгу споруду у формі півкола, збудовану навколо круглого майданчика, на якому було капище.

У храмах стояли довгі столи з лавами, де могли одночасно сісти до ритуальної трапези 200–300 чоловік. На таких богослужіннях усі присутні після принесення жертв богам улаштували спільне застілля на честь богів і прославляли їх у піснях (контах). Інше значення слова «конт» пов'язане зі словами «їжа», «продовольство». Служіння відбувалися на майданчиках



Рис. 17.2. Капище



Рис. 17.3. Сучасне капище

(капищах), де стояли «капи» — образи, ідоли — статуї богів. З християнізацією народу слово «ідол» набуло негативного відтінку, значення безрозсудного сліпого поклоніння. Поряд уживалися такі синоніми, як кумир, болван.

Моління давніх слов'ян відбувалися найчастіше у священних галях, біля цілющих джерел та обожнюваних дерев. Там заборонялося рубати дерева, рвати квіти, ловити птахів, бо ці гаї вважали житлами богів.

Найдавніші храми будували з дерева, що давало широкі можливості майстрам для вирізьблювання найскладніших орнаментів, знаків тощо. З часом дерев'яна церковна архітектура була витіснена міцнішим матеріалом — каменем. У деяких текстах традиції руського богослужіння описують дуже спрощено: дорогими дарунками умилювати богів і просити у них, чого душа забажає.

Вірування кочових племен. Племена скіфів, хозар, печенігів, половців мали свою систему вірувань. Частина хозарів сповідувала іудаїзм — поклонялися одному богу Яхве. Скіфи вірили в існування різних божеств. Верховним божеством вони вважали бога Папая. Богинею домашнього вогнища була Табіті, богом війни — Арес. У скіфів існувала низка жорстоких звичаїв, спрямованих на виховання нещадності до ворогів: вони пили кров першого вбитого ними ворога, знімали скальпи з ворогів. Померлого царя бальзамували з вірою в те, що після смерті життя людини продовжується. Поховання здійснювались у великих ямах, куди поруч із померлим клали зброю, коней, предмети побуту. Зверху могилу накривали дерев'яним настилом і насипали курган.



Рис. 17.4. Змієнога богиня скіфів

Християнізація нашого краю. Християнізацію українського народу пов'язують із хрещенням Русі князем Володимиром у 988 р. Проте християнські місіонери (проповідники) приїздили в руські землі вже із IV ст.

Перші історичні свідчення про існування християнства в нашому краї відносяться ще до монгольського періоду. В XI–XII ст. християнство прийшло разом зі слов'янською колонізацією по декількох напрямках: з Переяславського та Чернігівського, Суздальського і Рязанського князівств, що вже тоді були відомими центрами православ'я. Через наш край йшли торговельні шляхи з Києва до Тмутаракані (була розташована на Таманському півострові), де, як свідчать літописи, християнство існувало з XI ст. Отже, в XI–XII ст. населення нашого краю відчувало певний християнський вплив. Християнство сповідувала навіть деяка частина половецького населення. У 1111 р. жителі міста Шарукань (знаходилося на території теперішньої Харківської області) зустрічали руських князів, які йшли на них військом, зі співом молитов і хоругвами (церковними знаменами).

Однак слід зазначити, ще кілька століть на побутовому рівні релігія народних мас була поєднанням християнських ідей з язичницькими віруваннями й уявленнями. У свідомості українського селянина віра в єдиного Бога уживалася з різноманітними повір'ями про чортів, упирів, домовиків, русалок та іншу «нечисту силу», євангельські заповіді — з віруваннями в магію, чаклунство, ворожбу тощо. Образи християнських святих ототожнювалися з язичницькими богами, наприклад Ілля Пророк — з громовержцем Перуном, святі Георгій і Власій — із заступником худоби Велесом тощо. До народного побуту ввійшли церковні молитовні формули, близькі до магічного заклинання, а в ролі магічних предметів використовувалися деякі предмети церковного культу.

Народний календар. Історично так склалося, що переважна більшість наших предків займалися землеробством. Вирощуючи культурні злаки, випасаючи худобу тощо, селянин фіксував усі атмосферні зміни з огляду на їх вплив — позитивний чи негативний — на результати його праці. Сукупний віковий досвід селян відбився в системі вірувань, прогнозувань і фахових знань — народній мудрості, яка мала практичну користь. Це *аграрний календар* — неписаний кодекс рільника.

Календарний рік поділяли на чотири пори року (зиму, весну, літо й осінь) і 12 місяців. Кожен з них мав власну назву, прив'язану до тих чи інших робіт, найчастіше хліборобських:

березень — березоль, сочень, зимобор;
квітень — цвітень, лукавець, снігогін;
травень — май, травник, пісенник;
червень — червець, хліборост, різноцвіт';
липень — липець, сінокіс, косень, маківка літа;
серпень — хлібочол, різносол, жнивець, копень, спасівець;
вересень — вереснець, ревун, зоревник, «бабине літо»;
жовтень — костричник, свадебник, позимник, листопад,
грязник;

листопад — падолист, грудень, напівзимник, братчик;
грудень — мочавець, сонцеворот, стужайло;
січень — просинець, тріскун, сніговик;
лютий — крутень, бокогрій, криводоріг, сніжень, громник.

Місяць поділявся на чотири тижні. Уже в трипільській культурі на слов'янських землях існував семиденний тиждень, кожні сім днів відбувалася зміна фази Місяця. Також семиденний тиждень добре узгоджується з психофізичними ритмами людського організму. А відтак спостерігаються зміни в життєдіяльності людей, тварин, рослин.

Спостерігаючи за зоряним небом, селяни розрізняли більшість сузір'їв, які в українців отримали свої назви: Великий Віз, або Віз (Велика Ведмедиця), Малий Віз, або Пасіка (Мала Ведмедиця), Хрест (Лебідь), Дівка воду несе (Орел), Волосожар (Плеяди). Вирізняли на небі й окремі планети (зорі). Планету Венера пестливо називали Зірниця, Вечірня зіронька.

Поділ доби і дня українці з давніх-давен пов'язували з положенням сонця над обрієм. Селяни відрізняли ряд проміжків доби: *близько півночі, північ, надпівніч, досвіток, ранок, схід сонця, обіди, полудень (підвечірок) і вечір*. Сонце було головним мірилом визначення часу вдень. Кожна людина могла визначити пору дня, подивившись на сонце, а точніше — на тінь власної постаті, вимірявши її довжину кроками. Після заходу сонця час визначали за зорями. Особливо велика роль у цьому належала Вовзі та Волосожару.

Перевіряємо свої знання

1. Які язичницькі вірування існували в давнину?
2. Розгляньте малюнки 17.1–17.4 та подумайте, чому зростає інтерес до язичницьких вірувань і традицій сьогодні.
3. Які уявлення народного календаря збереглися у вашій місцевості?

Творче завдання

Здійсніть екскурсію до краєзнавчого музею та виконайте творчу роботу «Мій край у далекому минулому».

Тема 2. Територія краю в XVII — другій половині XVIII ст.

§ 18. Заселення території Дикого поля. Заснування міст і слобід

Опрацювавши матеріал цього параграфу, ви зможете:

- назвати хронологічну послідовність головних подій; час утворення міст і слобід, будівництва ліній укріплень, міст-фортець;
- показати на карті географічні межі Дикого поля та прикордонні держави;
- пояснити із застосуванням нових понять і термінів походження назви краю «Слобожанщина» й утворення міст та слобід;
- висловити власне судження про заселення Слобідської України та спосіб життя перших переселенців.

Пригадайте

Якими були передумови заселення Дикого поля?

Чому небезпечно було вести господарство на Слобідській Україні?

Чому люди прагнули жити за міцними стінами фортець?

Якими були причини масового переселення жителів з Правобережної України?

Дике поле в історії України. Слобідська Україна є однією з частин України. Цікаво, що всесвітньо відомий український філософ Григорій Сковорода, життя якого пов'язане з Харківщиною, називав Лівобережну Україну (тоді казали «Малоросія») своєю матір'ю, а Слобідську Україну — рідною тіткою. Виходить, що наприкінці XVIII ст., коли жив Сковорода, після скасування автономного строю Гетьманщини та Слобідської України саме Дике поле називали Україною.

Найчастіше під назвою Дике поле розуміють незаселену територію частини Лівобережної, Слобідської та Південної України. З другої половини XIII ст. степова та частина лісостепової території басейну Сіверського Дінця в результаті руйнівних походів монголо-татар надовго спустіла.

Це була рівнинна земля, на якій подекуди простяглися невеликі пагорби; окремі річки, які тут протікали, були судноплавними. Кліматичні та природні умови були сприятливими для ведення господарства, близькими до сучасних. Береги річок покриті лісами, у яких водилися зубри, ведмеді, куниці, зайці, білки, лосі, перепели, тетереви, соколи, яструби, качки, журавлі, орли. Широкі степи були багаті соковитою травою, бо тут переважали чорноземи. Усе це приваблювало людей.

Проте після монголо-татарської навали ця земля протягом трьох століть була вільна, майже не заселена, у результаті чого одержала назву Дике поле. Тут панували кримські татари, їх регулярні спустошливі набіги в центральні райони України перешкождали заселенню Дикого поля.

Це треба знати

Слобідською Україною називали територію, що обіймала простір нинішніх Харківської, Луганської, частини Сумської, Донецької, Курської, Белгородської та Воронежської областей.

Зміцнення Московською державою своїх південних кордонів на Дикому полі. Після руйнівних походів монголо-татар на слов'янські землі частина їх у XV ст. переселилась до Криму і там заснувала свою державу — Кримське ханство.

Головним заняттям кримських татар були грабіжницькі набіги на землі сусідніх народів. Татари забирали коней, худобу, продукти, одяг, майно. Частину людей убивали, деяких забирали в полон.

Щорічно навесні, коли степи вкривалися травою, татари виступали в черговий похід. Через територію Дикого поля пролягали шляхи, якими татари робили свої набіги.

Це треба знати

Основних татарських шляхів було чотири: Чорний шлях — між річками Дніпро та Буг, Кучманський шлях — між річками Буг і Дністер, Покутський шлях — між річками Дністер і Прут, Муравський шлях — на Лівобережній Україні.

Територією сучасної Харківщини пролягав Муравський шлях. Він проходив степами Дніпровського та Донського басейнів від Кримського перешийку до міста Тули в Росії, між верхів'ями рік, не перетинаючи їх. Від Муравського відокремлювались Ізюмський та Кальміуський шляхи. Крім основних шляхів, існувало багато невеликих, що пролягали по території нашого краю. Цими шляхами татари здійснювали набіги на південні окраїни Московської держави.

Перед Московською державою постало питання захисту своїх південних земель від руйнівних набігів кримських татар. У зв'язку із цим відновилася боротьба між кочовими татарами та осілими слов'янами за степ, за освоєння Дикого поля.

Московська держава нешвидко, потроху просувала свої кордони на південь. Уряд надсилав у степи своїх дозорних, які

спостерігали та охороняли південні кордони. Тут розташовувались застави, станиці дозорних, будували фортеці.

Саме тому першооснову цих міст, їхнє центральне ядро складала фортеця. Вони мали різні розміри і конфігурацію, обумовлену природними умовами та рельєфом місцевості, зазвичай форму чотирикутника або багатокутника. Для побудови фортець завжди використовували місцеві природні перекопи. Так, фортеці будували на високих берегах річок, найчастіше в місцях їх злиття.

Активна колонізація Дикого поля розгорнулася наприкінці XVI ст. Тоді було побудовано міста Воронеж, Єлець, Белгород, Курськ, Оскіл, Валуйки.

Деякі оборонні пункти розташовувалися далеко на південь від кордонів Російської держави.

Це цікаво

Деякі дослідники вважають, що назва Балаклія має тюркомовне походження — від слова «балик», яке має такі значення: «місто, селище, оточене стінами і частоколами», «рибна річка», «місце, де ловилася риба». За народною етимологією назву виводять від іменника «балаклій», тобто «балакуча людина».

Серед таких міст була Балаклія, яка згадується в документах ще в 1571 р. На річці Середня Балаклійка було засновано варту. Засновники, російські козаки, назвали її в другій половині XVI ст. Ново-Серпуховом. Пізніше слободу було перейменовано в Балаклію.



Рис. 18.1. Дике поле на карті України

Дуже далеко на півдні, на річці Донець неподалік від Святих гір, за наказом царя Бориса Годунова в 1599–1600 рр. було збудовано фортецю *Цареборисів* (нині населений пункт Червоний Оскіл Ізюмського району). У той час на цій території ще не було жодного населеного пункту, і Цареборисів виконував роль захисту від татарських набігів. Але в 1606 р., під час селянського повстання на чолі з Іваном Болотниковим (1606–1607) і Смути, місто збезлюдніло, а в 1612 р. було зруйновано татарами. Удруге Цареборисів було заселено та відновлено в 1654 р. українськими переселенцями.

У 30-ті рр. XVII ст. оборонці кордонів Російської держави заснували село *Добровілля*. Це поселення розташувалося у своєрідному стратегічному пункті, біля так званих Татарських бродів. Засновники варті повинні були утримувати рубіж по річках Опалиха та Самара. Тому цю укріплену слободу спочатку називали Надержиновим. Із часом сюди почали переселятися втікачі з Правобережної України, з польських володінь, які селилися тут добровільно. Звідси і пішла друга назва села.

Кожне нове місто, як щойно побудували, починало посилати в степ своїх вартових і станичників.

У цей же час розгорнулась вільна народна колонізація Дико-го поля, і сюди рушили російські селяни, що втікали на південь від кріпосного гніту.

Це треба знати

Поєднання вільної народної та державницької колонізації є особливістю заселення південної окраїни Московського царства наприкінці XVI—XVII ст.

Белгородська лінія укріплень. На початку XVI ст. степова окраїна Росії була заселена дуже слабко. Зростання чисельності населення, розвиток економіки краю все ще гальмувалися грабіжницькими набігами татар. Міста, села розташовувались, як правило, осторонь від татарських степових доріг, під захистом лісів і річок.

З 1635 по 1658 р. велося будівництво *Белгородської лінії укріплень* (*Белгородської межі*) — системи укріплень на півдні Російської держави, збудованої для захисту від татарських нападів. Белгородська лінія укріплень проходила по території сучасних Сумської (починалася в Охтирці), Белгородської, Воронежської, Липецької областей. Белгородська межа проходила від річки Ворскли до річки Челкової через Белгород, Корочу, Новий Оскіл, Острогожськ, Коротояк, Воронеж, Усмань, Козлов.

Це треба знати

Спорудження Белгородської межі дозволило захистити від татарських вторгнень та заселити великі райони півдня Московської держави.

По Белгородській межі проходив південний кордон Московської держави.

Переселення українців на Слобожанщину та виникнення міст. За Белгородською лінією укріплень все ще зберігалося багато неораних земель, «диких полів». Після укладення Люблінської (1569 р.) та Брестської (1596 р.) уній починається переселення в ці землі українців, особливо жваво воно відбувалося в першій половині XVII ст.

Задніпровська та Лівобережна Україна перебувала під владою Польщі, але боролася за свободу, землю, рідну мову. На чолі повстанців стояли козаки, але їх підтримував увесь народ. Перше значне переселення народу з-під польської влади припадало на період Хмельниччини. У перші три роки народного повстання Богдана Хмельницького, коли козаки здобули перемогу під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями та Зборовим, народ ще мав надію перемогти і здобути волю. Але нещаслива Берестецька січа розвіяла ці надії, і в 1651 р. почалося перше велике переселення народу.

Рятуючись від гніту польських феодалів, українці були змушені залишати свої житла та йти шукати «кращого життя». Так почалося переселення українців у прикордонні райони Московської держави.

Це треба знати

Переселення українців у райони, прилеглі з півдня до Белгородської межі, набуло ще більшого розмаху після з'єднання України з Росією. Це пояснюють тим, що з 1654 р. переселення українців на землі за Белгородською межею проходило вже в межах однієї держави.

У зв'язку з будівництвом Белгородської лінії настало тимчасове затишшя в татарських набігах. Проте небезпеку цих набігів повністю ще не було ліквідовано. Тому Російська держава охоче приймала переселенців, вони були корисні Росії для охорони її кордонів від нападів татар.

Українці, які оселялися на незахищених землях за Белгородською межею, отримували від царського уряду різні пільги: право безмитної торгівлі, звільнення від податків, мали виборних правителів, зберігали свої звичаї та традиції. Таких поселенців

називали «свободними». Слово «свобода» поступово трансформувалось у слово «слобода». Поселення стали називати слободами, переселенців — слобожанами, а район їх розселення — Слобідською Україною, або Слобожанщиною.

Серед таких поселень і виникли деякі міста та села Харківщини.

Місто *Чугуїв* розташувалося на правому березі Сіверського Дінця. Перші писемні згадки про Чугуїв належать до 1627 р., де він представлений під назвою Чугуєво городище.

Це цікаво

У 1638 р. гетьман Яків Остряниця після поразки повстання проти польської шляхти приводить до Чугуєва великий загін козаків (865 сімей), яким було надано російське підданство за умови, що вони побудують острог. Протягом трьох років було зведено шість башт. Чугуївська фортеця мала велике стратегічне значення, вона була одним із форпостів Російської держави й однією з найстаріших на Слобожанщині. Утиски та свавілля козацької старшини призвели до того, що 26 квітня 1641 р. в Чугуєві вибухнуло повстання. Українці покинули збудоване ними укріплення, у Чугуєві оселилися російські служилі люди.

1640 р. українські козаки-переселенці з-за Дніпра на чолі з Кондратієм Сулимою напали на татар, розбили їх та заснували фортецю на річці Мож, яка одержала назву *Зміїв*. Ця фортеця була однією з найміцніших слобідських фортець.

Це цікаво

Як Зміїв одержав свою назву, достовірно невідомо. Народне повір'я говорить, що козацькому старшині Змієву було доручено зробити укріплення від нападів татар. Ту частину слободи, де мешкав Зміїв, було названо Змієвою, від чого потім і вся слобода отримала назву Зміїв. Але з документів видно, що Змієве городище згадується дещо раніше — у 1627 р.



Рис. 18.2. Переселенці

Поселення *Бабаї* виникло поблизу стародавнього городища Донець, на правому березі річки Уди. Заселення Бабаїв почалося приблизно з 1643 р., коли цю землю було віддано чугуївським боярським дітям.

Це цікаво

25 жовтня 1652 р. ці землі одержав за наказом царя Олексія Михайловича чугуївський боярин Федір Клементійович Бабай, який і залишив своє прізвище в назві села. Щодо слова «бабай», від якого ймовірно походить це прізвище, то воно має декілька значень: «нероба», «лежебока», «домовик», «дід», «батько».

У XVI ст. на місці, де було засновано місто *Ізюм*, розташовувався татарський острог, або укріплення, Гузун-Курган. За письмовими документами, ще в 1637 р. цар Михайло Федорович указував на необхідність побудови на Ізюмському шляху фортеці для захисту від татар. Чи було побудовано фортецю Ізюм, невідомо, але в 1645–1647 рр. збудували Ізюмський окоп. У другій половині XVII ст. Ізюм укріпили за наказом харківського полковника Григорія Донець-Захаржевського.

Це цікаво

Назва міста Ізюм пішла від назви винних ягід, які привозили з Криму греки і татари.

Ще одним сторожовим містом, заснованим цього часу, було місто *Валки*. Це одне з найстаріших міст на Слобожанщині. Колись там розташовувалися вал та рів, а навкруги, біля річки Мож та інших річок, жили українські пасічники. Вони й були першими поселенцями цього краю. А в 1646 р. на тому місці за наказом московського уряду збудовано фортецю Валки, або Можський острожок (від річки Мож), як її ще називали.



Рис. 18.3. Герб Змієва

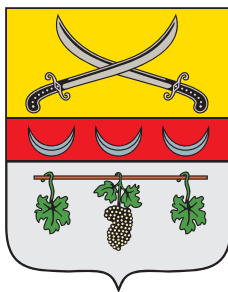


Рис. 18.4. Герб Чугуєва

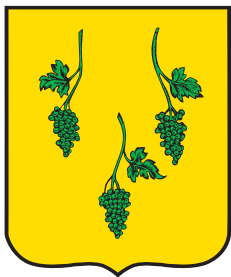


Рис. 18.5. Герб Ізюма

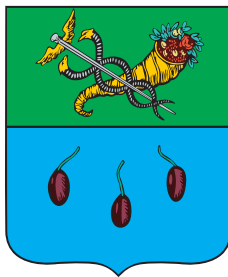


Рис. 18.6. Герб Валок

У 1650 р. нижче за течією річки Мож побудували поселення українські переселенці.

Це цікаво

Слово «валки» має декілька тлумачень: «кіл», «стовп», «частокіл», «тин», «земельне укріплення». Дехто з дослідників вважає, що назва виникла від урочища Валки — нерівної, горбистої місцевості. Валками називали горби, яри, хвилястий ландшафт.

1647 р. служилими людьми, що належали до Чугуївської сторожової залози, було засновано селище *Васищеве*. Історичні матеріали свідчать, що одним із перших одержав тут землі Прокопій Васищев. Його прізвищем і назвали населений пункт.

Один з найстаріших населених пунктів Слобожанщини — *Краснокутськ*. У 1651 р. група переселенців з міста Корсунь оселилася в мальовничих (красивих, красних) куточках на берегах річки Мерла. Від цього і пішла назва Красний Кут, яка в XVIII ст. перетворилася на Краснокутськ. У 1652 р. тут було побудовано острог, а з 1657 р. це — укріплена фортеця.

У 1655 р. було заселено козацьку військову слободу Купенку. На високому березі Осколу, у місці впадіння в Оскіл невеличкої річки, яку люди здавна звали Куп'янкою, було збудовано острог. Уже з 1683 р. поселення називають Купецьким. Місто мало декілька назв: Купенка, Купчинка, Купецьке. Ці назви свідчили про торговельне значення поселення. Проте за населеним пунктом закріпилася назва *Куп'янськ*, яка походить від назви річки Куп'янка. У 1685 р. Куп'янську було надано статус міста.

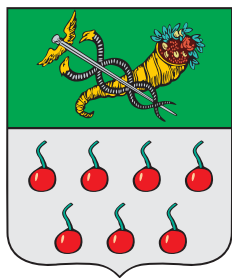


Рис. 18.7. Герб Краснокутська

Біля річки Уди розташувалося поселення **Вільшани**. Історичні відомості про селище сягають 1655 р. Із документів відомо, що першими поселенцями тут були вихідці з Богуславської Вільшани (на Київщині). На чолі загону козаків-переселенців, як свідчать народні перекази, був сотник Семен Ковалевський.

Це цікаво

Назва поселення Вільшани походить від породи дерев «вільха».

Біля річки Мерла розташувалося місто **Богодухів**. Тут існувало Дякове городище, про яке згадується в 1517 р. На початку 1662 р. сюди, на Богодухівську гать, як тоді називали це місце, на постійне проживання прибули з Правобережжя українські козаки на чолі з отаманом Тимофієм Кресою. В описі сторожових постів 1571 р. згадується про Дяків острог. Можливо, він входив до складу прикордонної лінії, що являла собою ланку сторожових постів, які оберігали південні кордони Російської держави від спустошливих нападів татар. За народними переказами, серед захисників сторожі була особа духовного звання незвичайної фізичної сили. Звідси, імовірно, і пішла назва Дяків острог.

Це цікаво

Назва Богодухів, за однією версією, походить від гарного повітря навкруги. За іншою версією, свою назву місто одержало від першої в слободі церкви на честь православного свята Бога Духа Святого.

До числа найдавніших поселень на території Харківщини належить **Золочів**. За історичними джерелами, селище Золочів виникло в 1677 р., першим осадчим був козак Костянтин Федоров. Спочатку поселення являло собою фортецю, оточену валом і ровом.

Це цікаво

Дехто з дослідників виводить перших поселенців з Львівщини, із Золочева, що стоїть на річці Золочівка, притоці Західного Бугу. Назву цього міста пов'язують із річкою, дно якої вкрито піском, який виблискував наче золотом. За другою версією, у річці було затоплено татарські човни із золотом. За третьою легендою, місто отримало назву від золотих справ майстра, який виготовляв різні золоті речі. Серед інших тлумачень назви міста є і таке, що пов'язує назву з місцевістю, наявністю навколо селища золотих ланів, хлібних нив.

У XVII ст. втікачами на «слободи» було засновано ще багато населених пунктів на Слобожанщині. Серед цих поселень —

селища *Гути, Дергачі, Залиман, Зачепилівка, Зідьки, Івани* (тепер Знам'янка) тощо.

Усі міста, що виникали на Слобожанщині, поділяли загальну долю із сусідніми поселеннями — зазнавали нападів ординців. Московські служилі люди мешкали в деяких містах Слобожанщини, але переважно як військові гарнізони серед більшості українського населення.

XVI–XVII ст. в історії нашого краю мають особливе значення. Цей період умовно можна назвати часом другого заселення території. Саме тоді виникла більшість селищ сучасної Харківщини. Але на відміну від першого, друге заселення має певні особливості.

По-перше, тепер ці землі стали прикордонними між двома державами — Козацькою Україною та Росією. Приблизно з XVII ст. визначальними для історичної долі краю стали взаємовідносини між українською та російською культурами. Українці та росіяни спільними зусиллями заселили та відвоювали територію Слобожанщини в жорсткій боротьбі з кочівниками. Утворена ними духовна і матеріальна культура увібрала в себе найрізноманітніші прояви обох культурно-національних традицій.

По-друге, головним заняттям місцевого населення вважалася військова служба, захист земель від татарських нападів. Ось чому в більшості населених пунктів, що виникали того часу, були укріплені фортеці.

Таким чином, Слобожанщина — один з кількох регіонів України, що утворився протягом XVII–XVIII ст. на роздоріжжі Дикого степу між непевними політичними кордонами трьох держав — Росії, Речі Посполитої та Кримського ханства. Довгий час проміжне становище між лісом і степом, осілою та кочовою людністю, на перехрестях старовинних трактів, відкритих як для торгівлі, дипломатії, так і для страхітливих, спустошливих розбоїв, робили цей край зоною інтенсивних контактів і взаємовпливів різних цивілізацій і культур.

Перевіряємо свої знання

1. Яка територія мала назву Дике поле? Чим відштовхувало людей і чим приваблювало Дике поле?
2. Дайте пояснення назви Слобідська Україна.
3. Визначте, у чому полягає особливість заселення території Слобідської України.

Набуваємо практичних навичок

1. Найдіть на карті Харківської області, де проходив Муравський шлях.
2. Прослідкуйте по карті Харківської області, через які населені пункти проходила Бєлгородська лінія укріплень.
3. Які населені пункти виникли на Харківщині в XVII ст.?
Опрацюйте текст посібника і заповніть таблицю «Заснування міст і слобод».

Назва населеного пункту	Дата заснування	Хто заснував

Творчі завдання

1. Що саме вам відомо про заснування та походження назви вашого рідного міста, селища або села? Підготуйте повідомлення про виникнення вашого міста, селища або села.
2. Прочитайте рядки поеми Ліни Костенко «Берестечко» про події того часу та визначте, як вони пов'язані із заселенням Слобожанщини.

Вночі скриплять вози. Переселенці їдуть.
Світ за очі, покидавши своє.
Шукати Україну в Україні.
Десь має ж бути, десь вона та є!
Своя. Свобідна. Ще не занапашена.
Де вже не владен лях ані Аглах.
Дністро і Буг, Поділля і Брацлавщина
Самі себе вивозять на волах.
...Десь при воді спинившись під водою,
Де вже воли до ясел заревуть,
Бездомні люди, спрагли за свободою,
Свої селитьби СЛОБОДАМИ звуть.

§ 19. Заснування міста Харкова

Опрацювавши матеріал цього параграфа, ви зможете:

- описати процес заснування, упорядкування та розбудови Харкова; версії про походження його назви; побут населення Слобожанщини;
- пояснити, як відбувалося будівництво Харківської фортеці та розширення міста;
- дізнатися про виникнення перших вулиць і площ Харкова;
- висловити власне судження про вплив міста Харкова на розвиток Слобідської України в цілому.

Пригадайте

Вихідці переважно з яких місцевостей заселяли Слобідську Україну в XVII ст.?

Яка небезпека загрожувала населенню краю в XVII ст.?

Чому більшість чоловічого населення змушено було виконувати військову службу?

Визначення дати заснування міста Харкова. Перші документальні відомості про Харків належать до середини XVII ст. На великій території, яка називалася Слобідською Україною, виникали укріплені поселення, засновані українськими переселенцями та російськими служилими людьми.

Перші поселенці повинні були обирати для свого поселення місця захищені та недоступні. Височина між річками Харків та Лопань була зручнішою від інших, береги річок були болотисті, вкриті лісами. Тут побудували сторожовий пункт.

Це треба знати

Процес виникнення будь-якого міста охоплює певний відрізок часу. Дату, яку вважають роком заснування міста, визначають умовно.

Прягих точних даних про дату виникнення Харкова істориками не виявлено. Тому відповідь на це питання залежить від того, як пояснюють свою точку зору вчені, на які історичні джерела вони спираються.

Деякі дослідники вважають, що роком заснування міста Харкова можна назвати той рік, коли на підвищеному плато вододілу річок Харків і Лопань з'явилися перші переселенці. Різні джерела називають 1630, 1643, 1653, 1654 рр.

Інші дослідники припускають, що роком заснування міста Харкова може бути 1654 або 1655 р., коли навкруги поселення почалося будівництво фортеці.

Оскільки масові переселення на територію Слобідської України в середині XVII ст. були звичайним явищем, а поселення на Харківському городищі спочатку нічим не виділялося з ряду інших, встановити точно час появи перших переселенців складно.

Найдавніша письмова згадка про селище та жителів цієї території належить до **1654 р.** Спочатку харківські поселенці були у віданні чугуївського воєводи, тому що поселились у межах Чугуївських земель. Тому в **1655 р.** навкруги селища почалося будівництво укріплення за кресленням чугуївського воєводи Григорія Спешнева.

Але **28 березня 1656 р.** цар Олексій Михайлович призначив харківським воєводою Воїна Селефонтова. Новому воєводі було наказано впорядкувати за загальним московським типом міську фортецю — острог, тобто центральне укріплення.

Таким чином, виникнення міста Харкова охоплює відрізок часу з 1654 по 1656 р., протягом якого відбувалося заселення височини між річками Харків і Лопань, а також будівництво укріплень навкруги поселень.

Версії про походження назви міста Харкова. Існує декілька версій, що пояснюють походження назви Харків. Розглянемо деякі з них.

Легенда про Харитона. На тому місці, де розташовано Харків, один із заможних малоросіян заснував хутір. Ім'я цього чоловіка було Харитон, а по просторіччю — Харко. За його ім'я стали називати Харків хутір. Поступово по сусідству з ним стали селитися нові переселенці, і Харків хутір перетворився на Харкову слободу, а потім на Харкове місто.

За цією легендою, Харків хутір дав назву річці, слободі, а згодом і місту — Харків.

Це цікаво

З ім'ям Харкова схоже й ім'я Івана Каркача, якого вважають осадчим міста — ватажком першої групи поселенців з 37 сімей, яка мешкала тут уже до середини 1650-х рр. Перші поселенці активно займалися чумацтвом. Цьому промислові ми завдячуємо і першою згадкою про місто: 1654 р. чумаки-харківці (ця назва прозвучала вперше) проклали шлях до Тору (Слов'янськ на Донеччині), поїхавши туди по сіль. За складеним у 1655 р. реєстром у Харкові вже мешкало 587 козаків на чолі з отаманом Іваном Кривошликом — так був покладений початок Харківському козацькому полку. Тоді ж розпочалося будівництво фортеці, у яку в 1656 р. був призначений воєвода. Тоді ж Харків з прилеглими землями, а також Зміїв відокремилися від Чугуївського повіту.

Більшість істориків вважають, що свою назву місто Харків одержало від назви річки Харків. Їх висновки ґрунтуються на тому, що назва річки старша від назви міста. Назва річки згадується в письмових джерелах ще до виникнення поселення або міста. На початку XVII ст. було складено «Книгу большого чертежа», у якій перелічено населені пункти Московської держави. У цій книзі немає міста Харкова, але є річка Харків, про яку сказано: «...а Лопань пала в Харькову, а Харькова пала в Уды...»

Проте залишається питання: звідки пішла назва річки Харків? Спробу відповісти зробили лінгвісти. Вони припустили, що назва річки походить від тюркомовних слів «хар» у значенні «земля», «суша» та «кобе», що означає «слід тимчасової течії». Таким чином, пішло слово «харкобе», що, можливо, означало «мілководна річка». Із часом слово «харкобе» трансформувалось у слово Харків.

Будівництво Харківської фортеці. Перша побудова укріплень почалася в 1655 р. Українські переселенці будували фортецю за своїми українськими звичаями, так, як вони звикли укріплювати міста в Задніпровській Україні. Фортецю будували за кресленням чугуївського воеводи Григорія Спешнева.

Розміри фортеці на початку заселення міста були малі. Острог був дуже низький та з рідким частоколом.

З 1656 р. почалося будівництво міської фортеці за загальним російським типом. Керував ним призначений царем воевода Воїн Селефонов. У 1663 р. будівництво було завершено. Фортеця охоплювала територію сучасної Університетської гірки. Її стіни простягнулися по краю берегового схилу вздовж річки Лопань, а також уздовж сучасних площ Конституції та Рози Люксембург. Острог являв собою чотирикутну дерев'яну фортецю, що складалася з дубового тину з обламами, котками та засипними терасами.



Рис. 19.1. План Харківської фортеці XVIII ст.

Це треба знати

Обламами називали отвори в стіні для стрільби.

Котки — це дерев'яні колоди, які розміщувалися на верху стіни або вежі та скочувалися на ворога під час його наступу.

Засипні тераси являли собою прямокутні клітини в кріпосній стіні, які заповнювали землею або камінням.

У кріпосних стінах було побудовано десять веж. Одні з них були проїзні, тобто мали ворота, інші — глухі. Одна з проїзних веж називалася Московська, друга — Чугуївська, оскільки через них лежали дороги на Москву та Чугуїв.

Воріт у фортеці було троє, вони запиралися на залізні засуви. Біля кожних воріт розташовувалася караульна будівля.

Усередині фортеці найважливішими спорудами були: собор, приказна хата, Государів двір.

Дерев'яний храм в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці мав назву Успенський собор. Цей собор був найстарішим у межах Харківської фортеці. Він був побудований у 1658 р. і розташовувався трохи на південь від сучасного Успенського собору.

Це треба знати

Собор — це головний храм міста або монастиря, де богослужіння здійснює вища духовна особа (патріарх, архієпископ та ін.). Архітектура собору зазвичай вирізняється монументальністю форм, відображає головні тенденції панівного архітектурного стилю. У місті може бути кілька соборів.

Приказна хата була невелика. У ній зберігались іменні книги харківських переселенців та російських служилих людей, прибутково-видаткові книги, відомості про витрачений порох, свинець, інші документи.

Крім приказної хати, був Государів двір, де розташовувались хороми — дві світлиці, лазня, конюшня, комора. Усе це призначалося для воеводи.

У фортеці були ще двори та будинки городян — українських переселенців та російських служилих людей. На території фортеці знаходились 12 гармат з ядрами та порохом.

У 1660–1662 рр. фортецю додатково зміцнили острогом з південної сторони. Цей острог призначався на час облоги. Він також складався з кріпосної стіни, у ньому було шість веж.

У 1670 р. первісна фортеця Харкова називалась уже старим містом, а заново побудований острог — фортецею. У 1686 р. вона мала такий вигляд. Обламів та котків на стіні не було. Вежі

побудовано нові, оскільки колишні згнили та обвалились. Тепер веж стало вісім. Рів занесло піском, частокіл згнив.

Місто росло, збільшувалася кількість прихожан. До 1685 р. перший харківський Успенський собор постарів. Харків'яни замінили його новою кам'яною церквою. Вона мала хрестоподібну форму та завершувалася п'ятьма куполами. Окремо було зведено кам'яну дзвіницю. Своїм виглядом церква нагадувала захисну вежу.

Великою популярністю серед харківських козаків користувалась Покровська церква тому, що була освячена на честь головного свята українського козацтва — Покрови Божої Матері. Будівля Покровської церкви та дзвіниці — це єдині будови XVII ст., що збереглися в місті Харкові дотепер.

У 1689 р. зведено кам'яну Покровську церкву із дзвіницею. Спочатку церква знаходилася поза межами фортеці, поблизу її північної частини. Збудували храм козаки, які мешкали на березі річки Лопань. Коли фортецю було розширено в північному напрямі, Покровський храм опинився на території фортеці.

Розширення міста. Із самого початку свого поселення жителі Харкова облаштовували собі хутори та пасіки, де вони мешкали та займалися господарством. Тому двори поселенців тоді вже розташовувались і поза фортецею по всіх напрямках. З'являються слободи — Залопанська, Журавлівка, Гончарівка, Панасівка тощо.

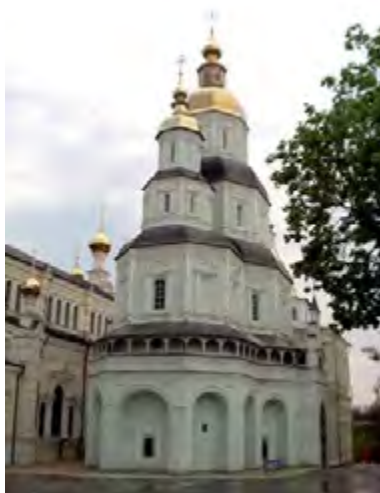


Рис. 19.2. Покровська церква — найдавніша кам'яна споруда Харкова

Спочатку залюднювалися передмістя, що оточували фортецю, потім поселення простяглися до річок Харків та Лопань.

Це цікаво

Фортецю, зведену під керівництвом Селіфонтова, у подальшому безперервно вдосконалювали. У результаті в другій половині XVII ст. вона мала в плані форму, що наближалась до прямокутника, який простягався вздовж річки Лопань. Уяву про межі фортеці дає прив'язок до сучасної архітектури:

- східна границя проходила від будинку Академії мистецтв до Палацу праці вздовж боку теперішнього майдану Конституції;
- південна — від Палацу праці до Центрального універмагу;
- західна — від універмагу по брівці схилу Університетської гірки до Каскадного скверу, що розташований проти Благовіщенського собору;
- північна — від згаданого скверу до будинку Академії мистецтв.

Фортецю було оточено з усіх боків, крім підвищеного західного, ровами та валами. На валах було зведено дубові огорожі у вигляді хиж з двох паралельних брусованих рядів, зв'язаних поперечними стінками, між яких засипали землю та каміння. Над фортечними мурами височилися десять башт: чотири кутові, три надбрамні та три проміжні. Найвища, північно-східна кутова, башта мала назву Нікольська й слугувала вістовою, тобто на ній вартували дозорці. Від надбрамних башт починалися три основні дороги в зовнішній світ: це були Московська башта (спочатку розташована на північному боці, потім — на східному), Чугуївська (дорога на південь) та Лопанська (дорога на захід). Проміжна башта, Тайницька, мала назву відповідно до свого призначення: від неї починався потаємний хід до запасного колодязю. На озброєнні фортеці, за даними 1663 р., було 12 гармат, 402 ядра та 8 бочок пороху.

Власно кажучи, містом спочатку вважали саму фортецю. Однак поряд з нею на північному сході та на зарічних територіях зростали нові вільно розташовані слободи, а на південному сході виник посад — так у X–XVI ст. називали торговельно-промислове поселення поза міськими стінами. Посад згодом став частиною міста, розташованою в низовинній частині біля річки, — подолом. Так природним чином розвивалися три частини міста: Захарків, Старе місто з Подолом та Залопань. У кожній з них формувалися церковні парафії, які споруджували свої храми. Наприкінці XVII ст. в Харкові було сім церков, Успенська вважалася собором.

Житлова забудова міста в XVII ст. не відрізнялася від сільської. Мінімальне використання брусів, тини з хмизу, зовнішні та внутрішні стіни, між якими набивали каміння з глиною,

мазані та вибілені, наличники з кольорової глини — ось характерні риси типової житлової будівлі того часу. Незмінним оточенням хати був садок з плодкових дерев, а двори та городи обсаджувалися вербами, тополями та іншими деревами.

Розташоване на перетині торговельних шляхів, що зв'язували Московію з Кавказом та Кримом, а також Наддніпрянщину з Поволжям, місто вабило до себе торговий та ремісничий люд. Унаслідок перетворення Харкова в 1670 р. на козацьке полкове місто почало зростати його значення. Тут дозволено було провадити регулярні ярмарки біля підніжжя фортечних мурів. Спроби нападу татар на Харків припинялись на далеких підступах до фортеці, тому вона не зазнала руйнувань від воєнних сутичок. Проте фортечні споруди перебудовували, відремонтували, а на початку XVIII ст. (через повстання донських козаків і наступ шведів з півдня) їх піддали капітальній реконструкції.

Перші вулиці та площі Харкова. Одна з найстаріших вулиць міста — Московська, виникла в XVII ст. Свою назву одержала від назви шляху на Москву, що проходив тут у XVII ст. Тепер це Московський проспект.

Сумська вулиця також виникла в XVII ст. та отримала свою назву від напрямку старовинного шляху до міста Суми.

До найстаріших у Харкові належить також вулиця Римарська, її забудова почалася в XVII ст. Але перших будинків тут не збереглося.

Наприкінці XVII ст. виникла дорога на місто Зміїв, яка поклала початок Зміївській вулиці (нині проспект Гагаріна).

Також, у XVII ст. з'явилися перші будівлі вздовж дороги на Полтаву, названу Полтавським шляхом.

Це цікаво

«У 1656 р. харківці збудували земляну й дерев'яну огорожу навкруги городища і зробили її, як ми знаємо, по своєму українському звичаю, щоб захистити себе від татар, але ся огорожа не вподобалася московському воеводі, котрий велів зробити кріпость по московському зразку. Оттак спочатку виявилися дві влади і в стихії культури — українська і великоросійська. Але за складом населення Харків був, можна сказати, чисто українським містом, бо сюди одразу явилася чимала кула українців — 587 чол. козаків, а з жінками і дітьми се вийде, мабуть, до 2000 чол. Вони з'єдналися в козацьке товариство, поділене на сотні й десятки, з отаманом, сотниками і десятниками на чолі» (Д. І. Багалій).

Водночас із виникненням фортеці утворилася Миколаївська площа. На ній розташовувалася Миколаївська церква, яку

спорудили за східною стіною фортеці відразу після заснування міста (була знищена в 30-х рр. XX ст.). У XVII ст. на площі проводили щорічні ярмарки, а в зимовий час вона служила місцем катання на санях. Тепер це площа Конституції.

У другій половині XVII ст. виникла площа, яка в різні часи носила назви Лобної, Народної, Торговельної. Тепер це площа Люксембург.

Перші поселенці Харкова. Д. І. Багалію пощастило розшукати в архіві та надрукувати список перших харків'ян. Із нього видно, що це були українці — Іваненки, Тимошенки, Єфименки, Гордієнки, Олексієнки, Мельник, Колесник, Коваль, Кушнір, Котляр, Швець, Ткач, Кравець. Бачимо там Журавля, Дудку, Стріху, Ломаку, Тетерю, Сироїжку, Горобця та ін. Був Тихий, Дурний, Кривий, Недбаєнко. Був Кременчуцький (мабуть, з Кременчука), Волошенин (мабуть, з Волощини), Москаль (з Московії).

Це була головна ватага переселенців, а до неї почали приходити й інші. Приходили переселенці більш усього з Правобережної України, особливо в тяжкі часи Руїни, приходили і з Гетьманщини, і з інших місць Слобідської України, бо Харків вабив до себе населення як полкове та торговельне місто. Жили тут і служили російські люди.

Таблиця 19.1

Кількість населення міста Харкова в перші роки існування

Рік	Українці, осіб	Росіяни, осіб
1665	2282	133
1668	1491	75
1670	2101	415
1673	1276	118
1675	—	625
1686	1937	571

Щодо соціального складу харківського населення XVII ст., то воно поділялося тоді на козаків полкової служби, міщан і цехових ремісників.

Вищою владою в Харкові була полковнича влада, а на чолі великоросійського населення стояв воєвода, над міщанами була ще окрема влада війта, який очолював міську владу і вибирався із заможних людей, а над цеховими ремісниками стояли виборні цехмістри.

Таким чином, місто Харків виникло в середині XVII ст. як оборонний пункт від нападів татар. Спочатку харківська фортеця не була дуже великою, але згодом військові потреби змусили

розширити та укріпити її. Внутрішній устрій Харкова був повністю підпорядкований військовому призначенню.

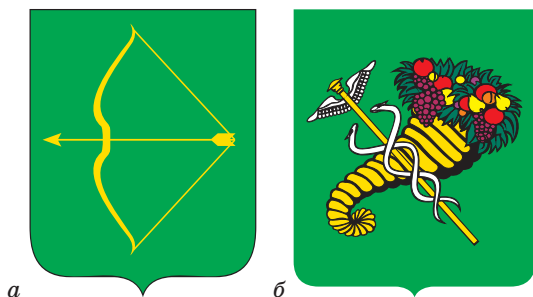


Рис. 19.3. Герби міста Харкова:
а — перший; б — сучасний

Перевіряємо свої знання

1. Зробіть повідомлення та обґрунтуйте свою точку зору стосовно дати виникнення міста Харкова.
2. Визначте походження назв перших харківських вулиць.
3. Які перші вулиці, площі виникли у вашому населеному пункті?

Набуваємо практичних навичок

- Напишіть реферат чи творчу роботу за однією з тем:
- «Легенда про Харитона, який подарував своє ім'я місту»;
 - «Осадчий Іван Каркач — засновник поселення на височині біля річок»;
 - «Річка Харків — місто Харків».

Творче завдання

Поясніть зображення на першому гербі міста Харкова. Підготуйте повідомлення про сучасний герб та прапор Харкова або вашого міста.

§ 20. Адміністративно-територіальний устрій і військово-політичне значення Слобідської України

Опрацювавши матеріал цього параграфу, ви зможете:

- визначити особливості полкового устрою на Слобожанщині, причини та наслідки ліквідації автономії Слобідської України;
- схарактеризувати причини набігів кочівників;
- висловити власне судження щодо адміністративно-територіального устрою Слобідської України.

Пригадайте

Ким були перші поселенці Харкова?

Яким був полковий устрій козаків Гетьманщини?

Як створювалася козацька влада на Запорозькій Січі?

Чому Харків будували як місто-фортецю?

Адміністративно-політичний устрій на Харківщині. У другій половині XVII ст. територія нашого краю була окраїною Московської держави, а населення — передовим оплотом у боротьбі з татарами, що робили постійні набіги. Тому міста Харківщини в цей час мали значення головним чином як військові оборонні пункти. Населення Слобідської України нараховувало наприкінці XVII ст. близько 120 тис. осіб.

Умови життя на Слобідській Україні вимагали від чоловічого населення військової служби. В основі адміністративно-політичного устрою міст-фортець, які виникли на території Дикого поля, лежала козацька полкова система, що сформувалася в часи Визвольної війни 1648–1654 рр. Це на певний час забезпечувало інтереси Московської держави щодо захисту південних кордонів і відповідало традиційним формам організації суспільного життя самих переселенців.

У 50–60-ті рр. XVII ст. на Слобожанщині утворилося чотири козацьких полки: Харківський, Сумський, Охтирський, Острозький. У 1685 р. з Харківського полку виділився окремий Ізюмський. Такий полковий устрій існував і в XVIII ст.

Це цікаво

У 1685 р. було створено Ізюмський слобідський козацький полк із центром в Ізюмі, до складу якого входило 13 міст і слобод. Жителі змушені були постійно відбивати набіги кримських татар. У 1690 р. татари захопили Ізюм. Козаки їх вибили з міста.

Ізюм був одним з важливіших військових центрів на півдні Слобідської України, проте основним заняттям його населення

було землеробство. За службу козаки плати не отримували, але їх давали земельні наділи та пасовиська, дозволяли займатися промислами, будувати млини, торгувати на території полку.

Це треба знати

У перші роки свого існування Харків нічим не відрізнявся від інших міст Слобідської України. Спочатку це був тільки укріплений пункт, фортеця серед навколишніх слобід, сіл, хуторів. Особливістю адміністративного управління було те, що в Харкові майже одночасно встановилися дві паралельні адміністрації — одна козацька, українська, друга — воєводська, російська.

Полковий устрій на Харківщині. Харківські козаки поділялися на сотні, на чолі яких стояли сотники. Так, у 1734 р. на Слобідській Україні було 98 сотень. Сотні поділялися на десятки, які очолювали десятники.

Слобідська Україна, на відміну від Гетьманщини, не мала державної української влади (гетьманату). Полковий устрій і уряди (полкові й сотенні) були подібні, з невеликими відмінностями, до тих, що існували на Гетьманщині. У другій половині XVII ст. старшину обирали на козацьких радах, але фактично — на радах старшини, і затверджувала її московська влада.



Рис. 20.1. Карта слобідських полків

У 1669 р. місто Харків перетворилося на козацьке полкове місто, стало адміністративним центром Харківського слобідського козачого полку. Першим Харківським полковником став Григорій Єрофійович Донець-Захаржевський.

Харківський полк перебував під управлінням полковника та полкової старшини. Спочатку полковник обирався всіма козаками більшістю голосів на все життя. Пізніше вибори було замінено призначенням.

Полковник завідував устроєм свого полку і користувався великою владою, мав право вироку до покарання винних, управляв усіма землями свого полку, міг роздавати вільні землі тим, кого вважав гідними, та переселенцям, затверджував судові рішення, командував своїм полком під час походів. Усі свої розпорядження полковник підтверджував письмовими наказами — універсалами. Універсал скріплювався підписом полковника та його гербовою печаткою, що вважалася полковою. Полковникові підпорядковувалися всі верстви населення на території полку. На Слобожанщині укорінилася традиція обирати полковника з одного роду, чого не було на Гетьманщині. Так, наприклад, родина Донців дала п'ять полковників Харківського та Ізюмського полків.

Це треба знати

Полкову старшину складали шість чиновників:

полковий обозний — старший після полковника в полку, був начальником гарматників та всіх укріплень фортеці. Під час відсутності або хвороби полковника полковий обозний займав його посаду, проте не мав права видавати універсали;

полковий суддя — відав громадянськими справами;

полковий осавул — був помічником полковника з військової частини;

полковий хорунжий — керував хорунжевими козаками та зберігав полковий прапор — хоругву;

полкові писарі — у полку було два писарі: один — секретар із цивільних справ, другий — з військових.

Ці чиновники складали постійну полкову раду. Вони радилися в найважливіших військових справах. Усі чиновники мали рівні голоси, крім полковника, який мав два голоси. Розпорядником справ у раді був обозний.

Ті ж особи вирішували і громадянські справи в полку. На цьому засіданні головував полковник, а головним розпорядником був полковий суддя.

Устрій кожної сотні був схожий на устрій полку. Сотня управлялася сотниками, у кожній сотні був сотенний отаман, осавул, писар та хорунжий.

Спочатку полки були підпорядковані Розрядному приказу, а з 1700 р. — Посольському. Безпосередньо полки підкорялися белгородському воєводі. Правовими документами, у яких визначалася компетенція полків, були царські «жалувані грамоти». У грамотах закріплювались автономні права козацького устрою, визначалися надані привілеї (пільги) — безмитна торгівля та заняття різними промислами, звільнення від податків, заселення вільних земель тощо. Царський уряд надавав широку автономію Слобідській Україні в межах полкової організації і в той же час, з політичних мотивів, не дозволяв об'єднання всіх слобідських полків під керівництвом однієї особи. Так, наприклад, для вирішення поточних питань воєвода запрошував полковників по одному, боячись, що вони можуть змовитися та об'єднатися проти царського уряду.

Це цікаво

Слобідська Україна підтримувала тісні зв'язки з Гетьманщиною. Крім зв'язків економічних і культурних, велике значення мали близькі родинні й родові зв'язки між вищою старшиною Слобідської України і Гетьманщини. Такі знатні слобідські роди, як Донець-Захаржевські, Квітки, Кондратьєви, Ковалевські, Куликовські, Лесевицькі, Надаржинські, Осипови, Перехрестови та ін., були споріднені й посвоячені з Апостолами, Гамаліями, Горленками, Гречаними, Жураковськими, Забілами, Зарудними, Іваненками, Капністами, Лизогубами, Лісницькими, Максимовичами, Маркевичами, Миклашевськими, Милорадовичами, Полуботками, Родзянками, Савичами, Самойловичами, Скоропадськими, Сулимами, Чарнишами, Черняками, князями Четвертинськими та іншими вельможними родами Гетьманщини. Із цим пов'язані були й чималі земельні володіння деяких гетьманських родів



Рис. 20.2. Полкові чиновники:

а — полковник; б — писар; в — сотник

на Слобідській Україні, і нерідко представники лівобережної старшини посідали важливі старшинські уряди на Слобожанщині. Проте вони не поривали зв'язків з Гетьманщиною, де в них також були маєтки й їх родичі мали посади. У той же час слобідські діячі іноді брали безпосередню участь у політичному житті Гетьманщини (наприклад, охтирський полковник Федір Осипов — у справі Кочубея й Іскри 1703 р.). Слобідська Україна давала тимчасовий притулок гетьманським діячам та їх родинам під час політичних або військових криз, зокрема під час війни 1708–1709 рр.

Воєводське управління на Харківщині.

Поруч із військово-козацьким полковим устроєм існувало московське воєводське управління. Белгородський воєвода користувався необмеженою владою, разом з ним перебувала значна кількість російських служилих людей, які склали гарнізон фортеці та підпорядковувались воєводі. Головним обов'язком воєводи був захист городян від нападів татар.

Це цікаво

До обов'язків воєводи входили також утримання в належному стані міських укріплень, їх ремонт, будова нових, зберігання пороху, ядер, гармат, а також керівництво російськими служилими людьми. Під опікою воєводи був архів.

Вважалося, що між полковником і воєводою повинна була існувати узгодженість дій, але таке двовладдя призводило до суперечок. Підставою для них була різниця у звичаях і поглядах на життя. На відміну від полковників воєвод міняли досить часто, щоб із їхнього боку, як вважав уряд, не було зловживань. Маючи значний досвід, полковник був більш компетентним у місцевих справах. Така політика давала можливість слобідській старшині свавільно поводитися в краї. До того ж слобідські полковники спадково передавали посади своїм нащадкам.

Слобідська Україна не мала власного політичного життя, не мала власних зовнішньополітичних стосунків. Козацтво, яке отримало найбільші привілеї, максимально використовувалося для постійної охоронної служби, а також для боротьби проти антимосковських сил у самій Україні, у численних походах проти Криму, Туреччини, Персії, у війнах у Європі.



Рис. 20.3.
Вельможна пані
полковниці

Населення Слобідської України брало участь і в повстанні Кондратія Булавина 1707–1708 рр. Але слобідські полки, разом з деякими полками Гетьманщини, змушені були допомагати Російській державі приборкати повстання. У 1711 р. кримський хан Девлет-Гірей напав на Слобідську Україну. Татари тоді зруйнували Бахмут, захопили Зміїв, Стару Водолагу й Мерефу, спустошили місцевості поблизу Ізюму та Харкова. Населення Старої та Нової Водолаг на чолі із старшиною приєдналося до татар, за що Петро I наказав: «...казнить з жеребья десятого смертию, а остальные все с женами и с детьми послать к Москве для ссылки».

Слобідська Україна зазнавала величезних збитків від татарських набігів: нападники палили та руйнували міста, слободи, села, грабували майно, убивали та полонили населення. Особливо виділялися напади в 1680 і 1691 рр., коли було спалено і знищено багато населених пунктів Богодухівського, Валківського та Чугуївського повітів. Особливо відзначився в боротьбі з татарами полковник Харківського полку Григорій Донець-Захаржевський, який громив розбіяницькі орди під Мерефою (1670 р.), Чугуєвом (1679 р.), Золочевим (1680 р.).

Це треба знати

Повіт — адміністративно-територіальна одиниця, яка існувала на українських землях з другої половини XIV ст.

Населення міста Харкова підпорядковувалося козацькому полковому управлінню. А воєвода мав військову, поліцейську, частково судову владу тільки над російськими служилими людьми, що складала гарнізон фортеці.

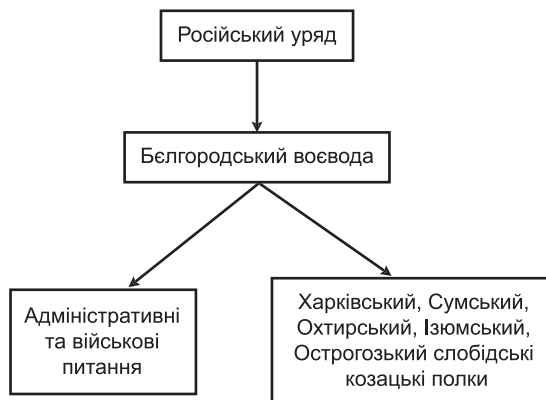


Рис. 20.4. Воєводське адміністративне управління

Перевіряємо свої знання

1. У чому полягала особливість адміністративного та політичного устрою на Харківщині?
2. Як було побудовано козацьке управління? Порівняйте полковий устрій Слобідської України та Гетьманщини.
3. Яку політику щодо населення Слобідської України проводив уряд Російської держави? З якою метою видавалися слобідським полкам царські «жалувані грамоти»?

Набуваємо практичних навичок

Складіть таблицю «Основні функції полкової старшини» (за текстом посібника).

Творчі завдання

1. Дослідіть участь населення вашого міста чи села в діяльності козацьких полків.
2. Вивчіть історію власного роду, залучивши сімейні архіви та спогади. Визначте, коли ваші предки оселились на території Слобожанщини.

§ 21. Соціально-економічний розвиток Слобожанщини

Опрацювавши матеріал цього параграфу, ви зможете:

- схарактеризувати економічний розвиток Слобожанщини: розвиток сільського господарства, промислів, ремесел, торгівлі;
- визначати соціальні стани та побут місцевого населення;
- відзначити відмінність життя на Слобідській Україні від життя в інших регіонах.

Пригадайте

Якими були головні заняття населення України в XVII ст.?

Що таке промисли? Чим вони відрізняються від ремесел? Які ремесла розвивалися в Україні?

Чим відрізняється двопільна система землеробства від трипільної?

Особливість економічного розвитку Харківщини. Основним заняттям населення Слобожанщини в XVII ст. була військова служба, оскільки в ці часи Харків та інші міста регіону були головним чином військовими пунктами — фортецями. При цьому головним завданням його жителів було вести безперервну боротьбу з татарами. Цією постійною небезпекою грабінницьких татарських набігів гальмувався економічний розвиток краю та міста Харкова.

Це треба знати

Розвиток господарства в Харківському регіоні в XVII ст. визначався, з одного боку, місцевими природними умовами, а з іншого — історичними та політичними умовами, у яких перебували його жителі.

Сільське господарство та промисли. Оскільки в цей період ми бачимо приплив українських і російських переселенців та приєднання нових територій до Російської держави, Росія була зацікавлена в збільшенні кількості козаків. Козакам відводили безлюдні землі. Переселенці ж прагнули одержати ці землі та налагодити своє господарство. Привілеї, визначені в «жалуваних грамотах», сприяли швидкому розвитку землеробства.

Українці та росіяни, що переселялися на територію Дикого поля, приносили із собою звичку до тих занять, які панували в них на батьківщині, — до землеробства. Цьому сприяли природні умови в зоні чорноземного лісостепу. Тому головним заняттям більшості населення Харківщини в XVII ст. було саме землеробство.

Це цікаво

Землероби одержували досить високі врожаї зернових культур. Найбільшу площу засівали озимим та яровим житом, невибагливим до ґрунту й стійким до морозів та посух. Пшениця на той час займала невелику частину ріллі. Хліб був дешевий, чверть жита (8,5 пудів) коштувала 50–60 копійок, пшениці — 1,5–2 карбованці, віз сіна — 50 копійок (в інших містах — 6 карбованців). Також землероби сіяли овес, ячмінь, просо, гречку, коноплю, льон.

Сільське господарство в XVII ст. мало здебільшого натуральний характер.

Поступово спостерігаються деякі зміни в землеробстві. В основній частині регіону йшов перехід до трипільля. Складовою землеробства стало широко розвинуте городництво: вирощували капусту, моркву, редьку, ріпу, огірки, гарбузи, цибулю, часник. Важливе місце в господарському житті населення зайняло садівництво: майже в кожному селянському подвір'ї вирощували яблуні, груші, сливи, вишні, малину, смородину. Великою кількістю фруктових садів особливо славилися в цей період Валки та Золочів.

Це цікаво

Землеробством займалися не лише селяни, а й мешканці сотених міст. Відомий мандрівник В. Зуєв, який у 1870–1872 рр. відвідав Слобідську Україну, писав, що земля тут дуже родюча, «...куди не поїдеш, усюди вона вкрита хлібним колосом, а потім, або баштанами, або садами, і кожний мешканець в городах є: і обиватель, і пахар, і купець, і садівничий, і службу одправляє». У Харкові протягом XVII ст. 70 % населення займались сільським господарством, тобто заводили собі хутори та пасіки. Жителів Харкова наприкінці XVII ст. нараховувалося 6 тис.



Рис. 21.1. Сільськогосподарські знаряддя праці



Рис. 21.2. Використання волів у сільському господарстві

Це цікаво

Поблизу Ізюма розпочалося вирощування кавунів та винограду, а на околицях Чугуєва було створено господарство, що поставляло кавуни та виноград до царського двору в Москву.

З розвитком землеробства було нерозривно пов'язане розведення худоби. Переселенці приводили із собою значну кількість великої та дрібної худоби: коней, волів, корів, овець, кіз, свиней. Особливо важливе місце ця галузь займала в Ізюмському полку.

Це треба знати

Скотарство також стало одним із найважливіших занять населення.

Подальшого поширення набуло бджільництво. Його особливістю в цей період був перехід від бортництва до пасічництва. Більше всього пасік було в північних районах Харківщини. Пасічниками були легендарний Харко та харківський осадчий Каркач.

Найстарішими з тутешніх промислів були мисливство, рибальство та бортництво. У XVII ст. ловили рибу (у Цареборисові), звіра (в Ізюмі) та птахів (у Чугуєві) «про государев обиход» — зокрема хижих птахів для славнозвісного царського соколиного полювання.

Ліс давав слобожанам деревину та луб — поряд з керамічним широко вживався дерев'яний та плетений посуд. Широко розповсюдилися на Слобожанщині ґуральництво (виготовлення горілки), соле- та селітроваріння. Сіль, наприклад, видобували на Торських і Маяцьких озерах. У цьому сприяли козакам слобідські привілеї, що надавали їм необмежених можливостей у промисловій діяльності. Горілчаний промисел був найважливішим після землеробства. Ця пільга здавна затверджувалась «жалуваними грамотами» і надавалась лише українському населенню, росіяни такої переваги не мали.

Академік Д. І. Багалій пише, що викурювання горілки та утримання шинків становило головний промисел Харкова. Так, у 1765 р. 26 чоловік займалися цим промислом.

Значні прибутки приносили й інші промисли: броварні (виготовлення пива), добування смоли та дьогтю.

З 1660 р. став швидко розвиватися млиновий промисел. Млини будували на річках, біля них виникали слобідки. У місті Харкові млини стояли на річках Харків та Лопань. Млини коштували доволі дорого, до 200 карбованців, і належали козацькій старшині.



Рис. 21.3. Водяний млин



Рис. 21.4. Вітряк-кругляк

Розвиток ремесла та торгівлі. Господарство Слобідської України в основному було натуральним. Однак уже в XVII ст. в економіку регіону помітно проникає товарне виробництво. Цей процес був тісно пов'язаний з утворенням всеросійського ринку, зростанням обсягу зовнішньої торгівлі.

Українці вивозили шкіру, вовну, велику та дрібну рогату худобу, горілку, віск, мед, сало, а також промислові вироби — поташ, селітру, скло, сукна. Із Росії в Україну привозили донську рибу, текстильні вироби, цвяхи, голки, ножі, коси тощо. Із предметів розкоші російські купці постачали цінне хутро, дорогі тканини.

Розвиваються *ремесла*: гончарство, кушнірство, римарство, чоботарство, ковальське ремесло, виготовлення одягу, ювелірних прикрас. Харків славився ткацтвом килимів із місцевої вовни. Такі килими називалися коцями. Майстрині коцарства самі робили пряжу, фарбували її рослинними та мінеральними фарбами, ткали килими та підстригали їх. З кінця XVII ст. коци тисячами вивозили в Росію та за кордон.

Важливе значення для економіки мало цегляне виробництво. У Харкові було багато римарів, які виготовляли ремені, кушнірів, які вичиняли звірячі шкури: з великих шкур шили кожухи, а з дрібношерстих, кучерявих — шапки. Користувалася попитом праця склярів, чимало було бондарів та стельмахів, які виробляли візки та сани, гончарі виробляли не тільки посуд, а й кахель для груб.

Богодухів був відомий як центр чинбарства та чоботарства, Чугуїв славився на всю Україну своїми кушнірами, Нова Водолага — гончарами, які виготовляли кухлі й тарілки.



Рис. 21.5. Ткацький верстат



Рис. 21.6. Гончарні печі



Рис. 21.7. Гончарні вироби

Це треба знати

Чинбарство — обробка шкіри тварин, існує з давніх часів як галузь кустарної промисловості. Згодом із чинбарства виділилось *кушнірство* — традиційне українське ремесло — обробка шкіри з хутром і пошиття з неї різного одягу.

У XVII ст. на Харківщині добре була розвинута торгівля. Жителям надавалося право безмитної торгівлі. Найбільшого розвитку вона набула в Харкові. З 1659 р., за дозволом російського царя, почали проводити в місті ярмарок, пов'язаний з днем Успіння Пресвятої Богородиці — він дістав назву Успенський. Пізніше стали проводити Покровський, Хрещенський і Троїцький ярмарки, які відігравали велику роль у внутрішній торгівлі держави.

Крім того, було наказано воєводі дозволити місцевим жителям та приїжджим торгувати в місті Харкові кожний тиждень по четвергах.

В інших населених пунктах торгівля на цей час була менш розвинута. Це пояснюють переважно натуральним характером господарства. Але майже в кожному місті чи селі існували ярмарки чи інші форми товарообміну.

Благоустрій міста Харкова. Оскільки більшість будівель у місті Харкові в XVII ст. були дерев'яні, необхідно було вживати протипожежних заходів.

Усім харків'янам, які жили у фортеці, посаді або слободах, заборонялось опалювати хати та лазні в літній час, сидіти ночами біля вогнища або ходити з вогнем по місту. Для випікання хліба та приготування їжі в літній період влаштовували спеціальні печі десь у саду або в городі, далі від житлової будівлі. Тим, хто не міг улаштувати надвірні печі, дозволялося



Рис. 21.8. Ярмарок

готувати їжу в хаті, але не більш двох разів на тиждень: у вівторок та суботу.

На випадок пожежі по місту, у баштах, крамницях, коморах, на дахах житлових будинків протягом усього літа стояли діжки з водою.

Виявлення турботи про здоров'я харків'ян виражалось у запобіганні епідемії. Це входило до обов'язків харківського воєводи. Прибулих до Харкова людей заздалегідь опитували, звідки вони прийшли та чи немає в тих краях епідемії. Якщо випадки захворювання траплялися, то захожих у місто не пускали, а відсилали назад.

На слобідські міста не поширювалася дія Магдебурзького права, але елементи міського самоуправління тут також існували: було створено цехи, завданням яких було стежити за якістю продукції, порядком на ринку, матеріальним станом церков.

Соціальні стани населення Харківщини. Населення Харківщини в XVII ст. ще не диференціювалося на групи, які різко відрізнялись би одна від одної в соціально-економічному відношенні. Це визначало й побут людей, який істотно не відрізнявся в різних груп населення.

Це треба знати

Українські переселенці повністю перенесли до Слобожанщини свій національний побут, який ствердився тут у повній мірі. Росія визнавала право переселенців на українські звичаї, на їх національну самосвідомість.

Соціальні відносини значно мірою залежали від характеру землеволодіння. Поширеною формою землеволодіння була «займанщина» — кожний переселенець міг стати власником певної кількості орної землі, лісу та сіножатей, як правило, такої, яку міг обробити. Поселенці прагнули закріпити ці землі за собою офіційними документами московської адміністрації чи полкової старшини. «Займанщина» надавала можливості козацькій старшині, заможним козакам привласнювати більше земель та селити на них селян, які мали її обробляти за певну частку відведеної землі.

Привілейованим станом на Слобідській Україні стає козацтво, яке поділялося на три розряди:

- *козаки виборні* — заможні козаки, які відбували військову службу;
- *підпомічники* — менш заможні, які були зобов'язані допомагати виборним козакам грошима, продовольством, фуражем;



Рис. 21.9. Селянка та селянин

Рис. 21.10. Козак

- *підсусідки* — незаможні козаки, які не мали свого наділу, жили та працювали у дворах заможних козаків.

Існував також *стан селян-хліборобів*. Переселенці, які оселялась на землях військового фонду, мусили записуватися в козаки й відбувати військову службу. Однак більша частина переселенців-хліборобів оселялась на землях козацької старшини та заможного козацтва. Для перших поселенців повинності не були обтяжливими, проте із часом ситуація погіршувалась, повинності збільшувалися.

У містах зародився стан *міщан*, які спочатку поєднували заняття і ремеслами, і землеробством. З 1671 р. в Харкові починається формування цехової ремісницької організації, у першу



Рис. 21.11. Міщанин і міщанка

чергу, у кравців та кушнірів. Так, у Харкові в 1685 р. було п'ять цехів міщан, які відповідали за порядок у фортеці, постачали необхідні матеріали для її обслуговування, їх називали «козаками городової служби».

Окремим соціальним станом стає *духівництво*. Окрім релігійно-культурної та просвітницької діяльності воно відіграло певну роль в економічному розвитку Слобожанщини. Зокрема, монастирі (Святогорський, Краснокутський, Курязький) вели власне господарство, розселяли на своїх землях переселенців.

Таблиця 21.1

Соціальні стани мешканців Слобожанщини

Панівні соціальні прошарки	
Козацька старшина	Вище духовенство
Полкова старшина Сотенна старшина	Церковні ієрархи
Привілейований стан	
Козаки: виборні, підпомічники, підсусідки	
Непривілейовані стани та соціальні прошарки	
Міщани	Духовенство
Купці, міські урядники, орендарі, ремісники, торговці, підсусідки, коморники, наймити, жебраки	Парафіяльні священики
Селяни	



Рис. 21.12. Селянська хата



Рис. 21.13. Криниця

Поступово до кінця XVII — початку XVIII ст. полкова старшина стала багатшою, її побут відзначався більшою розкішшю.

Побут населення Харківщини. Українці жили в дерев'яних рублених або мазаних хатах, укритих соломою. Перед хатами розташовувалися сади, городи. У хаті були просторі сіни, підлога — глиняна. Уздовж стін стояли лавки. У кутку біля образів стояв довгий, вузький дерев'яний стіл, на якому лежав хліб та стояла сіль. Для освітлення хати використовували каганці, у яких горіло сало або конопляна олія.

Одягу харків'ян були властиві українські риси. Чоловіки носили широкі штани (шаровари), пояс, жупан, черкеску. Жінки надягали вишиту сорочку, керсетку, спідницю, прикраси у вигляді намиста.

Уживали як їжу борщ із буряка та капусти, заправлений пшоном і салом, гречані або пшеничні вареники із сиром, галушки із салом, пшоняну кашу із салом.

Народна творчість. Українські народні звичаї, ігри, танці довго зберігалися в харківських козаків. Особливо це характерно для усної народної творчості, яка відображала життя, побут населення, його боротьбу проти татар. Серед таких творів — народна дума «Вдова Сірчиха-Іваниха», у якій розповідалось про вдову Івана Сірка, яка сама виховувала двох синів — Петра й Романа. Їх батько, Іван Сірко, загинув у боротьбі з турками. Сини відправились помститися за батька та загинули від турецької навали. А мати листа про це читає та сумує.

Народну пісню «Ой то з-за гори, з-за кручі» співали чумаки, коли ходили в похід по сіль та сумували в чужій стороні за рідним краєм.

У рекрутській пісні «Вой да на прийомі галки в'ють...» розповідається про те, як дівчина проводить рекрута та сумує за ним.

Про козацьке життя та боротьбу розповідали також легенди та народні перекази.

Легенда «Кошовий Сірко» малює козацьке життя та війну козаків у Таврії з татарським ханом Мамаєм під проводом кошового Сірка. Легенда «Сірентій Праворучник» розповідає про те, що Сірко — це козак Сірентій Праворучник та від чого саме походить його прізвище Праворучник.

Таким чином, у другій половині XVII ст. економічне становище Слобідської України характеризувалося, з одного боку, зміцненням феодально-кріпосницької системи з натуральним типом господарства та відсталою технікою, а з іншого — зростанням міст, розвитком ремесел і промислів та товарно-грошових

відносин, а отже, і все більшим становленням капіталістичних відносин на українських землях.

Жителі Харківщини у XVII ст. займалися землеробством, скотарством, промислами та торгівлею. У цей же час починався розвиток ремесла.

У XVII ст. на Харківщині хліборобство почало розвиватися досить швидкими темпами. Це відбувалося за рахунок господарського освоєння нових земель, чому сприяла державна політика. Слобідські привілеї сприяли розвитку скотарства та різноманітним промислам.

Стосовно побуту та укладу життя місцевого населення, то це були українські звичаї, які прийшли разом з переселенцями з України. Своє яскраве відображення вони знайшли в літературних творах того часу.

Перевіряємо свої знання

1. Які головні заняття жителів Харківщини вам відомі?
2. Назвіть основні соціальні верстви населення Слобідської України.
3. Що сприяло розвитку землеробства, ремесел та промислів на Слобожанщині?
4. Охарактеризуйте побут населення Слобожанщини.
5. Спростуйте або обґрунтуйте твердження: «Землеволодіння в Слобідській Україні мало свої особливості».

Набуваємо практичних навичок

Складіть таблицю «Господарське життя Слобожанщини».

Творче завдання

Підготуйте розгорнуте повідомлення на тему «Побут жителів мого району від часів заселення Слобожанщини», використовуючи писемні, усні, матеріальні пам'ятки.

Тема 3. Харківщина наприкінці XVIII — початку XX ст.

§ 22. Адміністративно-територіальний устрій нашого краю

Опрацювавши матеріал цього параграфу, ви зможете:

- пояснити зміни, що сталися в адміністративно-територіальному устрої Слобідської України;
- визначити хронологічну послідовність головних подій,
- описати герби Харкова та Харківської губернії;
- тлумачити поняття «губернія», «губернське правління», «намісництво»;
- показати на карті територію Харківської губернії.

Пригадайте

- Хто зараз є губернатором Харківської області?
- У чому особливості воеводського управління?
- Чому було збережено полковий устрій?
- Що таке повіті?

Зміна політичного значення території Харківщини. З 50-х рр. XVII ст. район русько-татарських зіткнень поступово переміщався все далі на південь. Татари нападали цілою ордою на чолі з ханом або невеликими загонами.

Напади татар підштовхували російський уряд до проведення значних військово-оборонних заходів на півдні, а саме — до спорудження Ізюмської оборонної межі.

Це треба знати

Ізюмська межа — це укріплена лінія Московської держави, побудована у XVIII ст. для подальшого просунення володінь Російської держави на південь і захисту від татарських розбоїв. Вона простяглась приблизно на 530 км, проходила від річки Коломак через місто Валки, по річці Мож, через міста Зміїв, Лиман, Балаклія, Ізюм, Царевборисів, угору по річці Оскіл, через Куп'янське містечко, місто Валуйки, по річці Валуй до річки Тиха Сосна. Тут Ізюмська межа з'єднувалась із Белгородською межею. Усього на ній було збудовано 17 фортець. Ця оборонна лінія називалась ще *Новопобудованою*, *Новою межею*.

Нова укріплена лінія прийшла на зміну Белгородській межі, яка тепер уже втратила своє колишнє значення. Караульну службу на Ізюмській межі несли козаки Харківського та Охтирського полків, котрі повинні були обороняти фортеці, що було збудовано по цій лінії.

Спроби татар прорвати Новопобудовану межу на початку XVIII ст. успіху татарам не приносили. Ізюмська межа захищала територію на південь від Белгородської межі, у тому числі й місто Харків.

У зв'язку із цим до кінця XVIII ст. деякі міста-фортеці, які знаходилися на північ від Ізюмської лінії, втрачають колишнє військове значення. У цей же час посилювалася влада Російської держави над Слобідською Україною.

Утворення Слобідсько-Української губернії. На початок XVIII ст. на містах зберігався козацько-старшинний адміністративно-політичний устрій. Але згодом царський уряд почав проводити централізовану адміністративну політику, спрямовану на введення в Україні загальноросійських порядків, скасування козацького самоврядування.

Ліквідація Слобідської автономії почалася за Петра I, багато зробила для знищення слобідсько-української автономії цариця Анна Іоаннівна, а ліквідувала її цариця Катерина II.

На початку XVIII ст. цар Петро I скасував у місті Харкові воеводське управління, проте він же почав потроху зменшувати Слобідську автономію. У 1700 р. Петро I видав грамоту, згідно з якою полковники затверджувалися государем у своїй владі назавжди. Це зменшило право вибору полковника. Слобідську Україну було включено до складу Азовської губернії, а в 1718 р. місто Харків відійшло до Київської губернії.

За часів царювання імператриці Анни Іоаннівни було зламано місцеве самоврядування, слобідські козацькі полки перетворено на армійські, полковників перейменовано на прем'єр-майорів. Крім колишніх козацьких полків було створено драгунський.

Право займати вільні землі було відмінено, на всяке володіння необхідно було мати кріпосний акт. Усі правові питання вирішувалися згідно із законами Російської держави. Реформа погіршила добробут народу, а також обмежила існуючі раніше свободи. Але в період правління Єлизавети Петрівни цю реформу було скасовано й відновлено колишнє козацьке управління.

Проте за правління Катерини II козацький устрій краю було знову знищено. У 1764 р. було ліквідовано гетьманство в Україні, а у 1768 р. і козацьку службу взагалі, слобідські козацькі полки перетворено на гусарські загальновійськового типу. Слобідських козаків перетворено на військових обивателів, обкладених подушним податком.

Реформа Катерини II була повною та рішучою, вона знищила місцеву автономію краю та здійснила різку зміну в його соціально-економічній організації.

У 1765 р. Слобідську Україну була перетворено на Слобідсько-Українську губернію, яка охоплювала територію колишніх слобідських полків (Сумського, Охтирського, Ізюмського, Острогозького та Харківського). Адміністративним центром губернії було визначено місто Харків. Губернією керував губернатор, при якому існувала Губернська канцелярія. Губернаторові надавалося право обирати губернських чиновників. Для керівництва губернією було видано інструкцію губернаторові. Першим харківським губернатором став Євдоким Олексійович Щербинін.

Губернія поділялася на п'ять провінцій, які відповідали колишнім полкам, а провінції — на шість комісарств. Провінціями управляли провінційні канцелярії, яким підпорядковувалися комісари, а їм — виборні отамани та десятники окремих селищ.

Це цікаво

Імператриця Катерина II відвідала місто Харків 10 червня 1787 р. на зворотному шляху з Криму. 11 червня Катерині II представили вище духовенство, чиновників, дворянство. Увечері відбувся придворний бал, після закінчення якого відбувся феєрверк.

Таким чином, було введено загальноімперські установи, а також набули сили всі загальноімперські закони. У ході адміністративної перебудови в Російській державі Харків став одним із губернських міст, центром Слобідсько-Української губернії.

Харківське намісництво. З 1780 р. Слобідсько-Українську губернію було перетворено в намісництво, центральним містом якого став Харків. До Харківського намісництва входили землі Валківського, Вовчанського, Зміївського, Лебединського, Богодухівського, Куп'янського повітів.

Харківське намісництво ділилося на 15 повітів або округів, створених із чотирьох провінцій колишньої губернії. Центрами повітів були міста: Охтирка, Білопілля, Богодухів, Валки, Золочів, Вовчанськ, Ізюм, Краснокутськ, Лебедин, Миропілля, Суми, Харків, Недригайлів, Чугуїв, Хотмизьк.

Із введенням намісництва значно збільшилася територія, центром якої був Харків. Зросло значення міста Харкова в адміністративному відношенні. У Харкові розташувався ряд намісницьких, а потім губернських установ: Губернське правління, Казенна палата, Кримінальна палата, Цивільна палата, Сумлінний суд, Верховний земський суд, Приказ громадської опіки, Губернський магістрат.

У 1796–1797 рр. Харківське намісництво знову перетворено на Слобідсько-Українську губернію в колишніх межах, а з 1835 р. вона почала називатися Харківською губернією.



Рис. 22.1. Герб міста Харкова



а



б

Рис. 22.2. Герби Харківської губернії:
а — 1781–1878 рр.; б — 1878–1887 рр.

Герб міста Харкова. У 1780 р. під час адміністративно-територіальних перетворень було встановлено правило, за яким кожне місто повинно було мати свій герб. 21 вересня 1781 р. указом імператриці Катерини II місто Харків одержало свій герб.

Герб Харкова являв собою хрестоподібно розташовані на зеленому полі ріг достатку, із плодами та квітами, і кадуцей, або Меркуріїв жезл. Герб символізував природні багатства земель, які оточували місто, та торгівлю, що відбувалася на місцевих ярмарках.

Герб Харкова став основою герба Харківської губернії. Деякі міста вже мали герби до часу утворення намісництва, їх вирішено було залишити без змін.

Це цікаво

Герб Харківської губернії зразка 1878–1887 рр. описують так: «На срібному щиті чорна відірвана кінська голова із червленими очима й язиком; у червленій частині щита золота, про шість променів зірка, між двома золотими візантійськими монетами. Щит увінчаний імператорською короною й оточений золотим дубовим листям, сполученим з Андріївською стрічкою». Кінська голова символізувала кінні заводи, шестикінецьна зірка — університет, візантійські монети — торгівлю.

Для міст, які не мали гербів, їх було розроблено та затверджено вперше.

Під час створення гербів брали до уваги різні обставини: географічне положення міста, властиві йому характерні прикмети тощо. На щиті кожного міського герба було зображено і герб Харкова як центрального намісницького міста. Він зображався у верхній частині нових міських гербів.

Зростання адміністративного значення Харкова в ХІХ ст. Харків здавна був місцем перебування російських служилих лю-

дей, які охороняли південні кордони держави. Крім того, Харків став торговельно-промисловим центром, що залучило сюди російських купців, промисловців.

З 1835 по 1856 р., у період існування в місті генерал-губернаторства, місто Харків було адміністративним центром трьох губерній: Харківської, Чернігівської та Полтавської.

До середини XIX ст. в Російській імперії почався період загальної кризи феодально-кріпосницької системи та загрози революційного вибуху. Одним із проявів кризи стала активізація народних рухів.

Ситуація, що склалася, викликала необхідність проведення загальнодержавних реформ. Із 60-х рр. XIX ст. в Російській державі відбувся злам старих та створення нових адміністративних установ: *19 лютого 1861 р.* було проголошено *відміну кріпосного права*, у 1861–1866 рр. проведено реформу суду, створено органи самоврядування — земства, у 1874 р. здійснено військово-реформу.

У зв'язку із цим Харків стає центром округу, що вбирає в себе Харківську, Курську, Воронежську, Орловську, частини Катеринославської та Тамбовської губерній. У місті засновують судову палату, що стала вищим судовим органом для цих губерній, військово-окружне управління.

З 1879 по 1881 р. боротьба з революційним рухом викликала необхідність утворення тимчасових генерал-губернаторств із надзвичайними повноваженнями. Центром тимчасового генерал-губернаторства стало місто Харків.

Вищим представником центральної влади в Харківській губернії в XIX ст. був губернатор. Його влада була досить широка. Він завідував адміністративними, господарськими справами губернії, а також судовими та військовими. А починаючи з 1881 р. харківський губернатор мав право видавати місцеві закони, обов'язкові для виконання населенням.

Це цікаво

Губернаторами в місті Харкові в XIX ст. були: Іван Іванович Бахтін, Петро Іванович Трубецький, Сергій Миколайович Муханов, Олександр Семенович Траскін, Петро Павлович Дурново, Дмитро Миколайович Крopotкін.

Харківський губернатор мав над собою безпосереднього начальника в особі генерал-губернатора, якому були підпорядковані три губернії: Чернігівська, Полтавська та Харківська.

Губернські адміністративні установи. При губернаторові існував ряд адміністративних установ, які очолював та якими керував сам губернатор.

Губернська канцелярія спочатку складалася з одного секретаря. Потім чисельність секретарів збільшилася, вони стали називатися правителями канцелярії. У губернаторській канцелярії з'явилися посади чиновників з особливих доручень, на яких покладалася ревізія підвідомчих губернаторові установ.

Губернське правління являло собою колегіальну адміністративну установу. На чолі губернського правління стояв губернатор. Членами правління були радники та асесори. До відання губернського правління належали різноманітні справи, що стосувалися міського господарства та благоустрою. Йому були підвідомчі міська дума та міська поліція. Губернське правління складалося з декількох відділень: цивільне, слідчо-арештантське, господарське, лікарське, будівельне.

Головою *приказу громадської опіки* теж був губернатор. У віданні приказу перебували сирітські будинки, лікарні.

У XIX ст. засновувалися тимчасові комітети та комісії, очолювані також губернатором. Це *віспяний комітет, комітет, який піклувався про в'язниці, будівельна комісія*.

Найближчим помічником губернатора в справі управління губернією був *віце-губернатор*. Під його наглядом були фінансові справи губернії, він же керував губернією під час відсутності губернатора. Віце-губернатор був членом майже всіх колегіальних губернських установ. Він стояв на чолі казенної палати.

У віданні *Казенної палати* була фінансово-господарська частина управління, податки з населення та контроль за губернськими прибутками та витратами. Казенна палата мала декілька відділень: казначейське, контрольне, ревізійне, винне та соляне, господарче.

У 1839 р. створено *Палату державного майна*, яка завідувала державними землями, лісами, державними селянами, а після реформи — тільки державним майном.

Вищими органами юстиції у дореформений період були дві палати: *Палата кримінального права* та *Палата цивільного права*. Існував також суд, який розглядав головним чином сімейні судові справи. У Харкові засновується *Судова палата й Окружний суд*. Судова палата складалася з декількох департаментів: кримінального та цивільних.

У губернії існувала посада *губернського прокурора*. До його обов'язків належав контроль за всіма галузями губернського

управління, за виконанням законів. У випадку порушень губернський прокурор повідомляв про це міністра юстиції.

Це цікаво

Жандармські штаб-офіцери виконували обов'язки комендантів під час проведення ярмарків, брали участь у рекрутських наборах. Поступово сфера діяльності жандармського штаб-офіцера розширювалась. Під час проведення реформ діяльність жандармерії отримує інший напрямок: боротьба з ліберальною й революційною течіями, спостереження за політичною благонадійністю населення.

Перевіряємо свої знання

1. У якому році Слобідська Україна була перетворена на Слобідсько-Українську губернію?
2. Хто став першим харківським губернатором?
3. Хто входив до складу губернського правління в XIX ст.?
4. Поясніть, як пов'язані між собою такі факти: ліквідація автономії Слобідської України та завоювання Кримського ханства Російською імперією.

Набуваємо практичних навичок

Складіть схему губернського правління та підготуйте презентацію про життя та діяльність одного з губернаторів міста Харкова.

Творче завдання

Роздивіться рисунок 22.2. та спробуйте пояснити, чим і чому відрізняються герби Харківської губернії в різні роки.

§ 23. Соціально-економічний розвиток Харківщини

Опрацювавши матеріал цього параграфа, ви зможете:

- розповісти про проведення ярмарків, будівництво залізниці та виникнення промислових підприємств;
- схарактеризувати склад і заняття населення Харківщини;
- пояснювати особливості економічного розвитку регіону.

Пригадайте

Що таке ярмарки? Навіщо їх проводять сьогодні?

Що символізує кадуцей на гербі міста Харкова? Як цей символ пов'язаний з ярмарками?

Як наявність університету в місті впливає на заняття його жителів?

Склад і станова структура населення Харківщини. Природні умови сприяли подальшому розвитку Харківщини та міста Харкова. Про це свідчать як територіальне розширення міста в усіх напрямках, так і збільшення чисельності його населення, якому все більш притаманним ставало суто міське господарство.

З XVIII ст. на Харківщині спостерігалось поступове зростання чисельності населення. Воно відбувалося як шляхом природного приросту, так і за рахунок переселенців з Курської, Орловської, Полтавської, Калузької, Московської, Катеринославської, Воронежської, Київської, Тульської, Чернігівської, Могилівської губерній. Прибували також вихідці з Кавказу, Туреччини, Європи.

Наплив жителів до міста Харкова відбувся з двох причин: через відкриття в 1805 р. вищого навчального закладу — Харківського університету, а також — розвиток торгівлі і промисловості.

Подальшому зростанню чисельності населення в Харкові сприяли загальнодержавні реформи 1860-х рр. Зі скасуванням кріпацтва та розвитком капіталізму в Росії багато людей спрямувало від сіл до міста в пошуках заробітку.

У **становому відношенні** характерною рисою Харківщини було кількісне переважання сільського населення.

Після селян найчисленнішу станову групу населення міста становило міщанство.

Дворян навіть у XIX ст. було небагато.

Духовенство також не було помітною за чисельністю групою.

Але до середини XIX ст. змінився соціальний склад населення міста Харкова. Зросла кількість ремісників і купців. З часом

збільшувалась чисельність і значущість купецького стану в житті та розвитку міста.

Після реформи 1861 р. знедолене селянство покидало села та прямувало до міста на заробітки, поповнюючи армію пролетаріату. Поява промислових підприємств мала істотний вплив на збільшення кількості населення й зростання міста Харкова.

Особливість розвитку регіону у XVIII ст. Головним промислом населення Харківщини у XVIII ст. залишалося *землеробство*.

Основною системою обробки землі стало трипільля, з'явилися вдосконалені системи землеробства. Прикладом такої системи є багатопільля з посівами трав і раціональними сівозмінами різних культур. У цей період набагато ширше, ніж раніше, практикувалося удобрення земель, які використовували під пшеницю та технічні культури. Деякі великі поміщики з метою підвищення прибутковості своїх господарств почали запрошувати з-за кордону фахівців-фермерів, виписувати сільськогосподарські машини, добрива, нові сорти насіння, худобу.

У цілому землеробство мало переважно *зерновий характер*. Вирощували *жито, овес, гречку, просо*. Усе більші посівні площі починає займати *пшениця*. Збільшувалися також посіви *технічних культур*, особливо *коноплі, тютюну, хмелю*. Саме в цей період з'являються нові, ще зовсім незнайомі для Харківщини культури: *картопля, соняшник, цукровий буряк*. До речі, посіви соняшника спочатку мали декоративне значення, вони прикрашали маєтки поміщиків.

У самому місті харків'яни мали *сади та городи*. У садах зростали *яблуні, вишні, сливи, груші, виноград, плодові кущі терну, барбарису, смородини, аґрусу, малини*. На городах вирощували *огірки, редьку, буряк, моркву, капусту, ріпу, часник, горох, салат, селеру, картоплю, кавуни, дині, гарбузи*.

Одним із найважливіших занять, як і раніше, було *скотарство*. Харків'яни розводили *коней, корів, овець, свиней, кіз, курей, гусей, качок*.

Частина продукції скотарства задовольняла потреби місцевого населення в продуктах харчування, а частина продавалася в інші райони держави. Худобу відправляли в Москву, Петербург, масло — у Запорізьку Січ.

У зв'язку з розвитком землеробства велике значення в економічному житті мав *млинарний промисел*. Зерно необхідно було молоти, тому на річках виникали нові млини.

Одним із найважливіших промислів було *виноробство*, продукція якого йшла частково на місцевий ринок, частково від-

правлялася в Росію. Пільги на цей промисел затверджувалися всіма жалуваними грамотами. Виноробство належало до національних українських промислів.

У XVIII ст. в Харкові та на Харківщині набули широкого розвитку *ремесла*. Ремісники в місті Харкові селилися на певних вулицях, про що свідчать їх назви, що збереглися до наших днів, — Римарська, Ковальська, Чоботарська, Коцарська.

Виникнення заводів і фабрик. На початку XIX ст. широкого розвитку набуло дрібне виробництво ремісничо-кустарного типу: шкіряне, шевське, ковальське, столярне, слюсарне, пошиття кожухів, жупанів.

У той же час у Харкові виникали невеликі заводи і фабрики. На початку століття вже існувало 40 таких заводів і одна фабрика. Це були миловарні, броварні (пивоварні), свічкові, цегляні заводи, кахельний і шкіряний заводи, байкова фабрика.

Із часом зростала кількість невеликих заводів і фабрик, виникали нові підприємства: мідноплавильний завод купця Рижова, молотобійні заводи, меблева фабрика, що виготовляла меблі на замовлення. У 1830-х рр. створено чавуноливарний завод Федотова, капелюшну та сірникову фабрики, фарбувальні фабрики, де фарбували сукні, шовкові й вовняні тканини, екіпажні фабрики, що виготовляли й ремонтували екіпажі, карети, коляски, брички, дροжки, санки.

Відкривалися також підприємства з виробництва харчових продуктів: маслоробний завод, пряникова та кондитерська фабрики. До 1876 р. налічувалося вже 128 фабрик і заводів.

Кількість робітників на підприємствах становила від 4 до 80 осіб. Найбільшими були хутрові виробництва, де працювало близько 400 осіб.

Реформи, наявність дешевої робочої сили сприяли піднесенню та швидкому розвитку фабрично-заводської промисловості. Після скасування кріпосного права розвиток капіталізму прискорився. Харків став великим промисловим центром машинобудування й металообробки. Цьому в значній мірі сприяло зручне географічне розташування міста, близькість Донбасу й Криворіжжя — потужних вугільних і металургійних баз.

Народжувалися й зростали великі заводи та фабрики. Місто облюбували численні іноземні підприємці, які утворили акціонерні товариства, компанії. Відкривалися представництва мануфактур, банки, кредитно-фінансові установи. Дедалі більшого значення у виробництві набуває вільнонаймана праця й машинна техніка.

У 50–70-х рр. XIX ст. в Захарківському районі з'явилися нові підприємства, засновані іноземцями: механічний завод Едельберга, чавуноливарний завод Вестберга, завод із виробництва борошна Ф. М. Власовського (нині комбінат хлібопродуктів № 1), кондитерські фабрики, горілчані заводи, заводи мінеральних вод.

Це цікаво

У 1879 р. М. Х. Гельферіх почав будівництво заводу, а через чотири роки підприємство випустило перші сільськогосподарські машини — парові та кінні молотилки, сівалки, жатки, снопов'язки. Спочатку це був невеликий завод, але наприкінці 1880-х рр. до нього приєдналося торговельно-промислове підприємство бельгійського купця Саде та в 1895 р. було засновано акціонерне підприємство «Товариство Гельферіх–Саде» зі значним на той час статутним капіталом 250 тис. рублів (за радянських часів це був моторобудівний завод «Серп і молот»).

Будівництво залізниці, її значення для розвитку регіону. Переломний етап у розвитку Харкова настав з відкриттям залізничного руху. Колії проклали біля підніжжя Холодної гори через незабудовану низинну територію, так звану Архієрейську леваду, де й була розташована станція.

Це цікаво

Перший потяг з півночі щойно збудованою Курсько-Харково-Азовською залізницею прибув у Харків 22 травня 1869 р., а 6 липня 1869 р. почався регулярний рух поїздів.

Спочатку залізниця складалася з одної ділянки — від Харкова до Курська. Потім відкрили ділянки від Харкова до Лозової, до Микитівки й далі на південь. У 1874 р. колія доходить уже до Сімферополя, а в наступному році — до Севастополя.

Незабаром відбулося відкриття нових залізничних ліній: Харково-Миколаївської та Балашово-Харківської, або Південно-Східної. З 1895 р. до Курсько-Харково-Азовської лінії приєдналися Лозово-Севастопольська та Джанкой-Феодосійська.

Це цікаво

Курсько-Харково-Азовська та Харково-Миколаївська залізниці були спочатку приватними підприємствами. На чолі стояв управитель дороги, йому допомагали канцелярія й відділення з розрахунків. Крім того, існувало декілька контор для управління окремими галузями залізничної справи: руху, тяги, головного інженера, магазинного відділу, служба телеграфу.

23 грудня 1889 р. міська казна придбала залізницю. Із цього часу її очолював начальник. Він керував діяльністю всіх служб. До складу управління входили: бухгалтерія, матеріальна служба, комерційне відділення, служба руху, телеграфна частина, служба шляхів і будинків, служба пересувного складу й тяги, лікарська служба.

Наприкінці XIX ст. Харків перетворився в один з найбільших та найважливіших залізничних вузлів Росії. Відкриття залізничного сполучення мало великий вплив на економічний розвиток Харкова. Воно активізувало зростання товарообігу та промислового виробництва в місті — відкрило шлях до загальнодержавного й зовнішнього ринку. Завдяки залізниці посилилися зв'язки з найважливішими культурними центрами держави.

Розвиток торгівлі. У XVIII ст. торгівля в Слобідській Україні значно розширилася, оскільки зменшилася небезпека військових зіткнень з татарами. Найбільшим торговельним центром став Харків. У Харкові на той час установилося два види торгівлі — ярмаркова та постійна.

Харківські ярмарки належали до числа найбільших ярмарків Росії. У місті проводили чотири ярмарки: Хрещенський, Успенський, Троїцький, Покровський.

Це цікаво

Хрещенський ярмарок починався 6 січня і тривав 20 днів, Троїцький проходив після свята Трійці протягом 15 днів, Успенський ярмарок, присвячений дню Успіння Богородиці, починався 15 серпня й тривав 20 днів, Покровський ярмарок присвячувався народженню Богородиці, починався 8 вересня й тривав 17 днів.

На ярмарок приїздили купці з російських міст, України, бували поляки, кримські татари. Торгівлю вели на ярмаркових площах. Торгували міддю, залізом, чавуном, посудом, продуктами харчування, худобою, шкірою, хутром, килимами, вовною, воском, льоном.

З другої чверті XIX ст. було створено єдину систему ярмарків. До системи входило 11 ярмарків: чотири харківських, а також ярмарки в Полтаві, Ромнах, Сумах, Курській, Чернігівській, Херсонській губерніях. Першорядними в цій системі стали зимовий Хрещенський ярмарок у Харкові та літній Іллінський ярмарок у Полтавській губернії. На цілий рік розтягувався цикл української ярмаркової торгівлі. Ці ярмарки відвідували, як правило, одні й ті самі торговці, які переїжджали з одного ярмарку на інший.

Крім ярмарків, у Харкові існували базари-торжки. Вони проводилися по понеділках та п'ятницях.

Розвивалася постійна торгівля. Зростала кількість крамниць, торговельних рядів, з'явився купецький двір. У місцях постійної торгівлі продавали продукти харчування, галантерею, вовну, папір, тканини, одяг. У першій половині століття цей вид торгівлі був ще в прямій залежності від ярмаркової торгівлі. Ярмаркова торгівля все більше й більше закріплювалася за містом також під час ярмаркових перерв, перетворюючись таким чином у постійну торгівлю. Цьому також сприяло зростання чисельності міського населення, розширення його побутових та культурних потреб.

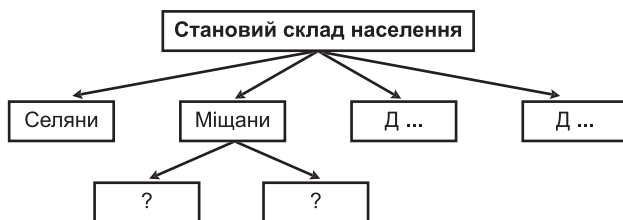
На кінець XIX ст. з розвитком промисловості, утворенням залізничного вузла місто Харків стає вже великим промисловим центром України і всієї Росії.

Перевіряємо свої знання

1. З яких причин переселенці до Харкова поповнювали чисельність міських жителів?
2. Центром яких виробництв була Харківська губернія в середині XIX ст.?
3. Обґрунтуйте необхідність проведення ярмарків у місті Харкові.

Набуваємо практичних навичок

1. Заповніть схему «Становий склад населення міста Харкова на початку XIX ст.».



2. Користуючись сучасними картами, складіть схему руху поїздів по Курсько-Харково-Азовській залізниці від станції Харків.

Творче завдання

Використовуючи додаткові джерела інформації, зробіть повідомлення про заняття жителів вашого населеного пункту в XVIII ст.

§ 24. Архітектура та містобудування

Опрацювавши матеріал цього параграфу, ви зможете:

- схарактеризувати основні досягнення архітектури та містобудування;
- назвати імена архітекторів, пам'ятки архітектури Харківщини.

Пригадайте

Кому приписують заслугу заснування Харкова?

На якому місці територіально оселилися спочатку українські переселенці?

Який рік вважають роком заснування Харкова?

Це треба знати

У другій половині XVII ст. здійснювалося переселення людей на неосвоєні території. Перші поселенці Харкова, за свідченням історика Д. І. Багалія, отримали план майбутнього міста з вказівкою на ньому майбутніх вулиць, церков і громадських будівель. Ядром поселення могла бути безпечна в стратегічному відношенні височина між річками Харків і Лопань. Її оточили укріпленнями і назвали «городом».

Можна виділити такі періоди розвитку міста:

I період (1654–1765) — від виникнення Харкова як полкового міста до перетворення його на губернське місто;

II період (1765–1796) — розвиток Харкова як адміністративного, торговельно-ремісничого та культурного центру Слобідсько-Української губернії;

III період (1796–1917) — розвиток ринкових (капіталістичних) відносин у місті, зростання торгівлі, промисловості, торгово-фінансової діяльності;

IV період (1917–1991) — Харків як столиця Української РСР (1917–1934), випробування в роки Великої Вітчизняної війни, роки післявоєнної відбудови, розвиток Харківщини в складі УРСР;

V період (1991 — до теперішнього часу) — розвиток Харківщини в складі незалежної України.

Гідрографія місцевості була не дуже сприятлива для будівництва міста. На території Харкова ще в першій половині XVIII ст. було дев'ять озер, деякі з них великі за своєю площею. Харківські ріки часто змінювали річище. Так, річка Харків раніше протікала по річищу ріки Нетеч. Ріка Лопань мала поблизу теперішнього Благовіщенського базару два річища, між ними знаходився острів. Озера були, зокрема, на місці теперішнього скверу по вулиці Полтавський шлях. Пізніше, завдяки систематичному засипанню озер та інженерним спорудам, гідрографія

місцевості докорінно змінилася. Проведені в наш час земельні роботи підтверджують достовірність старих планів та історичних документів про топографію й гідрографію Харкова.

Архітектура та будівництво в другій половині XVII ст. на Слобожанщині продовжували розвиватися на місцевій, самобутній народній основі. Перші дерев'яні храми на Слобожанщині споруджували переселенці з Придніпров'я та Правобережжя, зберігаючи «черкаські обичкности». У церковну споруду народні умільці вкладали досвід і мистецькі здібності. Тому не випадково, що частина храмів стали для майбутніх поколінь пам'ятками народної архітектури. Але храми зазнали і впливу московської церковної культури, оскільки були підпорядковані Московській, а згодом Белгородській єпархії.

Прикрасою церкви слугували іконостаси, ікони та інше церковне обладнання. Настінний живопис в ті часи не використовували. У 1657 р. в Харкові побудували першу невелику дерев'яну Успенську церкву. Перші дерев'яні храми Харкова не пережили до наших днів. Уявлення про них можна скласти на підставі дерев'яних храмів Слобожанщини. У міру зростання міста, коли церква не могла вміщувати всіх прихожан, вирішили побудувати перший кам'яний собор. Як і більшість соборних храмів, він був хрестово-купольним, мав п'ять куполів. Окремо стояла дзвіниця, у нижньому ярусі якої розташовувався льох, що приносив дохід від здачі його в найом. Унаслідок пожежі 1733 р. від Успенського собору збереглася лише кам'яна стіна. У 1770-х рр. було прийнято рішення розібрати собор, щоб побудувати на його місці новий.

На селі та значною мірою в містах як будівельний матеріал використовували переважно дерево. Саме з дерева будувалися хати селян, міщан, козаків, часто й будинки козацької старшини, сільські церкви. У містах споруджували будови із цегли й каменю: гетьманські палаци, будинки старшини та магістратів, монастирі, церкви. Міста Слобожанської України — Харків, Суми, Стародуб та інші інтенсивно розбудовувалися.

Будівництво храмів у нашому краї здійснювалося в стилі архітектури українського православ'я. Як свідчать історичні джерела, храми будували у вигляді образу-корабля. Особливістю побудови була також багатоярусність храму, що символізувало єднання Церкви земної (два нижніх чини ієрархії) під покровом Церкви небесної (три верхніх чини).

До найдавніших храмів, побудованих за межами фортеці, належить церква Благовіщення Божої Матері, яку спорудили на

Залопані найвірогідніше в 1655 р. Перший дерев'яний Благовіщенський храм був триглавий, з окремою дзвіницею, побудований у стилі малоросійської архітектури. Трохи згодом за межами фортеці з'явилися Миколаївська, Різдва, Михайлівська та інші церкви.

Це треба знати

Бароко (від італ. *barocco* — химерний, вигадливий) — один з головних стильових напрямів у мистецтві Європи й Америки кінця XVI — середини XVIII ст. Для архітектури бароко характерні просторовий розмах, суцільність, плинність складних, зазвичай криволінійних форм. Стиль бароко відобразив уявлення про складність, різноманіття, мінливість світу.

Класицизм (від *classicus* — зразковий) — напрямок в літературі та мистецтві XVII — початку XIX ст., діячі яких звернулися до античної спадщини як норми та ідеального зразка. Класицизм ґрунтувався на уявленнях про розумну закономірність світу, облагороджену природу, прагнув відобразити великий суспільний зміст, героїчні та моральні ідеали за допомогою строго організованих логічних, ясних і гармонійних образів.

Архітектурі класицизму притаманні чіткість і геометризм форм, логічність планування, поєднання гладенької стіни з ордером та стриманим декором.

Також широко відома така пам'ятка архітектури, як **Архієрейський будинок**. Його побудували в другій половині XVIII ст. в стилі класицизму. Це одна з небагатьох ранніх уцілілих будівель Харкова. Архієрейський будинок поєднував функції житлового та громадського призначення, належав Покровському монастиреві.



Рис. 24.1. Спасів скит (ст. Бірки) на честь спасіння Олександра III



Рис. 24.2. Покровський собор

Іншою, не менш важливою, архітектурною пам'яткою історичного центру міста є Успенський собор, побудований 1777 р. на місці дерев'яного, згорілого під час пожежі, та освячений у 1780 р. Собор виконано в стилі бароко з елементами українського зодчества. Розкішно прикрашені інтер'єри, на жаль, не дійшли до нашого часу. Золочений різьблений іконостас, за деякими даними, було виготовлено за ескізом великого зодчого В. Растреллі. Сьогодні цю будівлю використовують як музично-літературний філармонічний центр з органом залом, однак прийнято рішення передати її церкві та водночас встановити новий орган в іншому приміщенні.

Поруч з Успенським собором гордовито піднімається п'ятиярусна багатоколонна соборна дзвіниця, зведена в 1821–1844 рр. на честь перемоги над Наполеоном у Вітчизняній війні 1812 р.

Це цікаво

Будівництво дзвіниці тривало більше 20 років і коштувало харків'янам 110 тис. рублів сріблом. Це була найвища в ті часи дзвіниця в Росії, висота якої (разом із хрестом) досягала 89,5 м. На дзвіниці було встановлено дзвін вагою 1003 пуди, а в 1862 р. вмонтовано великий годинник, виготовлений за замовленням у Парижі.

Слід відзначити також старий університетський корпус, споруджений у 1766–1777 рр. за проектом архітектора М. Тіхменєєва як будинок генерал-губернатора. З 1805 по 1958 р. тут був Харківський університет (нині — Українська інженерно-педагогічна академія). Це найдавніша будівля Харкова в стилі класицизму.

Це цікаво

Історико-архітектурний комплекс будинків старого університету розташовується на Університетській вулиці, що одержала свою назву від Харківського імператорського університету. Третій у Російській



Рис. 24.3. Харківський університет (старий корпус)

імперії після Санкт-Петербурзького та Московського, університет зробив Харків осередком значних наукових і культурних сил України та Півдня Росії. У 20-х рр. XIX ст. за проектом Є. Васильєва навпроти головного було зведено три нових навчальних корпуси. Центральний будинок, прикрашений колонним портиком із фронтоном і куполом, споруджено в кращих традиціях російського класицизму. Його призначали для університетської церкви, актового залу, обсерваторії та бібліотеки (вул. Університетська, 25; нині культурний центр «Юність»). Храм був відомий також тим, що в ньому зберігалися ікони, написані знаменитими російськими художниками — академіками В. Л. Боровиковським і О. Г. Венеціановим. На жаль, під час Великої Вітчизняної війни було зруйновано купол, що вінчав будинок і надавав йому особливої урочистості та величі.

Важливу роль у побудові архітектурного образу Харківщини відіграв відомий архітектор XIX ст. *Петро Антонович Ярославський* — автор проектів планування Харкова та інших міст губернії. За його проектами побудовано: палац у Старому Мерчику, провіантські склади, поштамт та ряд житлових будинків у Харкові, кілька церков на Харківщині та Сумщині.

Цікавою є історія площ Харкова. У другій половині XVII ст. з'явилися **площі**: Народна, або Торгова, на якій був головний міський ринок (тепер розташовано Палац праці, а площа носить ім'я революційного діяча Розі Люксембург); Миколаївська тощо.

До початку XIX ст. стан харківських вулиць був незадовільним. Сміття та нечистоти викидали на вулиці та в річки. Пересуватися було важко, бо не було тротуарів, вулицями ходила худоба. У 1830-ті рр. урядом було затверджено «Положення про устрій міста Харкова». Під наглядом так званого будівельного комітету на вулицях стали будувати тротуари. До кінця XIX ст. майже всі вулиці мали тротуари: у центрі кам'яні, на околицях дерев'яні. На вулицях насаджували дерева. Було зведено мости: на річці Лопань — Лопанський та Благовіщенський, на річці



Рис. 24.4. Колишній будинок Купецького банку та готелю «Асторія» (пл. Розі Люксембург, 10)

Харків — Харківський та Нетеченський. Наприкінці XIX ст. було введено щоденне очищення та поливання вулиць.

Це цікаво

Мостіння вулиць у Харкові здійснювалося з початку XIX ст. Вулиці засипали піском або хмизом. Через те що таке мостіння було німецьким, вулиці стали брукувати, переважно в центрі міста: забрукували частини Московської, Благовіщенської, Катеринославської, Різдвяної та інших вулиць.

Освітлення також зазнало модернізації. Якщо з початку XIX ст. вулиці освітлювали лійовими свічками, то з 1823 р. — ліхтарями на конопляній олії. У 1860-х рр. з'явилось газове освітлення, а у 1890-х рр., з уведенням до ладу міської електростанції, його стали замінювати на електричне.

З 1881 р. в Харкові почав діяти громадський **водопровід**.

У 1882 р. була побудована **кінна залізниця** (конка). Швидкість руху конки не перевищувала п'ять кілометрів, а вартість поїздки становила п'ять копійок. Основним засобом пересування в Харкові став візничий кінний транспорт.

У XIX ст. інфраструктура міста стала складнішою. З'явилися перші **медичні заклади**. Після відкриття університету до Харкова приїхали лікарі, які розпочали лікарську практику. При університеті було організовано терапевтична та хірургічна клініки на шість і чотири місця відповідно. Поступово кількість місць збільшувалась. У 1860-х рр. у Харкові з'явилися лікарня медичного товариства й Олександрівська лікарня.



Рис. 24.5. Олександрівська лікарня

З XVIII ст. в Харкові існував **поштовий зв'язок** для простої та грошової кореспонденції. У 1860-х рр. кількість послуг, що надавала пошта, розширилась (приймали поштові пакети, рекомендовану кореспонденцію). Згодом були відкриті телеграфні відділення. А в 1888 р. Харків став другим телефонізованим містом України. У ньому було влаштовано урядовий теле-

фон. З 1890-х рр. поштово-телеграфні контори почали постійно здійснювати поштові операції з прийому поштових переказів, прийому та видачі посилок тощо.

Перевіряємо свої знання

1. У чому полягає особливість будови першого храму Харкова? Як він називався?
2. За яким принципом будували перші харківські храми?
3. Як називались вулиці та слободи, які першими з'явилися в нашому місті?
4. Які зміни відбулись у містобудуванні в XIX ст. порівняно із XVII ст.?
5. Які архітектори прославили наше місто своїм мистецтвом?

Набуваємо практичних навичок

1. Користуючись матеріалом посібника, складіть карту вулиць і площ давнього Харкова.
2. Напишіть доповідь на тему «Архітектура Харкова XVII–XIX ст.».

Творчі завдання

1. Здійсніть екскурсію або прогулянку історичним центром міста (селища, села). Дізнайтесь більше про історію містобудування й архітектури Харківщини. Які думки та почуття виникають у вас під час екскурсії?
2. Уявіть собі, що вам потрібно прийняти зарубіжних гостей. Подумайте, який екскурсійний маршрут ви могли б їм запропонувати. Складіть план екскурсії «Архітектурні пам'ятки Слобожанщини».
3. Складіть текст екскурсії культурно-історичними місцями Харківщини.

§ 25. Розвиток освіти та науки нашого краю в XVII–XIX ст.

Опрацювавши матеріал цього параграфу, ви зможете:

- схарактеризувати основні досягнення харків'ян у галузі освіти, науки й культури;
- визначити роль Харківського колегіума та Харківського університету в розвитку освіти і культури Слобожанщини.

Пригадайте

Яку роль у розвитку культури на Слобожанщині відіграли переселенці з Правобережної та Наддніпрянської України?

Що сприяло культурному розвитку Слобожанщини?

Це треба знати

У другій половині XVII ст. на Харківщині виникають братства — національно-релігійні та просвітницькі організації при православних церквах. Вони створювали школи. Першу школу в Слобожанському краї було відкрито в місті Охтирці, при Миколаївському храмі. Водночас відкриваються школи в Харкові для майбутніх церковнослужителів. У той час в Україні виникла своєрідна школа мандрівних дяків, які переходили з місця на місце та навчали дітей. Навчальна програма була нескладною: грамота, письмо, читання церковних книг, набуття навичок восьмиголосного церковного співу. Ці школи задовольняли освітні й моральні потреби народу та відіграли надзвичайно важливу роль у становленні освіти на Слобожанщині.

У той період на території нашого краю існувало кілька типів *початкових шкіл*: церковно-парафіяльні (або церковно-приходські), козацькі, полкові тощо. Школи виникали при церковних парафіях з ініціативи самого народу й утримувалися за його рахунок: парафіяни самі платили гроші дякові-директору. У XVII ст. в Харкові налічувалося п'ять таких народних шкіл: по одній при Троїцькій, Благовіщенській та Воскресенській церквах, при Успенському соборі було відкрито дві школи.

Протягом XVIII ст. кількість шкіл невпинно зростала. За даними перепису населення 1732 р., тільки в Харківському полку існувало 20 шкіл, а в чотирьох полках Слобідської України — 124 школи. У церковних трикласних школах навчалися діти козаків, духівництва, заможних селян і міщан. З того часу культивувалося шанобливе ставлення народу до шкіл. У харківських школах навчалось від 20 до 30 учнів, викладання вели 19 учителів.

З другої половини XVIII ст. кількість народних шкіл поступово зменшується. Це явище пов'язують із процесом закріпачення селян. Незважаючи на важливу просвітницьку роль народних шкіл, за царювання Катерини II та Олександра I їх почали нищити, а діяльність мандрівних дяків було заборонено.

Це цікаво

Про діяльність церковно-приходських шкіл збереглися згадки в документах XVIII ст. Школа мала дві хати: в одній жив дяк із сім'єю, а друга була пристосована під класи. За довгими столами сиділи три класи учнів: у першому вивчали буквар, у другому — Часослов, у третьому — Псалтир. У кожному з двох останніх класів навчали письма. І дорослі, і діти писали крейдою на дощечках або чорнилами на папері. Кожний з 30–40 учнів промовляв або співав написане вголос. Батьки учнів вносили плату дякові за науку і грішми, і натуральною оплатою (продуктами харчування, необхідними в побуті речами). Поза уроками практикували хоровий спів, купання в річці, збирання природних дарів у лісі. Дякові допомагали молодики-підлітки. Загальноприйнятим методом виховання було фізичне покарання, тому по суботах, траплялось, учнів сікли. За звичаєм кожний випускник школи повинен був принести горщик здобної каші, покритий хусткою. Дякові діставалася хустка, школярам — каша, після поїдання якої горщик традиційно розбивали.

Новий етап розвитку освіти на Харківщині пов'язаний з діяльністю *Харківського колегіуму*. Белгородський єпископ Єпіфаній Тихорський заснував його в 1722 р. як архієрейську школу, що призначалась для підготовки священиків.

Це треба знати

Колегіум — закритий середній, іноді вищий навчальний заклад у XVI–XVIII ст.

У 1729 р. духовна школа почала працювати під патронатом найстарішої в Харкові Покровської церкви, яка була центром духовного життя Харкова. Згідно з постановою Синоду, цей комплекс дістав назву «Покровський училищний монастир». У XVIII ст. школа, крім дітей духівництва, приймала на навчання дітей дворян, козаків, міщан, а інколи й селян. За грамотою імператриці Анни Іоаннівни в 1731 р. школа отримала назву колегіуму, який став другим за значенням навчальним закладом України. Він копіював в основних рисах Києво-Могилянську академію. У 1736 р. програма колегіуму поповнилась такими предметами, як математика, геометрія, історія, географія, французька та німецька мови. Випускники колегіуму займали духовні посади в Слобідському,

а також інших регіонах України та Росії, вступали на державну та громадську службу. Наприкінці XVIII ст. кількість учнів у колегіумі становила близько п'ятисот осіб. Навчання тривало 13 років. У 1793 р. при колегіумі відкрили друкарню. Дуже високі вимоги ставилися до вчителів-дидаascalів. Вони повинні були бути розумними, благочестивими (не п'яницями, не розпусниками, не хабарниками та не задрісниками, а являти собою взірць добра і чеснот у всьому).

Це цікаво

До колегіуму приймали учнів, яким виповнилося 10 років. Життя колегіуму було влаштовано за монастирським зразком: учні перебували під постійним наглядом і підкорялись правилу суворої дисципліни, що вважалась найкращим методом виховання. Після переміщення школи до Харкова до складу повного курсу наук входили вісім класів (або шкіл): богослов'я, філософія, риторика, поетика, синтаксис і граматики російської мови, латинська та грецька мови, співи. Навчальні заклади такого типу прийшли на наші землі із Західної Європи (зокрема, Польщі), де в ієзуїтських колегіумах існував поділ на вищі (богослов'я, філософія) та нижчі (риторика та інші предмети) класи.

З діяльністю колегіуму пов'язане відкриття в Харкові *першої бібліотеки*, що мала значне зібрання книжок, переважно латинською та грецькою мовами. У 1731 р. книжковий фонд, який належав Єпіфанію Тихорському, поповнився бібліотекою покійного митрополита Стефанія Яворського.

Харківський колегіум тривалий час був єдиним освітнім центром Слобідської України та Півдня Росії. До заснування університету колегіум відіграв роль вищого навчального закладу, поєднуючи середню та вищу школи. У другій половині XVIII ст. Харківський колегіум утратив всестановий характер і поступово перетворився на спеціальний навчальний заклад — *семінарію*. У 1770 р. при Харківському колегіумі відкрито *бурсу* — навчальний заклад для сиріт «духовного звання». Навчання в семінарії тривало шість років, але до семінарії необхідно було закінчити парафіяльне та повітове училища з шестирічним курсом.

Це треба знати

Дидаascal — учитель у Стародавній Греції та Візантії, а також у братських і греко-латинських школах Російської держави XVII ст.

Духовна семінарія — навчальний заклад для підготовки християнського духовенства.

Бурса — підготовчі класи духовної семінарії.

Це цікаво

Досвід навчання «бурсаків» був досить повчальним. Зі спогадів колишніх учнів духовної семінарії Я. В. Толмачова (згодом очолив Петербурзький педагогічний університет) і майбутнього сенатора Ф. П. Луб'яновського дізнаємося про умови життя учнів. Незважаючи на підтримку меценатів, грошей, виділених державою на утримання учнів, не вистачало. Тому умови життя їх були досить суворі. «Холодно і голодно» — так коротко можна охарактеризувати умови мешкання в стінах цього навчального закладу. У будинку не було жодної печі, чорнила замерзали, і для користування ними учні відігрівали їх у себе за пазухою. Пісний суп, чорний хліб та сухарі — звичайний обід семінаристів; на вечерю давали гречані галушки. Щоб покращити своє матеріальне становище, бурсаки вимушені були шукати собі приробіток: переписувати книги та рукописи, читати лекції для заможніших товаришів, працювати репетиторами в заможних родинах (бурсаки славилися своєю ученістю). Практикувалися різноманітні «музичні поздоровлення», з якими учні ходили по домівках мешканців міста, сподіваючись на їх доброзичливу підтримку. Отже, багато заробітків прямо залежали від набутого рівня освіти.

Характерною рисою керівництва колегіуму було залучення талановитих викладачів — переважно випускників Києво-Могилянської академії. Серед учителів колегіуму були такі видатні діячі, як дійсний член Петербурзької академії мистецтв художник І. С. Саблуков, автор підручників з хімії та фізики, пізніше професор Московського університету І. А. Двигубський, український композитор, диригент і співак А. Л. Ведель та ін. З Харківським колегіумом пов'язана викладацька діяльність видатного українського філософа **Григорія Савовича Сковороди**. 1759 р. його було запрошено до колегіуму на посаду викладача поетики, «християнського добронравія» та інших гуманітарних дисциплін. Через вільнодумство цієї непокірної людини впродовж десяти років його тричі звільняли й тричі запрошували знов, оскільки не могли не цінувати його розум і глибокі знання. 1769 р. Сковороду звинуватили в підриванні підвалин церкви та держави й остаточно звільнили з роботи. З тих пір



Рис. 25.1. Пам'ятник Григорію Сковороді, який викладав у Харківському колегіумі в 1759–1769 рр.

він стає мандрівним філософом, подорожуючи переважно містами та селами Харківщини.

З переходом колегіуму на нові завдання він перестав задовольняти освітні потреби населення. Тоді в 1768 р. при ньому було відкрито *казенне училище* у вигляді Додаткових класів для дітей дворянства. Проте відвідувати їх могли і діти духівництва, які навчалися в колегіумі. В училищі викладали як загальні, так і спеціальні предмети. Вивчали мови (німецьку, французьку), математику, геометрію, інженерну справу, геодезію, артилерію, фортифікацію, історію, географію, малювання, музику, танці. Після загальних предметів учні зосереджувались або на військових науках, або на архітектурі, або на живописі.

За указом імператриці Катерини II 1789 р. в місті Харкові було засновано *Головне народне училище*. У чотирьох класах училища навчалися діти дворян та різночинців. Викладали предмети: читання, письмо, Закон Божий, доброзвичайність, граматику (російську), всесвітню історію, географію, географію Росії, російську історію, арифметику, геометрію, механіку, фізику, малювання, цивільну архітектуру. За бажанням можна було слухати курси латинської та іноземних мов. На початку 1798 р. Головне народне училище з'єднали з Казенним училищем. У викладанні з'явилися нові предмети, притаманні для Казенного училища.

На Харківщині існували й інші навчальні заклади, у яких можна було отримати освіту: два *малих народних училища* в Харкові — Різдвяне та Архангельське — і повітові — у містах Богодухові, Ізюмі, Валках. Рівень навчання в них відповідав першим двом класам Головного народного училища. Народні училища являли собою навчальні заклади нового типу, які сприйняли інноваційний принцип освіти, розділяючи світські та духовні класи.

У першій половині XIX ст. Харків залишається центром освіти та науки великого навчального округу, до якого належали Харківська, Воронезька, Чернігівська, Полтавська, Катеринославська, Херсонська й Таврійська губернії, Область Війська Донського, Крим, Кавказ, а пізніше Київська, Орловська та Тамбовська губернії. Першим попечителем Харківського навчального округу був граф С. О. Потоцький. У другій половині XIX ст., зі створенням нових навчальних округів, Харківський округ об'єднував лише Харківську, Воронезьку, Курську, Пензенську й Тамбовську губернії та Область Війська Донського.

Жіноча середня освіта в Харкові розвивалась не так успішно, як чоловіча. У 1812 р. відкриттям у Харкові *Інституту шляхетних дівчат* було покладено початок жіночої освіти в нашому

краї. Активну участь у відкритті та діяльності цього начального закладу взяли відомі письменники Г. Ф. Квітка-Основ'яненко та П. І. Гулак-Артемовський. Викладання в інституті було розраховано на три класи: молодший, середній і вищий. У вищому класі викладали Закон Божий (Євангеліє, літургія, християнські обов'язки), російську словесність (яка включала риторичку, поетику, історію російської літератури, декламацію). Дівчаток навчали правил поведінки під час спілкування: як сидіти, ходити, запитувати й відповідати, віддавати й отримувати накази, спілкуватися зі старшими й рівними, підлеглими, прищеплювали витончений смак, навички чистоти й охайності.

На початку 1860-х рр. XIX ст. із затвердженням «Положення про жіночі училища» було зроблено крок щодо організації жіночої освіти. *Жіночі училища* були двох розрядів: з трирічним терміном навчання (II розряд) і шестирічним терміном (I розряд). У 1870 р. жіночі училища було трансформовано в гімназії та прогімназії (із семирічним курсом навчання). У програмі було передбачено вивчення курсу домашнього господарювання та гігієни. Для дівчат, які планували учителювати після закінчення училища, було організовано восьмий (спеціальний) клас для отримання звання наставниць і вчителів.

Ідея відкриття 1854 р. *Єпархіального жіночого училища* належала Харківському єпископові Філарету. Крім головних предметів (Закону Божого, словесності, арифметики, історії, географії), вихованки навчались ведення домашнього господарства: випікати хліб, заготовляти запаси на зиму, набували навичок з городництва та садівництва. Метою закладу було закріпити православне вчення, християнські звичаї, дух покірності, любов до порядку та підготувати до майбутнього сільського побуту.

Це цікаво

Харківський педагог, філософ, богослов Василь Федорович Давиденко визначав, що у світі існує чотири цілі-напрями освіти та виховання. Одні вважають, що освіта повинна зробити людину щасливою, для інших мета освіти — це гуманність. Треті стверджують, що виховання й освіта повинні відповідати природі людини. Нарешті, деякі вважають, що метою виховання є самодіяльність, спрямована на служіння істині, добру й красі. А як вважаєте ви?

Розвитку початкової та середньої освіти на Харківщині сприяло створення *єдиної системи освіти* — від початкової школи до університету. Реформи 1860–1870-х рр. привели до появи великого розмаїття типів початкових шкіл: від міністерських

і земських до церковно-приходських (назва школи походить від назви відомства).

Одним із старіших навчальних закладів Харкова було повітове училище, засноване в 1805 р. на базі Головного народного училища та перетворене в 1834 р. на *Ланкастерську школу взаємного навчання*. Тут застосовували метод викладання Дж. Ланкастера, за яким учнів ділили на класи, у молодших класах викладачами були учні старших класів. Через це викладання було неякісним.

У Харкові для дітей іноземців-католиків (пізніше і для дітей російського походження) працювала одна з найстаріших *Школа євангелістсько-лютеранського товариства*. Протягом трьох років діти вивчали Закон Божий (лютеранський і православний), російську, німецьку, французьку мови, арифметику, географію, чистописання, малювання. Для дівчат викладали рукоділля.

Наприкінці XIX ст. в Харкові існувало 22 церковно-приходські школи, при яких були бібліотеки, шкільні хори; почала роботу *Елементарна єврейська школа* Товариства грамотності для єврейських хлопчиків. Із часом почали приймати дівчат та учнів інших національностей.

У другій половині XIX ст. на Харківщині швидкими темпами починає розвиватись промисловість і торгівля. З'явилась потреба у кваліфікованих кадрах. У зв'язку із цим відкривалися навчальні заклади, які надавали *професійну підготовку*. Першими професійними середніми закладами були: *Жіноча реміснична школа* Харківського товариства поширення в народі письменності (1877 р.), у якій викладали швейну справу; *Харківське міське ремісниче училище* (1886 р.); *Залізнична школа* (1870 р.); *Торгова школа* (1896 р.). *Приватна школа стенографів Устинова* за п'ять років підготувала 30 випускників, які працювали в судових палатах Харківської, Одеської, Московської, Казанської та Саратовської губерній.



Алчевська Христина Данилівна
(1841–1920)

Однією з форм початкової освіти в другій половині XIX ст. як відповідь на суспільний рух на користь народної освіти стали *недільні школи*. Найбільшою славою користувалася жіноча недільна школа потомственного вчителя Христини Данилівни Алчевської. Безсумнівним позитивним моментом діяльності школи було гарне забезпечення навчальним матеріалом: наочні посібники, підручники, бібліотека. У шко-

лі було видано збірку «Що читати народові», а також підручник «Книга дорослих». Під час тимчасового закриття недільних шкіл Х. Д. Алчевська, яку на той час обрали у Франції віце-президентом Міжнародної ліги освіти, навчала 50 учениць у себе вдома.

Харківська приватна жіноча недільна школа — одна з тих освітніх установ, якими по праву пишається Харків та які сприяли набуттю Харковом слави культурного центру регіону.

З ініціативи громадських діячів губернії в 1869 р. почало працювати Харківське товариство поширення в народі письменності. Завдяки діяльності його членів виникло чимало шкіл і бібліотек, було збудовано Народний дім. Першим головою правління товариства став видатний учений-фізикохімік М. М. Бекетов (1827–1911).

Харків ще до того, як стати індустріальним центром, заслужено вважали містом освіти та науки. До початку XX ст. тут уже було кілька десятків середніх шкіл, кілька державних і приватних гімназій, духовна семінарія. Проте ще на початку XIX ст. доленосною подією для Харківщини стало відкриття **університету**. Сьогодні біля Харківського університету стоїть пам'ятник людині, яка стала засновником цього храму науки. Це наш земляк — просвітитель, учений і громадський діяч Василь Назарович Каразін.



Каразін Василь
Назарович
(1773–1842)

Розвиток науки. На землях нашого рідного краю 17 січня 1805 р. з'явився Харківський університет, який став на чолі освіти та науки всього навчального округу. Першим ректором став професор словесності, логік, філософ Іван Степанович Ризький.

З початку існування університету відкрилось чотири факультети: словесний, моральних і політичних наук, фізичних і математичних наук, лікарських та медичних наук. На той час в університеті працювало 25 кафедр, стільки ж викладачів, навчалось 57 студентів, але поступово їх кількість зростала. Для того щоб забезпечити високий фаховий рівень викладання університетській раді довелося запросити досвідчених іноземних фахівців з Франції, Німеччини, слов'янських країн. Проте головним їх недоліком було незнання російської мови. Разом з тим студенти могли спілкуватися з носіями західноєвропейської культури. Через 40 років університет уже мав 17 викладачів — вихованців рідного Харківського університету.

Підготовці висококваліфікованих фахівців сприяла робота більш як 30 кабінетів, астрономічна обсерваторія, метеорологічна станція, лабораторії, найбільша в місті наукова бібліотека. Харківський університет швидко став центром видавничої діяльності. Серед викладачів та вихованців університету XIX ст. слід згадати математиків *М. В. Остроградського* та *Т. Ф. Осиповського*. В його стінах працювали такі відомі вчені, як математик *В. О. Стеклов*, біохімік *О. Я. Данилевський*, філологи *О. О. Потєбня*, *І. І. Срезневський*. З Харковом тісно пов'язана діяльність відомого історика *Д. І. Багалія*. Він є автором 400 наукових робіт, які стосуються переважно досліджень Слобідської України, історії української та російської культури, лекцій, навчальних посібників, статей. Разом з *Д. П. Міллером* ним написано і видано монографію «Історія міста Харкова за 250 років його існування». Харківський університет прославила праця академіка *М. М. Бекетова*. За видатні дослідження в галузі фізичної хімії він став лауреатом Ломоносівської премії.



Гіршман Леонард
Леопольдович
(1839–1921)

Визначний внесок у розвиток медичної науки зробив фізіолог *В. Я. Данилевський*. Вихованець Харківського університету і в подальшому його професор *Л. Л. Гіршман* заснував першу самостійну клініку очних хвороб (1870 р.) і багато зробив для розвитку офтальмології на Харківщині. Своєю практичною діяльністю він набув широкої популярності в Росії та за її межами. Його ім'ям в Харкові названий науково-дослідний інститут очних захворювань, біля будівлі офтальмологічної клініки йому встановлено пам'ятник.

Учений *М. П. Трінклер* першим застосував рентгеноскопію для лікування. На честь цих видатних науковців названо вулиці Харкова.

Викладачі Харківського університету протягом XIX ст. зробили вагомий внесок у скарбницю вітчизняної науки. Розвиток науки став одним з факторів підняття міста Харкова.

Крім університету в Харкові було відкрито **Ветеринарний інститут** (1873 р.), який виник на базі ветеринарного училища для підготовки фахівців у галузі скотарства. Діяльність Ветеринарного інституту мала величезне практичне значення. Інститут готував 10 ветеринарних лікарів на рік. При інституті було відкрито бібліотеку, анатомічний театр, бактеріологічну лабораторію. З кінця 1890-х рр. в інституті розгорнулася серйозна



Рис. 25.2. Палац дитячої та юнацької творчості
(колишнє ветеринарне училище)

наукова робота, яка поставила його на одне з перших місць серед подібних закладів Російської імперії. Викладачі та студенти вели успішну боротьбу з такими небезпечними хворобами, як чума, сибірська виразка тощо.

У XIX ст. Харків став одним з найважливіших торговельно-економічних центрів країни і відчув гостру потребу у кваліфікованих інженерах. Це зумовило відкриття 1885 р. *Харківського практичного технологічного інституту*. Після п'яти років навчання випускники отримували спеціальність технолога або інженера. В інституті існувала серйозна науково-технічна база: механічна майстерня, сільськогосподарська станція, лабораторії, музей та бібліотека.

Це цікаво

Наприкінці XIX ст. в Харкові відбулася важлива подія. У 1895 р. на невеликій ділянці землі дослідного поля Університетського саду спілка бджолярів відкрила бджолярсько-шовківницьку станцію, яка розмістилася в дерев'яному домі, побудованому за проектом архітекторів братів Загорських (тепер будинок дирекції зоопарку). Неподалік здійнялась інша будівля — невеликий пташник. Через малі розміри тут розмістили лише домашніх птахів, доступу для відвідувачів не було. Так було покладено початок *Харківського зоологічного саду* — третього зоопарку в Російській імперії. Значна роль у відкритті цього об'єкта належала професору ветеринарного інституту *Олександру Федоровичу Брандту*.

Таким чином, виникнення вищих навчальних закладів на Харківщині сприяло зосередженню в Харкові потужного наукового потенціалу. Місто Харків стало науково-освітнім центром всієї Південно-Східної Росії, де готувалися кваліфіковані

кадри для різних галузей економіки, освіти, культури. Вищі навчальні заклади сприяли демократизації соціальної атмосфери в місті, підвищенню загального рівня освіти та культури в регіоні.

Перевіряємо свої знання

1. Охарактеризуйте розвиток початкової та середньої освіти на Харківщині.
2. Чому відомий дослідник історії нашого краю Д. І. Багалій називав Харківський колегіум «духовною академією» Слобідської України?
3. Який етап у розвитку освіти почався з відкриттям Харківського колегіуму?
4. З чіми іменами пов'язане відкриття першої харківської бібліотеки?
5. Відкриття якого закладу поклало початок жіночої освіти в нашому краї?
6. Які типи загальноосвітніх шкіл існували на Харківщині?
7. Які вищі навчальні заклади зробили Харків центром науки та культури краю?

Набуваємо практичних навичок

1. Користуючись матеріалом посібника, а також додатковими матеріалами, складіть список видатних освітян і науковців Харкова XVII–XIX ст.
2. Уявіть себе учнем церковно-приходської школи XVIII ст. Яке було навчання в цій школі? Щоб ви змінили в системі роботи школи?
3. Складіть екскурсійну карту «Освітньо-історичні маршрути Харківщини».

Творчі завдання

1. Подумайте, якими науковими маршрутами Харківщини ви хотіли б здійснити уявну або реальну екскурсію. Відвідавши історико-природничий музей Харківського національного університету, ви зможете багато почерпнути для розширення свого кругозору, а також для наукової роботи в галузі біології, археології, географії тощо.
2. Відвідайте пам'ятні місця, пов'язані з життям і діяльністю Г. С. Сковороди, зберіть додатковий матеріал про життя та діяльність цієї видатної людини. Підготуйте доповіді за темами «Філософські погляди Г. Сковороди», «Літературна спадщина Г. Сковороди».
3. Якби вам запропонували створити фільм про один з навчальних закладів Харкова зазначеного періоду, який би це був заклад? Спробуйте створити фільм-розповідь або презентацію на цю тему та продемонструйте свій твір у класі.

§ 26. Культурний розвиток Слобожанщини в XVII–XIX ст.

Опрацювавши матеріал цього параграфу, ви зможете:

- схарактеризувати духовний світ населення краю, усвідомити значення наукової та літературної діяльності Г. С. Сковороди;
- назвати імена діячів культурно-церковного життя, митців; найвизначніші твори літератури, архітектури, образотворчого мистецтва XVII–XIX ст.

Пригадайте

Як відбувався розвиток релігійної свідомості наших пращурів?
Назвіть культурні особливості українського народу.

Це треба знати

Провідними формами культурного процесу XVII–XIX ст. стали мистецтво (живопис, театр, архітектура, музика, хореографія), релігія, філософія, наука, література, мораль, право, політична ідеологія.

Розвиток культури цього періоду в нашому краї тісно пов'язаний з історичними процесами, що відбувалися в Україні. Це стосується насамперед національно-визвольної війни 1648–1654 рр. і колонізації українських земель. Ці події, з одного боку, сприяли піднесенню національної культури, з іншого – пригнічували її розвиток на національній основі. Визначну роль у цьому процесі відіграли переселенці з Правобережної та Наддніпрянської України, які принесли з собою багаті культурні та просвітницькі традиції (у побуті, мистецтві, фольклорі, архітектурі, релігії, освіті).

Слобожанщина посідає одне з провідних місць в *історії літератури* України. У нашому благодатному краї, за дослідженнями істориків, відбувалися події, описані в «Слові о полку Ігоревім». Вулицями Харкова ходив філософ Г. С. Сковорода.

Від другої половини XVII ст. у зв'язку із загальним національним пробудженням українського народу звавіше розвивається й літературна праця. Школи й друкарні, які щораз густішою мережею вкривали українські землі, спричинилися до кращого розвитку літератури. Для літературного життя Слобожанщини XVII–XVIII ст. характерна поява творів релігійно-морального й наукового характеру, полемічних, проповідницьких, віршових, драматичних і повістевих. Крім цього, розвинулися мемуаристика та письменство історично-національної традиції (козацькі літописи).

Літературне життя. Першим літературним твором, пов'язаним із Харковом, був твір Яна Орнавського, який склав історію відо-

мої харківської родини Донець-Захаржевських. Старший з них, Григорій Донець, полковник Сумського козацького полку, зробив свій внесок у розвиток духовної культури, побудувавши 1695 р. Преображенський собор у місті Ізюмі. На сьогодні це найстаріша культова споруда в Харківській області.

Це цікаво

Чи відомо вам, хто автор славнозвісної пісні «Їхав козак за Дунай»? Це харківський поет-піснетворець Семен Климовський на прізвище Климів. Пісню переклали на чеську, польську, угорську, французьку мови. Німецький композитор Людвіг ван Бетховен написав свої знамениті варіації на цю тему. Філософські твори Семена Климовського створили передумови для появи на філософсько-літературному небосхилі такої яскравої зірки, як Григорій Савович Сковорода (1722–1794).

Г. С. Сковорода прославився як автор близько 20 філософських трактатів і діалогів, 30 прозових байок. Він висунув ідею філософії серця, яке вважав головним органом духовного життя людини. Справжнього щастя, на думку філософа, досягає людина, яка керується серцем і розвиває свої здібності в ремеслі, до якого покликана («сродна праця»). Про вплив філософа-мораліста на громадянство свідчило те, що коли треба було знайти людину ідейну, людину чистих поглядів і чистих рук, шукали її між «сковородинцями». Від його учнів пішли також пожитки на Харківський університет — перший університет, що постав на українській території.



Рис. 26.1. Пам'ятник Г. С. Сковороді біля будинку колишнього колегіуму



Рис. 26.2. Музей Г. С. Сковороди на Харківщині

На Харківщині є багато пам'ятних місць, пов'язаних із життям і творчістю Сковороди. На території Золочівського району Харківської області, у селі Сковородинівці, у 1972 р. засновано літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди. Із 2008 р. музей (раніше в цьому будинку була школа) має статус національного. У 1992 р. в Харкові встановлено два пам'ятники Сковороді: перший — на подвір'ї педагогічного університету, названого на честь філософа, другий — у центрі міста, біля будинку колишнього колеґіуму, який знаходився на території Покровської монастиря.

Світогляд Сковороди вплинув на літературну творчість пізніших слобожанських письменників: Івана Петровича Котляревського (1769–1838), Григорія Федоровича Квітки-Основ'яненка, Миколи Гурійовича Куліша (1892–1937). Значення літературних творів Г. С. Сковороди полягає не стільки в їх художньому рівні, скільки в філософсько-моральних ідеях, які мали значний вплив на народ. Його мудрість передавалась у народних переказах, зокрема у «Відповіді посланцеві Катерини II», де філософ начебто відмовився від мішка із золотом заради допомоги ближньому. Отже, літературна діяльність у XVIII ст. набуває філософського змісту, суть якої полягала в пропагуванні ідей соціальної справедливості та гідності людини.

Значну роль у розвитку літератури відіграла творчість Миколи Івановича Гнедича (1784–1833), Михайла Трохимовича Каченовського (1775–1842).

Одним з визначних діячів того часу був Гнат Мартинович Хоткевич — письменник, літературознавець, мистецтвознавець, театральний діяч, композитор, історик, етнограф. Організував виступи театральних аматорів (любителів) по селах Харківщини. У 1902 р. організував у Харкові перший з'їзд кобзарів. Займався політичною діяльністю. Автор збірок «Добром усе переможеш», «Поезія в праці», низки оповідань, повістей і драматичних творів. Усе життя активно пропагував українську культуру, організував капелу бандуристів у Харкові, вів клас бандури в Харківському музично-драматичному інституті, написав кілька досліджень щодо музичної культури.

З Харковом пов'язана доля видатного українського та російського історика, громадсько-політичного та культурного діяча, письменника, публіциста, критика, етнографа та фольклориста Миколи Івановича Костомарова (псевдоніми: Ієремія Галка, Іван Богучаров та ін.). Співробітничав у журналах «Современник», «Вестник Европы» (один із його засновників), «Киевская старина» тощо.



Квітка-Основ'яненко
Григорій Федорович
(1778–1843)



Хоткевич
Гнат Мартинович
(1877–1938)



Костомаров
Микола Іванович
(1817–1885)

Слобожанщина — щедра на мистецькі таланти земля. Проте ми ніколи не дізнаємось імен талановитих майстрів-патріотів, які створили перші гетьманські портрети, не визнаємо імені автора славнозвісної картини «Козак Мамай». Естафету співців рідного краю підхопили талановитий іконописець з Малинівки Василь Рудецький, пізніше Ілля Рєпін, Іван Рашевський, Сергій Васильківський. Слобожани по праву можуть пишатися своєю художньою школою, біля витоків якої стояли безіменні самородки.

Малярство на Слобожанщині. Однією з визначних сторінок мистецького життя Слобожанщини було *малярство*. Особливо популярним видом малярства у XVIII–XIX ст. був іконопис. Чи не найдавнішими пам'ятками живопису є образи Пресвятої Богородиці Озерянської, Покрова Пресвятої Богородиці тощо, що вважались чудотворними і мали велике шанування в народі. Живописні роботи до кінця XVIII ст. виконувались за принципами провідного художнього напрямку *рококо*, що був характерним для розпису багатьох слобожанських церков (Успенська церква біля міста Лебедин Сумської області, іконостас Покровської церкви на Полтавщині). Слобожанський іконопис протягом двох століть дотримувався давніх традицій, а потім вбирав у себе кращі традиції західного та російського мистецтва. У XVIII ст. з'являється тенденція до появи нових естетичних ідей і живописних форм. Панівною течією в мистецтві стає *класицизм*, генетично пов'язаний насамперед з російським живописом, з діяльністю Петербурзької академії мистецтв. Його вихованці приносять на Слобожанську землю принципи академічного історичного живопису.

Це цікаво

Рококо — стиль у мистецтві та архітектурі, що зародився у Франції на початку XVIII ст. й розповсюдився у Європі. Живопис, декоративні панно, розписи в стилі рококо відрізняються подрібненістю та асиметричністю композиції, безліччю химерних деталей, вишуканим сполученням світлих фарб і тонів. Інтимність та аналітична спостережливість — характерні риси живопису XVIII ст. як у жанрі портрету, так і в побутовому живописі.

Сергій Іванович Васильківський (1854–1917) — автор понад 3000 пейзажів, жанрових та історичних картин, але головною темою його творчості стало зображення української природи. Пензлю художника належать картини «Українська ідилія», «Сорочинський ярмарок», «Бій козаків з татарами» тощо. Про художню цінність його робіт свідчить той факт, що картини, написані майстром, були придбані членами імператорської родини, Імператорською Академією мистецтв, приватними особами. Твори автора є також у знаменитій Третьяковській галереї.

Це цікаво

Популяризації художньої творчості серед харків'ян сприяла організація художніх виставок. При Харківському університеті було започатковано Музей витончених мистецтв. Це почалося з придбання В. Н. Каразіним у 1804 р. колекції гравюру та акварельних малюнків. Для навчання художнього мистецтва в Харкові існували спеціальні школи. Зокрема, школа М. Д. Раєвської-Іванової, якій вона віддала 25 років життя, повернувшись з навчання в Мілані, Парижі, Празі. Серед випускників її школи були художники П. Шевченко, К. Первухін, В. Шабельський та ін. З 1896 р. школу М. Д. Раєвської-Іванової перетворили на міську школу малювання та живопису.

Всесвітньо відомий художник І. Ю. Рєпін широко визнаний як майстер портретного живопису. Найвідоміші його картини: «Бурлаки на Волзі» (1883) (що вражає глядачів відчуттям грізної сили соціального протесту, який назріває в цих убогих ізгоях), «Іван Грозний та його син Іван» (1885), «Запорожці пишуть листа турецькому султану» (1878–1891). Його пензлю належать картини на релігійні сюжети «Іов і його друзі» (1869); «Воскресіння дочки Іаїра» (1871), які виявили дар художника підкорювати всі компоненти образу картини. Пензель Рєпіна з безпрецедентною енергією втілює Людину в історії, реально показуючи, як ця історія робиться, складаючись із людських почуттів і думок.

Це цікаво



Рєпін Ілля
Юхимович
(1844–1930)

Ілля Юхимович Рєпін народився 24 липня (5 серпня) 1844 р. в Чугуєві, на Харківщині, у родині військового поселенця. Перші художні навички отримав у місцевій школі військових топографів. Переїхавши до Петербурга, з 1863 р. навчався в малювальній школі Спілки заохочення мистецтв, зокрема у І. М. Крамського, з 1864 по 1871 р. — в Академії мистецтв. Як пансіонер Академії провів 1873–1876 рр. в Італії та Франції. У 1877 р. повернувся до Чугуєва, потім жив у Москві та Петербурзі, а з 1900 р. — у Куоккале (Фінляндія), у своєму маєтку «Пенати». Здійснював неодноразові поїздки по Росії та країнах Європи. Був членом Товариства пересувних художніх виставок.

Театральне і музичне життя. Одним з визначних напрямів розвитку культури на Слобожанщині був *театр*. Його розвиток починався традиційним шляхом, від фольклорного театру — вертепу, який протягом кількох століть користувався великою популярністю в Україні. Перші вертепні дійства на Слобожанщині були присвячені Різдвяним та іншим релігійним святкам. Припускають, що перші вертепні вистави з'явилися в Харкові в першій половині XVIII ст. Наприкінці століття церковний зміст містерій замінюється інтермедіями, що зображують сцени народного життя.

У 1791 р. в будівлі, спроектованій архітектором П. Ярославським, відкрили перший харківський театр. Театральна трупа не була постійною, вона складалась з учнів казенного училища та чиновників Харківського намісництва. Вистави користувались великою популярністю серед харків'ян. Згодом з'явилися перші справжні артисти. Ними стали Дмитро Москвичов зі своєю дружиною Лізою.



Рис. 26.3. І. Рєпін. Запорозжці пишуть листа турецькому султану (Харківський художній музей)



Рис. 26.4. І. Рєпін. Іван Грозний та його син Іван

Це цікаво

У зв'язку з трауром після смерті цариці Катерини II діяльність театру було припинено на десять місяців, а потім закрито. Відродження театру в Харкові почалося на початку XIX ст. з ініціативи харківського чиновника Н. Шредера, який доклав зусиль для організації постійної трупи та залучення відомих акторів. Йому належить заслуга запрошення кріпосного актора Михайла Семеновича Щепкіна. Спочатку будівля театру знаходилась на Німецькій вулиці (нині Пушкінська), а в 1840-х рр. на вулиці Сумській було побудовано кам'яний будинок Харківського драматичного театру.

Робота театру пов'язана з грою славетних українських акторів Миколи Садовського, Панаса Саксаганського, Марії Заньковецької. Від кінця XIX до початку XX ст. в театрі працював чудовий український драматург, режисер та актор Марк Кропивницький. У театрі ставили водевілі, драми, трагедії, рідше — опери та балети. У репертуарі театру були такі відомі п'єси, як «Наталка Полтавка» І. П. Котляревського, «Сватання на Гончарівці» та «Шельменко-денщик» Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, «Ревізор» М. В. Гоголя. На той час харківський театр вважався одним з кращих провінційних театрів Росії.

У середині XIX ст. (1874 р.) з виокремленням музичного жанру від драматичного з'являється оперний, так званий «ліричний» театр, з яким пов'язані витоки музичної слави Харкова. Театр, чудовим оркестром якого диригував К. Вільбов, під керівництвом режисера Бергера поставив велику кількість опер зарубіжних і російських композиторів: «Іван Сусанін», «Руслан і Людмила» М. І. Глінки, «Русалка» О. Даргомизького, «Травіата» Дж. Верді тощо.

Це цікаво

Харківський оперний театр має цікаву та драматичну історію. Своєю появою він завдячує лікарю В. Пащенко, любителю музичного мистецтва. Двічі театр відвідував П. Чайковський. Проте в 1886 р. через відсутність коштів театр припинив існування, а його дерев'яну будівлю знесли. Через п'ять років оперний театр під керівництвом О. Картавова відновив свою роботу вже в будівлі Комерційного клубу.

Вагомий внесок в історію вітчизняного мистецтва зробила харківська музична школа. Ще наприкінці XVII ст. в першому навчальному закладі Слобожанщини — Харківському колегіумі — учні опановували вокальну та інструментальну музику, а згодом, 8 вересня 1883 р., у Харкові було створено одне з перших в Україні музичне училище, яке тепер носить ім'я славетного композитора Б. Лятошинського.

Це цікаво

Серед педагогів училища дореволюційних часів назвемо такі імена, як А. Бенш, К. Горський, Р. Геніка, А. Юр'ян, С. Мотте, Ф. Акіменко, Ф. Бугамеллі та ін. Музичну освіту й виховання студенти одержували також у Харківському університеті, де музику викладали І. Лозинський, який володів багатьма інструментами (флейта, кларнет, скрипка), і І. Вітковський, учень славнозвісного європейського композитора І. Гайдна. Видатну роль у розвитку музичної освіти в Харкові відіграв викладач Ф. Шульц, який навчався музики в Саксонії й мав досвід роботи в оркестрі Ф. Мендельсона. Викладачі, під керівництвом яких проводилися концерти, сприяли популяризації музики серед населення міста.

У другій половині XIX ст. музичне життя Харкова пов'язане з діяльністю відділення Російського музичного товариства на чолі з талановитим диригентом і викладачем І. І. Слатіним з Петербурга.

Це цікаво

Уродженець Белгорода Ілля Ілліч Слатін (1845—1931) з дев'яти років почав навчатися гри на фортепіано. Великий потяг до музики змусив його в 1863 р. поїхати до Петербурга, де він вступив до консерваторії, яку успішно закінчив. Через шість років продовжив освіту за кордоном — у Берліні, Відні, Дрездені, Празі. Свою сольну музичну кар'єру Слатін приніс у пожертву заради диригентської діяльності, яка вабила його. Перший диригентський виступ музиканта відбувся в Дрездені, після чого він повернувся до Харкова.

Таким чином, поряд із політичним, економічним та соціальним розвитком у Харкові протягом XVII–XIX ст. розвивалися наука та культура. Досягнення видатних земляків ставали доступними більш широкому колу харків'ян, виховуючи в них почуття гідності, цінності життя та вміння цінувати прекрасне. У цей період активізувались літературний і театральний рухи, розвивались малярство та живопис, музичне мистецтво. У своїх творах славетні майстри Харківщини відображували різні сторони життя, відстоювали українську культуру.

Перевіряємо свої знання

1. У чому виявився розвиток культури на Слобожанщині в XVII–XIX ст.?
2. Розкажіть про видатних діячів Харківщини XVII–XIX ст., їх внесок у розвиток культури.
3. Назвіть видатних літераторів Харківщини.
4. У чому виявились особливості художнього та музичного мистецтва на Слобожанщині?

5. Як відбувалося становлення театрального мистецтва?
6. Коли було відкрито перший театр на Харківщині?

Набуваємо практичних навичок

1. Відвідаючи Харківський художній музей, зупиніться біля напрочуд красивого полотна «На Харківщині», автором якого є талановитий пейзажист XIX ст. Михайло Степанович Ткаченко. Широкий простір, неозорі поля, підковою вигинається річка — це типовий ландшафт волелюбного краю Слобожанщини. До яких роздумів і почуттів спонукала вас ця картина? Спробуйте описати свої почуття в міні-творі.
2. Вдумливо вдивляючись у картини художників XVII–XIX ст., знайдіть елементи описаних у тексті параграфа стилів. Який із стилів вам більше імпонує? Чи хотіли б ви мати такі картини?

Творчі завдання

1. Створіть колективний проект шкільного краєзнавчого музею слобожанського мистецтва. Подумайте, які стенди та експонати можуть розкривати зміст експозиції музею.
2. Якби ви мали змогу займатись мистецтвом, то який вид обрали б? Спробуйте за його допомогою відобразити загальну картину розвитку культури на Слобожанщині у визначений період. Принесіть ваш твір на урок і проілюструйте ним свою доповідь із цієї теми.

Тема 4. Харківщина першої половини ХХ ст.

§ 27. Харківщина в політичних подіях першої половини ХХ ст.

Опрацювавши матеріал цього параграфу, ви зможете:

- назвати імена політичних і військових діячів;
- визначити хронологічну послідовність головних подій;
- пояснити зміни в адміністративно-територіальному устрої України.

Пригадайте

Коли і чому в Російській імперії з'явився пролетаріат?

Що таке демонстрація? Як проходять демонстрації?

Яке свято припадає на 1 Травня?

Що означає гасло «Вся влада — Радам!»?

Робітничі та селянські заворушення початку ХХ ст. На початку ХХ ст. Харківська губернія входила до складу Російської імперії. Тому всі політичні процеси, що відбувалися в Україні, були тісно пов'язані з політичними подіями в Росії.

Наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. відбувалася політизація національного руху на Україні. Виникла низка політичних гуртків та перших українських партій. Не залишилися осторонь і Харківський регіон. Так, у 1897 р. в Харкові заходами Дмитра Антоновича, Лева Мацієвича та Михайла Русова виникла студентська група, на основі якої 1900 р. було створено **Революційну українську партію (РУП)**. Цього ж року харківський адвокат Микола Міхновський видав брошуру під назвою «Самостійна Україна». Ця книжка проголошувала ідеал «єдиної, нероздільної, вільної, самостійної України».

Це треба знати

Революція — докорінний переворот, різкі зміни в житті суспільства, ліквідація старого суспільного устрою й утвердження нового.

1900 р. в Харкові відбулася перша травнева політична демонстрація, організована комітетом РСДРП (Російська соціал-демократична робітничка партія). У демонстрації взяли участь понад 10 тис. робітників. У 1901 і 1902 рр. у Харкові знов відбулися численні першотравневі страйки, головними учасниками яких були студенти й робітники.

Під впливом революційної боротьби робітників посилювався селянський рух, на той час розрізнений і стихійний. Одним з найбільших було **повстання селян** Валківського та Богодухівського повітів Харківської губернії. Селяни громили поміщицькі

маєтки, забирали хліб, сільськогосподарський реманент і корм для худоби. У Валківському повіті заворушення охопили 18 волостей, тут було розгромлено 20 маєтків. У Богодухівському повіті разом із селянами виступили сільськогосподарські робітники. Заворушення прокотились і по селах Зміївського повіту, де було спалено два поміщицьких маєтки. Ці заворушення були підтримані селянами Мерефи, Люботина, Нової Водолаги. Царський уряд жорстоко придушив повстання. Було віддано до суду близько 500 чоловік, більшість з них засуджено на різні строки ув'язнення. Уряд вирішив накласти сплату збитків у розмірі 800 тис. крб. на селян, що брали участь у повстанні.

Революційний і національний рух наростав із року в рік і дістав свого апогею в роки *першої буржуазно-демократичної революції* (1905–1907 рр.).

Страйковий рух протесту проти кривавої розправи в Петербурзі (9 січня 1905 р.) розпочався на паровозобудівному заводі в Харкові. У цей же час застрайкували трудящі заводів Трепке, Мельгозе, Пільстрема, Гельферіх–Саде, канатної фабрики, залізничних майстерень і ряду інших підприємств. Страйки, які не припинялись протягом усього лютого, призвели до значних поступок з боку підприємців. Але незважаючи на те, що страйки відзначалися широким розмахом, у загальний страйк вони не переросли.

Слідом за пролетаріатом Харкова та інших міст на революційну боротьбу піднялися селяни. Перші *селянські виступи* відбулися в лютому 1905 р. У березні–квітні вони набрали масового характеру в Харківському, Вовчанському, Зміївському повітах. Особливо посилювався селянський рух улітку й восени 1905 р. У жовтні революційний рух охопив усю Росію. 10 жовтня застрайкували харківські залізничники, робітники всіх заводів і фабрик, друкарень, конки, торговельні працівники, службовці, студенти й учні. Страйк охопив усе місто і став загальним, був підтриманий в інших містах. Страйки залізничників відбулися в Куп'янську, Люботині, селянські заворушення — у селах Старий Салтів, Писарівка. На середину листопада вони охоплюють Вовчанський, Лебединський, Сумський, Ізюмський повіти. Тут назріло збройне повстання.

12 грудня розпочалося *збройне повстання* в Харкові. На заводі Гельферіх—Саде та паровозобудівному заводі збиралися озброєні робітники й революційна молодь. Між ними та військовими частинами вибухнула стрілянина. Перевага була на боці краще озброєних військових.

Повстання відбулися в Куп'янську, Люботині, Лозовій. Але скрізь перемога була на боці армії, збройний виступ робітників

було придушено. Харків більш ніж на два роки було переведено на военний стан, страйки було заборонено.

Участь населення в революції 1917 р. Революційний вибух припав на 1917 р. У лютому в Росії припинив своє існування монархічний устрій в Росії. Було сформовано Тимчасовий уряд. Його опорою на місцях ставали громадянські комітети із числа членів міських дум, фабрикантів, заводчиків, земських помічників. Створювалися й паралельні органи влади, зокрема в Харкові — ради робітничих і солдатських депутатів.

На цей час у Харкові через багаторічну Першу світову війну, яка підірвала економіку, зросли ціни на ринках, продовольчі картки, що їх ввели для розподілу продуктів харчування, не було чим забезпечувати, палива залишилося обмаль. Усе це призвело до того, що застрайкували працівники всіх великих заводів.

У цій ситуації населення Харківщини дізналося про Лютневу революцію в Петрограді та рішуче виступило за негайну ліквідацію царської адміністрації. Такі виступи відбулися в Ізюмі, Балаклії, у селах Савинці Ізюмського і Таранівка Зміївського повітів. Перелом відбувся 3 березня, коли Харків охопила стихійна маніфестація. Тисячі людей вийшли на вулицю підтримати революцію, їм були незрозумілі цілі кривавої й тривалої війни.

У березні–квітні 1917 р. у Харкові та повітових центрах губернії створюються *Ради робітничих і селянських депутатів*. Водночас у всіх повітових містах і в деяких селах виникли Ради селянських депутатів, а на початку травня була створена губерньська Рада селянських депутатів. Робітники організували фабрично-заводські комітети, профспілки. Але поряд з Радами на Харківщині виникли органи Тимчасового уряду — громадські комітети, до складу яких входили поміщики, купці, колишні царські чиновники.

Це треба знати

У Харкові владу між собою поділили кілька політичних сил. По-перше, це Рада робітничих і солдатських депутатів. По-друге, виникли органи Тимчасового уряду, куди ввійшли представники соціалістичних партій: від більшовиків та есерів до українських соціал-демократів. По-третє, міська дума та громадський комітет, де були представлені промисловці, купці, видатні представники харківської інтелігенції. Між цими політичними силами розгорнулася рішуча боротьба за маси.

У цій ситуації більшовики проводили серед населення кипучу діяльність із втілення лозунгу «Вся влада радам!». Водночас вони намагалися активізувати робітничий і селянський рух.

Ще однією політичною силою на Харківщині була *Центральна Рада*, яка прагнула взяти владу у свої руки та утворити незалежну від Росії Українську державу. Центральна Рада спіралася на свої військові частини, зосереджені в Харкові, Куп'янську, Балаклії.

7 листопада (25 жовтня) 1917 р. в Петрограді перемогло більшовицьке збройне повстання. Тимчасовий уряд було заарештовано. Успіх петроградського повстання активізував і українських більшовиків. У багатьох населених пунктах Харківщини робітники та селяни заявляли про свою підтримку петроградських робітників. Однак у жовтні 1917 р. встановити на Харківщині радянську владу не вдалося.

Центральна Рада проголосила свою владу на всіх землях, заселених українцями, і протистояла будь-яким спробам підтримки Петроградського збройного повстання на місцях. Правляча Центральна Рада обіцяла землю селянам, мир народам, восьмигодинний робочий день робітникам.

10 листопада Харківська Рада робітничих і солдатських депутатів проголосила себе вищим органом влади в місті. Головою виконкому було обрано більшовика Артема (Ф. А. Сергєєва). Рада ухвалила більшовицьку резолюцію, у якій політика Центральної Ради характеризувалася як контрреволюційна і висувалася вимога про негайне скликання Всеукраїнського з'їзду Рад.

Харків — столиця радянської України. Більшовики Харкова розгорнули активну діяльність, спрямовану на остаточне утвердження влади Рад і ліквідацію органів, що протидіяли їм. Центральна Рада при цьому зосередила вірні їй війська в багатьох повітах Харківщини. Але в грудні до Харкова прибули збройні загони з Радянської Росії, у результаті ті, хто виступав на боці Центральної Ради, були змушені скласти зброю. Таким чином, більшовицька революція в Харкові здобула перемогу, Харків став опорним пунктом боротьби проти Центральної Ради.

Це треба знати

17 грудня 1917 р. в Києві відбувся з'їзд Рад. Однак більшість із двох тисяч його делегатів підтримала Центральну Раду. Тоді члени РСДРП(б) (124 осіб) на чолі з Володимиром Затонським переїхали до Харкова, об'єдналися з делегатами III з'їзду Рад Донецького та Криворізького басейнів і провели 24–25 грудня єдиний з'їзд Рад України. Це був малопредставницький з'їзд (близько 200 осіб), який не відображав волі всього народу. Але більшовицький з'їзд проголосив Україну Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів (офіційна назва Українська Народна Республіка), визнав

її федеративною частиною Російської Республіки. Протягом грудня 1917 р. — січня 1918 р. робітники та солдати за підтримки бойових робітничих дружин і військових частин із Росії в боротьбі із частинами Центральної Ради встановили на всій території Харківщини радянську владу.

Відповідно до умов Брестського миру в квітні 1918 р. австро-німецькі війська окупували всю територію Слобожанщини і сприяли приходу до влади гетьмана Павла Скоропадського.

Після падіння гетьманату в листопаді 1918 р. і утворення в Києві Директорії на чолі з С. Петлюрою обстановка знову почала швидко змінюватись. Наприкінці грудня 1918 р. війська Червоної Армії на чолі з А. Антоновим-Овсієнком зайняли Харків і інші населені пункти — Ізюм, Зміїв, Чугуїв тощо.

Улітку 1919 р. з півдня на Харківщину просувалася армія Денікіна, вона захопила міста Харків, Зміїв, Вовчанськ, Ізюм, інші населені пункти. У містах і селах почали відновлюватися царські порядки. Але в жовтні 1919 р. під Орлом і Воронежем Червона Армія розгромила основні сили денікінців, а в грудні на території Харківщині знову оновилася радянська влада.

Після 25 лютого 1919 р., коли між Україною і прилеглими до неї республіками було підписано «Договір про кордони», Харківська губернія ввійшла до складу Радянської України. Після Жовтневої революції і перемоги радянської влади політичним і адміністративним центром України стало місто Харків. Протягом 15 років (з 1919 до 1934 р.) він був столицею Радянської України.

У 1920–1930-х рр. було то утворення нових адміністративних одиниць, то їх скорочення. Так, у 1924 р. в Харківську губернію входило п'ять округів: Сумський, Харківський, Охтирський, Куп'янський, Ізюмський. Кожен округ поділявся на райони, яких усього налічувалося 74. З 1925 р., на підставі рішення

ІХ Всеукраїнського з'їзду Рад, було ліквідовано поділ на губернії та введено новий адміністративно-територіальний поділ: округ, район, сільрада. Територія сучасної Харківщини поділялася на Харківський, Сумський, Ізюмський, Куп'янський округи. Землі



Рис. 27.1. Монумент на честь встановлення радянської влади в Україні в 1917 р.

сучасних Красноградського та Кегичівського районів входили до Полтавського округу.

З 27 лютого 1932 р. відбувся перехід на триступеневу адміністративно-територіальну систему: центр — область — район. Тоді ж була утворена і *Харківська область*.

Удосконалення адміністративно-територіального устрою продовжувалося і в подальшому. З березня 1981 року були введені нові нормативні акти щодо *поділу України* — це область, район, місто, район у місті, селище міського типу, сільрада, село, селище. Ця система поділу існує і в наші часи.

На початку ХХ ст. Харківщина, як і вся Україна, була охоплена бурхливими політичними подіями. Ставлення до цих подій можуть бути різними, але в цей період саме Харківщина мала вирішальне значення в розвитку деяких процесів у цілому в державі. Саме тому в 1919 р. місто Харків стало і протягом 15 років залишалося столицею Української республіки. Це, звичайно, мало неабияке значення для подальшого розвитку міста та краю.

Перевіряємо свої знання

1. Визначте, у чиїх руках опинилася влада в східноукраїнських землях після повалення самодержавства.
2. Які верстви населення Харківщини підтримували Тимчасовий уряд?
3. Назвіть дату та місце проголошення встановлення радянської влади в Україні.
4. Поясніть, чим відрізняється страйк від повстання.

Набуваємо практичних навичок

Доповніть текст, підкреслюючи в дужках необхідне за змістом:

«Ідею політичної самостійності України вперше на східнослов'янських землях було проголошено в програмі (РУП, УСДРП, ТУП), яку уклав (Д. Антонович, М. Міхновський, В. Винниченко). Програма вийшла окремою брошурою в (1890, 1899, 1900) р. під назвою («Самостійна Україна», «Чого хочуть українці?», «Історія України-Руси»). Основним гаслом програми було («Україна для українців і росіян!», «Україна для українців та євреїв!», «Україна для українців!»).

Творчі завдання

1. У якому документі вперше було проголошено: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат аж по Кавказ!» Прокоментуйте цей вислів.
2. Роздивіться рисунок 27.1. Дізнайтесь історію створення пам'ятника. Опишіть пам'ятник.

§ 28. Економічний розвиток Харківщини в першій половині ХХ ст.

Опрацювавши матеріал цього параграфа, ви зможете:

- визначити хронологічну послідовність виникнення нових підприємств;
- пояснити поняття «індустріалізація», застосувати його до пояснення завдань і перебігу індустріалізації та розбудови Харківщини в роки перших п'ятирічок;
- зрозуміти соціально-економічні перетворення, що здійснювалися в нашому краї в 1920–1930-ті роки, та протиріччя цих перетворень.

Пригадайте

Як розвивались революційні події на Харківщині? За яких умов Харків став столицею України?

Які галузі господарства найкраще були розвинені на Харківщині? Що ви знаєте про індустріалізацію, яку проводив імперський уряд?

Яким був національний склад населення Харківщини?

Економічне становище країни після Першої світової війни. Перша світова війна негативно вплинула на економіку України. Назріла криза промислового виробництва, у 1918 р. його обсяг скоротився на 30–50 %.

З січня 1919 р. більшовицька влада остаточно затвердилася в Харкові. Соціально-економічною політикою більшовиків був «воєнний комунізм» — внутрішня політика Радянської держави в умовах Громадянської війни:

- було заборонено діяльність банків, проведено конфіскацію золота, цінностей;
- одержавлення промисловості здійснювала Вища Рада Народного Господарства Росії, сформовані в Україні філії не мали ніякої самостійності;
- було запроваджено продрозверстку (продовольчу розверстку), а для того, щоб вилучити запаси збіжжя в населення, було створено спеціальні продовольчі загони, які формували з комуністів.

У 1921 р. на X з'їзді РСДРП(б) змінила політику «воєнного комунізму» на нову економічну політику (неп). У 1922–1924 рр. було введено нову грошову одиницю — червонець, який дорівнював 10 золотим карбованцям. Червонець став конвертованим і сприяв оздоровленню економіки в цілому. Було впроваджено єдину систему податків, створювалися ощадні каси та ощадний банк.

Це треба знати

Нел — нова економічна політика — була впроваджена радянським урядом для ліквідації наслідків Громадянської війни та інтервенції, для створення економічної бази Радянської держави.

Конвертування валют — обмін валюти даної країни на іноземну валюту.

У 1927 р. на Харківщині обробляли землі більше, ніж у 1913 р. на 10 %, а виробництво зерна вже в 1925 р. досягло довоєнного рівня. Сформувалася єдина система кооперації: споживчої, сільськогосподарської, кредитної, виробничої.

Підсумки непу: відновлено зруйноване за роки війни господарство, зросло промислове та сільськогосподарське виробництво, поживалась торгівля, було знято соціальну напругу.

Водночас зовнішня торгівля стала виключно державною монополією, усі великі підприємства залишились у державній власності.

У 1920-х рр. відбулася партійна дискусія з питання про те, якими шляхами йти, щоб досягти рівня світового економічного розвитку. Переміг Й. В. Сталін і його соратники — прихильники авторитарних форм управління. Було обрано стратегію прискореного розвитку важкої промисловості, основними етапами якої були п'ятирічки.

Економічні перетворення в 1920–1930-ті рр. У 1920-ті рр. СРСР відставав у промисловому розвитку від країн Заходу. Наприкінці 1920-х — початку 1930-х рр. молода Радянська держава взяла курс на індустріалізацію, колективізацію та посилення своєї обороноздатності. Назріла необхідність створення потужної важкої промисловості й техніко-технологічної перебудови всього народного господарства. Голова уряду — Ради народних комісарів О. І. Риков виступив за збалансований розвиток сільського господарства та промисловості. Більшість радянського керівництва підтримала пропозиції Рикова, але вже з 1928 р. Сталін розпочав політику надзвичайних заходів щодо селянства та прискорених темпів індустріалізації.

У грудні 1927 р. XV з'їзд ВКП(б) проголосив курс на **прискорення індустріалізації**. За затвердженням 1929 р. першим п'ятирічним планом обсяг промислового виробництва протягом трьох років мав зрости на 37,7 %. Перехід до індустріалізації відбувався водночас із запровадженням нового господарського механізму, цілком протилежного ринковій економіці, що полягав в **адміністративно-командних методах керівництва та**

директивному плануванні. Планувалося зростання обсягу виробництва у важкій промисловості на 330 %.

Це треба знати

Індустріалізація — процес створення важкої промисловості та перехід від аграрного до індустріального суспільства.

Мета індустріалізації:

- ліквідація економічного відставання;
- досягнення економічної незалежності;
- розвиток нових галузей промисловості;
- створення військово-промислового комплексу.

Україна мала для здійснення індустріалізації необхідну інфраструктуру та кваліфіковані кадри, тому отримала 1/5 усіх капіталовкладень країни. Із 1500 підприємств, які всього планували побудувати, в Україні передбачалось звести 400.

У 1929 р. на пленумі ЦК ВКП(б) було прийнято рішення «будь-якою ціною прискорити розвиток машинобудування та інших галузей важкої промисловості». У 1920–1928 рр. обсяг валової продукції української промисловості збільшився на 20 % — давалися взнаки здобутки непу.

Напередодні Великої Вітчизняної війни тільки в місті Харкові діяло 1200 підприємств, на яких працювало 30 тис. інженерно-технічних працівників і службовців та десятки тисяч робітників.

Мовою документів

Із резолюції XIII з'їзду КП(б)У про підсумки виконання другого п'ятирічного плану в Україні (1937 р.): «Продукція соціалістичної індустрії України зросла більш як удвоє. Швидко розвивалися промислові центри України — як старі, так і нові. Почало діяти багато нових величезних підприємств (... Харківський турбогенераторний...). Проведена велика реконструктивна робота в промисловості: успішно ліквідується відставання чорної металургії...

Збільшено майже вдвоє виробництво предметів широкого вжитку для задоволення швидко зростаючих потреб трудящих».

Розвиток промисловості на Харківщині. Здобутком індустріалізації в СРСР було введення в дію до 1932 р. низки електростанцій. Зокрема, Харківська електростанція (Есхар), яка повинна була забезпечувати електроенергією промисловість міста (проектна потужність 91 тис. кВт), дала перший струм у березні 1930 р.

Цього ж року було закінчено спорудження Харківського аеропорту, одного з перших в Україні.



Рис. 28.1. Есхар і гребля електростанції

У 1935 р. закінчено будівництво гіганта машинобудування — Харківського верстатобудівного заводу. Перед війною він давав продукції більше, ніж уся верстатобудівна промисловість Росії в 1913 р.

У роки перших п'ятирічок у Харкові збудували також «Електроверстат», завод різальних інструментів, електротехнічний завод, велосипедний, лекально-інструментальний тощо. Докорінно змінилися після реконструкції харківські заводи «Світло шахтаря», паровозобудівний, електромеханічний тощо, які стали велетнями машинобудування.

Це цікаво

Так, у 1916 р. устаткування Харківського електромеханічного заводу (ХЕМЗ) складалося з 950 верстатів, завод випускав мотори невеликих потужностей. У 1935 р. обладнання заводу складалося з 1600 верстатів. Поряд з моторами різних потужностей він виробляв генератори, електротехнічну апаратуру для автоматизації доменного виробництва тощо.

Реконструйовано та перетворено в гіганти такі заводи, як Харківський електротурбогенераторний завод (ХЕТЗ), завод ім. Комінтерну, «Серп і молот» тощо. Побудовано велику кількість підприємств легкої і харчової промисловості. Випускалась різноманітна продукція. Так, завдяки праці колективу заводу «Електроверстат» стала виготовлятися електроапаратура, яку до 1937 р. завозили з-за кордону. Уже за два роки підприємство зайняло одне з провідних місць у машинобудівній промисловості України. У 1938 р. завод розробив і освоїв понад 126 електроапаратів, зокрема магнітну плиту з постійним струмом, важільний перемикач тощо.

Потреба різних галузей економіки, зокрема сільського господарства, у машинах задовольнялася, головним чином, за рахунок імпорту. Тому взимку 1929 р. Вища Рада Народного



Рис. 28.2. Цех Харківського верстатобудівного заводу



Рис. 28.3. Тракторний завод ім. Серго Орджонікідзе

Господарства СРСР прийняла рішення про *будівництво тракторного заводу* в Харкові.

У січні 1930 р. на будівельному майданчику за 15 км на схід від Харкова розпочалися підготовчі роботи. Територія будівництва загалом займала площу майже 600 га. З них на власне заводську територію припадало близько 150 га. Виходячи з досвіду проектування і побудови Сталінградського тракторного заводу, де виявилось можливим обійтися без іноземної технічної допомоги, проектування та спорудження Харківського тракторного заводу здійснювали власними силами — як фінансовими, так і технічними.

Перші креслення об'єктів майбутнього гіганту було зроблено на початку травня, і тоді ж приступили до будівельних робіт. А взагалі Харківський тракторний завод було збудовано, включаючи монтаж обладнання, за п'ятнадцять місяців. **1 жовтня 1931 р.** о 13 годині 5 хвилин під урочисті звуки гімну та вітальні вигуки з механоскладального цеху виїхав яскраво-червоний трактор. За кермом сиділа одна з кращих ударниць Тракторобуду Маруся Бугайова. Через 10 хвилин з конвеєру зійшов другий трактор. Харківський тракторний розпочав роботу.



Рис. 28.4. Продукція ХТЗ



Рис. 28.5. Перші побутові холодильники

Конструкторський відділ на чолі з Мархасьовим та Воронковим відпрацював конструкторську документацію трактора СХТЗ 15/30 і приступив до робіт над створенням трактора типу «Катерпіллар» потужністю 40–50 кінських сил. Конструктор П. І. Андрусенко працював над створенням дизельних двигунів як для тракторів СХТЗ 15/30, так і для майбутнього гусеничного трактора. Понад 100 підприємств виготовляли для нього устаткування. У травні 1932 р. ХТЗ випускав 100 тракторів на добу.

Реконструкція заводу, розпочата в 1936 р., забезпечила перехід підприємства на випуск досконаліших, потужніших гусеничних тракторів. На кінець 1938 р. щодня із заводського конвеєра сходило по 40–50 тракторів, а на полях уже працювало понад 10 тис. таких машин. Тоді ж уряд прийняв рішення про випуск на ХТЗ газогенераторних гусеничних тракторів: у 1938 р. — 300, 1939-му — 8000, а в 1940-му — 10 000 екземплярів. Також розпочався випуск електричних холодильників домашнього типу.

Це цікаво

Обсяг продукції промисловості Харкова за 1937 р. збільшився проти 1913 р. в 34,7 раза, проти 1928 р. — у 10,5, проти 1932 р. — утричі. Засоби виробництва становили 56 %, а товари народного споживання — 44 % від загального обсягу виробництва Харківщини.

У харчовій промисловості виникли нові галузі — маргарина, маслоробна, комбікормова, хлібопекарська. Так, у 1932 р. було відкрито Харківський жировий комбінат — одне із старіших

підприємств масло-жирової промисловості України. У Харкові стала до ладу велика *взуттєва фабрика* з конвеєрним виробництвом. Однак розгортання легкої і харчової промисловості відбувалося значно повільніше, ніж важкої індустрії внаслідок менших капіталовкладень і відставання в розвитку сировинної бази.

Спорудження нових і реконструкція існуючих підприємств докорінно змінили структуру промисловості міста. Металобробна та машинобудівна промисловість Харкова розвивалися в 3–5 разів швидше, ніж усі інші галузі. Вочевидь було відставання виробництва товарів групи «Б» (товари споживання).

За *результатами індустріалізації* Україна вийшла на рівень економічно розвинутих країн світу, і частка Харкова в цих здобутках була велика. Випуск промислової продукції в 1932 р. виріс у 18,5 рази порівняно з 1913 р., робітники становили 52 % населення Харкова. Питома вага промисловості Харкова в промисловості України складала 12,9 %, а в машинобудуванні — більше 30 %. Однак у цілому форсована індустріалізація не привела до підвищення життєвого рівня населення, бо економічна могутність була спрямована не на задоволення насущних потреб людей, а на зміцнення тоталітарного режиму.

Історія *цивільної авіації* України бере свій початок у Харкові. Саме тут 26 березня 1923 р. було засновано акціонерне товариство «Укрповітрошлях». 25 травня 1924 р. були відкриті перші регулярні пасажирські лінії: Харків — Полтава — Київ і Харків — Кіровоград — Одеса. Ґрунтова злітно-посадочна смуга перебувала в той час на північній окраїні міста, у Сокольниках — там, де зараз розташовується авіазавод. У 1928 р. з Харкова почали виконуватися перші міжнародні рейси за маршрутом Харків — Тегеран.

Урбанізація та протиріччя соціально-економічного розвитку. Після 1917 р. *чисельність жителів* Харкова постійно зростала. За переписом 1926 р., місто налічувало 417 000 осіб (третє місце після Києва та Одеси) й українці становили в ньому відносно більшість (38,3 %), росіян тоді було 38 %, євреїв 19,5 % (відповідно на 1897 р.: 29,2, 60,0 та 6,1 %). Тенденція до зростання кількості жителів помітна і в 1930-ті рр., головним чином через приплив населення із сіл: 1939 р. у Харкові проживало 833 тис. осіб.

Чисельність міських мешканців Харківщини (темпи її зростання майже в чотири рази перевищували темпи росту всього населення) між 1926 і 1930 рр. подвоїлася. На початку цього періоду в містах проживав лише один із кожних п'яти жителів, а перед початком Другої світової війни — один із трьох.

Величезний приплив нових мешканців створював у містах надзвичайно важкі умови існування й особливо загострив дефіцит житла. Новоприбулих, що нерідко лишали свої родини в селі, розміщували в переповнених гуртожитках, де вони жили роками. А ті, що привозили із собою сім'ю, часто селилися в передмісті. Продукти харчування розподілялися за картковою системою. Але для багатьох робітників, яким би тяжким не здавалося нове становище, воно було кращим, ніж життя на селі.

Практичне втілення *урбанізаційна політика* знайшла в будівництві підприємств і «соцміст» (соціалістичних містечок) поблизу них. Так називали житлові масиви, побудовані за єдиним планом. Оскільки Харків був столицею радянської України і тут потрібно було створити відповідну соціальну опору, то саме в нашому місті йшло будівництво нових підприємств та «соцміст». Поповнення робітників давала міграція селян Харківщини. Інші ж міста області в промисловому відношенні розвивалися повільно, головним чином за рахунок місцевої промисловості та промисловості з перероблення сільськогосподарської продукції. Першим «соцмістом» стало селище Харківського тракторного заводу. Тут було побудовано збільшені житлові квартали з відповідною системою культурно-побутового обслуговування населення. У межах «Нового Харкова», як називали «соцмісто», крім ХТЗ, працювало ще 14 промислових підприємств. Для розселення необхідної кількості робітників передбачалося створити 36 житлових комбінатів, у кожному з яких мали проживати 2730 осіб.

Було запроєктовано створення парку культури та відпочинку, лікарні, санаторію, будинку відпочинку тощо. У центрі «соцміста» розмістилися будинки райради, театру, пошти, телеграфу тощо. Дорослі тут мали працювати на основному та обслуговуючих виробництвах, діти — навчатися й виховуватися, щоб згодом замінити своїх батьків на робочих місцях. З будівництвом нових підприємств з'являлися й нові «соцміста» в межах Харкова.

У роки перших п'ятирічок було заново побудовано *міське господарство*. Старий Харків завжди відчував брак води. Будівництво *нової водопровідної системи*, що простягнулася на 300 км, нові джерела водопостачання (з Кочетокського водосховища) майже повністю забезпечили населення Харкова і промисловість водою. Протягом кількох кілометрів берега харківських річок одягнули в сірий граніт. Промисловість і житлові квартали отримали газ. У 1931 р. з'явився новий вид комунального обслуговування — *теплофікація* (теплопостачання стало централізованим). Велику увагу влада приділяла *міському*

транспорту. Широкий розвиток отримало трамвайне сполучення, трамвай сполучив десятками маршрутів усі основні райони міста. У 1940 р. довжина трамвайної колії складала 132 км. З 1939 р. в місті почала діяти перша тролейбусна лінія.

Отже, у 1920–1930-ті рр. склалися нові підходи до урбанізації, яка здійснювалася швидкими темпами в роки індустріалізації.

Це цікаво

Артур Кестлер, англійський письменник і філософ, журналіст, член комуністичної партії, відвідав Харків у 1932 р. Письменник малює воістину фантазмагоричну картину великого міста. Усюди — хаос, запустіння, невлаштований побут. Знайти в столиці потрібну адресу неможливо — усі вулиці перейменовано (покінчимо з ненависним дореволюційним минулим!), але городяни називають їх по-старому. У зношений трамвайний вагон набивається втричі більше пасажирів проти норми; багато людей висять зовні, «чіпляючись, наче акробати, за ручки, вікна, ґрати, буфери й дах». Цілі зграї безпритульної молоді безкарно орудують на вокзалах, ринках, у громадському транспорті (перша ж поїздка в харківському трамваї коштувала Кестлеру гаманця, авторучки й цигарок).

«...З першого ж дня мене насторожила відсутність споживчих товарів: ні взуття, ні одягу, ні паперу для письма, ні копійки, ні гребінців, ні шпильок, ні сковорідок, ні каструль — нічого... Звістка про те, що в той чи інший магазин щось завезли, поширювалася миттєво, і люди кидалися купувати все підряд: зубні щітки, мило, сигарети, гніти або сковорідки. Побачивши чергу, перехожі відразу приєднувалися до неї. "Хвіст" завертав за ріг, і ті, що стояли в кінці, поняття не мали, "що дають"».

Для того щоб піднести активність трудящих у виконанні п'ятирічних планів (за умови мінімального матеріального заохочення, гострого дефіциту товарів народного споживання, послуг), більшовики організували в широкому масштабі *соціалістичне змагання*, що ґрунтувалося на ентузіазмі народу.

Загальне керівництво соціалістичним змаганням здійснювала комуністична партія, а безпосередніми його організаторами були профспілки. З'явилися звання ударників і Героїв Соціалістичної Праці. За виконання п'ятирічних планів змагалися заводи, міста, райони і навіть республіки. У роки перших п'ятирічок такі методи організації праці мали певні успіхи.

Це треба знати

Ударник (походить від словосполучення «ударна праця») — робітник, який працював з підвищеною продуктивністю праці.

Стахановець — працівник, який працював з показниками, що значно перевищували виробничі норми.

Стаханівський рух — це рух робітників у СРСР за підвищення продуктивності праці та краще використання техніки. Виник 1935 р. у вугільній промисловості Донбасу, а потім поширився в інших галузях промисловості, на транспорті, у сільському господарстві. Названий на ім'я його засновника — забійника шахти «Центральне-Ірміно» в Донбасі О. Г. Стаханова, який першим встановив виробничий рекорд, наробивши за зміну 102 т вугілля за норми 7 т.

Для досягнення високої продуктивності праці використовували й інші методи, залежно від специфіки галузі: *удосконалення поділу праці* (машинобудування), *поліпшення організації робочих місць* (легка промисловість, машинобудування), *інтенсифікацію роботи машин і агрегатів* (машинобудування, залізничний транспорт, текстильна промисловість), *інтенсифікацію технологічних процесів* тощо.

Це викликало необхідність істотного покращення освіти і, перш за все, технічної грамотності кадрів, масового оволодіння новою технікою, різноманітними професіями, технологічними процесами.

Перевіряємо свої знання

1. Охарактеризуйте новий господарський механізм періоду індустріалізації. Чим він відрізнявся від непу?
2. Які економічні завдання планувалося вирішити в роки перших п'ятирічок і якими методами?
3. Яку роль у виконанні завдань першої та другої п'ятирічок відводили соціалістичному змаганням?

Набуваємо практичних навичок

1. Дайте узагальнюючу характеристику економіки Харківщини за галузями напередодні Другої світової війни.
2. Нанесіть на карту області підприємства, побудовані в 1930-ті рр.

Творче завдання

Які промислові підприємства, побудовані в 1930-ті рр., існують у вашому населеному пункті? Що ви знаєте про їх заснування?

§ 29. Здійснення колективізації на Харківщині

Опрацювавши матеріал цього параграфу, ви зможете:

- назвати імена політичних діячів Харківщини;
- пояснити зміст поняття «колективізація»;
- визначити хронологічну послідовність головних подій колективізації, особливості розвитку сільського господарства в цей період.

Пригадайте

Яке місце в економіці України посідало сільське господарство?
Коли було завершено повоєнну відбудову сільського господарства?
З яких джерел надходили кошти, потрібні для індустріалізації?

Проголошення курсу на колективізацію. Ще в 1917–1920 рр. виникли перші радгоспи й колгоспи. Це було наслідком об'єднання селянських господарств за активного сприяння держави. Залежно від ступеню усупільнення колективні господарства поділяли на декілька типів: ТОВи (товариства з обробки землі), артілі, комуни. Після згортання непу колгоспи були вкрай необхідні тоталітарному режимові, бо вони давали можливість досить легко поповнювати державний бюджет.

Це треба знати

Колективізація — перебудова сільського господарства внаслідок повсюдного створення колективних господарств наприкінці 1920-х — початку 1930-х рр., яка супроводжувалась ліквідацією одноосібних господарств і базувалась на застосуванні протиправних методів.

Колгосп — велике колективне господарство, кооперативна організація селян, об'єднаних для ведення господарства на базі громадських засобів виробництва й колективної праці. Господарство велося на землі, яка належала державі та була закріплена за колгоспами в безстрокове та безкоштовне користування.

На початку 1928 р. вибухнула криза хлібозаготівлі, і керівник держави Й. В. Сталін висунув гасло суцільної колективізації. За першим п'ятирічним планом у СРСР намічалось об'єднати в колгоспи 18–20 % селян, а в Україні — 30 %. Гасло суцільної колективізації було офіційно проголошено в листопаді 1929 р. на пленумі ЦК ВКП(б).

Основними методами колективізації були: примусове усупільнення землі, засобів виробництва, худоби, позбавлення селян права розпоряджатись вирощеною продукцією через обов'язкові постачання державі за значно нижчими від ринкових цінами, «розкуркулення».

Це треба знати

Розкуркулення — вилучення зі сфери сільськогосподарського виробництва, позбавлення громадських прав і виселення до Сибіру тих селян, які чинили опір насильницькій колективізації.

У 1929 р., після виходу у світ статті Сталіна «Рік великого перелому», почалася масова примусова колективізація. У 1930 р. було опубліковано Постанову ЦК ВКП(б) «Про темпи колективізації та про заходи допомоги держави колгоспному будівництву». Україна належала до регіонів, де колективізацію планували завершити восени 1931 р. або по весні 1932 р.

Щоб уможливити колективізацію, було вирішено знищити найзаможніший прошарок селянства, до складу якого входили ті селяни, котрі не бажали усупільнення. «Боротьба з куркульством» була спланована досить ретельно. За роки колективізації в Україні експропріювали до 200 тис. селянських господарств.

Головними показниками ефективності колгоспної системи для влади була хлібозаготівля. Держава постійно збільшувала плани постачання зерна, забираючи у селян від 60 до 70 % зібраного врожаю.

«Соціалістичне змагання» за ударне проведення суцільної колективізації почалося. Але селяни не поспішали йти в колгоспи, причому це були не тільки заможні господарі, а й більшість середняків. Тому держава активно використовувала різні форми «заохочення»: спочатку — відмова в продажі товарів першої необхідності селянам-одноосібникам, потім обшуки та стрілянина на селянських подвір'ях, пізніше — ліквідація «куркульства як класу». Як результат, на початку 1930 р. Вовчанський, Лозів-



Рис. 29.1. Вїзд червоної валки з хлібом (колгосп «Хвиля пролетарської революції», Харківська область, 1932 р.)



Рис. 29.2. Ударна бригада Балаклійської комуні направляєтся на хлібоприймальний пункт (1932 р.)



Рис. 29.3. Обоз із зерном (с. Коломак Валківського району Харківської області, 1930 р.)



Рис. 29.4. Буксирна бригада Харкова для допомоги Валківському району по хлібозаготівлі, 1933 р.



Рис. 29.5. Організація хлібних червоних валок на Валківщині, 1933 р.

ський, Староверівський та Олексіївський райони стали вже районами суцільної колективізації. До лютого 1930 р. суцільна колективізація була завершена у 14 районах Харківського округу.

Розкуркулення на Харківщині. У період «наступу на куркуля» (знищення заможних селян) після XV з'їзду ВКП(б) у грудні 1927 р. ретельно готувався ґрунт для наступного етапу ліквідації його «як класу». Застосовували всілякі заходи: *надзвичайні* (вилучення залишків хліба), *економічні* (податковий тиск), *юридичні* (позбавлення прав), *адміністративні* (примусове виселення), а також *кримінальні* — за ст. 127 Кримінального кодексу УРСР селян судили за приховування власних запасів зерна і відмову продавати їх на ринку.

З початком суцільної колективізації процеси розкуркулення значно посилились.

Хвиля свавілля швидко охоплювала навіть здорові сили суспільства. Нерідко захист і відновлення прав селянина розцінювали як пособництво куркульству, дедалі все важче було доводити до справедливого вирішення сфабриковані справи.

Мовою документів

Документ 1. Із звіту Ізюмського окрвиконкому ВУЦВКу про політику щодо заможного селянства після XV з'їзду ВКП(б) 11 січня 1929 р.

1. Під час хлібозаготівельної кампанії на початку року (січень—лютий) для одержання більш реальних результатів використовувалися такі заходи:
 - а) матеріальна зацікавленість усієї селянської маси шляхом відпуску товарів, насамперед здавальникам хліба;
 - б) обхід по дворах селян членами правління та кооперативним активом із закликом здавати лишки хліба на зсипні пункти;
 - в) розширення системи путівок;
 - г) проведення періодичних зборів кооперативного активу, членів

- пайовиків, с/г і споживчої системи кооперацій, з питаннями про хлібозаготівлі тощо;
- д) занесення на чорну дошку злісних утримувачів хліба.

За голову Ізюмського

окружного виконавчого комітету

Кузьменко

Визначення кількості ліквідованих під час суцільної колективізації селянських господарств на Харківщині потребує спеціального дослідження. У січні 1934 р. на XII з'їзді КП(б)У П. П. Постишев (другий секретар ЦК КП(б) України) звітував: ліквідували близько 200 тис. господарств, оголошених куркульськими. Так, тільки в Боровій до списків куркульських було занесено 142 господарства, насправді ж таких господарств було не більше двох десятків.

Мета розкуркулення — вибити із селянина почуття хазяїна-хлібороба та перетворити його на політично безправного й економічно залежного від тоталітарної системи виробника сільсько-господарської продукції в одержавлених колгоспах.

Голодомор 1932–1933 рр. З 2006 р. в Україні 24 листопада офіційно відзначається День пам'яті жертв Голодомору. Ця дата обрана випадково, але вона покликана нагадувати нашим сучасникам про жителів України, які померли в муках за період 1932–1933 рр.

Проте навряд чи коли-небудь історики зможуть назвати точну кількість людей, чий життя забрав штучно створений у 1932–1933 рр. голод. Замовчувана трагедія десятиріччями мучила совість тих, хто вижив, і лише через півстоліття про Голодомор змогли говорити, писати, дискутувати відкрито, створювати меморіали (рис. 29.6).

За два роки до Голодомору в Україні знищили всіх потенційних лідерів, тих, хто міг очолити похід проти радянської влади або просто протестувати. Більшість населення України вороже ставилась до комуністичної влади. З точки зору партії, такий стан речей приховував небезпеку для режиму на майбутнє. Тому восени 1931 р., після проведеної чистки кадрів було наказано забирати в українських селян весь урожай зерна. Державний план хлібозаготівель був непосильний.

Пік цього страшного лиха перепавав на весну–літо 1932 р. Але ще під час виконання плану хлібозаготівель 1931 р. виник голод у деяких регіонах України. Літо цього року на деякий час його відвернуло, але навесні 1932 р. голод став реальністю.

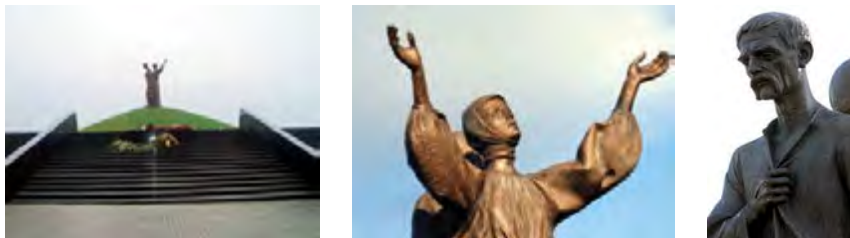


Рис. 29.6. Меморіальний ансамбль на увічнення пам'яті жертв Голодомору в Харкові

Від голоду гинуло саме сільське населення. У містах, хоча й продукти харчування одержували по картках, з голоду не вмирили. Селяни приходили в Харків, там знаходили смерть прямо на тротуарах. Місто оточили війська ГПУ.

Мовою документів

Документ 2. Кореспондент російськомовного журналу «Социалистический вестник» в Парижі, початок літа 1932 р.: «Можна бачити страшні постаті жінок з позначеними голодом дітьми на руках. Багато селян, яких притягають слухи про свобідний ринок, йдуть до міст, сподіваючись щось купити або вижебрати. Навіть у Харкові зустрічається велике число селян, які жебрають хліба. Але міліція їх виганяє поза місто».

«...Загальну ситуацію з харчування в Україні неможливо описати. Там голод є правдивим, з усім тим, що він приносить: кора з дерев, трава стали поживою замість хліба».

Вовчанський район Харківської області: «Десятки людей умирали кожного дня. Тіла мертвих лежали в домах по кілька днів, бо не було досить сильних людей, які могли б їх поховати. Викопати могилу було не легко, тому викопували великі спільні ями. Тіла накидали на віз немов те дерево, привозили їх на край ями і скидали як-небудь, — це виглядало жахливо. Ті, що нині ховали, були завтра трупами, які треба було ховати...»



Рис. 29.7. Голодні діти



Рис. 29.8. Черги до магазину мережі «Торгзін» за хлібом (Харків, 1933 р.)

Пархомівка Харківської області: «Віз, що збирав тіла, затримався перед хатою селянина Ковалю. Він був живий, але збирачі трупів зачали його тягнути до воза. Коваль був слабкий від голоду і з трудом просився: "Не тягніть мене, дайте мені їсти, — я ще живий!" Але збирачі тіл відповіли: "Ми дуже зайняті. Не можемо прийти ще раз тебе забирати, а ти, напевно, помреш!". Так селянина Ковалю, ще живого, кинули до спільної ями. Та вночі він виліз з-під трупів з ями, поповз із цвинтаря до першої хати, там хтось з його рідні приніс йому гарячого звірячого м'яса, і він поволі почав приходити до себе» (Соціалістический вестник. — 1932. — № 11. — С. 23, 73, 74). У 1941 р. він ще жив. Приятелі назвали його Пилип Коваль Безсмертний. Випадки, що дуже ослаблених живих людей закопували, були дуже часті.

На Харківщині (як і на Україні) не було засухи й недороду: хліб був на території тих районів, де голод косив людей. Хлібні гори були на складах «Заготзерна», працювали на всю потужність спиртові заводи, хліб вивозився за кордон.

Голод тісно пов'язаний з індустріалізацією. Мета досягти якнайшвидше технічного переоснащення потребувала продажу зерна на експорт. Слабка колгоспна система плани виконати не могла, одноосібники відмовлялися віддавати зерно за низькими цінами державі, а міжнародні контракти не чекали. Зерно почали відбирати силою, установлювати нереальні плани хлібозаготівлі. Експорт зерна постійно збільшувався.

Ще одним з надзвичайних методів стало занесення на чорну дошку тих колгоспів, які особливо відставали у виконанні плану. Це означало практично їх економічну блокаду: припинення поставок будь-яких товарів у село, позбавлення права на виїзд, крім того, на господарство накладали грошові штрафи, забирали худобу. На чорну дошку потрапили шість харківських сіл, де вже існував колгоспний лад, — Лютеньки, Кам'яні Потоки тощо.



Рис. 29.9. Жертви голоду на вулицях Харкова (1933 р.)

Ще більше ситуація на селі загострилась із наближенням посівної кампанії, адже всі посівні фонди було вивезено задля виконання планів.

Мовою документів

Документ 3. Із статті в газеті «Харківська правда»:

«Віізна сесія Харківського обласного суду розглянула цими днями справу колишніх керівних працівників Кобеляцького району, що зрадили партію й робітничий клас, злигались з куркулем і зривали виконання хлібозаготівельного плану.

Колишнього секретаря райпарткому Ляшенка засуджено до 10 років ув'язнення і колишнього голову райвиконкому Бему — до 8 років... Присутні на суді колгоспники зустріли вирок з великим задоволенням» (*Харківська правда*. — 1933. — 20 квітня).

Світова громадськість намагалась допомогти селянам України. У липні 1933 р. у Львові (у Польщі) було створено Український центральний комітет допомоги голодуючим. Українці Канади організували збір коштів. Проте радянський уряд називав усякі розмови про голод буржуазною пропагандою. До поїздки прем'єр-міністра Франції Едуарда Ерріо по Україні готувалися так: у Харкові за день до його візиту населення призвали розпочати роботу о 2 години ночі. Потрібно було прибрати вулиці. Бездомні діти, голодні люди зникли. Вітрини магазинів наповнювали продуктами, але міліція відганяла і навіть арештовувала харків'ян, якщо вони підходили занадто близько до цих вітрин. Декілька сіл було спеціально підготовлено для відвідування іноземцями. Це були «зразкові колгоспи», наприклад «Красная звезда» в Харківському районі. А тим часом на Харківщині в селах вимирало від 25 до 75 % людей.

Мовою документів

Документ 4. Зі споминів Артура Кестлера, британського письменника й журналіста, комуніста, який відвідав Харків 1932 р.

«Щоранку в харківських газетах я читав звіти про виконання й перевиконання плану, про змагання між сповненими ентузіазму ударними бригадами, про героїв праці, представлених до ордена Червоного Прапора, про велетенські заводи тощо. Я бачив фотографії усміхненої молоді, що несе прапори, або екзотичних літніх узбеків, котрі з мудрою посмішкою схилилися над букварем, — і ні слова про голод, про тиф, про село, що гине. Та що там, харківські газети не згадували навіть про відсутність електрики в самому Харкові. Ми жили немов у сні: газети писали про якусь іншу країну, створювали іншу реальність, абсолютно недотичну з нашим повсякденним життям. У результаті москвичі поняття не мали про те, що відбувалося в Харкові. Ве-

личезну країну вкривала щільна ковдра мовчання, і ніхто за межами вузького кола посвячених не міг скласти повну картину з розрізнених шматочків мозаїки...»

«Хоча я і зберіг віру в комунізм, життя в Росії справило на мене гнітюче враження. Тільки тепер, чекаючи від'їзду, я насмілюся самому собі зізнатися в цьому. Тьмяні вулиці, безнадійні злидні, похмура офіціозність промов і друкованого слова, дух виправної установи, що проникає всюди... Заклики, гасла, стереотипи, повне нівелювання геть усього, і над усіма — всюдисущий портрет Старшого Брата, що стежить за нами нерухомим поглядом. Порожнеча й холод індустріалізованого печерного століття...»

Документи «Чорної книги України», архівні дані демонструють трагедію Голодомору на Харківщині. Написано Національну книгу пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 рр.

Наслідками колективізації, розкуркулення, голодомору були структурні зміни на селі. Наприкінці 1933 р. в Харківську, Донецьку та Дніпропетровську області в спустілі села було переселено, в основному з Росії, 21,9 тис. господарств — близько 117,1 тис. осіб.

Перевіряємо свої знання

1. Що таке колективізація сільського господарства?
2. Поясніть, чому кооперування й колективізація, як їх здійснювали в Україні, суперечили одне одному.
3. Що спричинило Голодомор 1932–1933 рр. в Україні?
4. Розгляньте ілюстрації параграфа та охарактеризуйте державну політику в селі, що призвела до Голодомору.
5. Як пов'язані голодомор з колективізацією сільського господарства та індустріалізацією промисловості?
6. Охарактеризуйте наслідки голодомору. Якими були масштаби демографічних утрат під час Голодомору?

Набуваємо практичних навичок

Прочитайте документ 4 і дайте відповідь на запитання:

Чому Артур Кестлер охарактеризував становище на Харківщині як порожнечу і холод індустріалізованого печерного століття?

Творчі завдання

1. Що вам відомо про Голодомор 1932–1933 рр. із розповідей дорослих? Дослідіть історію своїх земляків чи родичів у цей період.
2. Проведіть дослідження на тему: «Як вплинули події 30-х рр. ХХ ст. на долю моєї родини».

§ 30. Культура Харківщини першої половини ХХ ст.

Опрацювавши матеріал цього параграфу, ви зможете:

- схарактеризувати духовний розвиток нашого краю в першій половині ХХ ст.;
- назвати імена діячів культури, митців, які працювали на Харківщині; найвизначніші твори літератури, архітектури, образотворчого мистецтва, створені ними;
- описати найвизначніші творіння митців — наших земляків.

Пригадайте

Які соціально-політичні події першої половини ХХ ст. впливали на розвиток культури на Слобожанщині?

Які особливості розвитку культури в зазначений період?

Це треба знати

Початок ХХ ст. характеризувався піднесенням революційного руху в Росії, загостренням політичної боротьби в усіх регіонах царської імперії. В Україні політична боротьба із самого початку мала національно-визвольний характер. Після революційних подій 1917 р. та Громадянської війни 1917–1922 рр., незважаючи на несприятливу національну політику нової влади, Харків стає центром духовного відродження, важливим осередком розвитку української культури. Гострі соціальні протиріччя, ідеї вільнодумства відбивалися в тогочасному культурному житті, робили його суперечливим і строкатим. На початку століття в літературі та мистецтві з'являється кілька модерністських течій, які заперечували реалізм ХІХ ст. і тривалий час вели боротьбу за виживання.

Наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. загострилася боротьба між академічним мистецтвом із міцними традиціями та новими напрямками. Якщо академісти надавали перевагу архаїчним сюжетам, далеким від життя й відірваним від сучасності, то окремі митці, особливо вихідці з пролетарського середовища, намагалися вводити теми, у яких змальовували життя народу. Окремі суспільні групи мали революційні настрої й ставали на шлях боротьби за нове мистецтво. Артистичною столицею був Париж: французькі художники створювали нові мистецькі напрями. З'явилося передове мистецтво — авангард, яке підтримали революціонери всіх партій, використовуючи його як метод реалізації своїх ідей. Як вважають культурологи, споживачі (глядачі, читачі) деструктивних мистецьких форм, наслідуючи їх, намагались «переводити» зразок у реальне життя. Один з відомих новаторів В. В. Кандинський «розробив» теорію безпредметного

мистецтва. Він запропонував революцію визволення художника від реальних подій світу, намагаючись довести, що саме таке мистецтво виведе людину на рівень космосу, поставить над розумом і мораллю.

Це треба знати

На початку XX ст. в літературу поряд з високопрофесійними митцями широким потоком почали входити «люди від плугу та верста-та», які намагались висловлювати ідею, але не знали, як це зробити. Спрощення мистецької форми дійшло до повної відмови від змісту, у деяких витворах залишилась форма заради форми. Подібні словотворення вважались революційними, але були незрозумілими навіть авторам, які їх створювали: «Эмчъ, Амчъ, Умчъ! Кукарики. Кикику. Думчи, дамчи, думчи» (із драми В. Хлебнікова «Зангезі»).

Літературний процес і Харків. На період 1922–1927 рр. припадає утворення великої кількості літературних організацій. Найбільш масовими та відомими були *Спілка селянських письменників «Плуг»* (літератори С. Пиlipенко, Д. Бедзик, С. Божко, О. Головка, О. Копиленко, П. Панч та ін.), *Спілка пролетарських письменників «Гарт»* (В. Еллан-Блакитний, К. Гордієнко, О. Довженко, І. Кулик, М. Хвильовий та ін.). Діяли представники неокласики, футуристів та інших літературних течій. Ідеї в той час змінювалися стрімко, створювалися нові організації: ВАПЛІТЕ (вільна академія пролетарської літератури 1925–1928 рр.), «Молодняк», «Авангард», «Нова генерація» тощо.

Усі вони видавали свої журнали, на сторінках яких вели гострі дискусії про напрями розвитку нової літератури. Деякі літератори підтримували політику відсторонення від російської літератури, яку М. Хвильовий висловив гаслом «Геть від Москви!». З появою в Україні ідеалу нової європейської людини пов'язувалося здобуття державного суверенітету та духовного розвитку суспільства.

Пожвавлення літературного життя в місті відбувалося з посиленням впливу українського авангарду, який був представлений *футуризмом* і *конструктивізмом*. Лідером футуристів був М. Семенко, який у 1923 р. зробив спробу створити ударну групу поетів-футуристів «Ком-Космос», що



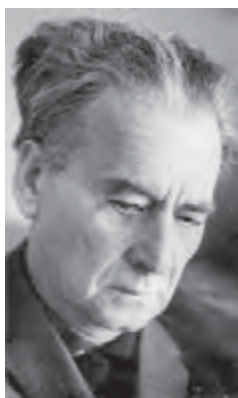
Микола Хвильовий
(1893–1933)

мала на меті пропаганду ідей непу, раціоналізації побуту й пріоритету ідеології над художньою формою. Конструктивістська група «Авангард», яку очолювали В. Поліщук та М. Йогансен, прагнула відобразити ідею стрімкого розвитку індустріального міста, визволяючи націю з полону селянської психології.



Остап Вишня
(1889–1956)

переїхали 55 письменників з групи «Західна Україна». Активне створення літературних організацій супроводжувалось появою великої кількості періодичних видань: випускалися 61 український та 12 російських журналів. У 1930-ті рр. в літературу ввійшли представники старшого покоління, які гартували свою майстерність у трудових буднях міста та села: поети І. Мурашов, С. Крижанівський, М. Нагнибіда та ін.



Первомайський
Леонід Соломонович
(1908–1973)

1920-ті рр. ознаменувалися пошуком стилів та жанрів у процесі становлення нової літератури. Великою популярністю користувалися гуморески О. Вишні, викликаючи постійний інтерес читачів. В авангарді української поезії були молоді поети з народу, які пройшли пекло Громадянської війни: В. Еллан, В. Чумак, В. Сосюра, І. Кулик, поети старшого покоління П. Тичина, М. Вороний, Х. Алчевська та багато інших. 1920-ті рр. — період справжнього розвитку української літератури. Захоплені розмахом творчих сил Харкова, сюди

Літературно-мистецькі шукання письменників спочатку підтримувала комуністична партія, але згодом почала наступ на українську літературу. З початку 1927 р. організацією, що відповідає ідеології партії, вважається лише Всеукраїнська спілка пролетарських письменників (ВУСПП), до якої, зокрема, увійшли П. Безпощадний, К. Гордієнко, Н. Забіла, О. Корнійчук, В. Сосюра, Л. Первомайський та ін. Нормою літературного життя стає примус з боку партійних органів, вимога зречення вироблених естетичних засад. Поступово в літературі та

мистецтві починається процес утвердження соціалістичного реалізму, який увінчується створенням єдиної Спілки радянських письменників України.

1930-ті рр. закарбувались в історії як початок масової кампанії зі знищення української інтелігенції, насамперед письменників. Жертвами сталінського терору стали п'ятдесят письменників-харків'ян. У 1934 р. організували обласну письменницьку організацію на чолі з Ю. Смоличем, що протягом 1936–1941 рр. видавала часопис «Літературний журнал». У ньому публікували свої твори К. Гордієнко, Н. Забіла, І. Муратов, М. Трублаїні та ін. Проте через репресії проти літераторів, що розпочалися ще в 1930-ті рр., згорнули свою діяльність літературні критики, і до 1953 р. в Харкові не видавалося жодного літературного журналу. Це гальмувало розвиток літератури. Літературна блокада припинилася лише по смерті Сталіна.

Театральне мистецтво. Після переведення в 1926 р. з Києва до Харкова Центрального театру республіки його очолив талановитий режисер Лесь Курбас. Театр Курбаса під назвою «*Березіль*» працював у приміщенні нинішнього Українського драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка і став справжнім центром театральної культури України. У репертуарі театру були твори майстрів української драматургії М. Куліша, І. Кочерги, О. Корнійчука.

У місті часто гастролювали видатні актори М. Кропивницький, М. Заньковецька, які виступили з ініціативою створення Українського художнього театру. Постійний театр виник лише 1919 р. й отримав назву *Перший Радянський український театр ім. Т. Г. Шевченка*. Це був час пошуку стилів, жанрів, способів реалізації акторської майстерності. В умовах жорсткої конкуренції з іншими театрами він витримав випробування часом і став явищем нашої культури. Як столиця Харків 1920–1930-х рр. принадував кращі творчі сили України: П. Тичину, О. Вишню, Ю. Яновського, М. Бажана, М. Куліша та ін.

У той час Харківський російський драматичний театр під керівництвом режисера М. Синельникова та «Березіль» Л. Курбаса являли собою найцікавіші сторінки культурного життя міста.

Це цікаво



Леся Курбас
(1887–1937)

Леся Курбас (Олександр Зенон Степанович) народився 1887 р. в родині акторів галицького театру, навчався в Львівському та Віденському університетах. Акторський талант Курбаса виявився вже в демократичному театрі М. Садовського (Київ), але він став режисером. Митець скерував енергію на організацію студії молодих акторів, з якої виріс згодом (1917 р.) Молодий театр. Багато чого з творчих пошуків Курбаса не розуміли широкі маси глядачів і критиків. Проти Леся Курбаса висунули звинувачення в «похмурості», викривленні оптимістичної радянської дійсності. Але незважаючи на несприятливу для творчості атмосферу нерозуміння, недоброзичливості, Леся Курбас не занепадав духом, вів боротьбу з тенденціями вульгаризації мистецтва. Опоненти ж найменшу невдачу майстра розцінювали як цілковитий провал театру. На нього звели наклеп, звільнили з посади керівника «Березолю» й заарештували в Москві, потім вислали на будівництво Біломорсько-Балтійського каналу, з рештою — на Соловки. У 1937 р. після повторного суду Леся Курбаса розстріляли, а в 1957 р. помертворо реабілітували.

У першій половині ХХ ст. в Харкові відкрились кілька театрів. *Харківський театр для дітей та юнацтва* — один з найстаріших театрів для дітей. У 1920 р. у приміщенні «для видовищ», побудованому в 1836 р., було відкрито Перший державний театр для дітей в Україні (з 1933 р. Харківський театр юного глядача). У роки Великої Вітчизняної війни театр евакуювали в Сибір, відродили на рідній землі 1960 р.

17 листопада 1933 р. спектаклем за п'єсою М. В. Гоголя відкрився *театр російської драми*. З 1936 р. його очолив народний артист СРСР Олександр Григорович Крамов. У 1939 р. театру було присвоєно ім'я О. С. Пушкіна. У роки Великої Вітчизняної війни театр працював на сценічних майданчиках Улан-Уде, Хабаровська, Іркутська: було поставлено патріотичні п'єси «Фронт» О. Корнійчука, «Жди мене» К. Симонова (1943), «Нашестя» Л. Леонова (1943).

Перший театр оперети (тепер *Обласний театр музичної комедії*) відкрився на початку ХХ ст. У витоків стояла група «березольців» Б. Балабан, Б. Бортник, Б. Крижанівський. З театром пов'язані імена видатних діячів української культури О. Вишні,

М. Крушельницького, М. Аваха, Л. Юхвида та ін. Тут починали свою творчу кар'єру Ісак Дунаєвський та Клавдія Шульженко.

Журналістика й розвиток видавничої справи. Харків має не тільки своє обличчя, а й душу, у якій поєднано унікальне й загальне, всеукраїнське. Ця особливість відбилась в історії харківської преси, яка відлічує свій початок з ХІХ ст. виданням *журналів* «Харьковские губернские ведомости», «Харьковский еженедельник» Лангнера, «Харьковский Демокрит», «Украинский вестник». Початок ХХ ст. ознаменувався зливою нових видань. У 1902 р. в місті працювала **21 друкарня**, завдяки роботі яких виходило 18 періодичних видань. Протягом перших 17 років, поряд з політичними та громадянськими газетами з'явилися *спеціальні часописи* «Врачебная хроника Харьковской губернии», «Вестник южных железных дорог», «Горнозаводское дело», «Землеустройство и землепользование», миссионерський журнал «Ревнитель», «Вестник Харьковского историко-филологического общества» тощо.

Це цікаво

Саме в цей період видають перші педагогічні журнали «Наука і школа» (1915 р.), «Мысли средней школы» (1917 р.). Швидко завоював популярність серед населення перший журнал для дітей, який містив поради щодо збереження здоров'я, бесіди з релігії, розповіді про природу та мистецтво, — «Весеннее солнышко» (1906 р.). Журнал друкував художні твори російською, українською, польською, французькою та німецькою мовами. Звернення одного з авторів, М. Сумця, спонукало дітей любити рідну мову.

Починаючи з березня 1917 р. в Харкові видавалась безліч більшовицьких журналів і газет. Поступово припинялась діяльність інших партій. З 1920 по 1934 рр. в Харкові виходила газета «Вісті ВУЦВК», що була органом Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету та Харківського губвиконкому. На заводах і фабриках виникають *багатотиражки* «Канатка» (Канатний завод), «Генератор» (ХЕМЗ), «За соціалістичне життя» (у Лозовій). Харківська обласна газета «Соціалістична Харківщина» в 1934 р. стала наступницею відомої газети «Пролетарій», що виходила з 1902 р.

Внесок харків'ян у розвиток кінематографії. Харків може пишатися своїм кінематографічним минулим і сучасним. З нашим містом пов'язані зіркові імена Марка Бернеса, Леоніда Бикова, Людмили Гурченко, Наталі Фатеевої, Олени Яковлевої, Олексія Петренко та багатьох інших режисерів, сценаристів та

кіноакторів. Автор книги «Харьков кинематографический» кінознавець В. Миславський розповідає харків'янам про кінематографічну історію міста, коли вулиці Харкова перетворювались на знімальні майданчики, а городяни ставали прообразами героїв кінокартин. У Харкові та передмісті знято перший анімаційний фільм в Україні «Сказка о соломенном бычке» (1927 р.), кадри фільму «Бежин луг» (режисер С. Ейзенштейн, 1927 р.), фільм «Щорс» (режисер О. Довженко, 1939 р.).

Відкриття історичного музею. Культурною подією міста стало відкриття в 1920 р. Харківського історичного музею (колишній Музей Слобідської України ім. Г. С. Сковороди) з ініціативи професора Харківського університету М. Ф. Сумцова (1854–1922) — історика літератури й етнографа. Під час війни музей був ушкоджений, після війни відновлений й поповнений знахідками археологічних експедицій та місцевим етнографічним матеріалом.

Розвиток архітектури. На початку ХХ ст. в Харкові продовжує розвиватися мистецтво архітектури. Вершиною харківського зодчества радянського періоду стала площа Дзержинського (нині *площа Свободи*) — одна з найбільших у світі. Ініціатива з її створення належить харків'янину І. Ф. Войткевичу. Площа є першим у СРСР досвідом возведення ділового центру. До війни це місце мало інший вигляд. На місті Будинку Рад стояв будинок земства, який перебудували для ЦК КПУ і який згорів під час війни. Щоб прикрасити кут майдану й дотримати масштабу нових будинків побудували ще одну будівлю — *готель «Харків»*. За оригінальне рішення проєкт у 1937 р. отримав Гран-прі на всесвітній виставці в Парижі.

Це цікаво

Після перемоги Жовтневої революції Радянський уряд прийняв декрет про спорудження пам'ятників видатним революціонерам, діячам науки й культури. Українському поету, революціонеру-демократу Т. Г. Шевченку протягом наступних 20 років у багатьох містах СРСР споруджують пам'ятники. Один з них — величний і неповторний — прикрасив Харків. Його автори — народний художник СРСР скульптор М. Г. Манізер та заслужений діяч мистецтв БРСР архітектор Й. Г. Лангбард.

Одним з найкращих витворів світової архітектури ХХ ст., символом нової епохи став *Держпром*, побудований в стилі конструктивізму. Його будівництво розпочалось у 1925 р. за проєктом під кодовою назвою «Незваний гість». На будівництво було витрачено 1315 вагонів цементу, 3700 вагонів каменю, 365 000 пудів заліза. Це була перша висотна будівля в СРСР, будівництвом

якої керував академік П. Роттерт, який потім будував Дніпрогес і Московський метрополітен. Держпром викликав потрясіння сучасників своїми масштабами. Відомий французький письменник Анрі Барбюс назвав його «Організованою горою».

Харків першої половини ХХ ст. підтвердив свою роль культурного центру не тільки Лівобережної України, а й усієї країни. Тут працювали театри, знімались кінофільми, великими тиражами виходили періодичні видання, відкривались музеї, писались вірші та прозаїчні твори. Тут народились, жили й працювали талановиті люди, які на віки прославили рідне місто.

Перевіряємо свої знання

1. Яким чином події початку ХХ ст. вплинули на розвиток культурного руху на Харківщині?
2. Які літературні організації існували в Харкові у 20–30-х рр. ХХ ст.?
3. Назвіть імена поетів, письменників, які активно виявили свою творчість у першій половині ХХ ст. в Харкові.
4. Які особливості були притаманні розвитку літератури й мистецтва в період пригнічення свободи творчості?
5. Що цікавого відомо про видавничу діяльність у Харкові?
6. Як розвивалося театральне мистецтво на Харківщині в цей період?
7. Як розвивалося мистецтво архітектури в Харкові довоєнної пори?

Набуваємо практичних навичок

1. Користуючись додатковими матеріалами, складіть перелік архітектурних стилів, притаманних будівництву в Харкові періоду 1920–1940-х рр.
2. Зробіть презентацію (фільм) про історію одного з культурно-мистецьких явищ першої половини ХХ ст. в Харкові.

Творчі завдання

1. Подумайте, якими маршрутами Харківщини ви хотіли б здійснити уявну або реальну екскурсію.
2. Зробіть фотоальбом «Архітектура Харкова першої половини ХХ ст.».
3. Проведіть акцію «Нові експонати — Харківському історичному музею».

Тема 5. Харківщина в період Великої Вітчизняної війни

§ 31. Харківщина у Великій Вітчизняній війні

Опрацювавши матеріал цього параграфу, ви зможете:

- назвати імена політичних і військових діячів;
- визначити хронологічну послідовність головних подій;
- описати умови життя населення нашого краю в період окупації;
- показати на карті місця проведення військових операцій на території Харківської області.

Пригадайте

Коли й чому почалася Велика Вітчизняна війна?
Які держави воювали?
Про які події війни вам відомо?

Харківщина в перші місяці війни. Жахливим випробуванням для населення Харківщини стала Велика Вітчизняна війна, яка розпочалася **22 червня 1941 р.** За гітлерівським планом «Ост» уся територія України поділялась на чотири окупаційні зони. Однею з них була територія Харківської області.

Харківщина та місто Харків мали велике політичне, економічне й воєнно-стратегічне значення. Гітлер називав Харків «замком, який запирає український простір». Через місто, яке було важливим залізничним вузлом, пролягали шляхи на Донбас і Кавказ.

З перших днів війни почалася перебудова економіки Радянського Союзу на воєнний лад. Розпочалося масове виробництво танків, літаків, снарядів, мінометів. Колектив Харківського авіаційного заводу збільшив випуск бойових машин, було поліпшено якість літаків, встановлено на них додаткове озброєння. Збільшив виробництво танків Т-34 завод імені Комінтерну, лікєро-горілчаний завод освоїв виробництво запалювальної суміші. На залізниці рух поїздів було переведено на воєнний графік, за яким, у першу чергу, забезпечувався рух ешелонів з військами, військовим вантажем.

Робочі місця чоловіків, які пішли на фронт, займали жінки. У місті почався рух за об'єднання професій, за роботу на багатьох верстатах. Приклад робітниць наслідували і колгоспники області. У липні 1941 р. молоді патріотки Дворічанського району закликали дівчат до оволодіння професією механізатора, тракториста, комбайнера.

Це цікаво

Із початком війни створювалися добровільні формування збройних сил для допомоги регулярній армії — загони народного ополчення. Ополченці гуртувалися у взводи, роти, батальйони та полки, які об'єднувалися в дивізії в межах міських адміністративних районів. Дев'ять таких дивізій увійшли до Харківського корпусу народного ополчення.

З першого дня війни почалася мобілізація в Червону Армію. Раднарком СРСР видав постанову, згідно з якою в прифронтових республіках та областях створювалися винищувальні батальйони для боротьби з диверсантами-парашутистами. У Харківській області було організовано 42 таких батальйони, кожен з яких нараховував 250–300 воїнів. Винищувальні батальйони воювали на фронтах під Богодуховом, Ізюмом, Люботином, Харковом.

Це треба знати

На початку вересня 1941 р. німецько-фашистські війська форсували Дніпр поблизу Кременчука. Виникла реальна загроза розгортання бойових дій на Харківщині. Військам Південно-Західного фронту, знесиленим у боях за Київ, не вдалося в короткий час створити міцну оборону на Харківському напрямі. Вони були змушені вести тяжкі кровопролитні бої на підступах до Харкова. Ворог наближався до міста.

Харків'яни споруджували оборонні об'єкти. Завдяки самовідданій праці місто було опоясане двома, а місцями трьома лініями протитанкових ровів і споруджень загальною довжиною 300 км.

Евакуація об'єктів народного господарства та населення. Частини Червоної Армії в запеклих боях на деякий час затримали просування гітлерівських військ. Це дало можливість здійснити часткову евакуацію населення — робітників промислових підприємств, навчальних закладів — на схід СРСР. 4 серпня 1941 р. при виконкомі Харківської обласної Ради депутатів трудящих було створено відділ з евакуації населення.

Евакуацію промисловості, сільськогосподарських, культурних і наукових установ із Харківської області проводили у два етапи: 1-й — у вересні–жовтні 1941 р., 2-й — у травні–червні 1942 р.

З 18 вересня до 20 жовтня 1941 р. тривала евакуація Харківського тракторного заводу. На схід було вивезено й інші головні підприємства промисловості, різні установи та організації, а також увесь рухомий склад Харківського залізничного вузла. Із Харкова виїхало понад 4 тис. чоловік населення.

Евакуація з районів Харківської області проходила залежно від просування лінії фронту. 18 вересня 1941 р. евакуювали матеріальні цінності з Краснукотського, Сахновщинського



Рис. 31.1. Спорудження оборонних об'єктів

і Старовірівського районів, 19 і 21 вересня — із західної частини області по річці Сіверський Донець, а 12–18 жовтня почалася евакуація з решти районів області.

Із Харківської області евакуювали **70** великих промислових підприємств союзного та республіканського значення. На нових місцях евакуйовані підприємства швидкими темпами налагоджували виробництво. Харківський тракторний завод було перевезено в Алтайський край — у Барнаул та Рубцовськ. Через вісім місяців після монтування цехів з конвеєра ХТЗ зійшов перший гусеничний трактор. На базі Харківського електромеханічного заводу на Уралі та в Сибіру було створено п'ять самостійних заводів електротехнічної промисловості. У лютому 1942 р. завод «Серп і молот» уже випускав на Поволжі машини для фронту. Харківський завод ім. В. О. Малишева був евакуйований на Урал, де протягом війни виробляв найкращий середній танк Другої світової війни Т-34.

Харківські вчені також робили свій внесок у перемогу. Колектив Харківського державного університету, евакуйований в глиб країни, продовжував і на нових місцях свою педагогічну та наукову діяльність.

Бої на підступах до Харкова. Наприкінці вересня 1941 р. становище на південному фланзі радянсько-німецького фронту стало ще складнішим. Фашистські війська мали перевагу в силі, особливо в напрямках головних ударів. Вони просунулись територією України на глибину від 600 до 850 км, захопили Правобережну і значну частину Лівобережної України та вийшли на підступи до Харкова.

Особливо запеклі бої йшли у вересні на Красноградсько-Ізюмському та Полтавському напрямках. Тут діяли війська 6-ї армії генерала Р. Я. Малиновського. 20 вересня фашистам удалося захопити Красноград. Жорстокими і кровопролитними були бої за це місто.

У боях за місто Богодухів героїчно билися бійці 9-ї кавалерійської дивізії та 1-ї танкової бригади. Тільки за два дні боїв фашистські війська втратили понад 5 тис. солдат і офіцерів.

З 20 жовтня почалися бойові дії на ближніх підступах до Харкова. 22 жовтня гітлерівці штурмували Харків із заходу і південного заходу. Головний удар прийняли на себе частини 216-ї стрілецької дивізії, війська НКВС та ополчення. На південь від селища Основа частини 300-ї стрілецької дивізії перейшли в контратаку, зайняли ряд населених пунктів і відкинули ворога на декілька кілометрів.

На світанку 23 жовтня народні ополченці прийняли перший бій, зупинивши колону німецьких мотоциклістів на шосе з боку Куряжа, але фашистські війська прорвалися в район Холодної гори, а 24 жовтня — у центральну частину міста.

За наказом Ставки Верховного Головнокомандуючого радянські війська залишили Харків у ніч на 25 жовтня і закріпилися по лінії Вовчанськ—Балаклія—Ізюм. У листопаді 1941 р. неокупованими залишилися Куп'янський, Дворічанський, Вільховатський, Великобурлуцький і Борівський райони.

Німецько-фашистський окупаційний режим у Харкові. З 24 жовтня 1941 р. почався новий відлік часу. Територія Харківської області входила в оперативний район групи армій «Південь». Харківщина була частиною рейхскомісаріату «Україна», на чолі якого стояв гауляйтер Пруссії Еріх Кох. Нацистську політику геноциду на окупованій території Харківщини втілювали в життя як військові, так і цивільні окупаційні органи влади.

Фашисти відразу встановили свій порядок у місті. З перших днів було сформовано апарат для здійснення кривавого терору: гестапо — таємна поліція, жандармерія, різноманітні групи і команди. Фашисти організували міські та районні управи, з числа місцевого населення призначали бургомістрів, сільських старост, районних шефів.

Окупаційний режим у Харкові та Харківській області можна поділити на *два періоди*: з 24 жовтня 1941 р. до середини лютого 1943 р. — перша окупація Харкова, з березня 1943 р. до 23 серпня 1943 р. — друга окупація.

З першого дня окупації жителі Харкова і області повинні були виконувати закони і розпорядження німецьких чиновників. Вони регламентували життя місцевого населення до найменших подробиць. Смертю карали всіх «порушників». На практиці це означало знищення всіх, кого вважали політичною опозицією. Такий устрій дістав назву «*новий порядок*».

Смерть чекала харків'ян за протидію пограбуванню окупантами, за зберігання зброї, за допомогу партизанам і підпільникам, за користування електроенергією, за забруднення доріг і ще багато за що. Знищенню підлягали особи, не бажані в расовому відношенні, а також душевнохворі, інваліди.

У місті та області постійно діяла *комендантська година*. Населенню було дозволено ходити по вулицях з 5 години ранку до 8 години вечора. Той, хто затримається хоча б на п'ять хвилин після встановленого часу, мав бути розстріляний на місці. Частими в місті були повальні облави. Діяльність установ обмежувалась окупантами, перебувала під наглядом поліції безпеки.

«Режим жаху» гітлерівці почали створювати з масових страт беззахисних людей. Чимало людей, так званих ворогів рейху, було розстріляно та повішено. Прикладом таких жажів є розстріл з червня 1942 р. по червень 1943 р. близько **4 тис. осіб** у лісопарку біля селища Сокольники.

На Холодній горі діяв концентраційний табір. А всього в Харківській області діяло в окупаційний період **22 концтабори** для військовополонених. У таборах було встановлено нестерпний режим — катували голодом, пораненим не надавали ніякої медичної допомоги. Доля радянських військовополонених стала трагедією величезного масштабу.

Перед відступом у лютому 1943 р. фашисти вивезли з міста велику групу військовополонених, примусили їх рити собі могили і партіями по 350–500 осіб розстріляли. Значна кількість військовополонених була кинута в багаття і спалена живцем.

Фашисти використовували спеціальні автомобілі, відпрацьованими газами яких знищували людей. Населення називало такі машини «душогубками». На Харківщині вони з'явилися в січні 1942 р. У них було знищено близько 30 тис. жителів, у тому числі 1000 хворих. Усього за період окупації фашисти знищили **280 тис.** мирних жителів Харківщини.

Голокост. На тлі загальнолюдської воєнної біди в місті розігралася страшна трагедія харківських євреїв. Саме тут упродовжувалася в життя нацистська расова політика знищення єврейського народу. Наприкінці 1930-х рр. у Харкові проживали 130 тис. євреїв — майже шоста частина населення міста. Третя частина єврейського населення опинилася на окупованій території.

Спочатку почала надходити інформація про знищення євреїв на захід від Харкова. На початку грудня за розпорядженням міської управи було проведено реєстрацію всього населення

міста. Єврейське населення реєстрували окремо від інших жителів — за списками на аркушах жовтого кольору. Усього в «жовті списки» потрапило **10 271 особа**. Більш ніж 75 % єврейського населення Харкова були жінки, старі та діти.

14 грудня 1941 р. німецький комендант міста генерал Путкамер віддав наказ про виселення євреїв і переселення їх до бараків верстатобудівного заводу. І потягнулися тисячі й тисячі людей до місця свого останнього притулку, звідки вони ніколи не повернулись. Були суворі морози, люди несли речі, вели хворих, паралізованих і літніх людей несли на руках, везли на тачках, тягли на коритах, прив'язаних мотузками.

Територія, відведена для поселення євреїв, була оточена колючим дротом і охоронялася. Багато які з них померли від голоду і холоду. У будівлях, розрахованих на 60–70 осіб, уміщували 700–800. Ніхто не повернувся з бараків. Тих, хто ще залишався живим після тритижневих знущань, стратили в Дробицькому яру. На місці колишнього гетто у 1992 р. було встановлено Стіну суму. На меморіальній дошці зроблено напис: «Здесь в декабре 1941 года было еврейское гетто, узники которого уничтожены в Дробицком яру».

Це треба знати

Політика систематичного переслідування й знищення єврейського населення, яку проводили нацисти та їх поплічники в Німеччині та на захоплених нею територіях у 1933–1945 рр., дістала назву Голокост, що в перекладі з англійської означає «катастрофа».

Незважаючи на смертельну загрозу для свого життя, знаходились харків'яни, які переховували євреїв. Це були люди великої мужності та моралі, які чужий біль сприймали, як свій. Людей, які в роки Голокосту спасали євреїв, у всьому світі називають «Праведники народів світу». Усього 66 жителям Харківщини було присвоєно це звання. Їх імена й фотографії розміщено на пам'ятній дошці в Харківському музеї Голокосту.

Це цікаво

Харківський музей Голокосту сьогодні єдиний в Україні. Біля Стіни суму відкрито перший у країнах СНД пам'ятник Праведникам народів світу. У день катастрофи та героїзму, 23 квітня 1998 р., відкрито пам'ятник жертвам Голокосту, поблизу Дробицького яру споруджено Менору — дерево життя.

Економічна експансія окупантів. Однією зі складових німецько-фашистського режиму була економічна експансія. Політика нацистського керівництва відносно радянської економіки



Рис. 31.2. Менора — дерево життя.
Меморіал «Дробицький яр»

націлювала окупантів на хижацьке використання промисловості та сільського господарства. Головною метою економічної політики гітлерівців було одержання якнайбільше продуктів харчування і нафти для збагачення Німеччини і винищення місцевого населення шляхом голодної смерті і непосильної праці.

На окупованій території було введено примусову трудову повинність. Для цивільного населення, зайнятого на примусових роботах, застосовувався режим, установлений для військовополонених: 12-, 14- і навіть 16-годинний робочий день, незважаючи на вік, стать, стан здоров'я, дуже низька заробітна плата, голодні пайки, тяжкі умови праці. Населення практично опинилося в становищі худоби.

У сільській місцевості життя не було кращим. Була встановлена палична дисципліна. Німці проголосили, що за невихід на роботу в «громадські двори» або на трудову повинність (на ремонт шляхів тощо) винні перший раз будуть оштрафовані на суму в розмірі 50 крб., а вдруге — 25 різок, а у випадку саботажу — *розстріл*.

Найстрашнішим наслідком економічної політики окупантів був *масовий голод*.

З початком окупаційного режиму харків'яни підлягали вивезенню на роботи в Німеччину. У перші тижні частина людей, повіривши пропаганді, добровільно погодилась на виїзд.

Це треба знати

Добровольцям обіцяли роботу в Німеччині за спеціальністю, харчування, гарну заробітну платню. Але заробітна плата була мізерною, харчування — поганим, умови праці — нестерпними. На примусові роботи фашисти вивезли з Харківщини до Німеччини **167 тис. осіб**.

Примусова відправка радянських людей до Німеччини проходила в умовах масового саботажу населенням усіх заходів

окупаційної влади. Жителі ховалися, не з'являлися на вказаний пункт збору. Тому органи окупаційної влади разом з поліцейськими проводили систематичні облави як у Харкові, так і в сільській місцевості. Усіх захоплених під час облави негайно вантажили в підготовлені вагони або тримали під посиленою охороною на пунктах збору до відправки в Німеччину. Українських спеціалістів і кваліфікованих робітників забирали, не надаючи змоги навіть одягтися і зібрати речі.

Харків перебував під окупацією з **24 жовтня 1941 р. по 23 серпня 1943 р.** з місячною перервою у лютому–березні 1943 р.

Харків'яни не скорилися уготованій їм долі. Вони не втратили людське обличчя.

Перевіряємо свої знання

1. Коли почалася Велика Вітчизняна війна?
2. Що таке евакуація?
3. Поясніть, чому війну 1941–1945 рр. називають Вітчизняною.

Набуваємо практичних навичок

1. Почніть складати таблицю за матеріалами теми:

Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни	
Дата	Подія

2. На карті Харківської області проведіть лінію фронту станом на:
 - а) 25 жовтня 1941 р.;
 - б) 23 серпня 1943 р.

Творче завдання

Підготуйте електронну презентацію на тему «Мій населений пункт у 1941–1943 рр.».

§ 32. Боротьба за визволення Харківщини

Опрацювавши матеріал цього параграфа, ви зможете:

- назвати імена військових діячів, героїв-підпільників і партизанів;
- визначити хронологічну послідовність подій;
- описати військові операції 1941–1943 рр. на території Харківщини;
- порівняти форми боротьби партизанських загонів і підпільних організацій.

Пригадайте

Що означають поняття «евакуація», «мобілізація»?

Яких заходів ужили харків'яни для перебудови господарства на військовий лад?

Що змінилося в житті населення Харківщини в період окупації?

Як проявився Голокост на території Харківщини?

Партизанський рух і підпільна боротьба на Харківщині. Формування партизанських загонів розпочалося ще до окупації Харкова. Але при цьому виявилися деякі складнощі: в області не було значних лісових масивів, які змогли б забезпечити достатню мобільність партизанських загонів.

У Нововодолазькому районі вже в липні 1941 р. почали формувати винищувальний батальйон, який у разі окупації повинен був стати партизанським загonom. Такі загони завдали значних втрат окупантам у Нововодолазькому, Чугуєвському, Старосалтівському районах.

Партизанський загін ім. Г. Котовського у вересні 1941 р. було направлено в Сумську область. Він діяв разом з Путивльським загonom, де командиром був легендарний *Сидір Артемійович Ковпак*, потім у складі партизанського з'єднання *Олександра Миколайовича Сабурова*. З вересня 1941 р. по квітень 1943 р. партизани провели чотири рейди тилами ворога, знищили 9 тис. гітлерівців, 15 танків, 6 залізничних мостів, 15 ешелонів, електростанцію, три заводи з військовим майном. Чисельність загону зросла від 31 до 474 осіб, багато бійців були відзначені урядовими нагородами.

Це цікаво

Прикладом такого партизанського загону був загін під керівництвом О. П. Камишана. Він складався з 21 особи, був розділений на чотири групи, кожна з яких отримувала завдання й діяла самостійно. Для здійснення великих операцій загін з'єднувався з іншими.

Деякі загони були нечисленними, діяли в складних умовах і тому то приєднувались до діючих частин Червоної Армії, то

знову лишалися на окупованій території, їх перекидали в інші області, з'єднували з іншими загонами.

Головними формами боротьби партизан були: рейди по тилах ворога, бойові вилазки, під час яких народні месники захоплювали трофеї, знищували окупантів, проводили диверсійну роботу за допомогою місцевих патріотів; саботаж заходів окупантів, особливо під час збирання врожаю. Боротьба за зрив аграрної політики гітлерівців була масовою. Окупанти були безсилі подавити саботажні дії населення.

Ще до початку окупації території Харківщини розгорнулася велика робота зі створення *підпільних партійних і комсомольських* організацій для боротьби з фашистами. Робота підпільних організацій на Харківщині йшла у виключно складних умовах і була можливою завдяки підтримці населення. Її завданням було — не дати змоги загарбникам здійснювати економічну експансію, використовувати транспортний вузол, потенціал промислових підприємств, що залишились.

У жовтні–грудні 1941 р. було пошкоджено залізницю, підірвано підготовлений окупантами до пуску один із цехів заводу «Серп і молот», паралізовано діяльність станції «Харків-Сортувальна», підірвано Холодногірській міст, який мав велике значення для просування німецьких військ.

У місті підпільники знищували будинки й казарми, де розташовувались німецькі військові частини та установи. У листопаді 1941 р. радіоміною було підірвано будинок № 17 по вулиці Дзержинській (нині Мироносицька), у якому перебував начальник Харківського гарнізону генерал фон Браун — командир 68-ї піхотної дивізії. На площі Руднева було знищено будинок штабу воєнного командування, де загинули десятки офіцерів вермахту.



Рис. 32.1. Німецькі окупанти на вулицях Харкова

У період окупації на території Харківщини діяли підпільні обкоми партії та комсомолу, 9 райкомів КП(б)У і 4 райкоми ЛКСМУ, 13 партійних і 14 комсомольських організацій і груп. Підпільний обком КП(б)У очолював **Іван Іванович Бакулін**. Підпільні організації проводили агітаційно-масову роботу, розповсюджували листівки. Але в червні 1942 р. Бакуліна і багатьох активістів партійного підпілля було заарештовано. Діяльність підпільного обкому партії припинилася. 24 вересня 1942 р. І. І. Бакулін помер у гестапівських застінках.

Поряд з підпільним Харківським обкомом КП(б)У існував і підпільний обком ЛКСМУ на чолі з О. Зубаревим та Г. Нікітіною. Вони встановили зв'язки з Богодухівським, Дергачівським, Ізюмським підпільними райкомами комсомолу. Головною роботою комсомольців-підпільників області був випуск і розповсюдження листівок, проведення диверсій. Унаслідок діяльності підпільних організацій у місті посилювався терор з боку гестапо та поліції, які не могли миритися з підіривною діяльністю підпільників. 23 січня 1943 р. О. Зубарев і Г. Нікітіна були заарештовані. Після допитів та катувань у ніч на 15 лютого 1943 р. їх розстріляли.

Імена **І. Бакуліна** й **О. Зубарева** увічнені в назвах харківських вулиць. Бюсти комсомольців-героїв споруджені біля Дзеркального струменя.

Проявом великого патріотизму радянських людей була всебічна допомога пораненим бійцям і командирам Червоної Армії, що залишились на окупованій території після важких оборонних дій. Прикладом мужності була діяльність підпільної організації на чолі з професором О. І. Міщаниновим у 9-й лікарні Харкова. За допомогою лікарів П. С. Делевського, Є. О. Міщанинової, В. Ф. Нікітінської, В. І. Воротинцева та медсестер **Олександр Іванович Міщанинов** організував лікування поранених, замаскувавши лікарню під інфекційну. Тут було близько двох тисяч бійців і командирів Червоної Армії. Харків'яни пам'ятають його подвиг — ім'я О. І. Міщанинова носить міська клінічна лікарня швидкої та невідкладної допомоги.

Це цікаво

Незважаючи на неодноразові перевірки, доктор Міщанинов не допустив, щоб забрали хоча б одного з хворих у табір військовополонених. Для поранених збирали продукти харчування, медикаменти, а тих, хто одужував, забезпечували цивільним одягом і документами. Згодом свою діяльність підпільна організація поширила на табір військовополонених на Холодній горі. Полонених професор забирав

з табору для обслуговування шпиталю. Вони косили сіно, обробляли землю, отриману шпиталем біля Куряжа. Лікарі допомагали військовополоненим утікати з табору. Колектив лікарів зберіг багатьох дівчат від вивезення до Німеччини на примусові роботи.

Бої за Харківщину. Для звільнення Харківської області радянські війська провели чотири операції.

Барвінківсько-Лозівська операція передбачала прорив оборони противника на ділянці Балаклія — Артемівськ силами двох фронтів. Війська Південно-Західного фронту повинні були розбити ворога в районі Чугуєва, Балаклії, Ізюма та заволодіти Харковом. Південний фронт мав нанести головний удар у напрямку Барвінкове — Лозова. Ця операція почалася 18 січня 1942 р. в умовах суворої зими та глибокого снігового покриву.

Ворог відчайдушно оборонявся, особливо поблизу Балаклії та Слов'янська. Радянським військам удалося просунути в глибину німецької оборони на 90–100 км, перерізати залізничну колію Харків — Запоріжжя, звільнити Барвінкове та Лозову.

Ворогові було завдано великих втрат, але мету не було досягнуто через прорахунки радянського командування в організації прориву: у ворога було набагато більше живої сили, танків, артилерії, у радянських військ не було резервів, особливо танкових.

Наслідком цього стало утворення на південний схід від Харкова великого виступу в лінії фронту в бік німецьких військ. Він одержав назву Барвінківсько-Лозівського плацдарму, що дозволяв наносити удар по флангу і в тил Харківському та Донбаському угрупованням ворога.

27 лютого 1942 р. Військова рада Південно-Західного фронту підтвердила оперативну директиву про проведення наступальної операції з розгрому Чугуївсько-Балаклійського угруповання німців.

Мета операції — знищити ворога шляхом оточення силами 6-ї армії з Балаклійського виступу і 38-ї армії — з Чугуївського і таким чином звільнити Харків. Наступ почався 7 березня.

Сильний опір ворога, складні метеорологічні умови перешкоджали активним бойовим діям. Ворога відтіснили на лівий берег Сіверського Дінця, але мета операції не була досягнута. Це можна пояснити недостатньо реальним підходом командування до оцінки співвідношення сил — своїх і ворога, недоліками в керуванні бойовими діями.

Подальші бойові дії, спрямовані на визволення Харкова, були сплановані на весну–літо. Уранці **12 травня 1942 р.** радянські війська перейшли в наступ, одночасно завдаючи два удари: один — з району Вовчанська, другий — з Барвінківського виступу.

Незважаючи на героїчний опір радянських воїнів, 23 травня ворожі війська з'єдналися в 10 км на південь від Балаклії. Нашим військам, які діяли на Барвінківському напрямі, було відрізано шляхи до відступу за Сіверський Донець. 23–29 травня вони вели жорстокі бої в оточенні. У нерівних боях наші війська зазнали великих втрат, десятки тисяч потрапили в полон. З оточення вийшло лише 22 тис. наших солдатів і офіцерів.

Це треба знати

Головна причина трагічного закінчення операції — недооцінка командуванням небезпеки, що склалася на Південному фронті, де не зосередили необхідних резервів. Був відсутній і тісний взаємозв'язок між фронтами. Командний склад не мав достатнього досвіду керування військами в наступальних операціях. Транспорт не забезпечив в умовах весни підвозу бойових засобів та пального.

Метою *Харківської наступальної операції*, розпочатої 2 лютого 1943 р. військами Воронежського фронту під командуванням генерал-полковника Ф. І. Голикова, було завершення розгрому сил німецької групи армій на Харківському напрямі.

9 лютого почалось визволення території України. Гітлерівці добре розуміли значення Харківського промислового району і тому чіплялися за кожний пункт, чинили радянським військам шалений опір. Місто Чугуїв було перетворене в міцний вузол опору, забезпечений протитанковими засобами. Після жорстоких боїв було звільнено Куп'янськ, Ізюм, Балаклію, Борки і продовжено обхід Харкова з півдня.

Це цікаво

За десять днів війська Воронежського фронту створили умови для оточення ворога поблизу Харкова. Проти воїнів 183-ї дивізії, яка прорвалася в район Олексіївки, гітлерівське командування кинуло в бій частини моторизованої дивізії СС «Велика Німеччина». Удар прийняли на себе воїни 227-го стрілецького полку майора **Енвера Бимболатовича Ахсарова**, який загинув 15 лютого 1943 р., визволяючи Харків, і був удостоєний звання Героя Радянського Союзу. На його честь названо одну з вулиць Олексіївського житлового масиву.

Оточивши з трьох боків угруповання ворога, радянські війська почали його знищення. 15 лютого було розпочато штурм



Рис. 32.2. Бої за визволення Харкова

міських укріплень. Усі шляхи відступу ворога на Богодухів і Люботин відрізали радянські війська. Після вигнання ворога з південно-східних і південних районів Харкова есесівські дивізії, що обороняли місто, для відходу мали тільки невеликий коридор на півдні Харкова.

16 лютого фашисти почали відступати, і до 12 години Харків було повністю звільнено від ворога. Над будинком Держпрому лейтенант Шевченко підняв червоний прапор. Але закріпити успіх не вдалося. 19 лютого було звільнено Красноград, Валки й Краснокутськ.

Поступово наступ затухав. Радянські війська були виснажені, не мали резервів. 19 лютого 1943 р. фашистські війська нанесли сильний удар із району Краснограда, куди німецьке командування перекинуло значну кількість військ і бойової техніки.

Це цікаво

2 березня стрілецький взвод під командуванням гвардії лейтенанта **Петра Миколайовича Широніна** з 78-го гвардійського стрілецького полку 25-ї гвардійської стрілецької дивізії біля залізничного переїзду поруч із селом Таранівка Зміївського району перекрив шлях 25 танкам і мотопіхоті ворога. Залізничний переїзд ворог не захопив. Гвардійці знищили 16 танків і штурмових гармат, близько 100 фашистів. Усі бійці взводу Широніна були удостоєні звання Героя Радянського Союзу, на їх честь названо одну з вулиць Харкова.

П'ять діб ворог штурмував Таранівку, але так і не зміг здобути село. Героїчна оборона Таранівки дала змогу добре підготуватись до бою 1-му Окремому чехословацькому батальйону під командуванням **Людвика Свободи**, який 3 березня ввійшов до складу 25-ї гвардійської стрілецької дивізії.

Це цікаво

Поблизу села Соколова оборонялась рота чехословацького батальйону, яка під командуванням **Отакара Яроша** знищила 16 німецьких танків, 6 транспортів, близько 400 солдатів і ні на крок не відійшла від цього рубежу, повністю загинувши в бою. Надпоручику Ярошу, першому іноземному громадянину, було присвоєно звання Героя Радянського Союзу (посмертно), він став першим іноземцем, удостоєним цього високого звання. Імена Людвика Свободи й Отакара Яроша увічнено в назвах харківських проспекта та вулиці. У селі Соколове створено музей радянсько-чехословацької дружби.

Визволення міста Харкова. 3 серпня 1943 р. почалась *Белгородсько-Харківська наступальна операція*. Її розпочали війська Воронезького та Степового фронтів разом із частинами та з'єднаннями Південно-Західного фронту. Кодова назва операції — «Полководець Рум'янцев». Мета операції — звільнення Белгорода та Харкова й створення умов для звільнення Лівобережної України.

5 серпня було звільнено Белгород і Орел, 7 серпня Богодухів, Козачу Лопань та Золочів. 10 серпня 1943 р. командуючий Степовим фронтом **Іван Степанович Конєв** дав наказ оволодіти Харковом.

Операція вимагала розгрому угруповання ворога на підступах до Харкова, щоб не допустити втрат серед жителів міста та руйнування житлових будинків і промислових підприємств. Треба було на підході до міста, у польових умовах, не дати змоги ворожим угрупованням з'єднатися з танковими частинами, що завдали удару по Богодухову.

10 серпня радянські війська зайняли Ков'яги і перерізали залізничні та шосейні шляхи Харків — Полтава. У середині серпня всі армії, які вели наступ, підійшли до зовнішньої межі укріплень Харкова. З 11 по 17 серпня в районі Богодухова йшли жорстокі бої.

Це треба знати

На північно-західній окраїні Харкова вели бої з'єднання 53-ї армії генерала І. М. Маннагарова, щоб вибити ворога з лісового масиву. Маннагаров запропонував нав'язати ворогові нічний бій. Це рішення було схвалене І. С. Конєвим, і саме нічний бій приніс перемогу нашим військам, які 19 серпня оволоділи Пересічним та підійшли до річки Уди.

Кожний крок харківської землі довелося звільняти в жорстоких боях. Про напругу боїв свідчить той факт, що сім населених пунктів Харківської області звільняли від гітлерівців чотири рази, 30 населених пунктів — три, 115 — два рази, і тільки 56 — з першого разу.

22 серпня 1943 р. ворог почав відводити свої війська з околиць Харкова. Щоб не дати змоги відійти ворогові, І. С. Конєв віддав наказ про нічний штурм Харкова. Усю ніч на вулицях Харкова йшли жорстокі бої. Уранці воїни вийшли по Сумській вулиці на пл. Дзержинського (нині пл. Свободи). Над Держпромом було піднято червоний прапор.

Це треба знати

23 серпня 1943 р. війська Степового фронту разом з військами Воронежського та Південно-Західного фронтів визволили Харків.

20 вересня 1943 р. було повністю звільнено Харківську область.

Харків перебував під окупацією з 25 жовтня 1941 р. по 23 серпня 1943 р. з місячною перервою в лютому—березні 1943 р. Із двох років окупації 17 місяців по Харківщині проходила лінія фронту, протягом п'яти місяців велися активні бойові дії. Усього місто було окуповано **641 день**.

Ці дні назавжди залишаться трагічними і водночас героїчними сторінками історії Харківщини. Перемога радянських військ у боях за визволення Харкова і Харківської області послужила поштовхом для подальшого визволення території України.

Увічнення пам'яті героїв Великої Вітчизняної війни. Населення Харківщини пам'ятає і довго буде пам'ятати ті дні, коли вирішувалась доля рідного краю, пам'ятати тих, хто віддав життя за майбутнє свого народу. Немає жодного міста й села, де б не було увічнено подвигів героїв війни. Багато пам'ятників є в Харкові.

У жовтні 1977 р. в Лісопарку було відкрито *Меморіальний комплекс Слави*, зведений на честь воїнів Радянської Армії, партизан, підпільників, усіх, хто віддав життя в боях із фашизмом за свободу й незалежність Батьківщини.

У 1970 р. на території Харківської юридичної академії ім. Ярослава Мудрого було відкрито *пам'ятник студентам і викладачам Харківського юридичного інституту*, полеглим у Велику Вітчизняну війну 1941–1945 рр.

У 1980 р. біля аеровокзалу був встановлений обеліск пілотам цивільного повітряного флоту, які загинули в період Великої Вітчизняної війни.

Вулицю імені 23 Серпня прикрашає величний пам'ятник Воїну-визволителю, встановлений в 1981 р.

У 1995 р. на початку проспекту ім. Маршала Жукова було встановлено пам'ятник *Георгію Костянтиновичу Жукову* — полководцю, Маршалу Радянського Союзу, чотири рази нагородженому



Рис. 32.3. У звільненому Харкові



Рис. 32.4. Меморіальний комплекс Слави

Золотою Зіркою Героя Радянського Союзу. На честь Г. К. Жукова названо одну зі станцій Харківського метрополітену.

У 1999 р. біля стін Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна відкрито надзвичайно проникливу скульптурну композицію, присвячену студентам-добровольцям, які на початку війни встали на захист Батьківщини та ціною свого життя зупинили загарбників. Серед студентів був і видатний український письменник О. Гончар.

Невелике українське село Соколове Зміївського району Харківської області увійшло в історію війни як місце перших спільних бойових дій радянських та чехословацьких воїнів проти фашистських загарбників. В пам'ять про подвиг радянських та чехословацьких воїнів ще в 1964 р. відкрито Меморіальний комплекс.

У 1985 р. в м. Ізюм на горі Кременець споруджений грандіозний Меморіальний комплекс на честь 40-річчя Великої Перемоги, територія якого займає 7,5 га. У серпні 2003 р. в Дергачівському районі Харківської області відкрито *Меморіальний комплекс «Висота маршала І. С. Конєва»*, який одразу став центром районних і обласних заходів, присвячених пам'ятним датам Великої Вітчизняної війни. До його складу входить музей «Харківщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.».

У боях за визволення Харківщини героїчно билися посланці з усіх куточків Радянського Союзу. Імена героїв увічнені в назвах проспектів та вулиць Харкова: маршалів Г. К. Жукова, І. С. Конєва, П. С. Рибалка, генерала Людвіга Свободи, полковника І. О. Танкопія, майора Е. Б. Ахсарова, офіцерів та рядових О. А. Дерев'янка, А. В. Добродецького, П. С. Кандаурова, П. М. Широніна, першого іноземця — Героя Радянського Союзу — надпоручика Отакара Яроша та ін.

Пам'ятають харків'яни подвиги цілих воїнських підрозділів, що захищали та визволяли Харківщину. Їх назви присвячені вулицям Харківських дивізій, Гвардійців Широнінців. Імена героїв Великої Вітчизняної війни носять більше 60 вулиць міста.

На всіх фронтах Великої Вітчизняної війни воювали представники Харківщини. Сотні тисяч нагороджені орденами і медалями, **252** особи стали *Героями Радянського Союзу*.

Майже в кожному населеному пункті Харківщини є місце пам'яті полеглих у роки війни, є свої герої, які обороняли й визволяли наші рідні міста та села, є свої свята Перемоги й визволення від німецько-фашистських загарбників.

Перевіряємо свої знання

1. Як називався режим терору, установлений фашистами на окупованій території Харківщини?
2. Назвіть дату звільнення Харкова від німецько-фашистських загарбників.
3. Розставте події Великої Вітчизняної війни в хронологічній послідовності:
 - проведення Барвінківсько-Лозівської операції;
 - напад Німеччини на Радянський Союз;
 - звільнення Харкова від німецько-фашистських загарбників;
 - масові розстріли місцевого населення в Сокольниках;
 - початок діяльності партизанських загонів у Харківській області.

Набуваємо практичних навичок

1. Закінчіть складати таблицю за матеріалами теми:

Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни	
Дата	Подія

2. Яке значення для Радянського Союзу мало звільнення міста Харкова від окупантів? Обґрунтуйте свою думку.

Творчі завдання

1. Зробіть історичне дослідження на тему «Мої родичі під час Великої Вітчизняної війни».
2. Представте власний проект пам'ятника загиблим в роки Великої Вітчизняної війни на вашій малій батьківщині.
3. Підготуйте повідомлення про подвиг героя Великої Вітчизняної війни, на честь якого названо одну з вулиць вашого населеного пункту.

Тема 6. Харківщина в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст.

§ 33. Харківщина в післявоєнні роки

Опрацювавши матеріал цього параграфу, ви зможете:

- схарактеризувати процес відновлення народного господарства в повоєнні роки;
- визначити хронологічну послідовність подій, виникнення нових підприємств та особливості економічного розвитку нашого краю в цей період;
- наводити приклади з життя знайомих і родичів, що ілюструють життя на Харківщині в післявоєнні роки.

Пригадайте

Якими методами проводилась політика індустріалізації?
Чому всі народи вважають війну великим лихом?

Збитки Харківщини за роки окупації. Під час воєнних дій і внаслідок окупації Харківщина зазнала великих збитків. Міста і села були перетворені на руїни. Гітлерівці пограбували і зруйнували **500** підприємств союдної, республіканської і місцевої промисловості, електростанції, залізничний транспорт. Було вивезено в Німеччину електротехнічне устаткування, верстати, трактори, **230 тис. т** зерна, сотні тисяч голів продуктивної худоби.

Надзвичайна державна комісія з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів визначила збиток наукових і культурно-освітніх закладів Харківщини в розмірі **1,5 млрд крб.**

Було пограбовано й знищено **1500** шкіл, **475** масових бібліотек (у тому числі одну з найбагатших бібліотек України — Харківську наукову бібліотеку ім. В. Г. Короленка), **37** вищих навчальних закладів, **46** науково-дослідних інститутів, **14** театрів, **9** музеїв. Була пограбована фашистами Національна українська картинна галерея (нині Харківський художній музей), з якої вивезено **96** картин українських, **185** картин західноєвропейських авторів, **12** гравюр і багато інших цінностей.

Окупанти знищили більше **280 тис.** мирних жителів. До-воєнна чисельність населення Харкова була поновлена через **15** років, лише наприкінці 1950-х рр. Було зруйновано **60 тис.** будинків селян, **1800 тис. м²** житлової площі в Харкові. Загальний розмір збитків сягає **33,5 млрд крб.**

Відбудова господарства краю розпочалася вже восени 1943 р. і була пов'язана з великими труднощами, через те що війна ще тривала. Не вистачало обладнання, будівельних матеріалів,

грошей, робочих рук. Але Харків і Харківщина крок за кроком переходили до мирного життя.

Післявоєнна відбудова. Першочерговим завданням відбудови стало відновлення з руїн найважливіших об'єктів промисловості, транспорту та електростанцій. За короткий період необхідно було відродити життя в місті.

Для того щоб розпочати відбудову промислових підприємств, необхідно було розчистити територію від металобрухту, залишків зруйнованих приміщень, сміття. Цю задачу вирішили залученням до роботи населення Харкова та Харківської області.

Завдяки натхненній праці та ентузіазму громадян швидко було відбудовано заводи, житлові будинки, шляхи, школи, проведено роботи з відновлення трамвайних і тролейбусних колій, озеленення вулиць та майданів.

Кожного дня по 10–12 тис. харків'ян працювали на відбудові зруйнованої залізниці. Уже на п'ятий день після визволення міста, 28 серпня 1943 р., Харків прийняв перший потяг із Москви. Швидко відбудували вокзали, станції, складські приміщення, мости. Результатом напруженої праці стало відновлення більше 1400 км залізничних шляхів, 100 вокзалів і станцій у 1943 р.

У січні 1944 р. з депо «Жовтень» вийшов перший відремонтований паровоз. Тільки за вересень–грудень 1943 р. трудящі Південної залізниці відбудували 2315 км основних колій, 519 залізничних мостів. Уже через чотири місяці після визволення Харкова в місті працювало 171 підприємство.

Протягом року відновили свою роботу 247 промислових підприємств.

Повним ходом стали працювати цегляний, крейдовий, цементний заводи. На місцях руїн і згарищ вирости завод транспортного машинобудування ім. В. О. Малишева, електромеханічний (ХЕМЗ), велосипедний, завод «Світло шахтаря».

У вересні 1945 р. міста та селища Харківщини одержали струм від 29 електростанцій та понад 70 електрогенераторних установок.

У 1945 р. відновили роботу всі колгоспи, радгоспи, МТС (машинно-тракторні станції) області. Було відновлено 69 % довоєнних посівних площ.

Уже в 1943/44 навчальному році в 54 школах навчалися 25 тис. дітей. Відновлювалась і поширювалась мережа науководослідних інститутів. Піднімались із руїн бібліотеки, театри, кінотеатри, виходили газети. Швидкими темпами йшла відбудова мережі наукових, навчальних і культурно-просвітніх закладів.

Одночасно з відбудовою навчальні заклади поповнювались необхідним обладнанням. Для харків'ян, які через війну не отримали освіти, було організовано 22 вечірні школи робітничої молоді. Було введено *обов'язкову семирічну освіту*.

Громадянське будівництво в місті Харкові. Якщо в перші роки після визволення Харківської області головні зусилля було зосереджено на відбудові зруйнованого господарства, то вже з 1945 р. починає розвиватися нове будівництво.

Основна увага приділялася центру міста, вул. Пушкінській, проспектам Леніна та Гагаріна, де з'явився ряд нових житлових будинків. За 10 років (з 1945-го по 1955-й) у місті збудовано й введено в дію 1 млн 1 тис. м² житла.

Почалося велике житлове будівництво у двох нових районах Харкова: на Павловому полі та поблизу Селекційної станції (сучасний мікрорайон Нові будинки). Значного розвитку дістало будівництво селищ з типових житлових двоповерхових будинків. У цих селищах одночасно будували й різні споруди громадського призначення. Найбільші з них — Салтівське селище, селище Артема, Південне селище ХТЗ.

Приводили до ладу трамвайні та тролейбусні шляхи, мережу вуличного освітлення. У різних районах міста створювали парки, бульвари, сквери. У 1946 р. заклали сквер Перемоги, у якому з'явився відомий усім харків'янам фонтан «Дзеркальний струмінь».

На схилах Університетської гірки було створено новий сквер з терасами, сходами, фонтанами та каскадами. Тут уперше в практиці Харкова успішно висадили дорослі дерева (липи) влітку. У післявоєнні роки було висаджено більше 430 тис. де-



Рис. 33.1. Альтанка
«Дзеркальний струмінь»



Рис. 33.2. Харківський залізничний вокзал (архітектори Т. Волошин, Б. Мезенцев, Є. Лимарь)

рев і 850 тис. куців, розширено парки ім. Горького, ім. Шевченка, почалось спорудження парку на Холодній горі.

У 1953 р. став до ладу новий залізничний вокзал, замість зруйнованого фашистами. Залізничні ворота Харкова стали справжньою візитною карткою нашого міста.

Харків залишався одним з найбільших авіаційних вузлів. У 1954 р. було збудовано новий аеропорт (за проектом архітекторів Г. Елькіна, Г. Крюкова, К. Літкевича).

У 1958 р. на проспекті Гагаріна з'явилась триповерхова будівля автовокзалу. Фасад у вигляді півкола гармонує з новою круглою площею, на яку він виходить. Привертають увагу оригінальні арочні прорізи вікон на всю височину будинку.

Це цікаво

Мала Південна залізниця урочисто відкрилася 8 листопада 1940 р. Але через півроку почалася війна, яка повністю її зруйнувала. Тільки у квітні 1945 р., через два роки після визволення Харкова від фашистів, дорослі змогли повернути дітям їх залізницю. Було багато проблем, які потребували вирішення: зруйнований будинок вокзалу, згорілі паровозне депо та стрілочні пости, підірваний білий кам'яний міст. Та головне — відсутність паровоза. Лише завдяки людському зав'язттю та кропіткій праці у першу неділю серпня 1945 р. — день професійного свята залізничників, дитячу залізну дорогу було знову відкрито.

Розвиток промисловості в Харкові. Відбудувати такі гіганти харківської промисловості, як тракторний, велосипедний, електромеханічний заводи, «Серп і молот» тощо, допомагали колективи Горьківського автомобільного, Алтайського тракторного, Московського, Куйбишевського підшипникових заводів. Вони направляли на наші заводи кваліфікованих робітників, інженерів, техніків.

Наприкінці травня 1944 р. до ладу став тракторний цех, цех холодного штампування, чавуноливарний і моторний цехи ХТЗ. У жовтні 1944 р. почали збирати перші трактори. Швидко піднімався з руїн ХТЗ, і вже в 1948 р. досяг довоєнного рівня.

У серпні 1944 р. було закінчено монтаж перших післявоєнних молотарок на заводі «Серп і молот». Розвивалося будівництво підприємств з виробництва будівельних матеріалів. Уведено в дію перший на Україні завод шлакоблоків, гіпсовий завод.

Харківські промислові підприємства *опанували виробництво нових зразків техніки*: гідротурбін, верстатів, радіоприймачів, велосипедів, електротоварів, двигунів тощо.

ХТЗ сконструював і виготовив дослідний зразок нового гусеничного трактора ХТЗ-20. Колектив заводу «Серп і молот» закінчив випробування та став випускати для тракторів дизельні двигуни. Завод ім. Малишева опанував виробництво нових магістральних тепловозів ТЕ-1, ТЕ-2, ТЕ-3, випустив серію спеціальних гусеничних машин для третьої континентальної антарктичної експедиції, які в умовах жорсткого клімату виявили високі експлуатаційні якості.

Уведення в дію *Шебелінського газового родовища* не тільки перетворило Харківську область в один з найбільших центрів газодобувної промисловості Союзу, але й у виключно короткий строк дало можливість зменшити напруження з паливом, забезпечити більш якісним і дешевим паливом такі міста, як Харків, Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Запоріжжя, Белгород.

Закінчилися роботи з відбудови залізничних колій, які проходили через Харківську область. Пересувний состав був повністю оновлений потужнішими, ніж до війни, паровозами та тепловозами, вагонами.

До 1955 р. в місті прокладено **124 км** трамвайної колії. Харків'ян обслуговували 50 тролейбусів, довжина тролейбусної траси складала **50 км** замість 12,6 км до війни.

Відновили роботу 25 вищих навчальних закладів. У Харкові працювало 42 науково-дослідних інститути, 45 технікумів, більше 97 шкіл, 45 клубів, 135 бібліотек тощо.

Стан сільського господарства області. Однією з найважливіших задач післявоєнного розвитку економіки була відбудова сільського господарства. На допомогу селянам Харківської області прийшли трудящі багатьох республік і областей. До Харківської області надійшло 1162 трактори, 570 плугів, 30 800 голів худоби.

Жителі міста не тільки передали селянам верстати та обладнання, але й брали участь в електрифікації сіл та сільського господарства, працювали на полях під час посівної та збирання врожаю. У 1945 р. були відбудовані всі колгоспи, радгоспи та МТС (машинно-тракторні станції).

Найгостріші проблеми, з якими стикнулося сільське господарство після війни, були такі:

- війна підірвала матеріальну базу колективних господарств, значна кількість колгоспів і радгоспів була зруйнована, занепали виробничі площі, гостро відчувалася нестача техніки;
- протягом 1943–1945 рр. основною робочою силою колективних господарств були жінки, підлітки, діти, інваліди;

- після повернення радянської влади на селі відновилися командно-адміністративні порядки минулого, які мало враховували інтереси господарств і людей;
- уряд визнав за недоцільне повернення значної частини евакуйованих господарств.

Надмірні податки виснажували підсобні селянські господарства — податки стягували з тих, хто тримав свиней, мав яблуні й груші, селянам треба було здавати державі молоко (по 200 л на рік з господарства). Їх примушували купувати на великі суми облігації державної позики.

Труднощі післявоєнної відбудови ускладнив **голод** 1946–1947 рр., спричинений посухою, найбільшою за останні 50 років, і високими планами хлібозаготівель. У цей період різко зменшилася врожайність зернових та технічних культур, погіршився стан тваринництва.

Узимку 1946 р. Україна зазнала нового удару голоду. Селяни змушені були відкопувати з-під снігу мерзлу картоплю, буряки — усе, що залишилося на колгоспних полях після збирання врожаю. Їли кору дерев, дрібних гризунів тощо. Унаслідок недоїдання серед селян поширювалася дистрофія, різноманітні хвороби. Швидко зростала смертність сільського населення.

І все ж колгоспники вирішили найголовнішу задачу землеробства — збільшити обсяги продукції рослинництва та тваринництва. Уже в 1949 р. посівні площі в Харківській області досягли довоєнного рівня. Налагоджено було постачання в колгоспи сільськогосподарської техніки, електрифіковано більше 400 колгоспів.

Це треба знати

26 лютого 1958 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР Харківську область нагородили **орденом Леніна** за успіхи в справі збільшення виробництва та заготівель зерна, м'яса, молока, яєць й інших сільськогосподарських продуктів.

За конче невеликий строк місто Харків і Харківська область відродилися після війни та стали ще красивішими.

Перевіряємо свої знання

1. Визначте риси, що характеризують стан економіки Харківщини в 1943–1949 рр.:
 - а) висока оплата праці на підприємствах;
 - б) розвиток ринкових відносин;
 - в) спрямування зусиль на відновлення об'єктів важкої промисловості;
 - г) нестача трудових ресурсів.
2. Назвіть причини, що викликали голод в Україні в 1946–1947 рр.:
 - а) несприятливі погодні умови;
 - б) незнання партії та радянського керівництва про реальне становище в республіці;
 - в) непомірно високі плани державних хлібозаготівель;
 - г) великий обсяг експорту хліба за кордон.
3. У якому році в Харкові збудовано фонтан «Дзеркальний струмінь»?
 - а) У 1943 р.; б) у 1946 р.; в) у 1949 р.; г) у 1953 р.

Набуваємо практичних навичок

Роздивіться рисунок 33.2. і дайте відповіді на запитання:

Чи подобається вам Південний вокзал? Чим? Що там змінилося за останні роки? Надайте пропозиції щодо його вдосконалення.

Творчі завдання

1. Підготуйте список запитань для інтерв'ю з жителями вашого населеного пункту, які жили й працювали в ньому в 40–50-х рр. XX ст.
2. Візьміть інтерв'ю в учасників війни та післявоєнної відбудови Харківщини. Зробіть відеофільм або напишіть твір за результатами опитування.

§ 34. Політичний та економічний розвиток Харківщини в 60–80-ті рр.

Опрацювавши матеріал цього параграфа, ви зможете:

- схарактеризувати процес економічного розвитку регіону;
- оцінити трудові досягнення населення Харківщини;
- порівняти життя людей в різні історичні періоди.

Пригадайте

Кого називали ударниками праці?

Які види транспорту ви знаєте?

У чому переваги та недоліки метро?

Як і для чого створювалися колгоспи, радгоспи?

Це треба знати

Початок 1960-х рр. для всіх республік Радянського Союзу, в тому числі й України, ознаменувався поставленою задачею виконати рішення XXII з'їзду КПРС (жовтень 1961 р.). З'їзд спрямував зусилля радянських людей на будівництво комунізму. Нова програма КПРС — програма побудови комунізму, наголошувала, що до 1980 р. радянське суспільство повинно стати в основному комуністичним і перейти до розподілу матеріальних і духовних благ за потребами кожного члена суспільства.

Розвиток промисловості. Продовжували ефективно працювати промислові підприємства Харківщини. Колектив турбінного заводу закінчив виготовлення унікальної на той час парової турбіни потужністю 300 тис. кВт. На заводі було споруджено другий унікальний апарат — газову турбіну потужністю 50 тис. кВт.

На заводі ім. В. О. Малишева створено нові модифікації локомотивів, ХТЗ перейшов до випуску нового трактора Т-75, а 20 січня 1967 р. з воріт ХТЗ вийшов *мільонний трактор*.

Завод «Кондиціонер» налагодив випуск кондиціонерів типу «Харків», якими згодом були обладнані всі метрополітени та телевізійні центри Радянського Союзу, Кремлівський палац з'їздів, Бібліотека ім. В. І. Леніна в Москві.

У районах збудували нові промислові підприємства: під Балаклією виріс цементно-шиферний завод, у степу під Змієвом піднялися корпуси електростанції, у Лозовій спорудили кузнечно-механічний завод — філіал ХТЗ. Розвивалась промисловість Ізюма, Вовчанська, Краснограда та інших міст області.

Підприємства Харківщини поставляли продукцію на *експорт* у 60 країн світу: Кубу, Індію, Гвінею, Єгипет, Румунію тощо.

Підтвердженням *досягнень* стали випуск мільйонного двигуна заводу «Серп і молот», десятимільйонного велосипеда, агрегату

мільйонної потужності на турбінному заводі. 1970 р. 50-річчя відзначила швейна фабрика ім. Тінякова, на якій за п'ять років було впроваджено у виробництво 318 нових моделей виробів, 11 моделям присуджено державний Знак якості.

На Шебелінському газовому родовищі щорічно видобували 30 млн м³ природного газу.

Розвиток транспорту. 1962 р. народився *мільйонний житель* Харкова, а наприкінці 60-х рр. у місті налічувалось 1 млн 300 тис. жителів. За такої чисельності населення слід було якнайшвидше розв'язати транспортну проблему, що стало можливим із будівництвом метрополітену.

Рішення про будівництво першої пускової дільниці було прийняте 23 квітня 1968 р. У червні 1968 р. до Харкова прибули метробудівники з Баку та Києва, гірники з Донецького та Підмосковного вугільних басейнів, досвідчені фахівці.

21 серпня 1975 р. Державна комісія підписала акт про прийом в експлуатацію першої пускової дільниці ж. 23 серпня, у день 32-ї річниці визволення Харкова від німецько-фашистських загартників, розчинили двері своїх підземних палаців вісім станцій першої дільниці першої черги метро: «Вулиця Свердлова» (нині «Холодна гора»), «Південний вокзал», «Центральний ринок», «Радянська», «Проспект Гагаріна», «Спортивна», «Завод ім. Малишева», «Московський проспект».

Водночас споруджували другу дільницю першої черги — довжиною 7,5 км з п'ятьма станціями. 11 серпня 1978 р. урочистий мітинг на станції «Тракторний завод» започаткував регулярний рух по всій трасі першої черги.

16 квітня 1977 р. відбулася закладка станції «Пушкінська» на другій лінії — Салтівській, довжиною 10,4 км, яка має 8 станцій. Вона сполучила центр міста із Салтівським житловим масивом. Першу дільницю з п'ятьма станціями введено в дію 11 серпня 1984 р., другу — з трьома станціями — 23 жовтня 1986 р.

Це цікаво

На Салтівській лінії, між станціями «Київська» та «Академіка Барабашова», для переходу через заплаву річки Харків уперше в практиці метробудування споруджено унікальний метроміст закритого типу довжиною 980 м. Архітектурні рішення станцій цієї лінії на Всесвітній виставці 1985 р. в Софії відзначено дипломом та медаллю.

На 2010 р. Харківський метрополітен налічує три лінії та має 28 станцій.

Через територію області проходять *автомагістралі*: Київ — Харків — Ростов і Москва — Сімферополь. Щодоби автомобільним транспортом перевозиться більше **395 тис. пасажирів** та понад **11 тис. т вантажів**.

Харків став вузловим *центром залізничного сполучення* Східної України, який забезпечував транспортні зв'язки з шістьма суміжними областями, зв'язок центральної частини СРСР з південними районами Криму, Кавказу.

Будівництво. У післявоєнні десятиліття Харків забудовували головним чином 5-поверховими будинками. У 80-ті рр. настала черга 9-, 12-, 16-поверхових. Тривали роботи з декоративно-художнього оформлення вулиць, площ, парків. Фасади старих цегляних будинків облицьовували плиткою.

Багато робилося для розвитку культури та спорту на Харківщині. Збудовано великі кінотеатри «Сучасник», «Салют», «Росія». За проектом харківських архітекторів В. Васильєва, Ю. Плаксієва, В. Реусова, Л. Фрідгана та інженера А. Білецького було збудовано кіноконцертний зал «Україна» на 2 тис. місць. Під час його будівництва вперше в Харкові застосували нові архітектурні прийоми, що дозволило обійтись без внутрішніх опорних колон.

У Харкові введено в дію стадіон заводу «Кондиціонер», міжвузівський спортивний комплекс «Вища школа». У Балаклії та Лозовій збудовано палаци спорту з басейнами, у Барвенково — стадіон і спортивний зал, у Куп'янську — плавальний басейн.

На проспектах Гагаріна та Московському, Нетеченській набережній, вулиці Плеханівській Харкова на місці старих будинків спорудили багатоповерхові будівлі. У цей час було утворено містечко Будівельників на Салтівці, студентське містечко на Олексіївці.

Поліпшено житлові умови 420 тис. жителів Харківщини. На Салтівському житловому масиві щорічно здавали в експлуатацію понад 320 тис. м² житлової площі. Уперше з'явився 24-поверховий будинок і перший в Україні універсам.



Рис. 34.1. Кіноконцертний зал «Україна»

Утворення нового району в місті Харкові. До 1973 р. адміністративно Харків поділявся на 8 районів.

На території *Київського* і *Дзержинського районів* зосереджені головним чином культурні, наукові та вищі навчальні заклади, установи обласного і міського значення.

Московський, Червонозаводський, Комінтернівський та Орджонікідзевський райони характеризуються концентрацією великих промислових підприємств.

На території *Ленінського* і *Жовтневого районів* зосереджено підприємства харчової промисловості. Тут розташовано Південний вокзал, вантажні залізничні станції та залізничні служби.

Інтенсивний розвиток промисловості, будівництва житла сприяв утворенню нового району міста Харкова — *Фрунзенського*. Наймолодший район сучасного Харкова утворений Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 12 квітня 1973 р. з частин територій Московського, Орджонікідзевського та Комінтернівського районів.

На території району працюють відомі промислові гіганти: заводи «Турбоатом», «Південкабель», «Хладопром» тощо.

Всесвітньо відомі науково-технічні розробки й технології наукових установ району: Інституту проблем машинобудування НАН України, Інституту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва.

Розвиток сільського господарства. Сільськогосподарське виробництво в Харківській області здійснювалось більш ніж 500 колгоспами і радгоспами.

Основною галуззю сільського господарства залишалось землеробство. Головною зерною культурою була озима пшениця, доля якої складала 60 % від всіх посівів зернових. У 60-ті рр. другою за значенням зерною культурою стала кукурудза (11 %), однак у 70–80-ті рр. її посіви значно зменшились. Сіяли також гречку, ячмінь, жито, просо. Посухостійкість проса і висока врожайність сприяли розширенню його посівів. Збільшення території посівів гречки стимулювало розвиток бджільництва.

Серед технічних культур головними були цукрові буряки і соняшник. Зростало значення в економіці області овочево-баштанних культур і картоплі. Попит саме на ці культури був обумовлений збільшенням кількості міського населення. Розширювалося садівництво: наприкінці 60-х рр. сади, ягідники та виноградники на Харківщині займали 24 157 га, у 80-х рр. площі зменшилися до 17 907 га.

У структурі товарного виробництва перше місце (74 %) посідала продукція тваринництва. Велику рогату худобу розво-

дили в багатьох районах: Валківському, Вовчанському, Золочівському, Дворічанському, Кегичівському, Лозівському тощо. Свилярство як важлива галузь тваринництва давало більше 9 % всього обсягу сільськогосподарської продукції. Зростало поголів'я овець і кіз, розведенням яких займалися в основному господарства південно-східних районів області. У приміській смузі та зернових районах півдня області розвивалось птахівництво.

У цей час розвивається кролівництво, розведення хутрового звіра (чорно-бурих лисиць і нутрій), бджільництво, рибництво. У 60–70-ті рр. більше 100 колгоспів південних районів області вирощували навіть тутового та дубового шовкопряда.

Це треба знати

У 1968 р. Харківську область нагороджено **другим орденом Леніна** за мужність і стійкість, виявлені трудящими Харківщини в період Великої Вітчизняної війни та за досягнуті успіхи у відбудові й розвитку народного господарства. Місто Харків нагороджено орденом Леніна (1970 р.) та орденом Жовтневої Революції (1983 р.).

Перевіряємо свої знання

- Укажіть рік початку функціонування Харківського метрополітену:
а) 1962; б) 1975; в) 1980; г) 1985.
- Назвіть район міста Харкова, який був утворений у 1973 р.:
а) Дзержинський; в) Ленінський;
б) Київський; г) Фрунзенський.
- Назвіть споруду, під час будівництва якої вперше в Харкові були використані інноваційні технології в архітектурі:
а) метрополітен; в) кіноконцертний зал «Україна»;
б) кінотеатр «Росія»; г) цирк.

Набуваємо практичних навичок

Користуючись матеріалом посібника та іншими джерелами інформації, заповніть таблицю «Колгоспи (або промислові підприємства) нашого району в 60–80-ті рр.».

Назва	Дата утворення	Керівник	Ударники праці	Державні нагороди

Творче завдання

Підготуйте газетну статтю на тему «Дитячі організації нашого району в 60–80-ті рр.».

§ 35. Харківщина в роки незалежності

Опрацювавши матеріал цього параграфу, ви зможете:

- визначити зміни в житті харків'ян після оголошення незалежності України;
- порівняти символіку Харківської області різних періодів;
- тлумачити зміст понять «перебудова», «гласність».

Пригадайте:

Як розвивалось господарство Харківщини в в 60–80-ті рр. ХХ ст.?

Які державні символи ви знаєте?

Коли використовуються державні символи?

Це треба знати

На початку 1980-х рр. вочевидь простежувалося наростання кризи радянської системи, чому сприяли величезні витрати на армію й військову промисловість, повільне зростання виробництва товарів народного споживання, брак необхідних товарів, великі черги в магазинах. При цьому однопартійний устрій держави не давав можливості почути інші думки про напрямки розвитку суспільства. Усе це свідчило про необхідність реформування економічної та політичної системи.

Спробу покращити управління господарським механізмом, модернізувати всі сфери життя здійснив М. С. Горбачов, обраний у квітні 1985 р. Генеральним секретарем ЦК КПРС. Започаткована ним політика, за якою закріпилась назва «перебудова», значно вплинула на всі сфери виробництва та соціальні відносини. З'явилися й стрімко стали розвиватися **нові форми господарювання** (кооперативи, малі підприємства), зміцнювалася система управління, поширювалися **демократія та гласність**.

Перебудова суспільно-економічного життя. Не обминули процеси перебудови й Харківщину. Але через непослідовність проведення реформ ситуація в області, як і в країні, була вельми складною. Зменшився випуск промислової продукції через порушення внутрішньосоюзних і зовнішньоекономічних зв'язків. Унаслідок зриву поставок сировини, матеріалів, комплектуючих зупинялось виробництво на промислових підприємствах.

У цей час не було можливості здійснювати технічне переозброєння сільськогосподарського виробництва та фінансувала впровадження інтенсивних технологій. Значно зменшилися витрати на підвищення родючості ґрунтів, майже не використовувалися засоби захисту рослин. Господарства області часто не були забезпечені посівним матеріалом.

Зміни в суспільному житті. Незадовільний стан економіки позначився на добробуті населення. Стало сутужно в містах з продуктами харчування, майже порожніми були полиці у магазинах. Декілька років ресурси продовольчих товарів були вкрай обмежені. Харків'яни були вимушені користуватися талонною системою розподілу товарів.

Поява й розвиток різних *малих форм підприємств* — характерна риса епохи перетворень. У 1988 р. в Харківській області організувалися перші кооперативи, збільшилася кількість малих підприємств (МП). Приблизно 90 % МП працювали в Харкові. Кожне третє виробляло товари народного споживання, надавало послуги населенню. Близько чверті займалися науково-дослідними та проектно-конструкторськими роботами. У переліку видів діяльності МП представлені медицина, агробізнес, юридичні послуги, поліграфічна та видавнича справи. Переважна більшість засновників МП — державні підприємства та організації, однак були й приватні особи. Почалася *приватизація* закладів торгівлі та громадського харчування, хоча на той час ще не існувало відповідної законодавчої бази.

Активність народу, його бажання підтримати перебудову проявилось у створенні громадських організацій. З'явилося багато добровільних громадських об'єднань, в тому числі і на Харківщині, серед яких: «Спадщина» — громадська організація, що займалася вивченням і пропагандою історії України, фольклору Слобожанщини; Народний Рух як прояв народної ініціативи на підтримку й розвиток перебудови; національні товариства єврейської, вірменської й азербайджанської культури.

Більш ніж половина громадських об'єднань були легалізовані в районах області: у Лозівському, Балаклійському, Барвінківському, Близнюківському, Вовчанському, Богодухівському, Сахновщинському, Красноградському, Краснокутському.

У 1991 р. Харківський облвиконком зареєстрував нову організацію «Дробицький яр». Одним із перших заходів новоутвореної організації стало проведення 11–16 грудня 1991 р. міжнародної конференції «Дробицький яр: пам'ять, час, люди», присвяченої 50-річчю трагедії — масовому розстрілу мешканців єврейського гето Харкова.

У структурі громадських організацій за спрямуванням та видами діяльності найпитоміша вага припадала на об'єднання ветеранів та інвалідів — 15,6 %, оздоровчі і фізкультурно-спортивні об'єднання — 15,2 %, молодіжні організації — 8,9 %, об'єднання професійної спрямованості — 7,9 %.

В умовах економічних труднощів та значного суспільного піднесення наближалось проголошення незалежності України.

Це треба знати

24 серпня 1991 року Верховна Рада Української РСР проголосила Україну незалежною демократичною державою. Цей день відзначається в Україні як національне державне свято — День незалежності.

Суспільно-політичне життя на Харківщині в період незалежності. Населення Харківської області разом з усією країною готувалося до проведення 1 грудня 1991 р. Всеукраїнського референдуму на підтвердження Акту проголошення незалежності й до виборів першого Президента незалежної України. Президентом України був обраний Леонід Кравчук, за якого віддали голоси 19 млн 643,6 тис. громадян (61,56 % тих, хто взяв участь у голосуванні).

Із здобуттям незалежності України пов'язані подальші процеси демократизації суспільного життя, що виявилось, зокрема, в організації *партій різних напрямків*. На території Харківщини виникають осередки багатьох політичних партій.

Це треба знати

Об'єднання громадян України утворюються і діють з всеукраїнським, місцевим та міжнародним статусом. До **всеукраїнських** об'єднань громадян належать об'єднання, діяльність яких поширюється на територію всієї України і які мають осередки в більшості її областей. До **місцевих** об'єднань належать об'єднання, діяльність яких поширюється на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці або регіону. Територія діяльності самостійно визначається об'єднанням громадян...

Політичні партії в Україні створюються і діють тільки з **всеукраїнським статусом**.

Закон України «Про об'єднання громадян», ст. 9.

У регіоні здобули розвитку всі види засобів масової інформації (ЗМІ): телебачення, радіо, газети, журнали, Інтернет; значно розширився україномовний простір ЗМІ. Сформувалася телетрансляційна інфраструктура, що відрізняється впливом на суспільну думку й динамічністю. Населення має можливість приймати програми загальнодержавних каналів, обласної державної телерадіокомпанії («Харків», «Харків-2») і зарубіжних комерційних телерадіокомпаній. Розвивається кабельне та супутникове телебачення.

Регіональні друковані ЗМІ формують суспільну думку. Місцеві газети «Слобідський край», «Вечірній Харків», журнал «Губернія»

користуються найбільшою популярністю в регіоні (93,1 % читачів). Усього на Харківщині друкуються 211 видань (25 журналів, 114 газет російською та 72 газети українською мовою) загальним тиражем 1,7 млн примірників.

В області акредитовані власні кореспонденти ряду українських газет, радіо- та телестанцій, а також закордонних: «Радіо Свобода», «Голос Америки», Бі-бі-сі, ІТАР-ТАРС тощо. Інтенсивно розвиваються електронні засоби масової інформації. Кількість користувачів Інтернету постійно зростає.

Це треба знати

Ще в 1958 р. Харків уступив до Всесвітньої Федерації споріднених міст. За багато років місто зробило вагомий внесок у розповсюдження ідей європейської єдності та сприяло згуртованості європейського співтовариства.

Сьогодні Харків має *17 міст-партнерів* у тринадцяти країнах світу: Белгород (Росія), Болонья (Італія), Брно (Чеська республіка), Варна (Болгарія), Даугавпілс (Латвія), Каунас (Литва), Кутаїсі (Грузія), Лілль (Франція), Москва (Росія), Нижній Новгород (Росія), Нюрнберг (Німеччина), Познань (Польща), Рішон-ле-Ціон (Ізраїль), Санкт-Петербург (Росія), Тяньцзінь (КНР), Цзінань (КНР), Цинциннаті (США).

Харківська область розвиває зв'язки по різних напрямках народного господарства і культури з Московською, Белгородською та іншими прикордонними областями Російської Федерації.

Установлено контакти з канадським містом Торонто, здійснюється співробітництво з містом Патри (Греція) та графством Ноттінгемшир (Велика Британія).

Це цікаво

1996 р. на сесії Харківської міської ради було прийнято рішення назвати площу Дзержинського площею Свободи. Крім того, повернено історичні назви харківським вулицям. Так, вулиця Дзержинського стала Мироносицькою, вулиця Свердлова — Полтавським шляхом. Нову назву отримала площа Радянської України — сьогодні це площа Конституції.

Сучасна символіка Харківської області. Згідно з рішенням VI сесії XXIII скликання Харківської обласної ради народних депутатів від 11 травня 1999 р. було затверджене Положення про герб Харківської області та Положення про прапор Харківської області.

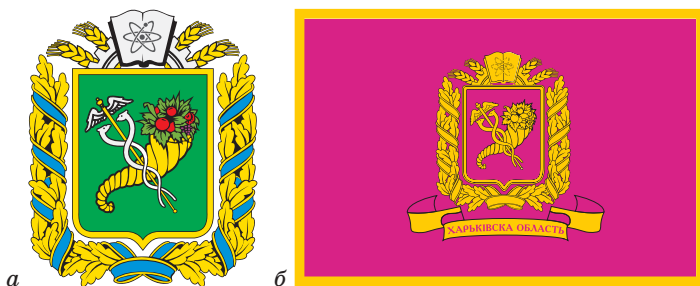


Рис. 35.1. Герб (а) і прапор (б) Харківщини

Це треба знати

Герб — це символ, офіційна емблема області, у якому відображено її історію, особливості та традиції.

Герб Харківської області представляє собою геральдичний щит (чотирикутний, загострений донизу). На зеленому полі щита зображено: перехрещені золотий ріг достатку та кадудей — жезл і срібні крила й змії. Щит обрамлений золотою каймою. Навколо щита розташоване золоте дубове листя, обвите блакитною стрічкою. Щит увінчано стилізованим зображенням шестерні, з обох боків якої розташовані по два злакових колоси. На тлі шестерні знаходиться книга із символічним зображенням атомного ядра з електронними орбітальями.

Прапор Харківської області представляє собою прямокутне полотнище малинового кольору (відношення ширини до довжини 2 : 3) із зображенням у центральній частині герба області.

15 вересня 2010 р. депутати обласної ради V скликання затвердили текст і музику гімну Харківської області. Відповідне рішення було ухвалене практично одногосно на святковому засіданні Харківської облради, присвяченому 245-річчю Харківської області.

Переможцем конкурсу, на який надійшло понад 10 проектів, стала композиція на музику В. Дашкевича та слова харківської поетеси Л. Петрик.

ГІМН ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Слобожанський край заможний,
 В мирі й злагоді живи.
 Дай нам гідну долю, Боже,
 Й на добро благослови!
 Із далеких віків
 Знає весь світ моїх земляків,
 Від батьків до синів
 Зміцнює силу рід козаків.

Приспів:

Харківщино, земле слобожанська,
Вірні ми тобі на все життя.
Матір Божа Озерянська
Освятила наше майбуття.

У єдиній у родині
З кожним роком розквітай,
Солов`иний і гостинний
Слобожанський вільний край!
Із далеких віків
Знає весь світ моїх земляків,
Від батьків до синів
Зміцнює силу рід козаків.

Приспів.

Сине небо й зріле жито
На державних прапорах.
Хай зростають наші діти
І новий долають шлях!
Із далеких віків
Знає весь світ моїх земляків,
Від батьків до синів
Зміцнює силу рід козаків.

Приспів.**Перевіряємо свої знання**

1. Викресліть зайві поняття з логічного ланцюжка: перебудова — прискорення — революція — гласність — націоналізація — демократизація суспільства.
2. Назвіть подію, яка сталася в Радянському Союзі 19 серпня 1991 р.
3. Укажіть першу назву сучасної площі Свободи в Харкові.

Набуваємо практичних навичок

Порівняйте сучасний герб Харківської області (см. рис. 35.1, а) та герб Харківської губернії 1781–1878 рр. (см. рис. 22.2). Що змінилося в його зображенні, а що залишилося незмінним? Чому?

Творчі завдання

1. Підготуйте повідомлення про історію створення району (міста), у якому ви живете, та значення зображень його символіки.
2. Дізнайтеся, чи має символіку населений пункт, у якому ви проживаєте.
3. Напишіть есе на тему «Життя населення району (міста), у якому я живу, у часи перебудови».

§ 36. Особливості розвитку культури на Харківщині

Опрацювавши матеріал цього параграфу, ви зможете:

- схарактеризувати розвиток культури на Харківщині;
- назвати імена видатних діячів культури та мистецтва;
- визначити особливості розвитку музичної, художньої, театральної культури в Харківському регіоні.

Пригадайте

Якими видами мистецтва збагатився культурно-мистецький процес у першій половині ХХ ст.?

Які культурні досягнення характерні для Харківщини того часу?

Які архітектурні споруди були зведені в цей період?

Це треба знати

У культурі ХХ — початку ХХІ ст. відбулися зміни тенденцій творчості. На початку ХХ ст. у сфері художньої творчості — у літературі, архітектурі, живописі, музиці, театральному мистецтві — виникає безліч течій, груп, шкіл, які прийнято позначати збірним терміном «*модернізм*» (*модерн* — новий). Об'єднавав їх насамперед *авангардизм* — розрив із визнаними нормами та традиціями, бунт проти старих форм не тільки в мистецтві, але й у житті взагалі. Головною цінністю визнається внутрішній світ художника, право без обмежень обирати способи вираження своїх переживань, асоціацій. Другу половину ХХ ст. в мистецтві визначають як *постмодернізм*.

Характерна особливість художнього життя ХХ ст. полягає в тому, що за своєю популярністю, впливовістю традиційні види мистецтва, і навіть література, відступили й віддали пальму першості кінематографу, який виник наприкінці ХІХ ст. Уже у ХХ ст. було відкрито технічні, художні прийоми, які перетворили кіно з атракціону на мистецтво.

Що стосується основної спрямованості української культури ХХ ст., то однією з її принципових особливостей є визначальна роль політичного чинника. У радянський період українська культура пройшла складний шлях, який поєднував досягнення та втрати, духовні злети й трагедії: національне піднесення 1920-х рр., трагедію в роки сталінської диктатури, хрущовську «відлигу», брежневський «застій», горбачовську перебудову.

Після здобуття Україною незалежності в 1991 р. почався новий етап розвитку українського суспільства. Україна стала суверенною демократичною державою. Принципово новий статус у наші дні отримала національна культура. За роки незалежності розширилися культурні контакти з різними країнами. Це

сталося завдяки роботі різних міжнародних фондів, можливості поїздок, спільним проектам.

Важлива сторінка в історії української культури належить нашому славетному місту. В історії нашої держави Харків — це перший університет, перший театр, перший часопис, перший художній музей, найстаріші зоопарк, цирк, музичне і художнє училища. У літопис культури й мистецтва вписали свою сторінку театри та філармонія, найбільша державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка, Державний університет мистецтв ім. І. П. Котляревського, Державна академія культури, Державна академія дизайну і мистецтв. Діяльність закладів культури й мистецтв Харківщини спрямована, насамперед, на відродження і розвиток духовності, збереження і примноження культурних цінностей народу.

Справжньою окрасою національної культури стало сузір'я харківських митців, котрі виявили свій могутній талант і громадянську позицію в роки Українського Відродження й надали могутнього імпульсу для подальшого розвитку культури, художніх пошуків та експериментів. Хто з любителів мистецтва в Україні не знає Академічного українського драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка, створеного великим Л. Курбасом під назвою «Березіль»? Ціле сузір'я видатних режисерів і акторів працювало і працює на цій сцені, ставши окрасою не тільки українського, а й світового театрального мистецтва.

Театральне життя. Театральне життя Харкова представлене діяльністю шести державних та близько двадцяти комерційних театрів: академічний театр опери і балету ім. М. В. Лисенка, академічний російський драматичний театр ім. О. С. Пушкіна, український драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка, театр



Рис. 36.1. Український драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка



Рис. 36.2. Російський драматичний театр ім. О. С. Пушкіна



Рис. 36.3. Театр ляльок
ім. В. Афанасьєва



Рис. 36.4. Харківський обласний
театр для дітей та юнацтва

музичної комедії, театр юного глядача, театр ляльок ім. В. Афанасьєва тощо. Після довготривалої перерви повернувся до відреставрованої будівлі створений у 1933 р. академічний російський драматичний театр ім. О. С. Пушкіна (звання «академічний» було присвоєне йому в 1971 р.). Цей колектив, який нині очолює народний артист України О. Барсеґян, є взірцем високої театральної культури. У театрі працюють визнані майстри сцени: народні артисти О. Васильєв, О. Сидоренко, заслужені артисти М. Тягнієнко, А. Філіпова та ін.

Театр для дітей та юнацтва — один із найстаріших театрів для дітей. У 1920 р. в приміщенні «для видовищ» було відкрито «Перший Державний театр для дітей» в Україні. У 1933 р. театр змінив назву на Театр юного глядача. Теперішня назва — Театр для дітей та юнацтва. У різні роки в театрі працювали й працюють відомі майстри сцени — народні артисти України та Росії В. Чайкін, В. Антонов, В. Конкін, О. Єрмаков та ін. У репертуарі театру 28 спектаклів для глядачів різного віку — від дошкільнят до дорослих: «Муха-Цокотуха» К. Чуковського, «Дванадцять місяців» С. Маршака, «Мауглі» Л. Струмбрі, «За двома зайцями» М. Старицького. Ці спектаклі стали видатними подіями в культурному житті міста та країни.

Державний театр ляльок ім. В. Афанасьєва народився в 1939 р., але по-справжньому розквітнув лише через 13 років, коли художнім керівником став Віктор Афанасьєв. За 30 років роботи він зібрав талановиту труп, яку поповнювали випускники кафедри лялькового театру створеної в Харківському інституті мистецтв. Афанасьєв здійснив низку видатних новаторських постановок, серед яких «Чортовий млин» І. Штока — спектакль, який уже 45 років

не сходить зі сцени театру. Нині театр є одним із провідних лялькових театрів України. Відмітною особливістю є те, що 20 спектаклів для дітей доповнено найбільшим в Україні репертуаром вечірніх спектаклів для дорослих. 5 жовтня 1954 р. в театрі було відкрито Музей театральних ляльок.

Музичне мистецтво. У ХХ ст. Харківщина була одним із провідних регіонів країни в галузі музичного мистецтва. Наша квітуча земля стала колискою для зрощення талановитих композиторів, співців, музичних спілок і гуртів, музичного новаторства. Найпершим джерелом будь-якої творчості завжди вважають народне мистецтво.

Історія слобожанської співацької культури насамперед пов'язана з мистецтвом *бандуристів і лірників*, які збирали та виконували народні пісні. Найвідомішим серед них був **Гнат Хоткевич**. Розквіт кобзарського мистецтва закінчився після з'їзду кобзарів у Москві в 1932 р., коли 240 кращих бандуристів України було відправлено до Сибіру. Відродження бандури в музичних школах та інститутах почалось лише в 1960-ті рр., коли стали з'являтися самодіяльні ансамблі бандуристів при палацах культури.

Основою співацької культури нашого краю є *хорове мистецтво*, що в усі часи сприймало кращі музичні традиції. Дорослі та дитячі самодіяльні хорові колективи існували в Харкові ще до Великої Вітчизняної війни. У хорі почали свій творчий шлях народна артистка СРСР **Євгенія Мірошниченко**, заслужена артистка України **Олена Соболев**, лауреати республіканських конкурсів вокалістів **Марина Чиженко**, **Лідія Величко** та ін.

У Харкові в 1932 р. працювали *талановиті композитори та музикознавці* **М. Тіц**, **Д. Клебанов**, **А. Штогаренко**, **Ю. Мейтус** та ін., вони утворили першу в Україні харківську організацію Спілки композиторів під керівництвом професора **С. Богатирьова**. Продовжуючи традиції вітчизняних композиторів, вони шукали свій шлях у мистецтві, закладаючи фундамент харківської композиторської школи. Творчість харківських композиторів відома не тільки в Україні: опера **М. Кармінського** «Десять днів, що потрясли світ» була поставлена в Празькому національному театрі; балет «Дон Жуан» **В. Губаренка** з успіхом виконувався в Болгарії; творчість композитора **В. Бібіка** відома в США, Англії; кінофільми з музикою **І. Ковача** «Син солдата» та «Революція продовжується» нагороджені премією на Міжнародному фестивалі в Лейпцигу (1962 р.) тощо.

У нашому місті й сьогодні досить жваве музичне життя. Відбуваються численні музичні концерти, проходять *міжнародні*

музичні фестивалі («Моцарт і українська культура», 1991; «Харківські асамблеї», з 1992), *конкурси* (Міжнародний конкурс юних піаністів Володимира Крайнева, з 1992). Стали традиційними виступи музичних колективів у різних районах нашого міста (у Пасхальну ніч 2009 р. оркестр Харківської філармонії під керівництвом О. Янко дав концерт на ст. метро «Університет». Періодично в парках і скверах міста виступає з концертами народний естрадний оркестр ім. А. Слатіна).

Харківський цирк — один з найбільших в Україні. У Харкові починали свій творчий шлях приборкувач хижаків Ірина Бугрімова, ілюзіоніст Еміль Кіо, сонячний клоун Олег Попов, засновник цирку ведмедів Валентин Філатов і багато інших артистів цирку.

Образотворче мистецтво. Харків — місто, з історією якого міцно переплелися творчі долі багатьох талановитих митців. Діяльність харківської художньої школи — невід’ємна частина мистецького життя слобожанського регіону і країни в цілому. Назавжди увійшли в історію митці, які створили художню славу Харкова. Художня культура на Слобожанщині створювалась протягом століть, досягнувши в ХІХ ст. значної висоти. Вона представлена іменами багатьох наших земляків, які гідні нашої пам’яті: пейзажисти С. Васильківський, П. Левченко, мариніст М. Ткаченко (ХІХ ст.), графіки А. Страхов, В. Каверін, В. Кіашко, О. Довгань, монументалісти О. Павленко, І. Падалка, портретист В. Сідляр та ін. (перша половина ХХ ст.). Популяризації сучасного образотворчого мистецтва сприяє діяльність міської та обласної художніх галерей. Харківська міська художня галерея (вул. Чернишевського, 15) — одна з перших в Україні галерей муніципального статусу, заснована в кінці 1996 р., — входить до складу Асоціації діячів сучасного мистецтва України. Основне коло авторів галереї включає відомих художників Харкова, провідних майстрів українського мистецтва: Наталію Мироненко, Олега Векленка, Віктора Сидоренка, Олександра Рідного та ін. В активі галереї близько 400 проведених виставок, художніх акцій як на своїй території, так і за її межами.

20 грудня 1999 р. відкрито Харківську обласну художню галерею (пл. Свободи, 5). Сьогодні галерея плідно співпрацює з професійними художниками і скульпторами всього слобожанського регіону. За час роботи в галереї відбулося близько 150 виставок і презентацій обласного, всеукраїнського та міжнародного значення. Співробітники галереї надають творчу підтримку художньо обдарованим дітям. Кожного року проводяться виставки



Рис. 36.5. І. К. Айвазовський. Гурзуф.
1859. З фондів художнього музею



Рис. 36.6. Н. С. Вербук.
Стритення

робіт учнів Харківського художнього ліцею при Харківській державній академії дизайну та мистецтв.

Активну виставкову роботу проводить Харківський художній музей — один з найстаріших музеїв України. Його колекція формувалась більше 200 років і увібрала в себе художні цінності кількох музеїв Харкова. Це унікальне зібрання творів видатних зарубіжних і вітчизняних майстрів XVI–XX ст., серед яких А. Дюрер, П. Пікассо, С. Далі, І. Репін, І. Айвазовський, Т. Яблонська і багато інших. Перлиною колекції є знамените історичне полотно І. Репіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану». Щорічно музей організовує понад 40 виставок. Твори з музейного фонду з успіхом експонувались у Польщі, Японії, США, Німеччині, Росії.

Це цікаво

Ім'я харківської художниці Ніни Вербук занесено до «Книги рекордів Харкова». Серед митців Слобожанщини ще жоден не влаштував такої кількості (близько 50) персональних виставок, як вона. Роботи багатьох митців стали надбанням колекцій **Харківського художнього музею**.

Кіномитці-харків'яни. Давні традиції в Харкові має кіномистецтво. У першій половині XX ст. тут було знято кілька кінострічок, у другій половині — понад 20 художніх фільмів. Найвідоміші з них: «Тореадори з Васюківки» (1965), «Весілля в Малинівці» (1967), «Ад'ютант його превосходительства» (1970), «Як молоді ми були» (1985), «П'ятий ангел» (2004) тощо. Улітку 2008 р. в Харкові знову відбулися зйомки фільму. На цей раз знімали документальне кіно про всесвітньо відомого фізика, лауреата Нобелівської премії Льва Ландау. У нашому місті пройшла найважливіша частина його життя.



Рис. 36.7. Марк Бернес.
Кадр з фільму «Два бійці»



Рис. 36.8. Леонід Биков. Кадр
з фільму «У бій ідуть одні "старики"»

З нашим містом пов'язані імена відомих акторів **Марка Бернеса**, **Леоніда Бикова**, **Людмили Гурченко**, **Наталії Фатесвої**, **Олени Яковлевої**, **Олексія Петренко** та багатьох інших режисерів, сценаристів і кіноакторів.

Фізична культура і спорт. У культурному житті Харківщини ХХ ст. спорт та фізична культура посідають значне місце. Харків'яни вписали найяскравіші сторінки в історію українського спорту. Саме з харківського спорту вийшли багато неодноразових чемпіонів Олімпійських ігор, світу та Європи. Серед них вихованець важкоатлетичної школи ХТЗ **Л. Жаботинський**, рекордсмен з марафонського бігу **І. Щербак**, віце-чемпіон світу з плавання **С. Кравцов** та багато інших.

Це цікаво

Сергій Бершов — заслужений майстер спорту, заслужений тренер України. Здійснив 11 сходжень на вершини, які вищі за 8000 м, серед яких перше сходження на Еверест (8848 м) у нічний час, траверс чотирьох вершин Канченджанги (8586 м). Учасник програми «Прапор України на вершинах світу».

Харків — місто, яке виховало видатних спортсменів, відомих далеко за межами України. **Юрій Поярков** — волейболіст, двократний Олімпійський чемпіон, почесний громадянин Харкова, володар багатьох почесних звань і нагород, член виконкому федерації волейболу України. Ім'я Пояркова внесено до книги рекордів Гіннеса. Великий теніс став покликанням **Валерія**

* Траверс вершин (термін в альпінізмі) — проходження не менш ніж дві вершини, при цьому спуск з попередньої вершини повинен проходити в напрямі наступної (нижчої за рівнем) висоти.



Рис. 36.9. Юрій
Поярков



Рис. 36.10. Валерій
Бурко

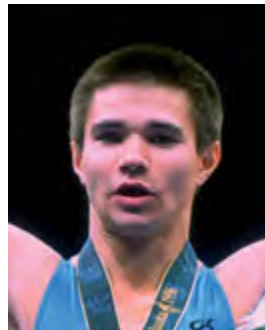


Рис. 36.11. Рустам
Шаріпов

Львовича Бурко, який розкрив свій чудовий талант і на кортах України, і на міжнародних турнірах (25 міжнародних турнірів). Він п'ятикратний чемпіон України. Сьогодні їх імена тісно пов'язані з «Унікортом» — національним тенісним центром України. **Рустам Шаріпов** — дворазовий олімпійський чемпіон зі спортивної гімнастики, чемпіон Європи та світу, заслужений майстер спорту СРСР та України.

Це цікаво

Перемоги й хвилини розчарувань поділяють зі своєю улюбленою командою — футбольним клубом «Металіст» — харківські вболівальники. Після реконструкції, здійсненої до чемпіонату Європи з футболу 2012 р., стадіон має загальну місткість 41 307 місць, площу території — 8,5 гектарів, розмір поля — 105 x 68 м.

Харків'яни мають усі можливості для занять спортом: працюють **66** стадіонів, **973** спортзали, **29** плавальних басейнів. Наймасовіші та найпопулярніші види спорту — футбол, волейбол,



Рис. 36.12. Обласний спортивний комплекс «Металіст»



Рис. 36.13. Яна Клочкова



Рис. 36.14. Олег Лісогор

баскетбол, теніс, легка атлетика, плавання, гімнастика. Розвиваються також нетрадиційні та екстремальні види спорту — альпінізм, дельтапланеризм, автомобільний спорт, підводне плавання, кікбоксінг.

Олімпійський учбово-спортивний центр «Акварена» протягом багатьох років є центром підготовки спортсменів високого класу, збірних команд як Харківської області, так і України до змагань різного рівня, включаючи чемпіонати Європи, світу, Олімпійські ігри. На водних доріжках басейну було підготовлено таких видатних всесвітньо відомих спортсменів, як чотириразова чемпіонка Олімпійських ігор **Яна Клочкова**, дворазові переможці олімпіад **Денис Силантьєв** і **Сергій Фесенко**, чемпіони світу та Європи **Олег Лісогор**, **Ігор Червинський**, **Ігор Снітко**, **Катерина Зубкова** та багато інших. Крім того, у центрі проводиться величезна робота щодо оздоровлення та навчання плаванню мешканців міста всіх вікових категорій.

Місто ретельно готується до проведення європейської футбольної першості 2012 р., у тому числі готуються й заклади культури. Харків прагне мати у світі імідж справжнього центру великого спорту, фізкультури й самотутньої культури

Розвиток культури Харківщини визначається соціально-економічними процесами, які відбуваються як у світовому масштабі, так і в межах держави. Особливість культури Харківщини виявляється в тому, що вона розвивалась у діалозі культур усіх народів, що мешкають на її території, в умовах їхньої взаємодії та конструктивного взаємовпливу. Саме цей факт став визначальним у становленні Харкова як одного з центрів формування культури країни.

Перевіряємо свої знання

1. Які глобальні зміни характеризують українську культуру нашого краю ХХ ст.?
2. Які нові жанри виникли в українському мистецтві ХХ ст., характерні для нашого регіону?
3. Які характеристики сучасної культури вам відомі?
4. Назвіть особливості розвитку культури на Харківщині.
5. Як можна схарактеризувати головні культурні здобутки Харкова у ХХ ст.?

Набуваємо практичних навичок

Заповніть таблицю «Розвиток культури на Харківщині у ХХ ст.» назвами відомих вам творів харківських митців.

Література	Живопис	Театр	Музика

Творчі завдання

1. Напишіть есе за темою «Музична культура, яка мені подобається».
2. Підготуйте фотовиставку «Художники мого краю».
3. Чи відбивається, на вашу думку, тенденція розвитку споживацької культури на творчості справжніх митців?

§ 37. Літературне життя Харківщини другої половини ХХ ст.

Опрацювавши матеріал цього параграфу, ви зможете:

- схарактеризувати розвиток літературного життя Харківщини в другій половині ХХ ст.;
- назвати імена літераторів, що працювали в цей період, і найважливіші твори літератури.

Пригадайте

У яких соціально-політичних умовах відбувалося становлення Харкова як центру культурного відродження на початку ХХ ст.?

Які модерністські течії з'явилися у мистецтві на початку ХХ ст.?

Хто з харків'ян зробив значний внесок у розвиток літератури (російською чи українською мовами) першої половини ХХ ст.?

Це треба знати

Харків — перша столиця України. І як належить столиці, на початку 1920-х рр. він став центром літературного життя та видавничої справи. 29 грудня 1917 р. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад (ВУЦВК) прийняв декрет про Державне видавництво, яке займалося випуском політичної та художньої літератури. Тут працювали республіканські видавництва — Держвидав, «Пролетарій», «Книгоспілка», «Радянський селянин».

У 1934 р. відбувся I з'їзд письменників України, на якому було створено Спілку радянських письменників. З Харковом пов'язані життя й творчість багатьох українських радянських письменників: В. М. Блакитного, О. А. Слісаренка, А. В. Головка, О. В. Донченка, О. Є. Корнійчука, Ю. І. Яновського, П. Й. Панча, В. М. Сосюри, Н. Л. Забіли. Харків і харків'яни, їх славні традиції та трудове життя стали однією з провідних тем творчості радянських письменників. Місту присвятив цикл поезій «Харків» П. Г. Тичина, про харків'ян писали О. І. Копиленко («Народжується місто»), І. Л. Муратов («Важкий прогін»), Н. Л. Забіла («Тракторобуд»).

Літературний рух на Харківщині в другій половині ХХ ст. У воєнні роки в Харкові не видавалось жодного журналу. У повоєнні роки виходив літературно-художній та громадсько-політичний журнал «Харків». З 1956 р. почав видаватись журнал «Прапор», який після набуття Україною статусу незалежної держави було перейменовано в «Березіль». На його сторінках часто публікувались цікаві статті та літературно-критичні матеріали.

Харків не дарма вважають колыскою української літератури. Літературний рух у нашому місті, який почався ще в ХІХ ст.,

був продовжений письменниками, поетами, критиками, які своїм словом примножували славу літературного Харкова. Багато талановитих поетів і письменників-харків'ян увійшли в українську літературу у другій половині ХХ ст. Це А. Перерва, І. МIRONENKO, І. Перепеляк, Л. Таран, В. Родионов. Харків пишається російськомовними поетами Б. Чичибабіним, Р. Третьяковим, Р. Мельниковим.

У 1960–1970-х рр. у радянському суспільстві виникло примітне явище, коли політику уряду стала відкрито критикувати невелика, але дедалі більша кількість людей. Їх називали дисидентами (від лат. *dissenters* — незгодний). Вони вимагали від влади надання ширших громадянських, релігійних і національних прав. Дисидентство великою мірою виросло з «розвінчування» сталінського тоталітаризму, з послаблення «паралічу страху», що їх розпочав на ХХ з'їзді КПРС М. С. Хрущов. Спочатку осередок українських дисидентів складали «шестидесятники» (представники радянської культури, які підняли свій голос проти режиму застою та несвободи в 1960-ті рр.) — нове плідне покоління письменників. До нього належали й харківські літератори Іван Світличний, Борис Чичибабін, Микола Вінграновський та ін.

Ознаки дисидентства в літературі — пошук істини в зображенні життя простих людей замість оспівування радянської дійсності, чесна громадянська позиція. Радянське керівництво вирішило вдарити по дисидентському рухові. Наслідком цієї політики на Україні став арешт наприкінці 1965 р. близько двох десятків дисидентів.



Рис. 37.1. Меморіальна дошка на вулиці, названої на честь Б. О.Чичибабіна

Це цікаво

Борис Олексійович Чичибабін народився в січні 1923 р. в Кременчуці. У 1940 р. вступив на історичний факультет Харківського університету. Коли почалася війна, евакуювався в Батайськ (Ростовська область, Росія), де працював токарем в авіаремонтній майстерні. У 1942 р. був мобілізований в армію. Служив в авіачастинах Закавказького округу. У 1945 р. Борис вступив на філологічний факультет Харківського університету. Через рік був заарештований (за іронічні вірші «Мати мій посадник») і засуджений до п'яти років, які відбував у таборі під назвою ВЯТЛАГ. На волю вийшов у 1951 р. Закінчив у 1953 р. бухгалтерські курси, працював у Харківському трамвайно-тролейбусному парку. У 1968 р. знов попав в опалу: спочатку в Харкові влада закрила керовану їм літстудію, а через п'ять років поета виключили з лав Союзу письменників СРСР (за вірші «Пам'яті Твардовського», «Солженіцину», «Галичу» і «З Україною в крові...»). На сторінки друкованих видань повернувся лише в 1987 р. У 1990 р. став лауреатом Державної премії СРСР за збірку «Колокол». Помер письменник у 1994 р.

У другій половині ХХ ст. Харківською філією Спілки письменників України в різні роки керували Н. Забіла, П. Панч, Ю. Шовкопляс, В. Кочевський, І. Муратов, Я. Гримайло, В. Петров, Б. Силаєв. У 1993 р. до складу організації входило 60 літераторів, серед яких такі відомі в Україні письменники, як К. Гордієнко, В. Добровольський, Ю. Стадниченко, Р. Третяков, Б. Чичибабін, Р. Полянський.

Це цікаво

Серед харків'ян є письменники, які повністю віддали своє життя дитячій літературі. Серед них Наталя Забіла (1903–1985). 1926 р. вийшла перша книжка її поезій «Далекий край». Видавши в 1928 р. віршоване оповідання для малюків «Про маленьку мавпу», Наталя Забіла стає на шлях творення дитячої літератури. І хоч інколи в неї виходять книги для дорослого читача, однак твори для дітей стають покликанням, її щоденною роботою і з часом приносять заслужений успіх і любов мільйонів юних читачів. У 1930 р. вона остаточно переходить на творчу роботу, маючи вже десяток книжок. Більше половини з тих поетичних збірок адресовано юному читачеві: «Пригоди з автобусом» (1928 р.), «У морі» (1929 р.), «Про Тарасика і Марисю» (1930 р.), «Ясочина книжка» (1934 р.).

Література в перші роки незалежності України. Період 1990-х рр. був позначений у Харкові багатьма літературними починаннями, котрим не судилося довго існувати. Насамперед, це пов'язано з фінансовими негараздами в новій Україні, що не дали змогу здійснити повномасштабні державні вкладення

в культуру, освіту, науку, у тому числі й на підтримку літературних організацій та видань. Проте неодноразово здійснювалися спроби організувати самобутні періодичні видання й літературні об'єднання. До них належать «Чумацький шлях» та «Бурсацький спуск» (1992 р.) як спроба втілення художніх принципів двох груп харківських літераторів — українських і російських. Цікавим мав стати журнал прози «Темные аллеи», випуск якого почався в 1995 р. З 1992 по 1998 рр. на кошти Харківського благодійного фонду «Зеркальная струя» («Дзеркальний струмінь») видавалася однойменна літературно-художня газета, навколо якої виникло неформальне об'єднання харківських поетів та amatorів поезії. До цієї пори триває традиція їхніх зустрічей біля фонтана «Дзеркальний струмінь». Не втратив свого обличчя й харківський клуб пісенної поезії імені Юрія Візбора. Він існує при Будинку вчених уже сорок років як дитя бардів 1960-х рр.

Харків — це місто відомих книжкових видавництв: «Фолио», «Золотые страницы», «Калейдоскоп», «Мегаполіс», «Ранок», «Гімназія» тощо. На одне з визначних явищ у літературному житті Харкова перетворилося проведення щороку весняних книжкових ярмарок, на яких відбуваються зустрічі з поетами, письменниками, бардами України та Росії.

Експозиції літературного музею (вул. Фрунзе, 6), який було створено у 1988 році, розповідають про розквіт і трагічну загибель харківських літературних об'єднань 1920–1930-х рр., про українську літературу й творчість одного з найвидатніших російських поетів другої половини ХХ ст. — Бориса Чичибабіна. «С Україною в крові я живу на землі України» — цей рядок Чичибабіна може бути кредо всіх митців, що живуть і працюють у Харкові нині.

На сьогодні Харківська обласна організація Національної спілки письменників України (ХООНСПУ) об'єднує майже 90 літераторів, більшість яких — лауреати міжнародних, республіканських та муніципальних премій. Серед них — Василь Боровий, Іван Перепеляк, Степан Сапеляк, Наталя Матюх, Микола Возіанов, Аркадій Філатов, Сергій Шелковий, Леонід Тома, Дмитро Панцир, Володимир Брюгген... Цікаво працюють талановиті письменники: Аліна Борщова, Марія Грабовська, Віталій Круглов, Оксана Бойко, Віктор Бойко, Ірина Мироненко, Віктор Лагода, Ольга Тараненко, Микола Побелян та ін. Очолює обласну організацію поет Іван Перепеляк.

ХООНСПУ об'єднує секції української поезії, української прози, російської поезії, російської прози. При ХООНСПУ пра-

цює літературна студія ім. П. Г. Тичини, де виховується молоде покоління письменства.

Місто Харків, його люди надихають поетів і письменників на нові твори. Колись видатний поет Йосип Бродський написав: «Треба розносити поезію, як ранками молоко». Нове покоління харківських поетів: Тетяна Гончарова, Зоя Захарова, Юрій Іванов, Олег Колесников, Катерина Сергієнко, Віктор Тимченко та ін. — веде новий літопис харківської літературної історії.

Представити харківську літературу в повному обсязі, зрозуміло, завдання надсильне. Пам'ятаймо нашу героїчну історію, шукаймо інші горизонти, прокладаймо нові неповторні шляхи для нового, вільного та щасливого життя. Учимося чесно думати й жити, як робили це попередні покоління наших земляків. Хай допомагає нам чесна та відверта праця харківських митців.

Перевіряємо свої знання

1. У чому полягає особливість літературного життя Харківщини повоєнних років?
2. З чим пов'язана поява дисидентського руху в країні?
3. Імена яких харківських літераторів увійшли в історію українського дисидентського руху?
4. Які особливості були притаманні для розвитку літератури та мистецтва в період пригнічення свободи творчості?
5. Що цікавого відомо вам про діяльність одного з видатних поетів країни Бориса Чичибабіна? Вивчіть напам'ять один з віршів поета.
6. Де в Харкові зберігається найповніша інформація про діяльність земляків-літераторів?
7. Хто з молодих талантів здійснює спробу написати нову сторінку в історію літературного мистецтва Харкова? Чи читали ви їх твори?

Набуваємо практичних навичок

Напишіть реферат з теми «Особливості розвитку літератури в Харкові в другій половині ХХ ст.».

Творче завдання

Якби вам запропонували створити пам'ятник літераторам доби шістдесятників, яким би він був? Спробуйте створити ескіз такого пам'ятника.

§ 38. Архітектура нашого краю ХХ ст.

Опрацювавши матеріал цього параграфу, ви зможете:

- назвати найвизначніші твори архітектури; імена видатних архітекторів Харківщини;
- описати архітектурні стилі.

Пригадайте

Що вам відомо про забудову Харкова в XVII–XIX ст.?

Хто з архітекторів зробив найбільший внесок у харківське місто-будування на початку ХХ ст.?

Які перлини архітектурного мистецтва були побудовані на Харківщині в XVII–XIX ст.?

Це треба знати

На початку ХХ ст. Харків перетворився на величезний промисловий і культурний центр Півдня Російської імперії. Почалося спорудження багатоповерхових будинків, обладнаних центральним опаленням, каналізацією та ліфтами. У будівлях із залізобетону використовували різноманітні архітектурні форми, зокрема, стилів попередніх епох: романського, італійського ренесансу, готики, французького ренесансу, неоренесансу, класицизму, бароко, слобожанського стилю, конструктивізму, радянського бароко тощо.

Значний внесок в архітектуру міста зробили такі митці, як С. Кравець, С. Серафимов, М. Ашитков, М. Мовшович, М. Фельгер. Найвідоміший архітектор — О. Бекетов (1825–1941). За його проектами збудовано понад 50 будинків у центрі міста. Окремі з них увійшли до скарбниці «Світової архітектурної енциклопедії другої половини ХІХ ст.». До шедеврів належить будинок Театру ляльок (колишній Волзько-Камський банк, побудований у стилі «еклектичний біомодерн»).

Для забудови Харкова першої половини ХХ ст. характерні риси конструктивізму. До кращих архітектурних творів цієї епохи слід віднести: Держпром — робота архітекторів С. Серафимова та С. Кравця; поштамт на Привокзальній площі — робота архітектора А. Мордвінова. Пам'ятник Т. Шевченку скульптора М. Манізера й архітектора Й. Лангбарда також вирішений у стилі конструктивізму.

Після широкого народного обговорення в 1938 р. було затверджено проект реконструкції Харкова, за яким місто мало розширитися в напрямках Павлового поля, селищ Основа та Лосеве. На той час протяжність Харкова зі сходу на захід становила близько 20 км і старе радіальне розташування вулиць міста не



Рис. 38.1. Держпром

Рис. 38.2. Пам'ятник
Т. Г. Шевченку

могло забезпечити рух транспорту, кількість якого збільшувалася. Тому передбачалося перейти на радіально-кільцевий напрям вулиць, що дозволяло зв'язати окремі райони міста між собою.

Під час війни більша частина будинків була зруйнована, інші — пошкоджені. Архітектура післявоєнних років мала наліт помпезності. Прагнучи зробити Харків містом європейської краси, архітектори зводять будинки в стилі «радянського бароко», зі шпилями, орнаментальною пластикою, символами Перемоги, національними мотивами. Приклади такого стилю — будинок Південного вокзалу, аеровокзал та Будинок Рад.

Зведення дорогих будинків за індивідуальними проектами не дозволяло вирішити проблему житлово-цивільного будівництва. У результаті країна відмовилась від «надмірностей» в архітектурі на користь *типового будівництва*. Замість квартального планування міста почали застосовувати мікрорайонування. Гігантські масштаби заводського будівництва вимагали великих матеріальних витрат. Тому було вирішено зводити скромні будинки із залізобетону, спочатку — блочного типу, потім — великопанельного. Будівництво йшло під гаслом «Кожній сім'ї — окрему квартиру!». У 1960-ті рр. таким чином було спроектовано мікрорайони: Нові будинки, проспект Гагаріна, Павлове поле, Орджонікідзевський. У 1960–1980-х рр. житлове будівництво велось на вільних територіях — орних землях. Прикладом тому слугує величезний (на 200 тис. жителів) Салтівський масив, збудований на чорноземах. Такий підхід до використання землі як національного багатства дуже не раціональний: було завдано великої шкоди приміському сільському господарству.

Для збереження історичного образу міста в центрі в той період споруджують лише цегельні та кам'яні *будинки за індивіду-*

альними проектами. У стилі модерн зведено кіноконцертний зал «Україна», який чудово вписався в зелений ландшафт саду ім. Т. Шевченка (1963), будівля нового цирку по вулиці Урицького (1974), готель «Мир» (1977). Невдалим прикладом сучасної міської забудови можна назвати будівлю нового оперного театру на вулиці Сумській, вона не вписується в навколишню забудову, має велетенський непропорційний вигляд.

Зміни у вигляді Харкова відбулися в 1990-х рр., коли Україну було проголошено незалежною державою. У цей період здійснюється низка індивідуальних проектів у постмодерністському стилі. До них можна віднести готель «Метрополь» (2000), ресторан «МакДональдс» на Привокзальній площі (1999). Епоха масового житлового будівництва закінчилась.

Рубіж другого та третього тисячоліть Харків зустрів напередодні свого 350-річчя. Від минулого в місті збереглися незабутні нащадки, що відображують риси всіх етапів його розвитку. У Харкові більше ніж 2500 вулиць і провулків, 26 площ. Загальна довжина вулиць — близько 1300 км. Найдовша вулиця — Московський проспект (більше ніж 20 км). Найбільша площа — площа Свободи — займає 11,6 га. Її довжина — 670 м, а ширина прямокутної ділянки — 96 м. Діаметр круглої частини дорівнює 236 м.

У різні роки в Харкові створено прекрасні *комплекси садово-паркового мистецтва* з цінними колекціями флори та фауни. Серед них зоопарк, сад ім. Т. Шевченка (запланований за принципом англійських ландшафтних парків), парк ім. М. Горького (за типом французьких планувань з дитячим розважальним комплексом у стилі хай-тек). Площа зелених масивів парків і садів, бульварів і скверів, а також інших насаджень складає більше 5200 гектарів, з яких 2500 гектарів доводиться на Лісопарк. До послуг жителів 31 парк, 5 садів, 150 скверів і бульварів, понад 500 куточків відпочинку. На кожного жителя міста доводиться в середньому 18 м² зелених насаджень.

Це цікаво

Сад ім. Т. Г. Шевченка — найстаріший зелений масив у центрі міста. Його закладено ще в 1804 р. Прикраса саду — чудова каштанова алея, що веде від пам'ятника поету до будівлі університету. У саду на площі 25 га зростає понад 15 тис. дерев і чагарників більше 100 порід. Тут є дуби-велетні, вік яких сягає понад 200 років. Один з них зростає поряд з пам'ятником великому Кобзареві. У післявоєнний час тут було побудовано водний каскад і сходи з виходом на вулицю Клочківську. У центрі розташовано фонтан світломузики, який радує відвідувачів прекрасними літніми вечорами.

У глибині саду — центральний вхід у **зоопарк**, який відсвяткував уже свій столітній ювілей (його засновано в 1895 р.). Сьогодні тут утримуються близько 5 тис. тварин 340 видів — представників тваринного світу з усіх континентів. На території зоопарку площею 22 га завжди багатолюдно — його відвідує близько 1 млн людей на рік.

У саду знаходиться заснована в 1808 р. **астрономічна обсерваторія** Харківського національного університету. Багато років обсерваторією керував відомий учений академік М. П. Барабашов, на честь якого в Харкові названо вулицю й одну зі станцій метро.

30 травня 2009 р. поряд із зоопарком відкрили **Харківський дельфінарій**. Він входить до складу національної мережі культурно-оздоровчих комплексів «Немо», що ставить завданням популяризацію знань про морських ссавців. Крім вистав, тут проводять комплексні заняття з дельфінами для дітей з тяжкими захворюваннями (дельфінотерапія).

Це цікаво

Звідки з'явилися в Україні такі поширені сьогодні клен, акація, шовковиця, платан? Відповісти на це запитання допоможе екскурсія до Краснокутського дендропарку. Цей дендропарк — один із найстаріших в Україні — називають перлиною паркового мистецтва. Закладено його на місці Петропавлівського монастиря, побудованого переселенцями з Корсуня. Простояв він 100 років, а за наказом цариці Катерини II був закритий. Трохи пізніше Катерина подарувала землі Назару Олександровичу Каразіну, син якого, Іван Назарович, заклав у 1809 р. парк. Каразіни першими акліматизували на теренах України деревні рослини з різних куточків земної кулі. З Японії, Китаю, Америки, Канади, Франції та інших країн вони завезли близько 600 видів рідкісних рослин, 50 з яких раніше в Україні не росли. Клен, акація, платан, софора, прижившись у Краснокутському дендропарку, поширились у подальшому по всій країні. У роки Великої Вітчизняної війни дендропарку було завдано величезних збитків: екзотичні види флори вирубали, парк заріс малоцінними породами. Сьогодні в парку 353 види флори та 29 — фауни.



Рис. 38.3. Сад ім. Т. Шевченка



Рис. 38.4. Парк ім. М. Горького (головний вхід)



Рис. 38.5. Краснокутський дендропарк

Важливу роль у житті Харкова відіграє громадський транспорт. Гармонійно доповнює своєрідне обличчя міста *метрополітен*, збагачуючи та прикрашаючи його архітектурний образ. Харківський метрополітен, побудований другим за послідовністю в Україні, діє з 23 серпня 1975 р. Індивідуальна виразність, чіткість ліній і гармонія форм, поєднання інженерної думки та художньої майстерності в інтер'єрах станцій — головні риси Харківського метрополітену. Своєрідна архітектура та художнє оздоблення станцій доповнюють ансамбль вулиць і площ міста.

Це цікаво

Одна з найкрасивіших станцій — «Пушкінська» (розташована на перехресті вулиць Пушкінської та Петровського). Спорудження станції, закладеної 16 квітня 1977 р., вели закритим способом. Це найглибша станція Харківського метрополітену. Висота підйому по вертикалі — близько 30 м. Інтер'єр станції відображає тему, пов'язану з ім'ям великого поета, мимоволі нагадуючи нам архітектуру палаців і театрів пушкінських часів. Облицювання пілонів у формі спадаючих складок матерії, білі мармурові стіни на тлі темно-сірої підлоги, декоративні ґрати вентиляції, позолочені світильники якнайкраще відтворюють інтер'єри початку XIX ст. Композицію станційного залу завершує класичний профіль поета, обрамлений лавровим вінком. Доповнюють картину композиції з рельєфних елементів на теми «Пушкін в Україні» та «Творчість Пушкіна». Виконані з бронзи, фаянсу, кованого металу, вони розміщені на стінах вестибуля та платформи.

Харків не може зрівнятися за своїми архітектурними рішеннями з містами-лідерами світового туризму. Проте тут є історичні пам'ятки, насамперед є культові споруди різних конфесій.



Рис. 38.6. Станція метро
«Університет»

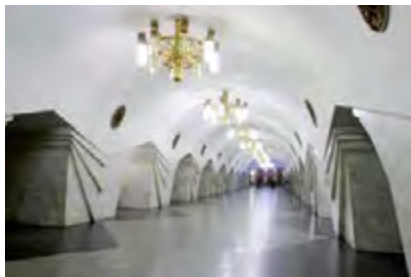


Рис. 38.7. Станція метро
«Пушкінська»

Це цікаво

Благовіщенський кафедральний собор належить до типу п'ятиглавих храмів із дзвіницею. Глава храму має два яруси вікон: нижній — з вітражами для освітлення, і верхній — декоративний. Святкове відчуття створюється безліччю декоративних елементів. Храм було закладено в 1888 р. й збудовано за 13 років. Відповідно до стилю іконостас спорудили з білого мармуру. Місткість храму — до 4 тис. осіб.

Площа Свободи є найбільшою в Україні й однією з найбільших в Європі. Навколо круглої її частини знаходиться унікальна споруда часів індустріалізації — Держпром (побудован в 1925–1928 рр. за проектом архітекторів С. Серафимова, С. Кравця, М. Фельдгера). Це перша висотна будівля Радянського Союзу, масштаби якої приголомшують: загальна площа забудови сягає 11 тис. м², довжина фасаду — 300 м. На площі проводять концерти, ярмарки, мітинги та інші масові заходи.

На площі також знаходяться будівля *Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*, восьмикутна будівля *готелю «Харків»*. Напроти Держпрому височить будівля



Рис. 38.8. Площа Свободи

Обласної ради народних депутатів, побудована в 1954 р. за проектом архітекторів В. Орехова та В. Костенка.

Візиткою Харкова є *фонтан «Дзеркальний струмінь»* на вулиці Сумській, побудований у 1947 р. на честь перемоги у Великій Вітчизняній війні. У сквері, що прилягає до фонтана, полюбляють відпочивати харків'яни.

На півночі міста протягнулася *дитяча залізниця «Мала Південна»*, відкриття якої відбулось у 1940 р. (відбудовано в 1945 р.). Протяжність залізниці, яку від травня до листопада обслуговують школярі під керівництвом дорослих, — 3,6 км. Вона поєднує парк ім. М. Горького з Лісопарком. Це великий живописний лісовий масив у межах міста, який городяни використовують для відпочинку.

Серед пам'яток архітектури та історії Харківщини деякі є справжнім національним надбанням. Однією з них стала *Наталівка* — колишній маєток І. Г. Харитоненка, споруджений у ХІХ ст. і названий на честь його молодшої онучки.

Це цікаво



Рис. 38.9. Спасо-Преображенська церква, с. Наталівка

І. Г. Харитоненко — виходець із селян-чумаків. Забагатів на бакалійній торгівлі, оренді землі та промислових підприємств. Після скасування кріпосного права скуповував поміщицькі землі, будував цукрові заводи, став одним із головних членів синдикату власників рафінадних заводів. Свій маєток він чудово облаштував: приміщення було електрифіковано, побудовано конюшні, пташники, фазанарії. Вихованці Наталівського кінного заводу були добре відомі на московських іподромах. Харитоненко виявився рідкісним цінителем мистецтва. У Наталівському палаці зібрано колекції картин І. Рєпіна, скульптурні композиції М. Антокольського та інших скульпторів і художників. У 1913 р. відомий архітектор О. Щусев побудував тут Спасо-Преображенську церкву, яка стала справжньою перлиною маєтку. На її стінах унікальні фрески роботи О. І. Савінова і С. Т. Контенкова.

Харків прикрашають понад 6 тисяч *пам'ятників, скульптур, меморіальних знаків*, споруджені на честь історичних осіб, подій, літературних героїв.

Пам'ятник Тарасу Григоровичу Шевченку, поету, письменнику, художнику і мислителю, є кращим пам'ятником Шевченку у світі. Монумент розташований у Саду ім. Т. Г. Шевченка, при вході на центральну алею з боку вулиці Сумської. Пам'ятник органічно пов'язаний з навколишнім парковим пейзажем



Рис. 38.10. Пам'ятник
О. С. Пушкіну



Рис. 38.11. Пам'ятник
М. В. Гоголю



Рис. 38.12.
Пам'ятник
М. М. Коцюбин-
ському

і міським архітектурним ансамблем. Автори монументу скульптор Матвій Манізер і архітектор Іосиф Лангбард. Монумент був урочисто відкритий 24 березня 1935 р.

Пам'ятники О. С. Пушкіну (1904) та М. В. Гоголю (1909) створені скульптором Б. Едуардсом. Встановлені вони на Театральній площі. Пам'ятник видатному українському письменнику М. М. Коцюбинському (скульптор М. Рябінін, архітектор А. Алло, 1957) встановлено в сквері на площі Поезії, перед будинком Земельного банку.

В історії Харкова та Слобожанщини особливе місце належить Василю Назаровичу Каразіну – видатному громадському діячу, просвітителю, енциклопедично освіченій людині, ученому і винахіднику, журналісту, засновнику Харківського університету, першого на Лівобережній Україні. Біля центрального входу університету знаходиться пам'ятник В. Н. Каразіну роботи скульптора І. М. Андреолетті й архітектора О. М. Бекетова (1905).

Пам'ятник видатному українському педагогу А. С. Макаренку було відкрито в 1969 р. у сквері на вулиці Сумській, 128 (у районі заводу "ФЕД"). Автори пам'ятника — скульптор М. Ф. Овсянкін і архітектор Е. Ю. Черкасов.

На вул. Пушкінській у 2005 р. встановлено пам'ятник видатному мікробіологу, лауреату Нобелівської премії І. І. Мечникову (скульптор С. Гурбанов).

Пам'ятник видатному українському письменнику Квітці-Основ'яненку (скульптор С. Якубович, архітектор Ю. Шкодовський) було встановлено в 1994 р. на однойменній вулиці.



Рис. 38.13. Пам'ятник
В. Н. Каразіну



Рис. 38.14. Пам'ятник
А. С. Макаренку



Рис. 38.15. Пам'ятник
І. І. Мечникову

Пам'ятник першому харківському губернатору Є. О. Щербініну відкрито 20 серпня 2004 р. біля будинку облдержадміністрації. Автори пам'ятника: О. Рідний, скульптор Г. Іванова, ливарник О. Шевчук, архітектор Ю. Шкодовський.

Улітку 2010 р. в районі ХТЗ було урочисто відкрито пам'ятник священномученику Олександру, архієпископу Харківському. Автором пам'ятника стала молодий харківський скульптор Ганна Іванова, що перемогла в конкурсі ескізних проєктів.

Монумент на честь Незалежності України було урочисто відкрито в 10-ту річницю Незалежності держави (24 серпня 2001 р.). Монумент являє собою 16-метрову бронзову колонну з фігурою сокола на вершині, крила якого складені у формі тризуба. Образом для фігури дівчинки, що розміщена біля підніжжя колони, послужила 10-річна Дарина Стрілець — перша дитина, яка народилась у Харкові після проголошення Незалежності України 24 серпня 1991 року.



Рис. 38.16. Мону-
мент Незалежності
(скульптор Олександр
Рідний)

2004 р. до дня міста в районі Держпрому було відкрито пам'ятник міфічному козакові Харку (офіційна назва «Пам'ятник засновникам Харкова»). Його подарувала Росія на честь 350-ліття заснування Харкова. Бронзову статую було відлито за кошти міста Москви на заводі монументальних скульптур у Санкт-Петербурзі.



Рис. 38.17.
Пам'ятник
Г. Ф. Квітці-
Основ'яненку



Рис. 38.18. Пам'ятник
Є. О. Щербініну



Рис. 38.19. Пам'ятник
священномученику
Олександрю

У Харкові, як і в інших містах країни, є так звані незвичайні пам'ятники. На території Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди поставлено пам'ятник першій учительці. Першокласниця і поряд молода вчителька — ця сцена зі шкільного життя тепер увічнена в бронзі.

На території 14-ї міської офтальмологічної клініки відкрили пам'ятник Л. Гіршману — харківському лікарю, який за 61 рік своєї практики прийняв 1 млн хворих. Пам'ятник виконано скульптором О. Демченко в співавторстві з архітектором В. Лівшицем. Пам'ятник споруджено на кошти меценатів.

Одне з перших місць за популярністю в Росії та Україні займають персонажі І. Ільфа і Є. Петрова. Наочним прикладом цього є встановлення пам'ятників великому комбінатору Остапу Бендеру та отцю Федору.

Таким чином, за свою 350-річну історію Харків пройшов шлях від полкового міста-фортеці до великого культурного центру Східної Європи. Вигідне природно-географічне положення, освітній, науковий і кадровий потенціал упродовж всієї історії міста створювали надійну основу для його поступального розвитку, збереження спадкоємності в житті поколінь. Новий генеральний план Харкова, розрахований до 2026 р., має забезпечити комплексний, планомірний, економічно доцільний розвиток інфраструктури міста.



Рис. 38.20.
Пам'ятник засновникам Харкова



Рис. 38.21. Пам'ятник першій вчительці



Рис. 38.22. Пам'ятник літературному герою Остапу Бендеру

Перевіряємо свої знання

1. Які архітектурні форми використовувались у забудові Харкова на початку ХХ ст.?
2. Імена яких архітекторів увіковічили архітектурну славу міста?
3. Які архітектурні споруди Харкова можна віднести до кращих у першій половині ХХ ст.?
4. Що являла собою архітектура міста в післявоєнні роки?
5. Які комплекси садово-паркового мистецтва створено в Харкові у ХХ ст.?
6. Що цікавого відомо вам про замські пам'ятки архітектури?

Набуваємо практичних навичок

1. Складіть колективний або індивідуальний колаж з теми «Пам'ятники Харкова».
2. Зберіть матеріал про відомих діячів культури (архітектури) ХХ ст. вашого міста (селища, села).
3. Напишіть реферат з теми «Архітектура Харкова ХХ ст.».

Творчі завдання

1. Відвідайте екскурсію «Незвичайні пам'ятники Харкова». Дізнайтесь більше про історію пам'яток Харківщини. Спробуйте розповісти про ваші улюблені пам'ятки.
2. Підготуйтеся до виступу на семінарі «Архітектура Харкова: минуле й сучасне».

§ 39. Особливості розвитку науки й освіти в другій половині ХХ ст.

Опрацювавши матеріал цього параграфу, ви зможете:

- схарактеризувати розвиток науки й освіти нашого краю в другій половині ХХ ст.;
- назвати імена видатних вчених, діячів освіти Харківщини;
- описати найвизначніші наукові відкриття та досягнення харківських учених.

Пригадайте

Коли було відкрито Харківський університет?

Які ще вищі навчальні заклади було відкрито в ХІХ ст.?

Які відомі харківські вчені ХІХ ст. прославили науку?

Розбудова системи освіти. Процес будівництва національної школи на початку 1920-х рр. ускладнювався економічними труднощами, розрухою, заподіяною революціями та війнами — Першою світовою та Громадянською, великою кількістю безпритульних дітей. Для ліквідації безпритульності було створено дитячі будинки, трудові комуни, що охопили сотні тисяч дітей. Яскравим прикладом стали колонія ім. М. Горького та трудова комуна ім. Ф. Дзержинського, організатором і керівником яких упродовж кількох років був А. С. Макаренко.

Це цікаво

Харківський період педагогічної діяльності А. С. Макаренка розпочався в 1926 р., коли колонію неповнолітніх правопорушників було переведено в приміщення колишнього Курязького монастиря, розташованого за 8 км від Харкова. Саме тоді Макаренко теоретично обґрунтував і перевіряв на практиці вчення про виховання особистості в колективі. Головними умовами формування особистості видатний педагог уважав органічний зв'язок праці з навчанням і вихованням, суспільно-корисний характер і різноманітність видів праці. Результатом кропіткої роботи стали педагогічно цінні думки, викладені ним у відомих творах «Педагогічна поема», «Прапори на баштах», «Книга для батьків» тощо.



Макаренко
Антон Семенович
(1888–1939)

1930-ті рр. характеризувались значним зростанням мережі шкіл. Так, у 1932 р. на Харківщині було організовано перші 22 середні школи, які охоплювали близько 20 тис. учнів. У 1940 р. вже у 242 школах навчалось 168 тис. учнів. Збільшилась і кількість про-

фесійно підготовлених педагогічних кадрів: у школах працювало 14 700 учителів. З них 4 тис. мали вищу та незакінчену вищу освіту, яку можна було здобути в державному університеті, двох педагогічних, трьох учительських інститутах і чотирьох педагогічних училищах. Напередодні війни в місті налічувалось 135 середніх шкіл, 33 вищих навчальних заклади, 35 науково-дослідних інститутів, перший у країні Палац піонерів, де працювали найрізноманітніші гуртки, лабораторії, студії, казкові кімнати і кімнати відпочинку.

Це треба знати

Великими досягненнями Радянського Союзу в довоєнні роки стала ліквідація неписьменності та запровадження загальної початкової, а в деяких місцях і семирічної освіти.

Подальший розвиток народної освіти на Харківщині зупинила Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр. Під час війни народна освіта зазнала величезних утрат. Було зруйновано близько тисячі шкільних приміщень, у тому числі всі новобудови. Збереглися лише ті будівлі, які окупанти перетворили на склади, конюшні та інші службові приміщення. Вищі навчальні заклади було евакуйовано в східні райони СРСР.

Після звільнення Харківщини від фашистів функціонування освіти почало налагоджуватись. У 1943 р. повернулись у зруйноване місто вищі навчальні заклади. Відбудовувалися приміщення шкіл, відкривалися нові класи та школи. Для того щоб створити сприятливі умови для виховання дітей, чиї батьки через зайнятість на виробництві не мали змоги приділяти їм належної уваги, наприкінці 1950-х рр. запровадили групи подовженого дня. Було покращено матеріально-технічну базу шкіл. Лише в 1962 р. ввели в експлуатацію 600 нових шкіл на 400 тис. учнівських місць. Багато шкільних приміщень було збудовано за допомогою підприємств, колгоспів і радгоспів.

Це цікаво

На початку 1960-х рр. виникла корисна форма співробітництва шкіл з базовими підприємствами. У 1961 р. почав діяти спеціально побудований для цього навчально-виробничий цех Харківського тракторного заводу. Це був справжній навчальний комбінат, де робітничою спеціальністю оволодівали майже всі старшокласники шкіл Орджонікідзевського району. Кращі вчителі харківських шкіл урізноманітнювали форми й методи навчання, брали участь у написанні підручників. Так, переможцями конкурсу на кращий підручник з історії Середніх віків і лауреатами Державної премії стали викладачі харківських шкіл К. В. Агібалова та Г. М. Донський, за підручником яких протягом багатьох років навчали в усіх школах Радянського Союзу.

У 1981/82 навчальному році в місті налічувалось 188 загальноосвітніх шкіл, які охоплювали близько 180 тис. учнів. Існували спеціальні школи: 53 музичні, одна хореографічна, вісім художніх шкіл, 38 середніх спеціальних навчальних закладів, 46 професійно-технічних училищ, 20 вищих навчальних закладів, а також спортивний факультет Київського інституту фізичної культури. У місті працювали 249 бібліотек, серед яких найбільші — Харківська наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка (фонд — 7 млн одиниць зберігання) та бібліотека Харківського національного університету (фонд — 3 млн одиниць зберігання). Діти та дорослі могли відпочити й підвищити свій культурний рівень у 79 палацах культури й клубах, 22 кінотеатрах, 5 парках культури. Гостинно відкривали двері філармонія, цирк, 6 професійних театрів, 2 державних музеї, 10 палаців та будинків піонерів та школярів, 13 дитячих спортивних шкіл, 8 станцій юних техніків, дитяча залізниця та інші позашкільні заклади.

У повоєнні роки у *вищих навчальних закладах* Харкова було створено мережу загальнотехнічних і загальнонаукових факультетів, які мали очну (перші два роки) і заочну (за вибором старшокурсників) форми навчання. Потреби народного господарства в кадрах привели до створення великої кількості заочних факультетів. У 1958 р. в місті відкрився самостійний заочний навчальний заклад, спрямований на підготовку інженерних кадрів, — Український заочний політехнічний інститут.

Розвиток науки. ХХ ст. стало для Слобожанщини епохою розвитку науки. Осередком наукової думки регіону став університет, відкриття якого відбулося в 1805 р. У ХХ ст. розвиваються наукові напрями, започатковані раніше. З'являються плеяди видатних учених, відомих своїми відкриттями далеко за межами України.

Це цікаво

Харківський університет єдиний в Україні, де вчилися і працювали лауреати Нобелівської премії — біолог І. Мечников (1908 р.), фізик Л. Ландау (1962 р.), економіст С. Кузнец (1971 р.).

За роки існування університет закінчили понад 130 тис. фахівців. Імена вихованців університету увічнені в географічних назвах, назвах космічних об'єктів, рослин і мінералів, законів і формул. Близько 60 випускників університету стали дійсними членами та членами-кореспондентами Національної академії наук України. Підготовка фахівців у Харківському національному університеті здійснюється за 115 спеціальностями й охоплює весь спектр сучасної класичної університетської освіти. Університет є одним з найбільших наукових



Мечников Ілля Ілліч
(1845–1916)



Ландау Лев Давидович
(1908–1968)

центрів України. У ньому представлено практично всі напрями сучасної фундаментальної науки. До складу університету входять НДІ хімії, НДІ біології, НДІ астрономії, Інститут високих технологій. В університеті працюють 21 академік та член-кореспондент НАН і галузевих академій України та 50 лауреатів Державної премії. Активно діє понад 20 всесвітньо відомих наукових шкіл. Щороку вчені університету публікують 60–65 монографій, збірок наукових праць, понад 2 тис. статей і тез доповідей, проводять 20–25 міжнародних конференцій. Університет є головною науковою організацією декількох міжнародних космічних програм.



Шрамко Борис
Андрійович
(1921–2001)

Активно розвивається *історичний напрям науки*, значний внесок у який зробив видатний дослідник, академік Д. І. Багалій. Учений у 1920-х рр. очолив новий напрям української історіографії. Йому належить близько 400 праць. Найвідоміша та найбільша за обсягом — «История города Харькова за 250 лет его существования». Під керівництвом Д. І. Багалія на кафедрі працювали такі вчені, як академік М. Ф. Сумцов, професори О. М. Ветухов, В. О. Барвінський.

Відомий археолог Б. А. Шрамко проводив наукові дослідження, присвячені історії скифів, — «Древности Северского Донца».

Кінець 1980–1990-х рр. став переламним у розвитку історичної науки: архіви відкрили доступ до деяких секретних документів і почали їх друкувати, поверталися книги заборонених

раніше авторів. У 1970-х рр. розгорнувся рух «Ніхто не забутий, ніщо не забуто». Молодь вела роботу з пошуку імен невідомих солдатів, відкриття нових сторінок історії війни. Результатом їх роботи став музей бойової слави в селі Соколове Зміївського району.

У працях істориків ХХ ст. є й недоліки, притаманні багатьом роботам радянського періоду: немає єдності в трактуванні подій певного періоду нашої історії.

У Харкові плідно розвивається наукова *педагогічна школа*, пов'язана перш за все з діяльністю кафедр педагогіки в Харківському національному та Харківському державному педагогічному університетах. Харківську педагогічну школу вславили такі імена відомих науковців, як професор С. А. Литвинов, А. І. Зільберштейн, І. Т. Федоренко, Л. С. Нечипоренко та ін. Сучасна науково-педагогічна діяльність пов'язана з іменами І. Ф. Прокопенка, В. І. Лозової, С. Т. Золотухіної, В. М. Грицькової, В. І. Євдокимова, Г. В. Троцько, О. М. Іонові та ін. За їх участі проведено дослідження проблеми виховання в процесі навчання, активізації пізнавальної діяльності школярів.

Це треба знати

Наукова школа — це форма колективної праці вчених.

Активно розвивалась харківська наукова *психологічна школа* за активної участі таких відомих учених, як О. М. Леонт'єв, О. Р. Лурія, О. В. Запорожець, Л. І. Божович, П. І. Зінченко. Ще у 1920-х рр. у місті було створено психоневрологічний інститут, а на його основі — Всеукраїнську психоневрологічну академію. Вивчались питання оволодіння поняттям у процесі навчання, закономірності пам'яті, мислення тощо. У 1980–1990-х рр. розроблялись актуальні проблеми всебічного розвитку особистості та підвищення ефективності навчально-виховного процесу. В активі кафедри психології ХНПУ понад 700 наукових робіт.

Послідовно розвивались *фізичні наукові школи*. Серед них харківська школа кріогеніки, школа теоретичної фізики, радіофізична школа О. О. Слудькіна, школа експериментальної ядерної фізики А. К. Вальтера.

Це цікаво

Кріогенна техніка — галузь науки та техніки, яка вивчає питання одержання, підтримання та використання температур нижче 120 К (кріогенних температур). У 1930 р. у Харкові в Українському фізико-

технічному інституті було створено першу в Радянському Союзі кріогенну лабораторію, звідки й розпочалися дослідження в галузі низьких температур. У 1931–1937 рр. її очолював Л. В. Шубніков, який разом зі своїми співробітниками зробив низку важливих відкриттів. У 1938 р. кріогенну лабораторію очолив Б. Г. Лазарев. Високий рівень досліджень його школи сприяв тому, що в 1960 р. в Харкові було створено Фізико-технічний інститут низьких температур АН України.

Харківську школу теоретичної фізики започаткував видатний фізик ХХ ст. Л. Д. Ландау — член багатьох іноземних академій, учень Нільса Бора, автор праць з квантової електродинаміки, квантової теорії поля, теорії елементарних частинок, лауреат Нобелівської премії 1962 р. Він увійшов в історію науки і як талановитий педагог, вихователь кадрів фізиків-теоретиків. Теормінімум — це своєрідний фізичний університет, через який пройшли учні Ландау. Усього теормінімум витримали 43 претенденти. Заснована ним школа плідно розвивалась у подальшому під керівництвом його учнів.

Дослідження в галузі *астрономії* (вивчення фізичних умов на Місяці та планетах), проведені керівником Астрономічної обсерваторії Харківського державного університету М. П. Барабашовим, отримали світове визнання.

Одним із найвидатніших представників харківської *хімічної школи* був М. М. Бекетов, який у 1855–1887 рр. працював у Харківському університеті. Серед харківських електрохіміків особливе місце посідав заслужений діяч науки та техніки України професор В. Д. Безуглий. Ще в 1950-ті рр. він уперше у світі розробив комплекс самотверднучих пластмас, які зараз використовують у стоматології, машинобудуванні, архітектурі та інших галузях науки та техніки.

У 1980-х рр. з'явився термін «*інформатика*» як назва сукупності наукових напрямів, пов'язаних з появою комп'ютерів. Інформатика зосереджується на питаннях, що стосуються перебігу та використанню інформаційних процесів, структуруванню та опрацюванню інформації. Сьогодні спеціалістів у галузі інформатики готують декілька технічних вишів Харкова. Значний внесок у цю справу робить Комп'ютерна академія «Шаг».

Технічний університет «Харківський політехнічний інститут» є визнаним в Україні та за її межами Центром дистанційної освіти. Уважають, що в майбутньому це буде найдоступніша та найдемократичніша освіта.

Це цікаво

Перші роботи, пов'язані зі створенням «мислячих машин», з'явилися в Харкові ще в 1911 р. Ці розробки пов'язані з іменем професора хімії А. М. Щукарьова. Він створив металеву конструкцію, що мала світлий екран, на який у словесній формі виводився логічний висновок із заданих смислових посилань. Перший у Харкові й другий в Україні обчислювальний центр було засновано у 1958 р. в Харківському державному університеті.

Успіхи в розвитку *електронної обчислювальної техніки*, зокрема в Харкові, сприяли тому, що наша країна вийшла на передові позиції в багатьох галузях науки, у тому числі в ракетно-космічній. Значний внесок у розвиток космічної програми зробило Харківське об'єднання «Хартрон» (колишній завод «Електроприлад» та конструкторське бюро електроприладобудування). Обчислювальний центр «Хартрон» (виник у 1960 р.) став найбільшим обчислювальним центром на Україні. На ньому розробляли бортові цифрові обчислювальні машини для підготовки до запуску та керування польотом ракет і космічних носіїв. У цьому напрямі особливо виділяються дві наукові школи — академіка В. Л. Рвачова й академіка В. Г. Шестопалова. Наукові школи кібернетичного напрямку формувалися й у провідних вищих навчальних закладах Харкова, у тому числі університеті. Дослідження в галузі штучного інтелекту здійснюються і в Національному аерокосмічному університеті ім. М. Є. Жуковського.

Це цікаво

Становлення космічної галузі України розпочалося в 1937 р. зі створення в Харківському авіаційному інституті реактивної групи під керівництвом академіка Г. Ф. Проскури, що здійснила запуск великої стратосферної ракети під Харковом. На честь академіка Проскури в Харкові названо проспект.

Прогрес медичних наук. Високого рівня на початку XX ст. харківські вчені досягли в біології та медицині. У Харкові в цей час працював В. М. Арнольдї, відомий ботанік-морфолог, засновник харківської *школи альгології* — розділу біології, що вивчає водорості.

Далеко за межами Росії стали відомі праці видатного фізіолога В. Я. Данилевського — професора Харківського університету, одного із засновників ендокринології, науки про будову та функції залоз внутрішньої секреції, автора тритомного підручника «Фізіологія людини». Його праці з фізіології було відзначено нагородами Паризької академії наук, Інституту тропічної меди-

щини в Ліверпулі. На честь В. Я. Данилевського названо вулицю в центрі Харкова.

Розвиток медичної науки в Харкові почався в 1805 р. з відкриттям Харківського університету. Розпочаті в XIX ст. славні традиції наукової *терапевтичної школи* зберігалися й розвивалися впродовж XX ст. Харківський медичний інститут було організовано злиттям двох вищих навчальних закладів у 1921 р., а в 1994 р. на його базі створено Харківський державний медичний університет. В університеті сформувалися та плідно працюють 13 наукових шкіл, деякі з них мають більш ніж вікову історію. Сьогодні там працюють 34 академіки, 14 заслужених діячів науки України, 6 лауреатів Державних премій.

Значний внесок у розвиток терапевтичної науки Харківщини зробила заслужений діяч науки, академік НАН і АМН України, доктор медичних наук Л. Т. Малая — засновник Інституту терапії АМН України. Під її керівництвом проведено дослідження, присвячені актуальним питанням лікування захворювань серцево-судинної системи. Талановитий учений і педагог, вона підготувала 35 докторів та 180 кандидатів медичних наук. Серед видатних учених-терапевтів слід назвати також професора В. І. Когана-Ясного, Ю. Д. Шульгу.

Розвиток музейної справи. Велику наукову роботу проводить музей природи, заснований у 1807 р. Тепер музей носить назву *Державний музей природи* Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Кількість його експонатів дорівнює 7924 одиницям. У 23 залах музею розгорнуто експозиції п'яти відділів: геологічного, безхребетних і хребетних тварин, еволюції органічного світу та охорони природи. Музей має наукову бібліотеку, що налічує понад 5 тис. цінних книг.

У музеї природи зберігаються зоологічні колекції, що містять усі великі систематичні групи світової фауни. Широко представлені десять типів безхребетних тварин (губок, коралів, моллюсків, жуків, метеликів). В орнітологічній колекції зібрано 2000 видів різних птахів. Музей має найбільшу у світі колекцією приматів (59 видів). Мінералогічне зібрання становить 20 тис. екземплярів, серед яких 100-кілограмовий кристал гірського кришталю, фрагменти 35 метеоритів.



Малая Любов
Трохимівна
(1919—2003)

Наукові колекції постійно поповнюються новими експонатами. За останні два роки надійшло близько 2000 екземплярів амфібій, плазунів і птахів з тропічних країн. На сьогодні в музеї працюють понад 50 співробітників, більшість з яких є випускниками національного університету. Вони ведуть не лише науково-експозиційну, а й науково-дослідну роботу з біології, геології, охорони природи. Відділи музею займаються пропагандою науково-природничих знань. Щорічно музей відвідують близько 100 тис. осіб.

Сучасна освіта на Харківщині. З прийняттям нового законодавства («Закон про мови в Українській РСР», 1989 р.) почався процес переходу освіти на українську мову навчання. У 1990 р. в Харкові було 2 школи з українською мовою навчання (зі 170 шкіл). У 1999 р. в більш ніж 60 % середніх навчальних закладів викладання здійснювали державною мовою, за винятком декількох регіонів. У системі середньої освіти зникла одноманітність. З'являються авторські школи. Особливий розвиток отримали нові види середніх навчальних закладів з ранньою профілізацією — гімназії, ліцеї, колегіуми. Діє програма державної підтримки обдарованих дітей.

У Харківській області на сьогодні функціонує 91 вищий навчальний заклад всіх форм власності, які забезпечують фундаментальну наукову та професійну підготовку студентів. 15 вищих навчальних закладів отримали статус *національних*: університет ім. В. Н. Каразіна, юридична академія ім. Ярослава Мудрого, технічний університет «ХПІ», аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського «ХАІ», університет внутрішніх справ, медичний університет, автомобільно-дорожний університет, університет радіоелектроніки, економічний університет, педагогічний університет, університет цивільного захисту, аграрний університет, технічний університет сільського господарства, фармацевтичний університет, академія міського господарства.

У Харкові функціонує 53 професійно-технічних навчальних закладів, розвинута мережа професійних курсів з вивчення іноземних мов, менеджменту, оволодіння комп'ютерними технологіями.

Перевіряємо свої знання

1. Які особливості розвитку освіти на Харківщині були характерні для періоду 1920–1940-х рр.?
2. Як розвивалась освіта в Харківській області в повоєнний час?
3. Чому Харків уважають великим науковим центром?

4. Назвіть імена науковців нашого краю, які зробили вагомий внесок у розвиток національної та світової науки.

Набуваємо практичних навичок

1. Користуючись матеріалом посібника, а також додатковими джерелами інформації, складіть перелік видатних освітян і науковців Харкова XX ст.
2. Чий науковий та освітянський доробок ви хотіли б висвітлити за допомогою есе або фільму? Здійсніть таку спробу.
3. Здійсніть пошуковий проект «Видатні науковці нашого краю».

Творчі завдання

1. Подумайте, якими науковими маршрутами Харківщини ви хотіли б здійснити уявну або реальну екскурсію.
2. Складіть екскурсійну карту «Наукові маршрути Харківщини».
3. Проведіть і опишіть міні-дослідження «Харків'яни — лауреати Нобелівської премії».

§ 40. Релігійне життя на Харківщині в XX–XXI ст.

Опрацювавши матеріал цього параграфу, ви зможете:

- отримати знання про особливості релігійного життя нашого краю у XX ст., різні релігійні конфесії;
- назвати найвідоміші культові споруди Харківщини, їх особливості; імена відомих діячів церкви;
- описати наявні в нашому регіоні релігійні конфесії.

Пригадайте

До якої сфери культури належить релігія?

Що називають релігією?

Які релігійні конфесії характерні для Слобожанщини?

Які храми на території Харківщини є найдавнішими пам'ятками архітектури?

Це треба знати

У XX ст. на теренах Російської імперії відбувались події, які змінювали сучасний світ. Ці зміни торкалися усіх боків життя суспільства. Суттєво зачепили вони і духовну сферу, яка протягом тисячоліть була пов'язана з релігією, а останню тисячу років на теренах України — з християнством та, насамперед, православ'ям. Людина завжди звертається до Бога під час випробувань, під час труднощів. Духовність та її складова – релігія, були та залишаються умовами існування суспільства і людини.

Для Харківщини XX ст. — це не тільки період розквіту, будівництва, а й час випробувань, у яких наші земляки проявляли мужність, твердість, відданість ідеалам та вірі.

Історія зберегла правду про періоди занепаду та зростання релігійного життя, релігійної духовності. Перший період (з початку XX ст. до початку Першої світової війни та Великої Жовтневої революції) — це період нормального розвитку релігійного середовища як частки духовності народу. Другий період (20–40-ві рр.) — це час атеїстичного переслідування релігійних організацій та спроби знищення релігійної духовності у суспільстві. Третій період (кінець 40-х — 50-ті рр.) — прояви релігійної духовності, яка збереглася під час випробувань. Четвертий період (60–70-ті рр.) — період оновленого тиску на релігійні організації. П'ятий період (кінець 80-х рр. до сучасності) характеризується відновленням легального релігійного життя, відродженням та становленням релігійної сфери в незалежній Україні.

Історія нашого Слобожанського краю невідривна від історії релігійної Харківщини, яка була започаткована православною

традицією Слобожанщини. Ця традиція почалася з часів заселення Дикого поля наприкінці ХVІ — на початку ХVІІ ст. Перші поселення обов'язково мали укріплення та православні церкви. Із середини ХVІІ ст. почалося активне заселення території Харківської області. Воно йшло по двох напрямках: від Белгородської захисної лінії воеводи, служиві люди, православні монахи приходили для будівництва укріплених поселень, а з заходу православні люди, священники та монахи тікали від унії та католицьких переслідувань.

Спочатку церкви та монастирі Слобідської України входили до складу Патріаршої області, потім до Белгородської митрополії, а 16 жовтня 1799 р. була утворена Слобідсько-Українська єпархія. Вона нараховувала 673 православні церкви. До Слобідсько-Української єпархії із центром у Харкові, крім приходів сучасної Харківської області, входили м. Охтирка, м. Старобельськ тощо.

Це цікаво

До Слобідсько-Української єпархії входив Святогірсько-Успенський монастир, зараз — Святогірсько-Успенська лавра.

На початку ХХ ст. в Харківській губернії було понад 840 православних церков, понад 730 церковно-приходських шкіл, де навчалися майже 20 000 учнів. У церквах служили майже 900 священників, з яких 18 мали вищу академічну освіту, 18 були магістрами, а 10 — кандидатами богослов'я.

У Харківській губернії тоді проживали представники різних конфесій. Відповідно до перепису 1897 р. православних було 2 452 282; старообрядців — 7036; римо-католиків — 8505; протестантів — 8583; магометан — 1362; іудеїв — 13 919, інших — 621 особа. Не дивно, що у Харкові, крім православних церков, діяли 17 синагог, 2 мечеті, караїмська кінаса, римо-католицький костел, лютеранська кірха, протестантські молитовні будинки, старообрядческа церква. Разом з православною традицією на Слобожанщині з часу її формування та початку розвитку існувала *традиція релігійної толерантності*.

Церковна архітектура на початку ХХ століття. Історія, культура, духовність народу завжди зберігається в історичних пам'ятках, традиціях, свідомості. Найстаріші кам'яні споруди, що збереглися в Харківській області, — це Свято-Преображенський собор в Ізюмі (1681 р.) та Свято-Покровський собор у Харкові (1691 р.).

Це цікаво

Свято-Преображенський собор є найстарішою існуючою пам'яткою архітектури Харківської області. У травні 1709 р. тут молився Петро I, рухаючись шляхом з Таганрогу до Полтави під час Шведської війни. На пам'ять він подарував собору Євангеліє в срібному окладі. У 1825 р. у соборі молився імператор Олександр I.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. було споруджено такі православні храми: Свято-Озерянську церкву у Покровському монастирі (1886 р.), Миколаївську церкву на Миколаївській площі (нині пл. Конституції, 1896 р.), яку було зруйновано у 1930 р, Свято-Озерянську церкву (Холодна гора, 1901 р.), Свято-Олександро-Невський храм (Салтівське шосе, 1907 р.), Серафимівську церкву в ім'я Казанської Божої Матері (вул. Ленінградська, 1912 р.), церкву Трьох Святителів (вул. 1-ї Кінної Армії, 101, 1915 р.). В області були збудовані: храм Святого Архистратига Михаїла (с. Лізогубівка, Харківський район, 1904 р.), Церква Різдва Пресвятої Богородиці (сел. Ков'яги, Валківський район, 1904 р.), це — пам'ятка дерев'яної архітектури тощо.

У Харкові будувалися не тільки православні релігійні споруди. Так, у 1830 р. німцями-лютеранами був побудований храм Вознесіння Господня. У 1912—1913 рр. його замінили новою, на 1000 осіб, кірхою, яку, на жаль, було знесено в 50-х рр.

У 1892 р. була зведена нова будівля костюлу на честь Успіння Пречистої Діви Марії (вул. Гоголя). У 1905 р. на вул. Ярославській побудували мусульманську соборну мечеть (будівля не збереглася).

На вул. Пушкінській у 1913 р. була зведена Харківська хоральна синагога. На перетині Подільського провулку (нині вул. Гамарника) та Кузнечної вулиці звели караїмську синагогу — кенафу.



Рис. 40.1. Озерянська церква



Рис. 40.2. Харківська хоральна синагога



Рис. 40.3. Римокатолицький собор

1917 р. в Харківській області діяло понад 1100 релігійних споруд, у тому числі 1063 православні храми.

Релігійне життя на Харківщині в 1920–1940-х рр.

Це треба знати

Після революції 1917 р. радянською владою було прийнято низку декретів і постанов, спрямованих на обмеження прав церкви. Найважливіший з них — декрет від 23 січня 1918 р. про відокремлення церкви від держави, який був ратифікований Україною після встановлення більшовицької влади на її території. Через проведення войовничо-атеїстичної політики радянська влада проголосила духовенство і релігійні організації своїми ворогами. Проти Православної церкви та представників інших конфесій було розпочато справжній терор. Влада більшовиків, побоюючись загрози впливу релігійних організацій на народні маси, направила зусилля на боротьбу з релігійними організаціями та віруючими по трьох напрямках: по-перше, вилучення церковних цінностей та релігійних споруд (споруди або знищувались, або використовувались у господарчих цілях); по-друге, переслідування священства та мирян; по-третє, розколи та заострення внутрішніх протиріч у релігійних організаціях.

Так, вилучення цінностей та руйнування релігійних споруд тривало з 20-х до середини 30-х рр. Наприклад: у межах допомоги голодаючим вилучення коштовностей в Харківській єпархії тривало з квітня 1922 р. до березня 1923 р. У 21 церкві Валківського уезду було вилучено 15 пудів 27 фунтів срібла, у церквах Ізюмського уезду — 12 пудів 37 фунтів срібла тощо.

Владними органами було вжито всіх можливих заходів щодо знищення церкви як суспільного інституту. У релігійних організацій вилучали земельні угіддя, відбирали приміщення. У 20-ті рр. були закриті православні храми в Харківській губернії, серед яких Петропавлівська церква, Троїцька церква, Трьохсвятительська у Харкові, церква Різдва Богородиці в с. Каплунівка (Краснокутський район) тощо. Були закриті Харківська хоральна синагога, мусульманська мечеть та інші релігійні споруди.

Мовою документів

3 протоколу засідання міськради від 17.02.1930 р.:

«Слухали: про закриття та руйнацію церков.

Вирішили: закрити і зруйнувати: Мироносицьку церкву, Миколаївський собор. Закрити та передати приміщення Старообрядчеської церкви, Кафедральний собор, Вознесенську, Пантелеймонівську, Миколаївську (на Павлівці), церкву в Липовій рощі. Про закриття церков Благовіщенської та Різдва Христова вирішити після ходатайства спілки безбожників».

У 1937 р. в Харківській єпархії залишилось усього 14 діючих церков.

Постійно здійснювалось переслідування священнослужителів. Тільки у 1919 р. у Харківській губернії було розстріляно понад 100 православних священиків. Далі репресії продовжувалися у 20-х рр., на початку 30-х рр. та протягом 1937–1939 рр. У державі відбулися показові процеси над священиками, у тому числі і над патріархом Тихоном. Священиків переслідували навіть за те, що вони носили релігійне вбрання. У 20-ті рр. Харків був не тільки столицею України, а й місцем заслання для православних архієреєв. Вони перебували в Харкові без дозволу на виїзд. Таку участь мали понад 15 архієреєв України. Значна частина з них була засуджена та розстріляна в 30-ті рр. Так, тільки в 1937 р. двічі (у листопаді та грудні) було заарештовано та потім розстріляно все священство та служителі Казанської церкви Харкова. Всі вони були реабілітовані та виправдані в 60–70-ті рр. минулого століття.

Це треба знати

Ще однією формою боротьби проти Православної церкви була підтримка владою внутрішніх протиріч у церкві. Влада підтримувала рух оновленців, які вимагали церковних реформ, відмову від ряду канонічних принципів, але, насамперед, сприяли знищенню церкви. Частина з них підтримувала ідею помісної Української церкви. Після того як вони виконали своє завдання, у 1937–1939 рр. були репресовані, а більшість з них розстріляно.

Відновлення релігійного життя в роки Великої Відчизняної війни. Стан релігійного життя у післявоєнний період. Під час Великої Вітчизняної війни влада не чинила тиск на релігійні організації. Виявилось, що період боротьби з церквами не лишив людей потреби віри в Бога.

Станом на 1 травня 1944 р. в Харківській єпархії діяло 103 церкви та релігійних приміщень, у 1945-му — 202. Під час війни віруючими та духовенством було зібрано до фонду оборони продуктами, речами, грошима — 10 млн 131 тис. крб. У 1944 р. Верховний Головнокомандувач навіть висловив подяку віруючим та священству Харківської єпархії. Віруючі та духовенство робили все для перемоги, для визволення рідного краю від німецько-фашистських загарбників.

Але вже з 1945 р. влада, налякана поверненням народу до віри, посилює «увагу» до релігійних організацій. У 1951 р. у Харківській області налічувалось 165 православних храмів та молитовних приміщень, а у 1962 р. залишилась 81 церква.

У 80-ті рр. в Україні, як і в усьому Радянському Союзі, діяльність віруючих знаходилась під пильним наглядом влади. Досить жорстко контролювалась кількість релігійних організацій. Це стосувалось всіх конфесій. Але потяг людини до віри неможливо було стримати. У цей час зростає різноманіття конфесій і на Харківській землі. Поруч з конфесіями, яки діяли ще під час Російської імперії (православні, іудеї, римо-католики, мусульмані, лютеранські та баптиські громади, караїми), у цей період з'являються нові релігійні течії: п'ятидесятники, адвентисти сьомого дня тощо. Жорсткий контроль з боку влади за діяльністю Православної церкви привів до того, що люди шукали собі шлях до Бога в угрупованнях, які діяли неофіційно, уникаючи спілкування з владою. Влада вимушена була визнавати окремі з них. Так, у 1975 р. була зареєстрована протестанська церква п'ятидесятників. Уже у 1980 р. у Харкові на кошти віруючих збудовано молитовний будинок громади п'ятидесятників (вул. Скобелевська). Продовжує діяти центральна громада баптиської церкви на вул. Ярославській. Мусульманській громаді повертають приміщення релігійної школи, що було розташоване на той же вулиці. Справжнє відновлення релігійного життя на Харківщині починається наприкінці 80-х рр.

Релігійне життя в незалежній Україні. З 1988 р., коли поступово почали скасовуватися обмеження на створення релігійних організацій, і до 2000 р. їхня кількість в Харківській області зроста майже в 4 рази і перевищила 600. Утворюються різні релігійні центри (у «допобудовці» часи легально діяли лише Харківська єпархія Російської православної церкви та об'єднання євангельських християн-баптистів). В області створено перші духовні навчальні заклади (до 1988 р. в Україні існувала тільки православна Одеська духовна семінарія). Починають видаватися періодичні релігійні видання (до 90-х рр. легально виходив лише один «Православний вісник»).

Це треба знати

Найбільш бурхливо розширення релігійного життя здійснюється після створення незалежної України. Принципово змінилися відносини держави і церкви. Конституція України (ст. 35) гарантує громадянам свободу совісті і віросповідання, зберігаючи відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Ці положення законодавства перетворилися на реалії. В Україні станом на 1 січня 2010 р. діяло близько 34 тис. релігійних організацій, які входили до 74 конфесій, течій і напрямів.

Після легалізації Української греко-католицької церкви, відродження Української автокефальної православної церкви, створення управлінських структур і духовних центрів Римокатолицької церкви, адвентистів сьомого дня, п'ятидесятників, свідків Єгови тощо виникають відповідні релігійні громади на Харківщині й остаточно формується релігійне середовище.

На початок 2010 р. у регіоні діють понад 750 релігійних організацій 54 конфесій та напрямків. Багатоконфесійність релігійного середовища визначається тим, що в області функціонують 9 духовних управлінь: Української православної церкви (УПЦ), Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ-КП), Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), євангельських християн-баптистів (ЄХБ), християн віри євангельської (ХВЕ), об'єднання хасидів ХаБаД Любавич іудейських релігійних громад та організацій Харківського регіону, Української християнської євангельської церкви, Римсько-католицької церкви (РКЦ), Об'єднаної церкви християн віри євангельської; 7 монастирів та 7 місій різних конфесій, Міжконфесійне Східне регіональне Біблійне товариство; 8 духовних навчальних закладів.

Розподіл релігійних організацій між обласним центром та сільськими районами регіону виглядає так: 28,8 % приходить на Харків, 71,2 % релігійних організацій знаходиться у 27 районах області. Повністю покриває мережу сільських районів області Харківська єпархія УПЦ. Громади ЄХБ не представлені в 4 сільських районах та Чугуєві, Свідків Єгови — у 11, ХВЕ і Адвентистів сьомого дня — у 13.

Це цікаво

Дані соціологічного опитування щодо самовизначення населення стосовно віри і релігії свідчать про те, що в середньому 64–68 % населення визнає себе віруючими (на Заході України — 87 %, на Сході та Півдні — 47–52 %).

Відповідно до експертних оцінок, Харківська область залишається православною: 90–93 % віруючих відносять себе до православної традиції. Але кількість віруючих, що регулярно відвідує церкву, і тих, хто відносить себе до певної конфесії, суттєво різняться. Постійно беруть участь у релігійних заходах до 25 % віруючих.

Релігійне життя Харківщини сьогодні. Сучасне суспільство знаходиться в розвитку, тому змінюється і релігійне життя. Виникають нові релігійні організації, змінюється їх вплив на людей.

На початку ХХІ ст. в Харківській області діють громади трьох Православних церков. Це Українська православна церква,

яка підпорядкована Московському патріархату (УПЦ МП), Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), яка відновила своє існування в країні в 1989 р., і Українська православна церква Київського патріархату (УАПЦ КП), яка була вперше утворена в 1992 р. УПЦ МП налічує в Харківській області понад 280 громад та визнана світовим православ'ям, тому в релігійному середовищі визначається як канонічна церква. УАПЦ налічує 7 громад, а УПЦ КП — 4 громади.

Спостерігається різноманіття протестанських релігійних організацій: євангельські християне-баптисти, християне віри євангельської (п'ятидесятники), адвентисти сьомого дня, Українська лютеранська церква та Німецька лютеранська церква, Армія спасіння, методисти, тощо. Діють новітні релігійні організації — Свідки Єгови, Церква Христа, мормони, кришнаїти тощо. В області діють два напрямки іудаїзму: ортодоксальні іудейські громади та громади прогресивного іудаїзму. П'ять мусульманських громад підпорядковуються різним релігійним центрам. В області є громади Української греко-католицької церкви, яка виникла та діє в західних областях України, також діють громади Римокатолицької церкви.

Усе це різноманіття релігійних напрямків вільно існує, що повністю відповідає Конституції України. Держава гарантує релігійним організаціям вільний розвиток, якщо релігійні організації виконують вимоги українського законодавства.

При релігійних організаціях діють недільні школи, благодійні організації, видаються періодичні видання, духовні навчальні заходи. У Харківську область приїзять закордонні місіонери, а представники релігійних організацій нашої області їздять у різні країни світу: Австралію, Індію, США, Страни Північної Америки, страни Європи.

Останнім часом відновлюється традиція заснування загальноосвітніх шкіл під патронатом релігійних організацій. В області працюють такі школи за допомогою громад Української православної церкви Московського патріархату, громад Євангельських християн баптистів, іудейської релігійної громади ХаБад Любавич. При церквах працюють недільні школи.

Увійшли в наше життя фестивалі духовного співу, міжконфесійний день Біблії, виставки мистецтва та православні ярмарки. У більшості релігійних громад діють хори духовного співу. Стали традиційними Різдвяні мистецькі вечори, які проводить Харківська єпархія Української православної церкви (МП) з благословення митрополита Никодима, найстарішого православного ієрарха в Україні.

Церковна архітектура. За роки незалежності України релігійним організаціям в нашій області були повернуті практично всі релігійні споруди, що збереглися (майже 70). Це храми та приміщення Покровського монастиря (Харків), Успенський собор (Харків), Пантеліймонівська та Олександро-Невська церкви (Харків), Дмитрівська та Іоано-Богословська церкви (Харків), православні храми в сел. Краснокутськ, Ізюмському, Куп'янському, Зміївському районах тощо. Було повернуто Хоральну та Чеботарську синагоги іудейським громадам, а громаді караїмів — кенасу.

Населені пункти області прикрасились новими культовими спорудами. У Харкові першим новим православним храмом став храм-пам'ятка на честь 2000-ліття Різдва Христового — Свято-Сергіївський храм (проспект Леніна). На Салтівці збудовані православні храми: Святого Володимира — в пам'ять про наших земляків, що загинули в роки Великої Вітчизняної війни, Святого Георгія — на честь воїнів-інтернаціоналістів, Миколаївська церква на селищі Жуковського. На проспекті Косіора піднялася велична будівля храму Священномученика Олександра.

Це треба знати



Рис. 40.4. Храм Священномученика Олександра, архієпископа Харківського

Майбутній архієпископ Олександр (Петровський) здобув світську освіту, закінчивши юридичний факультет. Жив з матір'ю, яку дуже любив. По смерті її він прийняв чернечий постриг. Служив священником у Козельщанському монастирі Полтавської єпархії. У 1937 р. очолив Харківську єпархію. Владика Олександр постійно проводив служби й своїм архіпастирським словом зігрівав і зміцнював дух парафіян. 28 липня 1938 р. архієпископа Олександра заарештували за підозрою в контрреволюційній пропаганді й агітації. 17 червня 1939 р. військовий трибунал Харківського військового округу засудив владика Олександра до 10 років тюремного ув'язнення. 24 травня 1940 р. 89-літнього священнослужителя не стало.

У 1993 р. архієпископа Олександра було реабілітовано. І у тому ж році він був причислений до ліку містотимих святих Українською православною церквою Московського патріархату. У наш час мощі священномученика Олександра перенесли до кафедрального Благовіщенського собору, де встановили на особливому місці поряд з мощами Святителя Афанасія Цареградського й Лубенського, Чудотворця й Святителя Мелетія, архієпископа Харківського й Охтирського для молитовного поклоніння православного народу.

Збудовані нові православні храми у районних центрах області: у Краснограді, Балаклєї, Близнюках; побудовано духовний комплекс Свято-Миколаївського храму в с. Чернещина Борівського району і православний храм у с. Червоний Донець. Завершується будівництво величнього храму на честь ікони Канзанської Божої Матері у Лозовій.

Це цікаво

У Харківській області в храмах Української православної церкви Московського патріархату є три чудотворні ікони: це — ікона Пісчанської Божої Матері у Воскресенському соборі м. Ізюма, Чудотворна ікона Спаса Нерукотворного у Борисо-Глібському жіночому монастирі (с. Водяне), Чудотворна ікона Озерянської Божої Матері, яка вважається покровителькою Слобожанщини; знаходиться в Озерянському храмі у Покровському чоловічому монастирі; на її честь названа і Озерянська церква на Холодній горі.

У Харкові збудовані молитовні будинки обласного об'єднання євангельських християн-баптистів на Салтівському житловому масиві — найбільший на Східній Україні серед церков цієї конфесії, на Баварії, на вул. Л. Чайкіної та в сел. Східний; духовний комплекс парафії Святого Вікентія де Поля Римокатолицької церкви на Салтівському житловому масиві та комплекс на вул. Ключківській. Також у Харкові збудовано дві мечеті.

Перевіряємо свої знання

1. Яким чином відбилися на релігійному житті події початку ХХ ст.?
2. Як змінилось становище Православної Церкви в Україні в 1920–1930-х рр.?
3. Як відбувався розвиток інших конфесій?
4. Які культові споруди існували на Харківщині в першій половині ХХ ст.? А які з'явилися у 90-х рр. ХХ ст.?
5. Які зміни відбулися в релігійній політиці з набуттям Україною незалежності?

Набуваємо практичних навичок

1. Дослідіть історію розвитку релігійних організацій у вашій місцевості.
2. Напишіть реферат «Храми духовної історії мого народу».

Творче завдання

Створіть фотоколаж «Перлини храмової архітектури Слобожанщини».

РОЗДІЛ 3. НАСЕЛЕННЯ ТА ГОСПОДАРСТВО РІДНОГО КРАЮ

§ 41. Сучасна Харківщина на карті України

Опрацювавши матеріал цього параграфа, ви зможете:

- дізнатися про характерні риси економіко-географічного положення (ЕГП) Харківської області;
- зробити висновки про вплив географічного положення на роль і місце області в господарстві України;
- ознайомитися з основними подіями в історії формування території області;
- показати на карті одиниці адміністративно-територіального поділу області, її кордони, сусідні регіони.

Пригадайте

За яким планом складається характеристика ЕГП? Для чого її складають?

Що ви вже знаєте про географічне положення й розміри території Харківської області?

Що розуміють під поняттями «Слобожанщина», «Слобідська Україна»?

Для чого здійснюють адміністративно-територіальний поділ?

Предмет суспільно-географічних досліджень рідного краю.

Для того щоб знати й любити свій рідний край, треба не лише шанувати його історію, а й уявляти особливості географічного положення території, розміщення, руху та складу населення, структуру, розвиток і розміщення господарства. Ці знання необхідні для визначення шляхів раціонального використання територіального, природних і людських ресурсів, проведення конструктивної регіональної політики для збалансованого соціально-економічного розвитку Харківщини.

Це треба знати

Суспільна географія Харківської області — це частина краєзнавства, що вивчає територію рідного краю у взаємодії суспільства (громади) з природою для створення матеріальних і духовних умов життя.

У сучасному суспільстві *економічний потенціал* території не стільки *залежить* від вигідності географічного положення, наявності ресурсів, скільки *від здатності людей*, які проживають на даній території, ураховувати ці особливості у визначенні траєкторії розвитку господарства.

Розміри території Харківщини, її конфігурація та компактність. Харківська область — один із найбільших регіонів України — має площу 31,4 тис. км² (5,2 % території України). *Які області України мають більшу площу?*

Це треба знати

Територія — ділянка земної поверхні з притаманними їй природними й штучними (створеними людиною) властивостями. Є специфічним ресурсом суспільства, який характеризується розмірами, розміщенням, конфігурацією, що можуть сприяти (чи навпаки, не сприяти) розвиткові розміщених на ній виробничих сил.

Важливою особливістю території області є її зручна **конфігурація**. За формою територія краю нагадує опуклий багатокутник з нерівними, звивистими сторонами та багатьма виступами (див. в атласі).

Територія області простяглася з півночі на південь на 200 км та із заходу на схід на 220 км, що вказує на **високий рівень компактності** території, а отже, на можливість створення економічно вигідних (з точки зору транспортних витрат) внутрішньообласних господарських зв'язків. Лише зміщення обласного центру на північний захід не дозволяє повною мірою реалізувати переваги конфігурації території.

Економіко-географічне положення області. Вплив геополітичних процесів на ЕГП області. Харківська область розташована на північному сході України. Її північна та північно-східна межі збігаються з Державним кордоном України з Російською Федерацією (сусідньою є Белгородська область).

Це цікаво

У межах Харківської області кордон простягнувся на 315,7 км і сьогодні має 19 пунктів пропуску, де дозволено його переходити чи переїжджати. Найбільшими пунктами пропуску є «Гоптівка», «Плетенівка», «Чугунівка», «Піски». У травні 2010 р. між Україною та Російською Федерацією підписано Договір про демаркацію (установлення на місцевості) україно-російського кордону. Після проведення топографічної зйомки місцевості буде складено дрібномасштабну топографічну карту прикордонної смуги, а на лінії кордону встановлять прикордонні знаки.

На сході Харківщина **межує** з Луганською, на південному сході — з Донецькою, на півдні та південному заході — з Дніпропетровською, на заході — з Полтавською, а на північному заході з Сумською областями України. Кордони області в більшості випадків не виражені на місцевості та є межами

землекористування. Усі межі проходять по рівнинній території, що дуже зручно для господарських зв'язків.

Зі здобуттям Україною незалежності та переносом акцентів господарських зв'язків усередину країни змінилися характеристики економіко-географічного положення Харківської області. Віддаленість території нашого краю від центральної частини країни, тобто її *периферійність* не сприяє економічному розвитку. Тому для Харківщини принципове значення має поживавлення економічних відносин з Росією. Необхідно створити умови для вільного руху між країнами людей, товарів, капіталу. Тільки за такої політики можна скористатися перевагами прикордонного положення нашого регіону.

Це цікаво

У 2003 р. створено єврорегіон «Слобожанщина» як вищу форму прикордонного співробітництва між Харківською та Белгородською областями України й Російської Федерації. Він має сприяти розвитку на суміжних територіях економіки, інфраструктури, соціальної підтримки; гармонізації взаємодії сторін для реалізації основних соціально-культурних функцій прикордоння; залучення інвестицій та впровадження інновацій для стабілізації та зростання економік обох областей, подолання бар'єрної дії кордону на соціально-економічні процеси.

Важливими *складовими економічного потенціалу* нашої області є сусідство з вугільно-металургійною базою України — індустріальними областями Донбасу й Придніпров'я, та аграрно-індустріальними регіонами — Полтавщиною й Сумщиною. До того ж Харківщина має зручне *транспортно-географічне положення* на перехресті міжнародних шляхів, що сполучають край з Донбасом, Кримом, Кавказом, з багатьма промисловими центрами в Україні та за її межами, з портами Чорного, Азовського та Балтійського морів. Через це область називають «східними воротами» України. Транзитні шляхи руху сировини (особливо енергоресурсів — нафти та газу) і товарів із Росії та країн Центральної Азії у Європу пролягають слобожанськими просторами.

Це цікаво

Через територію Харківщини проходять міжнародні газопроводи «Союз», «Оренбург — Західна Європа», нафтопровід «Самара — Кременчук», аміакопровід «Тольятті — Горлівка — Одеса».

ЕГП нашого краю змінювалося протягом історії. Освоєння території, її природних багатств відбувалося в складних умовах,

оскільки наш край найчастіше займав прикордонне положення, що мало як позитивні, так і негативні наслідки.

З географічним положенням території області пов'язані в цілому комфортні для життя людей природні умови, що сприяє її густому заселенню й багатьом видам господарської діяльності.

Історико-географічний регіон Слобідська Україна (Слобожанщина) розташований на північному сході України та південному сході Центрального Чорнозем'я Росії. Утворився в XVII ст. на прикордонні Речі Посполитої, Московії та Кримського ханства. Назва регіону походить від козацьких поселень — слобід, які користувалися певними вольностями (свободами).



Рис. 41.1. Слобідська Україна

За сучасним адміністративно-територіальним поділом регіон охоплює майже цілком Харківську область (за винятком чотирьох її південних районів), а також сусідні з нею південно-східні райони Сумської, північні райони Луганської та Донецької областей України. На російській території до Слобожанщини належали велика частина Белгородської області, південні райони Курської та південно-східні райони Воронежської областей.

У наш час слово «Слобожанщина» використовують як неофіційну назву Харківської та Сумської областей. Із середини XVII до другої половини XVIII ст. Слобожанщина мала самоврядування. Тут існував полково-сотенний устрій, за якого полк водночас був військовою та територіальною одиницею.

П'ять полків — Острогозьський, Харківський, Сумський, Охтирський та Ізюмський — поділялися на сотні, яких у 1734 р. було 98. Сотні ділилися на десятки. Така система влади відзначалася двома характерними ознаками: вибірністю старшини, але при цьому жорсткою ієрархією напіввійськової влади.

Маніфестом Катерини II від 28 липня 1765 р. Слобожанщина була перетворена в Слобідсько-Українську губернію



Рис. 41.2. Харківський, Куп'янський та Ізюмський округи в 1929 р. (за С. Рудницьким)

з адміністративним центром у Харкові. У 1780 р. Слобідсько-Українська губернія була скасована і, за винятком Острогозького повіту, увійшла до складу Харківського намісництва. У 1796 р. після скасування намісництва знову було створено Слобідсько-Українську губернію, до якої приєднали також Куп'янський повіт Воронежської губернії.

У 1835 р. Слобідсько-Українська губернія була знову скасована. На її місці створюється Харківська губернія, яка складалася з 11 повітів.

Сучасний адміністративно-територіальний поділ. Проголошена 25 грудня 1917 р. в Харкові Радянська Україна успадкувала імперський поділ території на губернії та повіти. У 1920 р. Ізюмський і Старобельський повіти Харківської губернії відійшли до створеної тоді ж Донецької губернії.

Території сучасної Харківщини знаходилися в межах Харківської, Полтавської (Костянтиноградський повіт), Катеринославської (частина Павлоградського повіту) і Донецької (частина Слов'янського повіту) губерній.

За часів радянської влади губернська територіальна система поступово змінилася на обласну. Перехідним етапом була система округів та районів, що стала будуватися в 1923–1925 рр. 7 березня 1923 р. було введено нову систему адміністративного поділу (район — округ — губернія — центр). Харківська губернія була розділена на п'ять округів: Харківський (24 райони), Богодуховський (12 районів), Ізюмський (11 районів), Куп'янський (12 районів) і Сумський (16 районів). З 1 серпня 1925 р. Україна поділялася на 40 округів та 706 районів. Центрами округів були Харків, Куп'янськ та Ізюм. Такий поділ проіснував до 1932 р.

Обласний поділ в Україні було введено **27 лютого 1932 р.**, коли замість округів було запроваджено області та райони. Тоді й була утворена Харківська область. Уже 17 липня 1932 р. її східна частина відійшла до новоствореної Донецької області. У подальшому з частини території Харківської області були утворені Полтавська (22 серпня 1937 р.) та Сумська (10 січня 1939 р.) області. З того часу область існує в сучасних кордонах, подальші зміни адміністративно-територіального устрою торкнулися лише кількості та меж районів і сільських рад.

Це цікаво

У сучасному Балаклійському районі селища Андріївка та Савинці (з 1923 по 1931 р.) і Петрівське (з 1923 по 1963 р.) були районними центрами).

На сьогодні Харківська область поділяється на **27 районів** і **7 міст** (Харків, Ізюм, Куп'янськ, Лозова, Люботин, Первомайський, Чугуїв) обласного підпорядкування. У місті Харкові утворено **9 районів**. Райони області поділено на **60 селищних** і **381 сільську** раду.

Це цікаво

Найменшими за площею на Харківщині є Коломацький (330 км², 1,05 % території області) і Печенізький (467,5 км², 1,49 %) райони.

Коломацький район створений в 1923 році. У 1959 році у зв'язку з укрупненням районів його було розформовано та приєднано до сусідніх Краснокутського і Валківського районів. 4 травня 1993 р. Коломацький район утворено в нових межах.

Печенізький район утворено 31 грудня 1923 р. У 1963 р. район було ліквідовано, а 13 грудня 1991 р. було відновлено в нових межах.

Після утворення цих районів їх кількість в області стала однією з найбільших в Україні (27 районів має також Вінницька область).

Перевіряємо свої знання

1. Укажіть рису сучасного ЕГП області, яка найбільше гальмує її розвиток:
 - а) сусідство з Росією;
 - б) відсутність виходу до моря;
 - в) відсутність судноплавних річок;
 - г) віддаленість від центральної частини країни.
2. Укажіть сусідній з Харківщиною регіон, найрозвинутіший індустріально:
 - а) Полтавщина;
 - б) Сумщина;
 - в) Придніпров'я;
 - г) Центральне Чорнозем'я Росії.
3. Укажіть рису транспортно-географічного положення, яка притаманна Харківщині:
 - а) вихід до Чорного й Азовського морів;
 - б) наявність міжнародних річкових шляхів;
 - в) положення на перетині міжнародних шляхів «північ — південь» і «захід — схід»;
 - г) відсутність міжнародного аеропорту.
4. Визначте тип галузей машинобудування, розвиток яких на Харківщині пов'язаний з особливостями ЕГП області:
 - а) металомісткі;
 - б) енергоємні;
 - в) наукоємні;
 - г) трудомісткі.
5. Назвіть державні утворення, на межі яких у різні часи знаходився наш край.
6. Як змінювалося ЕГП області протягом ХХ ст.? Чи сприяли зміни, які відбувалися в ЕГП області, її кращому соціально-економічному розвитку?

Набуваємо практичних навичок

1. Визначте позитивні та негативні риси ЕГП Харківської області.
2. Визначте вплив окремих природних ресурсів на розвиток господарства області.

Творче завдання

Визначте значення створення єврорегіону «Слобожанщина» для розвитку економіки області.

Тема 1. Населення регіону

§ 42. Демографічна характеристика та національний склад населення Харківщини

Опрацювавши матеріал цього параграфу, ви зможете:

- дізнатися про чисельність, розміщення та структуру населення області;
- схарактеризувати демографічні процеси, що спостерігаються на Харківщині, та особливості національного складу її населення;
- визначити причини нерівномірного розміщення населення, зміни його чисельності, вікової та національної структури;
- удосконалити навички роботи зі статистичною інформацією.

Пригадайте

Чому кількість населення постійно змінюється? Визначте історичні події ХХ ст., що вплинули на чисельність населення Харківщини.

Які чинники впливають на розміщення населення? визначають картину розселення на території області?

Які чинники впливають на природний рух населення? Які демографічні процеси відбуваються в Україні?

Які види міграцій ви знаєте? У чому полягає особливість міграційних процесів в Україні?

Який статеві-віковий склад населення України? Які зміни відбуваються у віковій структурі населення?

Чим пояснюють багатонаціональний склад населення України та неоднорідність національної структури населення в різних регіонах?

Кількість і густота населення, її територіальні відмінності. Харківська область — одна з найбільш населених областей України. Станом на 1 січня 2010 р. в області проживає **2 млн 769,1 тис. осіб**. Населення Харківщини складає 6 % від усього населення України. За чисельністю населення Харківщина поступається лише сусіднім Донецькій (4466,7 тис.) і Дніпропетровській (3355,5 тис.) областям, а також Київській разом з Києвом (4506,9 тис.). Кількість населення інших сусідніх регіонів — Полтавщини, Сумщини, Білгородської області Росії — значно менша (відповідно 1499,6, 1172,3 і 1530,1 тис. осіб).

На Харківщині (як і в цілому в Україні) триває процес **депопуляції**. За період між переписами 1989 та 2001 рр. населення Харківщини скоротилося з 3197 тис. до 2914 тис. осіб (на 283 тис., або 9 %). *(Розрахуйте, на скільки скоротилося населення після останнього перепису населення.)*

Це цікаво

За цей самий період населення сусідньої Белгородської області зросло на 133,3 тис. осіб, або 9,7 %.

Це треба знати

Перепис населення — єдиний процес збирання, узагальнення, оцінювання, аналізу й публікації демографічних, економічних і соціальних даних, які відносяться за станом на певний час до всіх осіб у країні або її частині. Має на меті одержання даних про чисельність, склад і розміщення населення, які необхідні для організації економічного життя країни та наукового вивчення населення.

За густотою населення наш край (**95 осіб на км²**) перевищує середню по країні (**76 осіб на км²**).

Розміщується населення нерівномірно. Найщільніше заселені місто Харків і приміська зона. Досить високою густотою населення відзначається також північно-західна (лісостепова) частина області.

Це цікаво

Раніше найбільш заселеними були північно-західні землі Харківщини. На це є історичні та природні причини. Більшість сільського населення на землі нашого краю прийшла з Наддніпрянщини, із заходу або північного-заходу. Природні умови тут мало чим відрізнялась від таких на Сумщині чи Полтавщині. Багато які з переселенців залишилися жити саме в цих районах Харківщини.

Густота населення південних і східних (степових) районів не перевищує **25 осіб на км²**, а густота населення Сахновщинського та Барвінківського районів менше 15 осіб на км².

Природний рух населення області. Чисельність населення Харківської області зменшується через від'ємний природний приріст (-5,5 ‰). У сільській місцевості процес скорочення населення розпочався ще з 1959 р. у зв'язку з посиленням міграційних процесів в міста. З 1991 р. скорочується й міське населення через падіння народжуваності та скорочення тривалості життя населення. На сьогодні народжуваність становить 9,8 ‰, а смертність — 15,3 ‰.

Це цікаво

У 1999 та 2001 рр. народжуваність становила лише 6,7 ‰, що майже вдвічі менше, ніж у 1989 р. У 2000 р. зареєстровано найнижчий показник природного приросту -9,6 ‰ (народжуваність 6,8 ‰, а смертність — 16,4 ‰, тобто смертність перевищувала народжуваність у **2,4 рази!**)

Зниження рівня народжуваності пов'язане з переходом до європейського типу шлюбних стосунків: зростає вік одруження серед жінок (скорочується загальний час для можливого народження дітей), збільшується частка жінок, що перебувають поза шлюбом, а також кількість розлучень і неповних сімей.

Однією з важливих причин зменшення народжуваності на Харківщині (як і в цілому в Україні) є висока економічна активність жінок на виробництві за умов того, що і вдома жінка зайнята хатнім господарством, забезпеченням сім'ї харчуванням. Відокремлення молодих родин від батьківських також дещо збільшує навантаження на жінку, що працює. Усе це послаблює наміри серед молодих людей щодо народження дітей.

Це цікаво

Сумарний коефіцієнт народжуваності на одну жінку становить 1,3 дитини, тоді як для простого відтворення (заміщення поколінь) необхідно 2,3.

Зростання смертності також пов'язано із соціально-економічними чинниками. На показник смертності впливають рівень життя, забезпечення населення якісними продуктами харчування, стан природного середовища та якість медичного обслуговування населення. Важливе значення має санітарна культура населення. Старіння населення краю також сприяє підвищенню показників смертності. У всіх вікових групах смертність чоловіків вища за смертність серед жінок.

Природне скорочення населення спостерігається в Харкові, у всіх районах області та містах обласного підпорядкування. Особливо гостра демографічна ситуація склалася в сільській місцевості.

Процеси депопуляції потребують запровадження ефективної демографічної політики підтримання сім'ї як на державному рівні, так і органами місцевого самоврядування.

Це треба знати

Демографічна політика — система адміністративних, економічних, пропагандистських та інших заходів, за допомогою яких держава впливає на природний рух населення (перш за все, на народжуваність) у бажаному напрямку.

Насамперед потрібно надати соціальні гарантії молодим сім'ям, збільшити державну допомогу на утримання дітей, здійснювати заходи, спрямовані на допомогу багатодітним сім'ям, підтримувати високий статус сім'ї в суспільстві.

Механічний рух (міграції) населення. На чисельність населення та його динаміку певний вплив здійснюють міграційні процеси. Населення краю характеризується *міграційною рухливістю*, бо майже всіх жителів можна вважати або прийшлими, або нащадками давніх переселенців, які колонізували цей край.

Сучасне динамічне життя характеризується активністю людей у пошуках більш комфортних і сприятливих для самореалізації умов проживання. Переміщення населення наприкінці ХХ — початку ХХІ ст. має свої особливості. Після міграційного притоку початку 90-х рр., зумовленого частково поверненням в Україну її уродженців, а також людей з «гарячих точок» країн СНД, з 1993 по 2000 р. сальдо міграцій мало від'ємне значення (а в міграціях за межі України баланс на користь еміграції зберігався до 2004 р). В останні роки сальдо міграцій на Харківщині має позитивне значення: у 2009 р. — 0,7 ‰, у тому числі між областями України — 0,5 ‰ і за межі України — 0,2 ‰.

Це треба знати

Сальдо міграцій — це різниця між числом прибулих на будь-яку територію та числом людей, що вибули з неї за визначений проміжок часу.

Основними напрямками *зовнішньої еміграції* традиційно залишається Росія (Москва та Московська область, сусідні Белгородська та Воронежська області, Західний Сибір та інші регіони), а також Ізраїль, США, Канада, Німеччина й інші країни Європейського Союзу. Щороку країну залишають близько 2000 харків'ян.

Важливим елементом міграційного руху серед населення краю є переїзд молоді на навчання та роботу за фахом у країни з вищим рівнем розвитку освіти й науки. Часто причиною міграції є переїзд за родинними обставинами до Росії, у США, Ізраїль, Німеччину тощо. У 1990-ті рр. значна кількість етнічних євреїв і німців повернулася на історичну батьківщину.

Залишається поширеним *заробітчанство* — тимчасова чи сезонна трудова міграція. Міжобласна міграція для Харківщини має *позитивне сальдо* і в ХХІ ст. (як це відбувалося від самого початку її заселення). Основними чинниками, що «притягують» міграційні потоки до нашого краю, залишаються: наявність великої кількості навчальних закладів, що готують кваліфіковані кадри для різних сфер економіки, розвиток промислової, транспортної та соціальної інфраструктури, вдале розташування краю на перетині торговельних шляхів. Окрему сторінку

міжрегіональних міграцій складає утворення селища Вільча для переселенців із Чорнобильської зони.

У межах Харківської області також існують стійкі *міграційні потоки*, що охоплюють більше 25 000 населення. В основному це трудова, освітня, шлюбна міграція людей молодших вікових груп. Найхарактернішими напрямками внутрішньої обласної міграції є міграція типу «село — місто». Вона була традиційною протягом ХХ ст.: спочатку зростала, досягла піку в його другій половині, а наприкінці зменшилась у два рази і зараз поступово вичерпує свої потенційні можливості. (*Чому?*) Особливим видом є *маятникова міграція* — щоденні поїздки на роботу або навчання з передмістя до Харкова. На початку 90-х рр. ХХ ст. на роботу в Харків щоденно доїжджало понад 150 тис. осіб (!).

Статеві-віковий склад населення. Сімейний стан. На Харківщині, як і в цілому в Україні, спостерігається процес *старіння населення*. Середній вік досяг 40 років, а в Краснокутському, Богодухівському та Валківському районах вік населення ще більший. Частка людей старішого за працездатний вік досягла майже 25 % усього населення. Погіршує ситуацію зменшення частки дітей у віковій структурі населення до 16 %. Ці дані свідчать про те, що старіння населення відбуватиметься і в подальшому.

Середня тривалість життя в області становить **69,2 роки**. При цьому тривалість життя чоловіків — **63,8 роки**, а жінок — **74,6 роки**. Таку різницю в тривалості життя чоловіків і жінок фахівці пояснюють перш за все шкідливими звичками, притаманними саме чоловічому населенню.

Це цікаво

За першим переписом населення в 1897 р., кількість чоловіків перевищувала кількість жінок, але й тоді жінки жили довше за чоловіків.

Співвідношення чоловічого й жіночого населення в цілому складається на користь жінок (45,9 % і 55,1 % відповідно). Хоча хлопчиків народжується більше, за смертністю в усіх вікових групах переважає смертність чоловічого населення. Тому співвідношення чоловіків і жінок вирівнюється вже у віці 30 років і в старших вікових групах переважають жінки. А співвідношення чоловіків і жінок у непрацездатному віці становить 1 : 2 (!).

До найважливіших соціально-демографічних чинників, що впливають на чисельність населення, відносять шлюби й розлучення. У сім'ях проживає 87 % населення. 8 % членів сімей проживає окремо, а 5 % населення не мають сімей.

Таблиця 42.1

Статеві-віковий склад населення Харківської області

Вік, роки	Чоловіки, %	Жінки, %
0–4	1,7	1,65
5–9	2,3	2,15
10–14	3,3	3,1
15–19	4,3	4,0
20–24	4,0	3,7
25–29	3,7	3,6
30–34	3,25	3,3
35–39	3,45	3,7
40–44	3,75	4,3
45–49	3,4	4,1
50–54	3,3	4,1
55–59	1,7	2,1
60–64	3,1	4,3
65–69	1,6	2,5
70–74	1,7	3,0
75–79	0,8	2,4
80–84	0,3	1,0
85–89	0,15	0,6
90 і ст.	0,05	0,25

У середньому розмір сімей складає 3,2 особи. Кількість шлюбів становить 6,7 на 1000 осіб населення на рік, розлучень — 3,2 на 1000 осіб. Таке співвідношення негативно впливає на відтворення населення.

Національний склад населення області. Населення Харківщини завжди було *багатонаціональним*, етнічно мішаним, строкатим на окремих територіях. Усього на території області проживають представники 111 націй і народностей.

Співвідношення українського населення з представниками національних меншин на території Харківщини має певні відмінності порівняно з таким в інших областях України. У національному складі населення області традиційно переважають

українці — за даними останнього перепису, 71 % (в Україні — 78 %).

Це треба знати

«До національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою» (Закон України «Про національні меншини в Україні», стаття 3).

Високою питомою вагою українців виділяються райони, розміщені на периферії області — Валківський, Краснокутський, Борівський, Сахновщинський, Барвінківський, Кегичівський, Шевченківський (понад 85 % від усього населення). Найнижча питома вага українців у Первомайському та Чугуївському районах — близько 51 %.

Друга за чисельністю національна група населення — **росіяни** — становить 26 % від усього населення (в Україні — 17 %).

Це цікаво

Росіяни належать до давніх жителів Слобідської України. Багато їх поселилось на Слобожанщині в XVI–XVII ст. «Головну масу приходців становили українці, та й москалів сюди чимало прибувало, так що в північній граничній смузі Слобожанщини московські етнографічні острови посіяні дуже густо» (Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. — Львів : Світ, 1994. — С. 251).

Переважає більшість росіян проживає в містах (86 %). Історично склалося так, що в міста Харківщини як центри промисловості й торгівлі з другої половини XIX ст. і протягом усього XX ст. масово прибували переселенці як з російського Нечорнозем'я, так і з сусідніх Курщини, Орловщини, Воронежчини тощо. Російський етнос має великий вплив на розвиток господарства та культури нашого краю.

Серед інших **національних меншин** найчисленніші білоруси, євреї, вірмени, азербайджанці, грузини, татари та ін.

Частка білоруського населення в етнічному складі населення області становить 0,5 % — це менше 15 тис. осіб. На відміну від деяких інших регіонів України, на Харківщині білоруси не виявили себе як окремий етнічний компонент ($\frac{2}{3}$ білорусів спілкуються російською мовою).

Важливе місце в етнічній палітрі Слобожанщини здавна займає єврейський етнос. Та ще з часів Другої світової війни частка єврейського населення постійно зменшується. У період між переписами 1989 та 2001 рр. кількість євреїв зменшилась з 48,9 до 11,6 тис. (0,4 % населення області). Сьогодні більшість осіб

еврейської національності проживають у місті Харкові, де їх частка не перевищує 1 %.

Чисельність інших національних меншин на Харківщині відрізняється від інших регіонів України. Значної ваги у формуванні етнічної структури населення Харківщини мають вірмени, азербайджанці, грузини, а також татари (табл. 42.3).

Представники інших національних меншин — молдавани, цигани, поляки, німці, болгари, греки — на Харківщині представлені громадами чисельністю 1000–2500 осіб.

Зростання процесів глобалізації в соціально-економічному житті призводить до того, що на території нашого краю з'являються *нові расові та етнічні групи*, як приклад, нігерійці з Африки, афганці із Середнього Сходу, араби з Близького Сходу, в'єтнамці з Південно-Східної Азії, китайці та корейці зі Східної Азії тощо.

Це цікаво

У період між останніми переписами 1989 та 2001 рр. найбільш зросла національна група в'єтнамців — у 54,2 раза і склала близько 2500 осіб.

Українську мову вважають рідною 53,8 %, російську — 44,3 % населення Харківщини. У містах частина етнічних українців говорить російською мовою. Це стосується також представників національних меншин. Лише азербайджанці, грузини, цигани, таджики та туркмени, а також мігранти з країн Азії й Африки говорять переважно рідною мовою.

Це треба знати

«Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України» (*Конституція України, стаття 11*).

Харківщина, як і інші області України, має своє *етнічне обличчя*, особливість якого полягає в органічному поєднанні суто регіонального, слобожанського, і загальноукраїнського. Етнічна культура Слобожанщини перехідна від Лівобережжя до степової південної культури, а також (особливо на сході) позначена російськими впливами. Це дає підстави стверджувати про формування *етнографічної групи українців — слобожани*.

Це треба знати

Етнографічна група — це локальна частина етносу, яка має спільну з ним етнічну самосвідомість, але відрізняється деякими рисами традиційно-побутової культури, місцевого діалекту. Вони мають свої

локальні назви, етніконіми і самоназви. Зародження етнографічної групи спричиняється особливостями історичної долі народу.

Це цікаво

Дослідник XIX ст. стверджував: «...в отношении языка представится еще та особенность, что как наречие здешних малороссиян не есть настоящее этого племени, так не может быть названо чистым, правильным наречие здешних русских».

Перевіряємо свої знання

1. Укажіть область України, яку Харківщина переважає за кількістю населення:
 - а) Донецька;
 - б) Дніпропетровська;
 - в) Київська;
 - г) Луганська.
2. Укажіть район з найвищою густиною населення:
 - а) Дергачівський;
 - б) Зміївський;
 - в) Балаклійський;
 - г) Чугуївський.
3. Укажіть національну групу, чисельність якої на Харківщині найбільш скоротилася в останні роки:
 - а) білоруси;
 - б) молдавани;
 - в) євреї;
 - г) татари.

Набуваємо практичних навичок

1. Побудуйте графік зміни чисельності населення Харківської області за даними переписів.
2. Побудуйте статеву-вікову піраміду населення області за даними табл. 42.1.
3. За даними переписів, наведеними в табл. 42.3, побудуйте діаграму національного складу населення Харківщини.

Таблиця 42.2

Чисельність населення Харківської області за даними переписів

Рік	Все населення	Міське	Сільське
1939	2553,8	1344,2	1209,6
1959	2518,7	1573,7	945,0
1970	2826,0	1958,2	867,8
1979	3058,0	2295,0	763,0
1989	3197,2	2513,0	684,2
2001	2914,2	2288,7	625,5
2010*	2769,1	2214,1	555,0

* Поточні дані на 01.01.2010 р.

Таблиця 42.3

Національний склад населення Харківської області

Національність	Усього осіб	% до підсумку
Усе населення	2 895 813	
Українці	2 048 699	
Росіяни	742 025	
Білоруси	14 752	
Євреї	11 576	
Вірмени	11 157	
Азербайджанці	5 684	
Грузини	4 408	
Татари	4 198	

Творчі завдання

1. Визначте чинники, що впливали на чисельність населення Харківщини протягом XX ст.
2. Порівняйте національний склад населення Харківщини та національний склад населення України.

§ 43. Система розселення. Трудові ресурси й зайнятість населення

Опрацювавши матеріал цього параграфу, ви зможете:

- назвати та показати на карті області міста та свій населений пункт;
- визначити функції міст;
- схарактеризувати забезпеченість області трудовими ресурсами, їх кількісний та якісний склад;
- порівняти структуру зайнятості населення області зі структурою в інших регіонах України;
- обґрунтувати значення високого рівня кваліфікації трудових ресурсів для подальшого господарського розвитку області.

Пригадайте

Які населені пункти відносять до міст? до селищ міського типу?

На які типи за чисельністю населення та функціями поділяють міста?

Який зміст мають поняття «урбанізація» та «міська агломерація»?

Які чинники впливають на чисельність і розміщення сільських поселень?

Яка відмінність між поняттями «трудові ресурси» й «економічно активне населення»?

Які причини безробіття? У чому полягають функції центрів зайнятості?

Харківська регіональна система розселення. У сучасних умовах територіальна організація розселення здійснюється у формі систем. Це зумовлює взаємопов'язаний розвиток поселень. *Система розселення* являє собою сукупність населених пунктів різної величини та функцій, між якими існують різні види економічних і соціальних зв'язків.

Міські та великі сільські поселення виступають *ядрами* (центрами) систем розселення різних таксономічних рангів.

Системи розселення включають населені пункти різної величини та функцій, тісно взаємопов'язані з виробництвом, і розвиваються в єдності з ним. Провідним у цьому взаємозв'язку є виробництво, яке визначає розвиток систем розселення. А ті, у свою чергу, впливають на розвиток і розміщення нових галузей виробництва та сфери послуг.

Система розселення Харківщини формувалася як складова єдиної системи розселення СРСР (а до того — Російської імперії). Після проголошення незалежності України відбувається трансформація республіканської системи розселення в національну систему. Це супроводжується налагодженням і переорієнтацією внутрішньо- та зовнішньосистемних зв'язків,

як виробничо-економічних, так і адміністративно-господарських і соціально-демографічних.

Харківська регіональна система розселення є *однією з найбільших* в Україні як за чисельністю населення, так і за щільністю та кількістю населених пунктів. Слобожанщина є класичним дрібноселенним регіоном, який склався історично і зберігся таким дотепер.

У складі регіональних систем розселення виділяють субрегіональні (обласні) системи. Межами таких систем є межі адміністративних областей, а їх системоутворюючими ядрами — обласні центри. Поряд зі спільністю території для таких систем характерні виробничі та соціальні зв'язки, єдина система інфраструктури, спільність виробничої й соціальної інфраструктури.

Система міського розселення області. Опорний каркас розселення в області складають місто-мільйонер Харків, два середніх міста (Лозова, Ізюм), 14 малих міст і 61 селище міського типу (сmt). Загальну структуру розселення визначає вплив обласного центру, що утворює своєрідну «зону тяжіння» радіусом до 45 км. Її сила настільки потужна, що більшість малих міст і селищ міського типу перебуває в межах *Харківської агломерації* (відповідно 8 і 37). Частина Харкова в загальній кількості населення перевищує половину, а з урахуванням приміської зони — $\frac{2}{3}$ населення області.

Це треба знати

Урбанізація — процес зростання міст і їхньої ролі в розвитку суспільства.

Субурбанізація — процес зростання та розвитку приміської зони великих міст, у результаті чого формуються міські агломерації. Характеризується вищими темпами збільшення кількості жителів приміських поселень і міст-супутників порівняно з містами — центрами агломерацій.

Малі міста — міста з населенням від 10 тис. до 50 тис. осіб, *середні міста* — від 50 тис. до 100 тис. осіб.

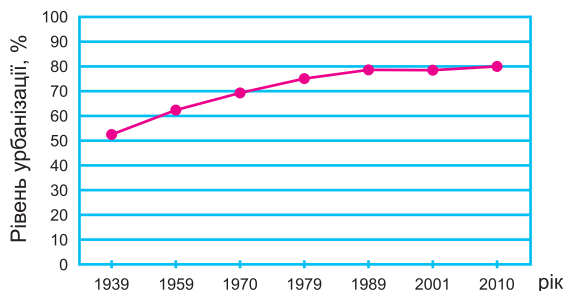


Рис. 43.1. Динаміка рівня урбанізації в Харківській області

Більш-менш потужні центри міжрайонних систем утворюються лише на відстані 100–130 км від Харкова.

Міжрайонні системи розселення формуються навколо найбільших в області міст та охоплюють декілька адміністративних районів.

Формування сучасної структури міського населення більшою мірою визначається розвитком усього комплексу містоутворюючих галузей (а не лише промисловості).

За функціями міста області поділяють на: багатофункціональний центр — Харків; з переважанням промислових функцій — Ізюм, Куп'янськ; з переважанням промислових і транспортних функцій — Лозова, Люботин, Мерефа. У місті Південному промислово-транспортні функції поєднуються з лікувально-оздоровчими. Решта 10 міст є організаційно-господарськими та культурно-побутовими центрами сільськогосподарських районів.

Районні системи розселення охоплюють усі поселення адміністративного району за допомогою адміністративних, організаційно-господарських та інших зв'язків. Їх центрами є міста чи селища міського типу, які виконують функції районних центрів.

Це цікаво

Найменше за чисельністю населення місто — Південне — людиною 8,5 тис. осіб. Найбільше селище міського типу — Ківшарівка (20,5 тис. осіб), а найменше — Бірки — (0,7 тис. осіб).

Наймолодший населений пункт — селище Вільча Вовчанського району. Його збудували в 1993 р. для переселенців із Чорнобильської зони.

Особливості урбанізації. Харківська область є однією з найбільш «міських» в Україні. Усього в містах і селищах міського типу проживає 2214,5 тис. осіб, що складає 80 % усього населення області. Рівень урбанізації продовжує, хоча й повільно, зростати.

Сільське розселення. Первинні системи об'єднують поселення в межах сільських рад. Їх центрами є центри сільрад, які сполучають інші поселення адміністративними, господарськими, культурно-побутовими та іншими видами зв'язків.

У Харківській області нараховується 381 сільська рада. Вони об'єднують 1683 села. Село є давнім і дуже поширеним типом поселення. Харківщина виділяється *густою мережею сіл*. Майже $\frac{3}{4}$ від їх загальної кількості є малими (людністю менше 500 осіб). Регіональні відмінності розміщення, розмірів

і планування сільських поселень зумовлені особливостями географічного положення, природних умов і ресурсів, історичного розвитку.

За особливостями розміщення переважає *долинно-яружний тип* сільських поселень, що зумовлено мікрокліматичними умовами й умовами залягання ґрунтових вод.

Серед *планувальних форм* сільських поселень переважають *села багатвулицевої забудови*. Характерними для Слобожанщини є також витягнуті *однвулицеві села*.

До традиційних типів сільських поселень нашого краю, особливо північно-західних районів, належить *хутір*. Це малодвірне, переважно однодвірне, поселення. Певна частина хуторів виникла в період феодалізму внаслідок освоєння нових земель (народної колонізації). Та в повоєнний час більшість хуторів було ліквідовано як «неперспективні».

У сучасних умовах *важливими проблемами вдосконалення* територіальної організації розселення є забезпечення активізації соціально-економічного розвитку центрів систем розселення (передусім середніх і малих міст, селищ міського типу), збереження мережі малих сільських поселень та припинення деградації всієї мережі сільських поселень.

Трудові ресурси області. У Харківській області кількість населення працездатного віку складає 1724,3 тис. осіб, або 62,3 % від чисельності всього населення. Незважаючи на процеси старіння населення, частка осіб працездатного віку зростає. З них 81 % припадає на міське населення, 19 % — на сільське. Добре забезпечені трудовими ресурсами місто Харків, Харківський і Первомайський райони. Найменша кількість працездатного населення залишилася в Краснокутському, Валківському, Зачепилівському, Сахновщинському, Великобурлуцькому районах (через старіння населення).

78 % населення Харківщини, старшого за 15 років, має *повну середню та вищу освіту*. Разом з особами, які мають неповну середню освіту, цей показник складає 83 %. В останні роки стрімко зростає кількість фахівців з вищою освітою. У Харкові ведеться підготовка кадрів для господарства майже з усіх спеціальностей. Тому рівень освіченості населення вищий, ніж в інших областях. Як правило, рівень освіти в містах вищий, ніж у селах, але поступово ситуація вирівнюється. Високим рівнем освіченості відзначаються райони, у яких розміщено великі промислові підприємства: Лозівському, Куп'янському та Первомайському районах. Нижчий рівень освіченості населення характерний для районів

з низькою часткою працездатного населення: Краснокутського, Великобурлуцького та Сахновщинського.

Ринок праці. Структура зайнятості, її зміни. Чисельність економічно активного населення віком 15–70 років у Харківській області у 2009 р. становила 1379,8 тис. осіб, з них 1274,3 тис. осіб, або 92,4 %, були зайняті економічною діяльністю. Решта економічно активного населення не мали роботи, але активно її шукали та були готові приступити до неї: відповідно до методології Міжнародної організації праці (МОП) вони класифікувались як безробітні.

Це треба знати

Економічно активне населення — це частина населення, яка пропонує свою працю для виробництва товарів і надання різноманітних послуг. Кількісно ця група населення складається з чисельності зайнятих економічною діяльністю та чисельності безробітних, які на цей момент не мають роботи, але бажать її одержати.

У *структурі зайнятості* населення у виробничій сфері традиційно переважає промисловість (26,5 %), далі йдуть транспорт і зв'язок (9,2 %), торгівля (8,1 %), сільське господарство (4,5 %), будівництво (3,1 %). Серед галузей невиробничої сфери виділяються освіта (16,7 %), охорона здоров'я, фізична культура та соціальне забезпечення (11,3 %). За роки переходу до ринкової економіки значно скоротилася частка зайнятих у промисловості, сільському господарстві, будівництві, культурі, науці. Водночас з *розвитком ринкових відносин* у країні зросла

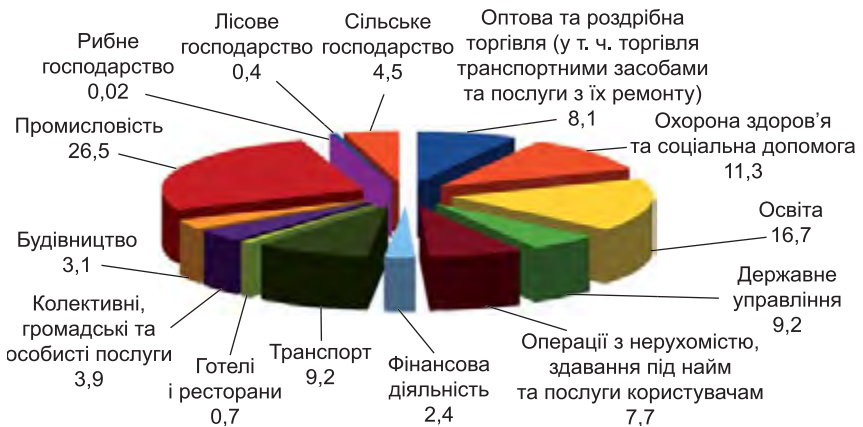


Рис. 43.2. Структура зайнятості за видами економічної діяльності (у %)

частка зайнятих у сфері фінансової діяльності та операцій з нерухомістю, державному управлінні, торгівлі, готельному та ресторанному бізнесі.

Стан безробіття на Харківщині в цілому відбиває процеси структурної перебудови економіки регіону. Безробітне населення поповнюється за рахунок вивільнення працівників у процесі реструктуризації виробництва в промисловості, сільському господарстві, у будівництві, закладах культури і науки та інших галузях. Робітників багатьох підприємств відправляють у тимчасові відпустки, із часом вони поповнюють лави безробітних.

Це треба знати

Приховане безробіття — частина працездатного населення, яке лише формально зайняте, а фактично не працює й одержує низьку заробітну плату (або зовсім не одержує її).

Реструктуризація — зміни в організаційній та виробничій сферах підприємства для підвищення конкурентноспроможності його продукції.

Чисельність безробітних працездатного віку (обчислена за методологією Міжнародної організації праці) дорівнювала 105,5 тис. осіб. Рівень безробіття серед економічно активного населення у віці 15–70 років становив 7,6 %, а в працездатному віці — 8,4 %.

Структурні зміни в господарстві вимагають проведення продуманої державної політики з раціонального управління трудовими ресурсами, забезпечення їх зайнятості, перепідготовки кадрів тощо. Для цього створено служби зайнятості.

В обласній державній **службі зайнятості** на обліку станом на початок 2010 р. перебувало 31,5 тис. громадян, у тому числі майже 29,8 тис. мали статус безробітних. Рівень офіційно зареєстрованого безробіття, розрахований як відсоток від середньорічної чисельності населення працездатного віку, становить 1,72 %. Цей показник нижчий за середній по Україні (1,9 %).

Великою проблемою залишається безробіття серед жінок, які складають більше половини всіх безробітних. Кожен третій безробітний — це молода людина у віці до 35 років, 32,5 % — жителі сільської місцевості.

Особливої уваги з боку органів влади потребує проблема працевлаштування молодих спеціалістів та створення робочих місць у сільській місцевості.

Одним із шляхів вирішення проблеми безробіття є самозайнятість населення, а також зайнятість на підприємствах малого бізнесу.

Це треба знати

Самозайнятість — суспільно-корисна, на власні кошти організована трудова діяльність населення.

Удосконалення галузевої структури зайнятості супроводжується зростанням вимог до освітнього та професійного рівня кадрів. Що найважливіше сьогодні, так це те, що харків'яни зберегли свій трудовий потенціал, працездатність, вміння підвищувати власну майстерність та накопичувати освітній багаж.

Перевіряємо свої знання

1. Назвіть середній рівень урбанізації Харківської області, %:
а) 68; б) 76; в) 80; г) 86.
2. Назвіть місто, яке має найбільшу чисельність населення:
а) Красноград; б) Лозова; в) Ізюм; г) Куп'янськ.
3. Укажіть помилковий приклад міста обласного підпорядкування:
а) Куп'янськ; б) Люботин; в) Чугуїв; г) Південне.
4. Укажіть район Харківщини, для якого найбільш притаманний хуторський тип сільських поселень:
а) Борівський; в) Барвінківський;
б) Сахновщинський; г) Краснокутський.
5. Розмістіть види економічної діяльності за убуванням частки зайнятого в них населення:
а) промисловість і будівництво;
б) сільське, мисливське, лісове та рибне господарство;
в) торгівля, готельне господарство та громадське харчування;
г) освіта, охорона здоров'я та соціальна допомога.

Набуваємо практичних навичок

Нанесіть на контурну карту міста Харківської області.

Творчі завдання

1. Визначте особливості трудових ресурсів нашого краю та стан ринку праці.
2. Порівняйте структуру зайнятості населення Харківщини та України.

Тема 2. Господарство Харківської області

§ 44. Загальна характеристика господарства

Опрацювавши матеріал цього параграфа, ви зможете:

- дізнатися про галузі спеціалізації виробничої та невиробничої сфер;
- проаналізувати зміни в господарстві області;
- навчитися порівнювати економічні показники області з показниками економіки сусідніх регіонів;
- розвинути навички роботи з економічними показниками.

Пригадайте

Які складові визначають економічний потенціал території?

Які економічні показники використовують для визначення розвитку території?

Які галузі економіки відносять до виробничої сфери? які до сфери послуг?

Назвіть елементи територіальної структури господарства.

Які зміни в господарстві пов'язані з формуванням ринкової економіки?

Економічний потенціал області. Харківщина є потужним промисловим, науково-виробничим та аграрним регіоном України. Її народногосподарський комплекс за своїм економічним потенціалом є третім в Україні. Складовими економічного потенціалу є природні, науково-технічні та трудові ресурси.

Природно-ресурсний потенціал (ПРП) Харківської області становить 4,2 % загального ПРП України. Основну частину ПРП області складає потенціал земельних ресурсів — 54,7 %.

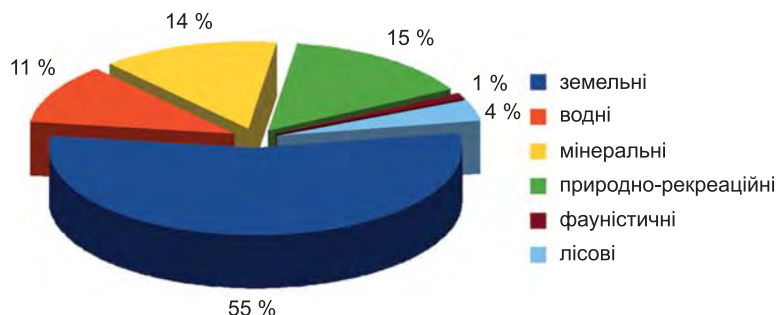


Рис. 44.1. Структура ПРП Харківської області

Науково-виробничий потенціал Харківщини охоплює до половини вартості основних науково-виробничих фондів та наукового обладнання країни. Непересічною є роль науки Харківщини у вирішенні проблем створення вискоєфективних машин, передових технологій для зростаючої індустрії регіону та України. Саме в Харкові засновано *школи* танкобудування, тракторобудування, розробки автоматизованих систем управління космічними польотами, турбінобудування тощо. Потужні науково-технічні комплекси, концерни, інститути розробляють принципово нові технології, науковий пошук відкриває нові перспективи для розвитку господарства, промисловості, освіти, культури.

Це треба знати

Валовий регіональний продукт у ринкових цінах визначають як суму валової доданої вартості усіх видів економічної діяльності, включаючи чисті податки на продукти.

У Харківській області ВРП на 2008 р. складав 59 389 млн грн. (6,3 % ВВП України). За цим показником область займала четверте місце, поступаючись лише Києву, Донецькій і Дніпропетровській областям. У розрахунку на одну особу ВРП складав 21 294 грн. (за середнього по Україні 20 495 грн.): це 6-й результат в Україні після Києва, Дніпропетровської, Донецької, Запорізької і Полтавської областей.

Галузева структура господарства

Це треба знати

У господарському комплексі кожної частини країни розрізняють: галузі *спеціалізації*, що визначають її місце в територіальному поділі праці й виробляють продукцію для всієї країни; *допоміжні* галузі виробничого обслуговування, продукція яких використовується галузями спеціалізації; галузі, що *обслуговують населення*, продукція яких споживається власним населенням. За рахунок комплексності досягається раціональніше використання природних і трудових ресурсів.

Харківська область має яскраво виражені риси індустріального розвитку. *Галузями спеціалізації* є машинобудування, промисловість будівельних матеріалів, газова, поліграфічна, легка, фармацевтична, харчова промисловість та електроенергетика, а також виробництво зернових і технічних культур, овочів, м'яса, молока; сухопутні види транспорту. Добре розвинута невинробнича сфера, важливою складовою якої є наука й освіта.



Рис. 44.2. Галузева структура господарства Харківської області (у %, станом на 2005 р.)

Функціонування господарського комплексу забезпечують галузі *виробничої інфраструктури* — вантажний транспорт, системи енерго-, водо- та тепlopостачання, матеріально-технічне забезпечення, ремонт, будівництво, системи з підготовки кадрів, наукового забезпечення, управління.

Територіальна структура господарства Харківської області представлена різноманітними елементами — від найпростіших галузевих промислових пунктів до найбільшої промислової агломерації. Крім Харківського промислового вузла в області сформувалися ще *три вузли* — Первомайсько-Балаклійський, Лозівський і Куп'янський. Промисловими центрами є Чугуїв, Люботин, Зміїв, Валки, Богодухів, Рогань, Краснокутськ, Вільшани, Дергачі, Мерефа, Ізюм, Красноград, Барвенково, Зачепилівка, Кегичівка, Сахновщина, Близнюки, Вовчанськ, Білий Колодязь.

Особливістю функціонально-територіальної структури області є агломераційний характер концентрації галузей важкої промисловості з центром у Харкові та дисперсне (розсіяне) розміщення підприємств легкої та харчової промисловості.

Нерівномірність і неоднорідність розміщення на Харківщині промисловості потребує вдосконалення її територіальної структури.

Типи підприємств за формами власності

Це треба знати

Підприємства та інші господарські об'єкти перебувають в Україні в трьох формах власності: *державній, колективній, приватній*. Оскільки за часів адміністративно-командної системи господарювання всі господарські об'єкти перебували в державній власності, у країні здійснено комплекс заходів щодо їх роздержавлювання — *приватизації*. Таким чином, значна частина підприємств перейшла в колективну та приватну форму власності.

Держава стимулює розвиток підприємництва. Це здійснюється шляхом введення податкових, фінансових, кредитних та інших пільг. Особливо це стосується малого підприємництва, яке в умовах ринкової економіки створює конкурентне середовище і тим самим сприяє розвитку господарства.

У Харківській області створено майже 20 500 малих підприємств, на яких працює 113,5 тис. чол. На цих підприємствах створюють до 6 % від усієї реалізованої продукції в області.

Формування ринкової інфраструктури. Ефективна робота господарського комплексу в сучасних умовах не можлива без створення *ринкової інфраструктури*, до якої відносять товарні й фондові біржі, фінансово-кредитних посередників і служби зайнятості.

Невід'ємною ознакою сприятливого бізнес-клімату в області є формування розвиненої мережі об'єктів інфраструктури малого підприємництва. Сьогодні на Харківщині діють 31 бізнес-центр, 19 з яких працюють у містах обласного значення й районах області, 5 бізнес-інкубаторів, 32 інвестиційні компанії та фонди, 193 аудиторські фірми, 66 банківських установ (11 самостійних банків і 55 філій), 22 страхові компанії та 41 філія, 39 кредитних спілок, 14 бірж і дві філії. Наша область входить до *першої п'ятірки* за розвитком ринкової інфраструктури.

Це треба знати

Бізнес-інкубатор — це організація, що надає обладнанні приміщення та інше майно на певний час на певних умовах підприємцям малого та середнього бізнесу, які розпочинають свою діяльність (інакше кажучи, допомагають їм).

Це цікаво

Харківська товарна біржа працює на ринку України з 1991 р. Це перша біржа на Харківщині й друга в Україні.

Перевіряємо свої знання

1. Яким видам господарської діяльності сприяють природні ресурси області?
2. Укажіть групу галузей господарського комплексу Харківщини, до якого відноситься металургійне виробництво:
 - а) галузі спеціалізації;
 - б) допоміжні галузі;
 - в) обслуговуючі галузі.
3. Які промислові вузли та центри входять до складу Харківської промислової агломерації?
4. У яких галузях господарства найефективніше працюють підприємства малого бізнесу?

Набуваємо практичних навичок

Складіть схему господарського комплексу Харківщини.

Творче завдання

Запропонуйте заходи щодо вдосконалення галузевої та територіальної структури господарства Харківської області.

§ 45. Загальна характеристика промисловості Харківщини

Опрацювавши матеріал цього параграфу, ви зможете:

- визначити галузі спеціалізації промисловості, допоміжні та обслуговуючі галузі;
- обґрунтувати роль і значення промисловості в господарстві області та країни;
- пояснити розміщення галузей промисловості на території області;
- проаналізувати галузеву структуру промисловості та її зміни;
- скласти загальну схему виробничих зв'язків підприємств.

Пригадайте

Які чинники впливають на розвиток і розміщення галузей промисловості?

У чому полягають особливості галузевої структури промисловості України?

Дайте означення понять «концентрація виробництва», «кооперація», «комбінування».

Що таке ВПК? Які наслідки для економіки та суспільства мала «демільтаризація» промисловості?

Як визначають продуктивність праці? Які заходи сприяють підвищенню продуктивності праці?

Промисловість — провідна сфера матеріального виробництва області. Як вам уже відомо, харківська область має яскраво виражені риси індустріального розвитку. Частка промисловості в сукупній продукції промисловості та сільського господарства становить майже **70 %**. На Харківщині сконцентровано понад **760** промислових підприємств великого та середнього бізнесу, на яких працює близько **170 тис. чол.** Промисловість нашого краю відіграє провідну роль у промисловому виробництві України. У загальному обсязі реалізованої промислової продукції України питома вага області становить **6 %** (**п'яте місце** в країні, поступаючись лише Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій та Луганській областям).

Найбільшу частку в обсягах промислового виробництва та реалізації продукції мали такі стратегічно важливі галузі, як машинобудування, паливно-енергетичний комплекс, виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів (рис. 45.1). Загальна питома вага цих галузей в обсягах реалізованої промислової продукції області становила понад **78 %**.

Крім того до галузей спеціалізації належать промисловість будівельних матеріалів, газова, легка. Відсутні або мало розвинені чорна та кольорова металургія (за винятком невеликих

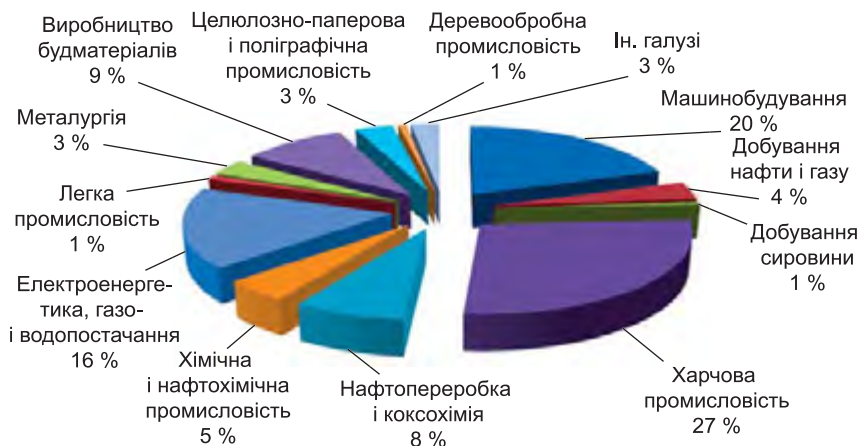


Рис. 45.1. Структура промисловості Харківської області

передільних і допоміжних виробництв), лісова, гідролізна, нафтохімічна промисловість.

Структурно-виробничі та територіальні особливості промисловості. Спеціалізація промисловості Харківської області в господарстві країни склалась за рахунок переважного розвитку тих галузей виробництва, для яких існують сприятливі природні, економічні та соціальні умови.

Природні ресурси дозволяють розвивати паливну, хімічну промисловість, скляне та фарфоро-фаянсове виробництво, виробництво будівельних матеріалів. Розвиток харчової й легкої промисловості та низки виробництв інших галузей пов'язаний із виробництвом в області та сусідніх регіонах значної кількості сільськогосподарської сировини. Та найголовнішими чинниками розвитку багатьох галузей промисловості є вигідне ЕГП Харківщини, наявність потужної науково-технічної бази й висококваліфікованих кадрів. Це стосується перш за все машинобудівного комплексу, парфумерно-косметичної та фармацевтичної промисловості. Тому за обсягом виробництва товарної продукції та чисельністю промислово-виробничого персоналу провідне місце займають галузі переробної промисловості.

Функціонально-галузева структура промисловості області характеризується високою питомою вагою важкої промисловості, на долю якої припадає 72 % продукції. Головне місце тут займає найбільший в Україні машинобудівний комплекс. Комплекс конструкційних матеріалів виробляє 17,6 % валової про-

мислової продукції, а паливно-енергетичний комплекс (ПЕК) — 20,3 %.

Харківщина вирізняється високим рівнем спеціалізації та концентрації промисловості.

Це треба знати

Спеціалізацію підприємств за видами продукції називають *предметною*. Якщо підприємство випускає окремі частини машин, така спеціалізація є *подетальною*. Виробництво будь-якої машини звичайно має три головні технологічні стадії: заготовку деталей (литтям, ковкою або штамповкою), їх механічну обробку на верстатах і збирання. Заводи можуть мати всі три стадії виробництва, а можуть — одну–дві. Це *технологічна* спеціалізація. Підприємства з предметною спеціалізацією кооперуються з іншими для виробництва кінцевої продукції.

У *територіальній структурі* промисловості Харківської область виділяють три промислових підрайони: Центральньо-Харківський (охоплює всю Харківську промислову агломерацію), Південно-Харківський і Східно-Харківський.

У *Центральньо-Харківському підрайоні* всі елементи територіальної структури пов'язані загальними об'єктами виробничої інфраструктури (транспортними магістралями, об'єктами електро- і теплопостачання), а в окремих випадках — технологічними процесами у випуску кінцевої продукції.

Тут склався комплекс енергетичного, електротехнічного, транспортного та сільськогосподарського машинобудування. Галузями спеціалізації є також харчова та легка промисловість, виробництво будівельних матеріалів. Добре розвинуті поліграфічна, хімічна, деревообробна промисловість, електроенергетика.

Південно-Харківський підрайон має значні родовища сировини (перш за все природного газу) та розвинуту транспортну інфраструктуру. Спеціалізується на газовій промисловості, виробництві будівельних матеріалів (цементу, шиферу та ін.), виробництві хімічної продукції. Важливе значення мають підприємства машинобудування (у тому числі унікальне виробництво оптики), харчової та легкої промисловості.

У *Східно-Харківському підрайоні* промисловий розвиток пов'язаний із наявністю природної та сільськогосподарської сировини, мережі транспортних магістралей і сусідством із Росією. Основними галузями є харчова промисловість, машинобудування та виробництво будівельних матеріалів.

Структурні зміни в промисловості. Одним із головних пріоритетів розвитку промислового комплексу області було і залишається підвищення конкурентоспроможності його продукції, у тому числі і через впровадження систем управління якістю.

Харківська область стабільно входить до *трийки лідерів* України з впровадження на підприємствах системи управління якістю. Підприємства різних галузей регулярно стають переможцями та лауреатами Всеукраїнського конкурсу якості продукції «100 кращих товарів України». Основу промислового потенціалу області складають підприємства високотехнологічних виробництв.

Однак за останні 20 років значно скоротилося промислове виробництво. Зникли з економічної карти області заводи: «Кондиціонер», моторобудівний «Серп і молот», тракторних двигунів, «Радіодеталь», шкіряний, домобудівельний комбінат № 1, «Елеватормельмаш» та інші підприємства, які не змогли пристосуватися до роботи в нових ринкових умовах.

Пріоритетними напрямками розвитку промисловості Харківської області є інноваційні високотехнологічні та наукоємні *кластери*: авіаційної промисловості, космічної галузі, енергомашинобудування, фармацевтичної промисловості, нано- і біотехнології, а також газодобування й енергетика.

Вимагають реструктуризації та реорганізації проблемні кластери економіки регіону: сільськогосподарське машинобудування; виробництво бронетехніки та дизелебудування.

Це треба знати

Кластер в економіці (від англ. cluster) — сконцентрована на декількій території група взаємопов'язаних компаній: постачальників обладнання та комплектуючих і спеціалізованих послуг; інфраструктури; науково-дослідних інститутів; ВНЗ та інших організацій, що взаємодоповнюють одна одну й підсилюють конкурентні переваги окремих компаній та кластеру в цілому.

Виробничі зв'язки промислових підприємств області. Через нестачу власних коштів промислові підприємства Харківщини зацікавлені в участі іноземних партнерів у формуванні концернів і транснаціональних корпорацій у тих галузях виробництва, де вже сьогодні наша продукція відповідає світовому рівню за співвідношенням «ціна — якість». Це може спростити її вихід на світові ринки.

Розвитку галузей, які орієнтовані на експорт, можуть сприяти іноземні інвестиції. Перспективною для залучення іноземних

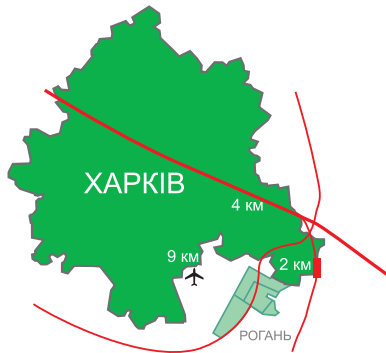


Рис. 45.2. Індустріальний парк «Рогань»

інвестицій може стати промислова зона «Рогань» як кластер нових високотехнологічних виробництв, здатний використовувати інтелектуальні активи, наявні в регіоні. Інвестиції в дослідження та розробки допоможуть Харківщині підвищити експортний потенціал і відродити славу регіону високих технологій.

Це цікаво

Проект індустріального парку «Рогань» уже зараз в Україні називають проектом показового промислового парку із системною побудовою інфраструктури.

Майданчик парку загальною площею 166,5 га вигідно розташований за південною околицею Харкова: поруч з окружною дорогою, поблизу з міждержавною автомагістраллю Москва — Харків — Ростов, міжнародним аеропортом та залізницею.

Планувальне рішення промислового парку «Рогань» передбачає розподіл території на окремі функціональні зони:

логістичний хаб (зона) для розміщення складських та фасувальних будівель, автотранспортних підприємств і митних складів;

бізнес-сіті — для побудови бізнес-центру та готельного комплексу для проживання іноземних фахівців. На території бізнес-центру крім офісів компаній заплановано розміщення центру телекомунікацій і центру міжнародної торгівлі;

еколайф — зона виробництва екологічно безпечних продуктів, де розміщатимуться підприємства харчової промисловості, підприємства з виробництва біологічно-активних добавок і лікарських препаратів;

хай-тек — зона підприємств приладобудування, машинобудування та інших сфер виробництва, створюваних на основі впровадження новітніх технологічних розробок;

креатив-парк, де розміщуватимуться підприємства легкої промисловості, будинки моделей, виробництва меблів і дизайн-студії,

§ 46. Машинобудування та металообробка

Опрацювавши матеріал цього параграфа, ви зможете:

- визначити галузевий склад машинобудування Харківщини;
- обґрунтувати роль і значення галузі в господарстві країни;
- пояснити принципи розміщення машинобудівних підприємств;
- характеризувати найбільші підприємства галузі;
- скласти схему внутрішньогалузевих і міжгалузевих зв'язків підприємств машинобудування;
- визначити проблеми розвитку галузі та шляхи їх вирішення.

Пригадайте

Як Харків став центром машинобудування?

Які стадії входять до складу машинобудівного виробництва?

Які чинники впливають на розміщення різних галузей машинобудування?

Для чого проводять конверсію виробництва?

Яке значення має продукція машинобудування для життя та діяльності людей?

Провідна роль машинобудування області в господарстві України. Харківщина відіграє провідну роль у розвитку машинобудування України. В області зосереджено до 20 % потужностей машинобудування країни. У галузі зайнято більше половини промислових робітників області, що виробляють 20 % промислової продукції Харківщини.

На підприємствах області зосереджено все виробництво парових турбін країни, 70 % усієї електротехнічної промисловості, 60 % — тракторів, 55 % — підшипників, виробництво майже половини верстатів із числовим програмним управлінням, радіоелектроніки.

Структура машинобудування. Внутрішньогалузеві зв'язки. Структура галузі пов'язана з особливостями економіко-географічного положення області. З одного боку, через наявність кваліфікованих кадрів виробляється складна продукція (*генератори, верстати, прилади, засоби автоматизації та ін.*), з іншого, через близькість металургійної бази Придніпров'я і Донбасу виробляється металомістка продукція (*трактори, турбіни, дизелі для локомотивів, промислове обладнання тощо*).

Машинобудування області відзначається **високою концентрацією** виробництва, **спеціалізацією** та **розвинутим кооперуванням**. У Харківському машинобудівному вузлі зосереджено більш $\frac{3}{4}$ великих машинобудівних підприємств. Харківський

машинобудівний вузол спеціалізується на випуску широкого асортименту продукції, що пояснюється його вигідним положенням щодо центрів металургійного виробництва, зосередженням у ньому багатьох науково-дослідних і проектно-конструкторських організацій і висококваліфікованих робітничих кадрів. Великі заводи є також у Куп'янську, Ізюмі, Лозовій, Барвінковому.

Машинобудування Харківської області виступає як потужний і складний багатогалузевий комплекс, що охоплює широкий спектр унікальних виробництв. Особливу роль у ньому відіграють *тракторне і сільськогосподарське машинобудування, енергетичне і електротехнічне, будівельно-шляхове, радіоелектронне, транспортне машинобудування, верстатобудування, приладобудування.*

Машинобудівельний комплекс області являє собою практично *закінчений цикл* машинобудівного виробництва, що включає всі три основні стадії. Нижня стадія (базова) — виплавка чавунних і сталевих заготовок — здійснюється в ливарних цехах ряду машинобудівних заводів Харкова, виробництво ковальсько-пресових виробів — на Лозівському ковальсько-механічному заводі.

Це цікаво

Лозівський ковальсько-механічний завод — найбільше ковальсько-штампувальне підприємство України та СНД, входить до індустріальної групи «УПЕК». ЛКМЗ спеціалізується на масовому великосерійному виробництві поковок 300 найменувань. 20 % своєї продукції підприємство постачає Харківському тракторному заводу.

У наступних стадіях (середній і верхній) можна виділити три групи виробництв:

- важке машинобудування, що відзначається значною металомісткістю і трудомісткістю;

Важке машинобудування

- тракторне і сільськогосподарське;
- підйомно-транспортне;
- гірничо-шахтне;
- енергетичне;
- транспортне

Загальне машинобудування

- виробництво промислового обладнання

Середнє машинобудування

- електротехнічне;
- приладобудування;
- верстатобудування;
- інструментальне виробництво

Рис. 46.1. Схема машинобудівного комплексу Харківщини

- загальне машинобудування, що відзначається середньою металомісткістю і відносно невеликою трудомісткістю;
- середнє машинобудування, що має малу металомісткість, але потребує кваліфікованої праці.

Принципи розміщення, географія і найбільші підприємства машинобудування. *Тракторне й сільськогосподарське машинобудування* було представлено 14 підприємствами, розміщеними в Харкові, Куп'янську, Лозовій, Чугуєві, Дергачах, які пов'язані коопераційними поставками. Підприємства галузі випускають трактори, самохідні тракторні шасі, навантажувачі, бульдозери, а також різноманітні вузли, агрегати, деталі, апаратуру тощо.

Це цікаво

ВАТ «Харківський тракторний завод ім. Серго Орджонікідзе» — флагман галузі, відомий в Україні як найбільший виробник гусеничних та колісних тракторів для сільського господарства, промисловості та шляхового будівництва. Його продукція продається в багатьох країнах Європи, Азії, Центральної та Південної Америки. На ХТЗ розроблено нове покоління тракторів із застосуванням двигунів провідних фірм світу, у тому числі тракторів малого класу (з двигунами до 1,4 т тягової сили).

У кооперації з ХТЗ працює ВАТ «Чугуївська паливна апаратура», що виготовляє паливні насоси, форсунки, розпилювачі.

ВАТ «АВТРАМАТ» — єдиний на території колишнього СРСР спеціалізований виробник поршнів широкої номенклатури із замкнутим циклом виробництва.

ТОВ (товариство з обмеженою відповідальністю) «Завод самохідних шасі» спеціалізується на випуску тракторів і самохідних шасі класу 0,6 т.

Харківщина — основний регіон *енергетичного машинобудування* в Україні, де випускають парові турбіни для теплових



Рис. 46.2. Трактор ХТЗ-17222



Рис. 46.3. Виробництво турбін

і атомних електростанцій та гідротурбіни великої потужності, потужні турбогенератори, електродвигуни й електроустаткування для тепловозів тощо.

Це цікаво

ВАТ «Турбоатом» — єдиний в Україні виробник турбін для атомних, теплових та гідроелектростанцій. Питома вага експорту в загальному обсязі виробництва «Турбоатома» становить близько 70 %. Серед основних іноземних замовників турбін виступають Китай, В'єтнам, Індія, Мексика, Казахстан, Туркменістан, Російська Федерація. Підприємство має замовлення на виготовлення продукції до 2015 р.

Завод «Електроважмаш» — найбільший виробник генераторів для електроенергетики та рухомого складу Укрзалізниці. Випускає нові види продукції: тягові двигуни, тягові агрегати для виробництва магістральних тепловозів та електровазів на машинобудівних підприємствах Російської Федерації; гідрогенератор-двигун для Дністровської гідроакумуляційної електростанції; електродвигуни для прокатних станів.

У Харкові розміщене одне з найбільших підприємств *підйомно-транспортного машинобудування* — ТОВ «Харківський експериментальний завод підйомно-транспортного машинобудування», що виробляє мостові та козлові крани.

Виробництво *гірничо-шахтного обладнання* здійснюється на Харківському машинобудівному заводі «Світло шахтаря». Більше 60 % очисних вибоїв вугільних шахт України оснащено скребковими конвеєрами виробництва харківського заводу. Споживачами продукції заводу є вуглевидобувні підприємства Росії, Казахстану, Естонії, Білорусі, Ірану, Індії.

Цю галузь представляє також Барвінківський машинобудівний завод, що спеціалізується на виробництві бурового обладнання.

Транспортне машинобудування представляє ряд підприємств: ДП «Завод імені В. О. Малишева», Харківське державне авіаційне виробниче підприємство, Харківський велосипедний завод, ВАТ «Харківський підшипниковий завод», а також ВАТ «Ізюмський тепловозоремонтний завод» та ДП «Укрспецвагон» в селищі Панютіне.

Це цікаво

Державне підприємство «Завод імені В. О. Малишева» виготовляє бронетехніку (танки, бронетранспортери) та двигуни до неї, тепловозні двигуни, нафтогазове обладнання, обладнання для вугільної промисловості, тягачі, дизель-генератори, дизель-електростанції, сільськогосподарські машини та іншу продукцію. У конструкторському



Рис. 46.4. Сучасний танк Т-84У «Оплот»



Рис. 46.5. Пасажирський літак АН-74

бюро підприємства під керівництвом Михайла Ілліча Кошкіна було створено кращий танк Другої світової війни Т-34. На честь конструктора встановлено пам'ятник напроти заводу.

Це цікаво

Харківське державне авіаційне виробниче підприємство — одне з провідних підприємств України, другий такий завод знаходиться в Києві. У світі тільки сім країн спроможні випускати літаки, і Україна серед них. Свого часу підприємством випущено 852 літаки Ту-134. Наразі спеціалізується на випуску літаків сімейства «Антонов», зокрема моделей Ан-74, Ан-140, АН-70, бере участь у складанні нового турбореактивного пасажирського літака Ан-148. Літаки Харківського авіазаводу експлуатуються в більш ніж 30 країнах світу.

Харківський велосипедний завод випустив перший радянський велосипед ще 13 березня 1924 р.

ВАТ «ХарП» — один з головних виробників підшипників залізничного, сільськогосподарського та автомобілебудівного призначення серед заводів країн СНД.

Центрами виробництв обладнання для різних галузей господарства є Харків, Куп'янськ, Зміїв. Так, у Харкові випускають обладнання для легкої, харчової, поліграфічної та промисловості будівельних матеріалів.

Це цікаво

Єдиний в Україні завод ВАТ «Гідропривід» спеціалізується на виробництві продукції загальномашинобудівного застосування, а також гідрообладнання для металургії, гірничодобувної, будівельної, деревообробної промисловості, атомних і гідравлічних електростанцій, залізничного транспорту.

ВАТ «Куп'янський машинобудівний завод» виробляє обладнання для цукрової промисловості.

Електротехнічна промисловість посідає друге місце (після транспортного) у структурі машинобудування області. Харків — найбільший в Україні центр цієї галузі.

Це цікаво

ДП «Харківський електромеханічний завод» (ХЕМЗ) виготовляє електромашини, електродвигуни, електрообладнання для металургійної та гірничодобувної промисловості тощо. Підприємство було засновано далекого 1888 р. в місті Рига (Латвія) як «Русско-Балтийский электротехнический завод». У часи Першої світової війни завод евакуювали до Харкова.

ВАТ «Харківський електротехнічний завод «Укрелектромаш» — найбільший український виробник одно- і трифазних асинхронних електродвигунів. Підприємство виробляє також широкий модельний ряд побутових електронасосів та автоматичних насосних станцій.

ЗАТ «Завод «Південкабель» — найбільше в Україні підприємство з випуску кабельно-провідникової продукції. Завод забезпечує своєю продукцією атомні та теплові електростанції, нафтові родовища й вугільні шахти, метрополітени і новобудови, залізниці та міський транспорт, випускає до 20 % обсягів кабельно-провідникової продукції, входить до шістки кращих промислових підприємств України.

До великих підприємств цієї галузі відносять також науково-виробниче об'єднання (НВО) «Електроапарат», НВО «Електромашина», завод «Електроприлад», ДП «Харківський завод електроапаратури» тощо.

Це цікаво

Харківський завод електроапаратури протягом тривалого часу спеціалізувався на випуску апаратури систем управління космічними апаратами. Потім завод змінив вид продукції і приступив до виробництва електро-, водо-, теплोलічильників; електробритв; електротехнічних побутових виробів; верстатів; виробів із пластмас. За розпорядженням Кабінету Міністрів України завод приєднано до державного науково-виробничого підприємства «Об'єднання «Комунар» (Харків).

Особливе місце в машинобудуванні займає **верстатобудівна і інструментальна промисловість**, більшість підприємств якої розміщено в Харкові.

Це цікаво

ВАТ «Харківський верстатобудівний завод» спеціалізується на виробництві круглошліфувальних та металорізальних верстатів із широким спектром призначення, що працюють як у ручному, так і в автоматичному режимі. Завод випускає устаткування практично для всіх галузей промисловості.

Харківський інструментальний завод виробляє металообробний інструмент для АЕС, ТЕС, гірничо-збагачувальних комбінатів, вугільних та соляних копалень тощо.

Крім того, у Харкові виробляють контрольно-вимірювальні прилади, маркшейдерські інструменти (для вимірювань на гірничодобувних підприємствах) та іншу продукцію.

Приладобудування розвивалося в Харківській області особливо швидкими темпами в повоєнні роки. На сьогодні область посідає перше місце в Україні з виробництва цієї продукції. Більшість підприємств галузі відносяться до військово-промислового комплексу.

Це цікаво

ДП «Харківський машинобудівний завод «ФЕД» спеціалізується на серійному виробництві та ремонті інтегральних гідроприводів, паливно-регулювальної апаратури, електропривідних насосних станцій, гідромоторів та гідроблоків управління для потреб авіаційної промисловості тощо.

Державне підприємство «Ізюмський оптико-механічний завод — Холдинг» — єдине на Україні підприємство з виробництва медичної оптики, лідер у виробництві високоякісної окулярної продукції.

Ізюмський казенний приладобудівний завод виробляє бусолі, мікроскопи, нівеліри, прилади нічного бачення, приціли для зброї, скло для оптичних приладів тощо.

Це треба знати

Холдінг — це сукупність великої компанії та дочірніх підприємств, які контролюються головною компанією.

У радіоелектронній галузі виділяється Державне науково-виробниче об'єднання (ДНВО) «Комунар», яке є серійним виробником апаратури для керування космічних кораблів «Союз», «Протон», «Прогрес», ракети-носія «Зеніт» для програми «Морський старт».

Практично кожне машинобудівне підприємство займається випуском товарів народного споживання.

Проблеми й перспективи розвитку та розміщення підприємств галузі в нових економічних умовах. Формування технополісів. Структура машинобудування області характеризується переважанням



Рис. 46.6. Побутова техніка ДНВО «Комунар» від радіоприймача «Звезда» до телевизорів «Master»

металомістких галузей і недостатнім розвитком наукоємних. А саме останні визначають науково-технічний прогрес у всіх сферах економіки. Без цього неможливий випуск якісної сучасної продукції, яка б витримувала конкуренцію на вітчизняному й світовому ринках. Важливим завданням є зниження матеріаломісткості продукції, собівартості її виробництва.

Територіальна структура машинобудування теж потребує вдосконалення. Перш за все, це створення (чи відродження) підприємств у малих і середніх містах, удосконалення внутрішньо-обласного кооперування для забезпечення раціональних перевезень деталей і комплектуючих.

Вирішення цих завдань потребує залучення коштів вітчизняних і закордонних інвесторів, міжнародного кооперування та поглиблення спеціалізації. Необхідно здійснити не лише технічне переобладнання наших підприємств, а й перейти до створення власних інноваційних технологій. Цю проблему допоможе вирішити створення технологічних парків.

Це цікаво

Технологічний парк «Інститут монокристалів», створений у 2000 р., є найбільш інноваційним у Північно-Східному регіоні України. До його складу входять провідні академічні установи матеріалознавчого профілю, вищі навчальні заклади, науково-технологічні організації, які мають високий інноваційний потенціал і розробки, що можуть конкурувати на світовому ринку, центр розвитку малого бізнесу «Харківські технології».

Основне завдання технопарку — створення й виробництво високотехнологічної продукції як для потреб внутрішнього ринку, так і для збільшення експортного потенціалу України, забезпечення повного циклу «дослідження — розробка — впровадження — промисловий випуск».

Пріоритетними напрямками розвитку технопарку є розробка технологій та освоєння виробництва матеріалів і виробів з них, приладів та обладнання для потреб медицини, машино- й приладобудування, електроніки, хімічної промисловості, енергетики, агропромислового комплексу, інформаційних технологій, біотехнологій тощо; створення нових технологічних підприємств малого та середнього бізнесу.

Перевіряємо свої знання

1. Укажіть групу виробництв, до якої належить енергетичне машинобудування:
 - а) важке машинобудування;
 - б) загальне машинобудування;
 - в) середнє машинобудування;
 - г) точне машинобудування.
2. Укажіть галузь машинобудування, яка є провідною в Харківській області:
 - а) енергетичне та електротехнічне машинобудування;
 - б) тракторне й сільськогосподарське машинобудування;
 - в) транспортне машинобудування;
 - г) приладобудування.
3. Укажіть машинобудівне підприємство Харкова, яке є монополістом у своїй галузі в Україні:
 - а) ВАТ «Турбоатом»;
 - б) Харківське державне авіаційне підприємство;
 - в) ЗАТ «Південкабель»;
 - г) ВАТ «ХТЗ».

Набуваємо практичних навичок

1. Намалюйте схему виробничих зв'язків машинобудівного підприємства.
2. За даними таблиці побудуйте діаграму структури машинобудівного виробництва області.

Галузь машинобудування	%
Тракторне й сільськогосподарське	43
Енергетичне та електротехнічне	22
Транспортне	14
Верстатобудування	6
Приладобудування	4
Важке машинобудування	11

Творче завдання

Визначте причини глибокої кризи, яку переживає машинобудування області, та запропонуйте шляхи модернізації цієї галузі.

§ 47. Паливно-енергетичний комплекс

Опрацювавши матеріал цього параграфу, ви зможете:

- дізнатися про склад паливно-енергетичного комплексу (ПЕК) області;
- визначити роль ПЕК в господарстві області та принципи розміщення підприємств;
- охарактеризувати галузі ПЕК за типовим планом та його найбільші підприємства;
- визначити проблеми розвитку галузей ПЕК та шляхи їх вирішення.

Пригадайте

Які галузі входять до складу ПЕК? Які з них найрозвинутіші в Україні?
На які енергетичні ресурси багата Харківська область?
Які чинники впливають на розміщення ДРЕС? ТЕЦ?

Місце і роль ПЕК в господарстві регіону й України. Визначальний вплив на стан економіки області, вирішення проблем соціальної сфери має розвиток енергетики.

Характерною особливістю Харківської області є *наявність власної сировинної бази* і можливість забезпечення всіх галузей економіки регіону електроенергією та природним газом.

Харківщина за досягненнями, можливостями та перспективами розвитку галузі посідає особливе місце в нафтогазовому комплексі України. На сьогодні запаси природного газу в області сягають майже 35 % від запасів України, що розробляються. Харківська область забезпечує 43,4 % від загального видобутку країни. Щорічний видобуток природного газу складає 8,6 млрд м³.

Підприємства електроенергетики виробляють майже 8,4 млрд кВт·год. електроенергії. При цьому споживання електроенергії в області складає 83 % від обсягу власного виробництва.

Галузева структура, умови та чинники її розвитку. Паливно-енергетичний комплекс області представлено підприємствами за такими основними видами діяльності:

- добування паливно-енергетичних корисних копалин;
- виробництво продуктів нафтопереробки та коксу;
- виробництво й розподілення електроенергії, газу та води.

Це треба знати

Міжгалузевий промисловий комплекс — система економічно пов'язаних між собою виробництв і галузей, діяльність і розміщення яких технологічно й територіально зумовлені.

Паливна промисловість. На території області розвідано родовища *кам'яного вугілля* Донбасу (Петрівське й Лозівське),

природного газу (39 газових і газоконденсатних), *нафти* (Козі-івське та Дружелюбівське).

До ефективно працюючих підприємств видобувної промисловості належать філії «Укргазвидобування» НАК «Нафтогаз України» — газопромислові управління «Шебелинкагазвидобування» і «Харківгазвидобування» та бурове управління «Укрбургаз».

Газопромислове управління «Шебелинкагазвидобування» видобуває й транспортує газ і газовий конденсат. Управління контролює розробку 30 родовищ газу (з них 26 на території області) з покладами близько 265 млрд м³. Найбільшими з них є Шебелинське, Вишнівське (Балаклійський район), Єфремівське (Первомайський район), Західно-Хрестищенське (Красноградський район), Медведівське і Мелихівське (Нововодолазький район), Кегичівське тощо. У 2008 р. підприємством видобуто 6,773 млрд м³ природного газу.

Це цікаво

Шебелинське газоконденсатне родовище належить до Машівсько-Шебелинського газозоносного району Східного нафтогазоносного регіону України. Експлуатується з 1956 р. Початкові видобувні запаси газу (метану) — 650 млрд м³, конденсату — 8,32 млн т. Це було найбільше газове родовище в Європі. У 1965 р. було видобуто 28,6 млрд м³ газу.

Переробку газового конденсату на автомобільний бензин, дизельне пальне здійснює газопереробний завод в селище Андріївка Балаклійського району.

Газопромислове управління «Харківгазвидобування» здійснює видобування газу, газового конденсату та нафти, підготовку до їх транспортування, виробництво скрапленого газу (пропан-бутану), капітальний ремонт свердловин. Управлінню належить 17 родовищ у Харківській і Дніпропетровській областях (з них розробляють 12). Сумарні запаси газу складають 52,9 млрд м³. Найбільшими родовищами є Юліївське, Наріжнянське (Валківський район), Степове, Березівське (Краснокутський район), Безлюдівське (Харківський район), Кисівське (Коломацький район), Скворцівське (Богодухівський район) тощо.

Це цікаво

Юліївське нафтогазоконденсатне родовище належить до Північного борту нафтогазоносного району Східного нафтогазоносного регіону України. Початкові видобувні запаси нафти — 360 тис. т, газу — 20 900 млн м³; конденсату — 1420 тис. т. Перші свердловини введено в експлуатацію 1994 р. Проектна потужність — 920 млн м³ газу на рік. На сьогодні річний

рівень видобутку газу складає 750 млн м³. На родовищі видобувають природний газ, нафту, газовий конденсат, а також виробляють пропан-бутан.

На всіх діючих родовищах спостерігається зниження видобутку вуглеводневої сировини через виснаження продуктивних покладів. Стабілізувати видобуток на довготривалий період, а тим більше його нарощувати можливо лише за рахунок постійної розробки нових, значних за запасами родовищ і покладів. Для цього необхідне проводити широкомасштабні пошуково-розвідувальні роботи, щоб забезпечити у 2–2,5 раза перевищення приросту розвіданих запасів над їх видобутком.

Такі роботи в Харківській області проводять за програмою розвитку паливної галузі. Їх здійснюють на 24 перспективних родовищах. Уже відкрито нові поклади на Аксютівському (Зміївський район), Качалівському (Богодухівський район), Борисівському (Шевченківський район), Наріжнянському родовищах, а також введено в дослідно-промислову розробку нове родовище — Денисівське (Чугуївський район).

Будівництво розвідувальних та експлуатаційних свердловин на нафту та газ здійснює будівельне управління «Укрбургаз».

Це цікаво

Результати буріння двох свердловин у межах Березівського газоконденсатного родовища підтвердили прогнози геологів про перспективність покладів у горизонтах, що залягають на глибині 5000–6000 м.

Управління *магістральних газопроводів* «Харківтрансгаз» ДК «Укртрансгаз» НАК «Нафтогаз України» забезпечує



Рис. 47.1. Юліївське нафтогазо-конденсатне родовище



Рис. 47.2. Харківська ТЕЦ-5 (селище Подвірки, Дергачівський район)

транспортування 25,5 млрд м³ газу, роботу 231 газорозподільної станції, 11 компресорних станцій сумарною потужністю 414 тис. кВт, Кегицівського підземного сховища газу.

Електроенергетика. Частка електроенергетики у валовому виробництві промислової продукції Харківської області сягає 26 % вартості сукупного виробництва. Загальна потужність електростанцій Харківщини — 3179 МВт. До найважливіших підприємств галузі відносять Зміївську ДРЕС ім. Кржижанівського потужністю 2,4 млн кВт, 2 теплоелектроцентралі міста Харкова, Державне підприємство ТЕЦ № 2 «Есхар».

Через територію області прокладено лінію електропередачі Донбас — Зміївська ДРЕС — Харків — Суми — Конотоп напругою 330 кВ (з відгалуженням Зміївська ДРЕС — Полтава). Енергосистема Харківщини пов'язана з Курською та Нововоронезькою АЕС Росії.

Передачу та стале постачання електричної енергії споживачам області забезпечує компанія «Харківобленерго».

Проблеми й перспективи розвитку галузі. Першочерговою *соціальною проблемою* на сьогодні є продовження газифікації населених пунктів Харківщини. Станом на 01.01.2009 р. рівень газифікації області склав 68,6 %, у тому числі міст та селищ міського типу — 80,6 %, сіл — 51,7 %. Щорічно вводиться в експлуатацію 200–300 км газових мереж, які забезпечують газифікацію близько 10 тис. домоволодінь і квартир.

Пріоритетом є *зниження питомих витрат енергоресурсів і впровадження енергозберігаючих технологій* у виробництво продукції.

Енергетична криза, що відбулася у світі, не обминула Україну й Харківщину. Дорожняча енергії залишається перепорою для розвитку енергоємних виробництв у нашому регіоні. В умовах зростання цін на природний газ на світовому ринку необхідно *ощадливіше* ставитися до експлуатації існуючих родовищ газу на Харківщині.

Одним із можливих шляхів вирішення проблем енергетики є *використання біоенергетичних ресурсів* (БЕР), до яких відносять: біогаз звалищ твердих побутових відходів (ТПВ), біогаз станцій очищення комунальних стічних вод (СОКСВ), відходи сільського господарства, відходи деревини.

У Харківській області біоенергетичні ресурси розміщені нерівномірно й мають суттєві відмінності в структурі і відповідно в технологіях їх раціонального використання (рис. 47.3).

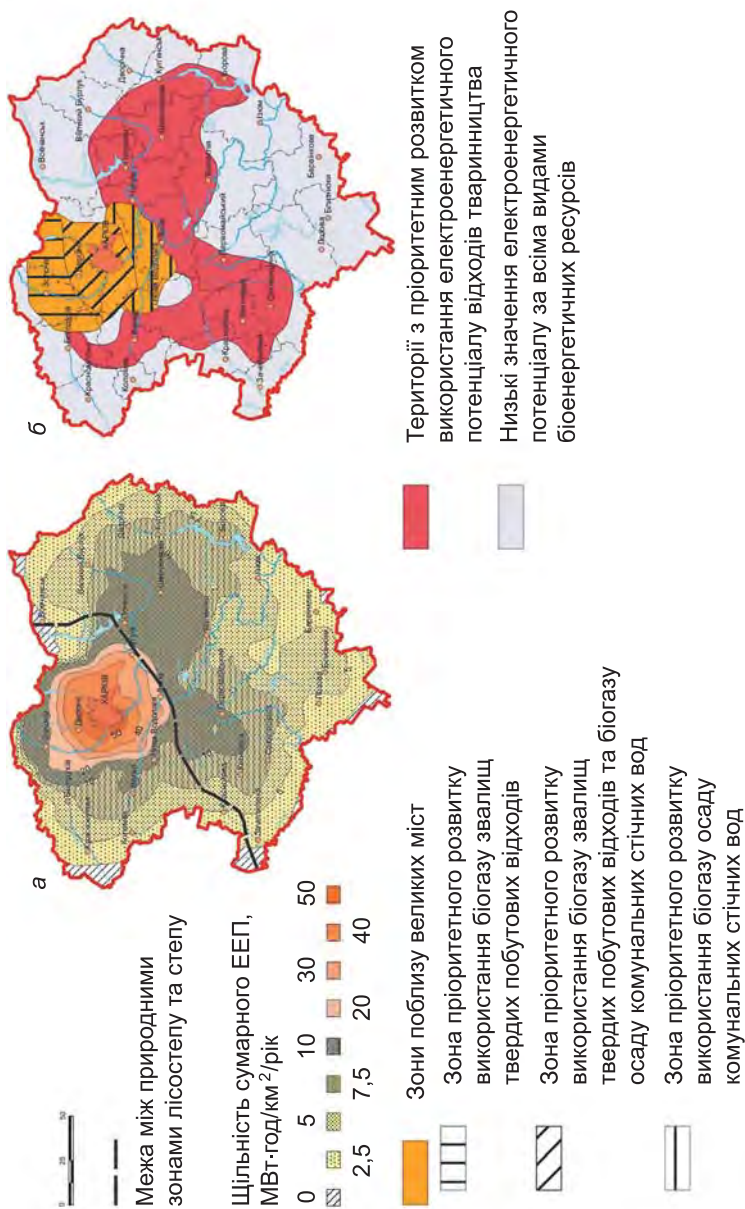


Рис. 47.3. Поля щільності сумарного електроенергетичного потенціалу БЕП (а) та його розподіл територіїю Харківської області (б) (за О.С. Третьяковим)

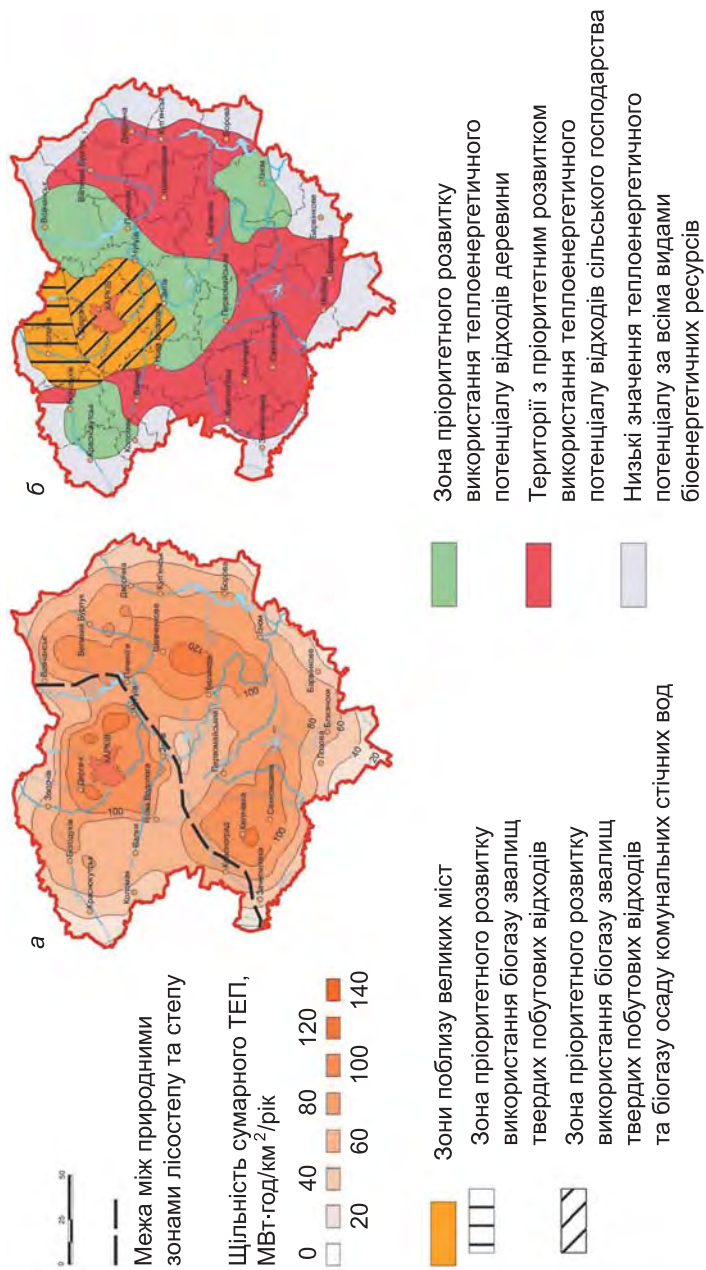


Рис. 47.4. Поля щільності сумарного теплоенергетичного потенціалу БЕР (а) та його розподіл територією Харківської області (б) (за О. С. Третьяковим)

За структурою сумарного *електроенергетичного потенціалу* (ЕЕП) на території області виділяють два максимуми: території, прилеглої до міста Харкова (основні ресурси — біогаз звалищ ТПВ та осаду СОКСВ), та менш зосереджений за територією максимум з можливістю використання ЕЕП відходів тваринництва (рис. 47.3, а). Перший максимум є перспективним для встановлення енергетичних установок значної потужності з можливістю постачання виробленої електроенергії до централізованої електромережі. На території з переважанням відходів тваринництва є доцільним, навпаки, розвиток децентралізованого енергопостачання (рис. 47.3, б).

Сумарний *теплоенергетичний потенціал* (ТЕП) має більш рівномірне розповсюдження територією області (рис. 47.4, а). Це дає змогу розробити програми переходу сільського населення на використання БЕР для опалення за сучасних технологій їх спалювання. Території зі значним теплоенергетичним потенціалом поділяють на: 1) орієнтовану на обласний центр зону з пріоритетним використанням ЕЕП біогазу звалищ ТПВ та біогазу з осаду СОКСВ; 2) найбільшу за охопленням території зону з пріоритетним використанням відходів сільського господарства; 3) зони з пріоритетним використанням відходів деревини (рис. 47.4, б).

Розвиток біоенергетики може також значно скоротити загальну емісію парникових газів в атмосферу.

Ще одним способом вирішення енергетичної проблеми є *використання вітрової енергії*. Вітрова енергетика є одним з потенційно найефективніших видів альтернативної енергетики, що можна використовувати на Харківщині.

Основними показниками для розрахунків вітроенергетичних установок є дані середньої швидкості вітру за сезонами. Сучасні вітроагрегати, що працюють в Україні, починають ефективно вироблення енергії за швидкості вітру від 4 до 10 м/с. Середня вірогідність вітру з такою швидкістю на Харківщині дорівнює приблизно 50–70 %, а отже, ефективна робота ВЕУ можлива майже на всій території області. Максимальні значення вірогідності необхідного вітру припадають на зимові місяці. Таким чином, потенційно можливе вироблення енергії саме в той час, коли в ній існує найбільша потреба. Найбільшими значеннями швидкості вітру характеризується територія Харкова.

За допомогою ВЕУ можна частину енергії (як електричної, так і теплової) виробляти з використанням екологічно чистої вітрової енергії, яка є альтернативою викопному паливу. Це дасть змогу зменшити антропогенний тиск на довкілля, що покращить

стан природного середовища і наблизить Харківщину до європейських стандартів якості життя.

У нашому регіоні існують також потенційні можливості використання геотермальної і сонячної енергії.

Перевіряємо свої знання

1. Як пояснити зростання частки галузей ПЕК у загальній структурі промислового виробництва Харківщини в період незалежності?
2. У чому полягають на сьогодні основні проблеми розвитку газової промисловості в області?
3. Назвіть потужність Зміївської ДРЕС (у млн кВт).
а) 2,1; б) 2,4; в) 3; г) 3,6.
4. Назва якого населеного пункту Харківської області вказує на його зв'язок з електроенергетикою?

Набуваємо практичних навичок

Нанесіть на контурну карту Харківської області підприємства електроенергетики та найбільші ЛЕП.

Творче завдання

Визначте доцільність реалізації в наш час проекту радянських часів будівництва Харківської АЕС.

§ 48. Характеристика галузей промисловості

Опрацювавши матеріал цього параграфу, ви зможете:

- назвати склад основних галузей промисловості Харківської області;
- пояснити роль цих галузей у господарстві держави та принципи розміщення підприємств на території області;
- схарактеризувати галузі промисловості та їх найбільші підприємства.

Пригадайте

Які чинники впливають на розміщення підприємств хімічної промисловості?

Які галузі деревообробної промисловості розміщуються поза лісовою зоною?

З чим пов'язаний розвиток гончарного промыслу на Слобожанщині?

З яких технологічних стадій складається виробництво тканин?

Хімічна та нафтохімічна промисловість. Це одна з базових галузей промислового комплексу області. Хімічна індустрія розширює сировинну базу промисловості та будівництва, забезпечуючи ці галузі новими ефективними матеріалами; як виробник мінеральних добрив сприяє інтенсифікації сільського господарства; забезпечує населення предметами побутової хімії, парфумерією, фармацевтичною продукцією.

Харківська область спеціалізується на виробництві багатьох видів хімічної продукції, хоча в загальній структурі промисловості галузь складає всього 4,6 %. Підприємства області виробляють більше третини випущених в Україні хімічних волокон, мила та лікарських препаратів на основі антибіотиків і гормонів. Частка Харківської області в загальнодержавному обсязі реалізації фармацевтичної продукції становить 15,5 %.

У структурі хімічної та нафтопереробної промисловості переважає *неорганічна хімія*. Найбільш розвинуті парфумерно-косметичне виробництво, виробництво медичних препаратів, лаків і фарб, миючих засобів, газобензинове виробництво.

Добре розвинутий *газохімічний цикл*, що складається з видобування, перероблення та використання природного газу як хімічної сировини. Газову сировину застосовує для виробництва бензину та дизельного палива Андріївський газобензиновий завод. Наукоємним виробництвом характеризується Харківський завод хімреактивів, що входить до науково-технологічного комплексу «Інститут монокристалів» Національної академії наук України.

До хімічних підприємств відносять Харківський завод харчових кислот, що працює в кооперації з підприємствами харчової промисловості.

Традиційну продукцію для виробництв *основної хімії* (емалі, фарби, ґрунтовки, шпаклівки, мастики, герметизатори, розчинники, гальмівні рідини, миючі засоби) виготовляє Харківський лакофарбовий завод «Червоний хімік».

Значного розвитку на Харківщині набула хімічна промисловість *органічного синтезу*: поліетиленову тару виготовляють підприємство «Едіпс» та Харківський завод «Полімерконтейнер»; упакування з полімерної плівки (блістер) виробляють підприємства «Серво-Пак», Service-Pack, «Е.Д.С.», «Термопак».

У Харкові в останні роки набула розвитку *парфумерно-косметична промисловість*, що сьогодні складається з українсько-болгарського підприємства «Пірана», приватної торговельно-промислової фірми ЮСІ, підприємств «Слобожанський миловар», «Аромат», «Ефект».

Це цікаво

Харківська парфумерно-косметична фабрика «Ефект» була заснована в 1934 р. на базі фабрики «Трудовий хімік». Асортимент сучасної продукції підприємства складається із 150 найменувань: одеколони; парфуми; туалетна вода; пахуча вода; парфумерні набори; зубна паста; зубні еліксири; косметичні креми; креми після гоління; шампуні; лосьйони; компактна пудра.

Сьогодні в Харкові наявний унікальний науковий та промисловий потенціал, який дозволяє вести розроблення та виробництво багатьох лікарських препаратів. До складу *хіміко-фармацевтичного науково-виробничого комплексу* входять Державний науковий центр лікарських засобів, Національна фармацевтична академія України, 10 науково-дослідних інститутів медичного профілю, шість промислових підприємств: «Здоров'я», «Червона зірка», «Біолік», дослідний завод Державного наукового центру лікарських засобів, «Стома», «Здоров'я народу», «Лекхім-Харків».

Ці підприємства виробляють близько 300 лікарських препаратів, діагностичних засобів, ветеринарні засоби, клапанні системи, зубопротезні матеріали. Хіміко-фармацевтичні підприємства Харківського регіону можуть випускати медикаменти всіх фармакологічних груп. За асортиментом препаратів продукція харківських заводів складає близько 30 % найменувань медикаментів, що виробляються в Україні. За випуском ряду



Рис. 48.1. На хіміко-фармацевтичному виробництві



Рис. 48.2. Книжкова фабрика «Глобус»

лікарських препаратів Харків є першим регіоном в Україні (вакцини, сироватки тощо).

Це цікаво

Лідером фармацевтичного виробництва України залишається фармацевтична компанія «Здоров'я», яка в жовтні 2007 р. відзначила 100-річчя з дня заснування. Перелік найменувань продукції складає близько 792 одиниць, з них 61 — це оригінальні препарати. Підприємство експортує лікарські препарати до Білорусі, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Таджикистану, Узбекистану.

Харківське державне фармацевтичне підприємство «Здоров'я народу» було засноване у 1995 р. на базі цеху ін'єкційних лікарських засобів фармацевтичної фірми «Здоров'я».

Акціонерне товариство «Стома» є лідером з виробництва стоматологічних матеріалів в Україні та країнах СНД.

Деревообробна та целюлозо-паперова промисловість. Поліграфія. Лісовиробничий комплекс в Харківській області не отримав значного розвитку через обмеженість запасів деревини. Лісистість території краю складає близько 12 %.

Лісозаготівлю здійснюють десять державних лісгоспів. Тут же здійснюють лісопиляння. Оскільки деревообробна галузь працює в основному на привізній сировині, лісопиляння здійснюють також у Харкові. Виробництво пиломатеріалів в останні роки коливається від 24 до 50 тис. м³.

Деревообробка представлена виробництвом меблів, столярно-будівельних виробів, деревостружкових плит (ДСП). Спеціалізовані підприємства з виробництва столярно-будівельних деталей розміщено в Харкові і Богодухові. Дерев'яну тару виготовляє Харківський тарний завод.

Основним виробництвом у галузі деревообробки є меблеве. *Меблева промисловість* презентована підприємством «Харків-дерев», меблевими фабриками в інших містах і селищах Харківської області. В останні роки збільшується виробництво меблів підприємствами малого і середнього бізнесу.

Целюлозно-паперова та поліграфічна галузі включають виготовлення низки різноманітних виробів, а саме: паперу та картону (щорічний обсяг виробництва до 16 тис. т), різноформатної картонної тари, шпалер, виробів побутового призначення, виготовлення друкарських форм, проведення брошурувально-палітурних робіт та безпосередньо ведення поліграфічної діяльності (друкування газет, журналів, книжкової продукції, дитячих альбомів, ігор тощо). У 2008 р. реалізація продукції склала 1306,7 млн грн, що становить 3,3 % від загальнопромислового обсягу продажів.

На виробництві паперу та картону спеціалізуються Зміївська паперова фабрика, Роганська картонна фабрика. Шпалери виробляють п'ять приватних підприємств у Харкові та області.

За рівнем прямих іноземних інвестицій галузь є однією з найпривабливіших в області, тому що Харків — один з найбільших споживачів паперової продукції. Залучено 47 млн дол. США (10,5 % від загальної суми прямих іноземних інвестицій у промисловість). Так, у вересні 2008 р. в місті Дергачі відкрилася фабрика «Амкор Ренч Україна». Це сучасне підприємство з випуску високоякісної упаковки для міжнародних тютюнових фабрик із загальним обсягом інвестицій 20 млн дол. США.

В області працюють понад 300 поліграфічних підприємств різних форм власності та різної потужності, понад 120 видавництв та видавничих організацій, що випускають найрізноманітнішу продукцію. Видавничо-поліграфічні підприємства Харківщини випускають книжкової продукції понад 4000 найменувань загальним тиражем близько 20,5 млн примірників.

Це цікаво

Видавництво «Прапор» — провідне державне підприємство національної книговидавничої галузі. Засноване 24 січня 1945 р. Спеціалізується на виданні довідникової літератури, зокрема словників. У «Прапорі» видають літературу за державною програмою «Українська книга», що фінансується Державним комітетом телебачення та радіомовлення України, а також підручники для вищих навчальних закладів за програмою, затвердженою Міністерством освіти і науки України.

Історія книжкової фабрики «Глобус» починається в 1920 р., коли на базі дореволюційних мануфактурних складів було створено перше в нашій країні державне поліграфічне підприємство — книжкова друкарня ім. Г. І. Петровського. З 1 листопада 1991 р. книжкова фабрика отримала назву «Глобус». Це підприємство є базовим з розміщення державних замовлень. 13 % примірників підручників виготовлено на книжковій фабриці «Глобус».

Промисловість будівельних матеріалів. Наявність природних сировинних родовищ (пісок, глина, мергелі тощо), здійснення в області будівельно-монтажних робіт, концентрація трудових ресурсів створили об'єктивні передумови розвитку в регіоні потужного *будівельного комплексу*. Його важливою складовою є виробництво продукції для будівництва. На сьогодні промисловість області здатна забезпечити необхідною продукцією весь будівельний цикл — від початкової стадії (закладення фундаменту) до кінцевої (облицювальних та оздоблювальних робіт).

За останні роки виробництво будівельних матеріалів в області активно розвивається. Питома вага галузі в промисловості області з 2001 р. зросла в 3 рази (з 3,1 % до 9,2 %).

Харківська область входить до *трийки лідерів* з виробництва цементу, керамічної плитки, блоків та цегли з цементу, штучного каменю та бетону для будівництва. Регіон також є одним із провідних виробників гофрованих листів, шиферу та виробів з азбестоцементу.

З великої групи підприємств будівельної індустрії найбільшим у Європі є цементно-шиферний завод «Балцем» («Євроцемент Україна») у Балаклії. Підприємство працює на місцевій сировині (мергель, гіпс, глина), виробляє високоякісну продукцію: цемент, шифер, азбестоцементні труби, керамзит. Обсяги виробництва цементу — понад 4 млн т на рік. Залучення нових інвестицій надає підприємству можливість пуску п'ятої обертальної печі (в Європі немає відповідних аналогів) та налагодити випуск додаткового 1 млн т цементу на рік.

Потужність найбільшого в Україні і одного з найбільших у СНД Харківського плиткового заводу — близько 5,4 млн м² керамічної плитки за рік. На підприємстві завершився перший етап модернізації виробництва, уведено в експлуатацію чотири виробничі лінії італійської компанії «Sacmi» потужністю 10 млн м² плитки на рік.

У 2008 р. в області розпочали виробничу діяльність два нових скляних заводи: «Мереф'янська скляна компанія» та ТОВ «Малинівський склозавод» — сучасні підприємства з виробництва



Рис. 48.3. Будянський фаянс

високоякісної склопродукції будь-якої складності для харчової промисловості.

Підприємство «Будянський фаянс» виготовляє посуд з фаянсу, високохудожні сувенірні вироби. Виробництво фаянсових виробів у селищі Буди (Харківський район) було відоме з XIX ст. як фабрика славнозвісного товариства М. С. Кузнецова.

Виробничо-комерційна фірма «Лоск» спеціалізується на виготовленні автомобільного скла типу сталініт, триплекс, різних видів дзеркал, скловиробів.

Харківський завод механічної та термічної обробки скла пропонує споживачам дзеркала настінні, настільні, галантерейні; полички для ванни; дзеркальне полотно, скло для дверей та підвісних стель; дзеркала автомобільні заднього виду (сферичні та плоскі), скло тоноване з художнім малюнком.

Легка промисловість. Це міжгалузевий комплекс, що включає текстильну, швейну, конопле-джутову, шкіряну, взуттєву і хутрову види легкої промисловості. На сьогодні він виробляє лише 0,8 % валової промислової продукції області у вартісному вимірі. Проте легка промисловість залишається досить перспективною для подальшого розвитку. Підприємства галузі розміщуються як у Харкові, так і в містах та селищах області.

Текстильно-промисловий цикл виробництва характеризується структурою, що включає первинну обробку сировини (переважно привізної), прядіння, ткання й оздоблення тканин. Серед підприємств — «Харківнитка», Харківська стрічковкацька фабрика, Українська тентована компанія, Харківська філія підприємства «Килими України», «Червона нитка», «Епос-Холдінг», Красноградська бавовняна фабрика тощо.

Це цікаво

Харківський канатний завод — одне з найстаріших підприємств легкої промисловості — заснований у 1890 р. Південноросійським товариством прядивної та канатної промисловості. Завод має цехи, у яких встановлене устаткування для виробництва канатних, шпагатних виробів з лляного і конопельного волокон, поліамідних, поліпропіленових і віскозних ниток, сталевих канатів, а також комбінованих канатів зі сталі, пеньки і поліпропіленові нитки. За якістю та асортиментом виробів, які випускає завод, і нині мають пріоритет у країнах СНД.

Трикотажну промисловість представляють: Харківська панчішна фабрика, «Спорттрикотаж», фірма «Трикотажне об'єднання», Харківська фабрика спортивних виробів «Динамо» та ін.

Найбільшого розвитку набула *швейна промисловість*, підприємства якої розташовано в Харкові та багатьох містах області. Це швейна фабрика ім. Тінякова, фабрика театрального реквізиту, швейна фабрика «Еліта», «ФАСТ» тощо. Підприємства спеціалізуються на виробництві верхнього одягу, головних убо-рив, карнавальних костюмів, сценічного та робочого одягу тощо.

Це цікаво

На фабриці театрального реквізиту розроблено та вдосконалено формений одяг для силових структур, корпоративний та фірмовий одяг, сценічний одяг для Харківського театру ім. О. С. Пушкіна, Луганської філармонії та Луганського драматичного театру, театральні костюми для творчих колективів художньої самодіяльності Харкова і міст Харківської та Одеської областей. На підприємстві освоєно також випуск нових видів трикотажних виробів, розроблено та впроваджено у виробництво спортивні костюми, футболки із символікою Євро-2012 для харківських футбольних клубів «Металіст» і «Харків» та київського клубу «Динамо».



Рис. 48.4. Продукція фабрики театрального реквізиту

Харківська область традиційно відзначається високим розвитком *хуτροвої промисловості*, представлені виробничим об'єднанням «Українське хуτρο» та іншими підприємствами.

Ще однією традиційною галуззю Харківщини є *шкіряно-взуттєва*. Шкіри для взуттєвих і галантерейних підприємств виробляють завод хромових шкір «Більшовик», Богодухівський шкіряний завод.

Значна кількість підприємств Харкова спеціалізується на виробництві взуття. Серед них харківські підприємства «Ера», «Сіндерела» тощо. Відома в області також Вовчанська взуттєва фабрика.

Перевіряємо свої знання

- Визначте чинник, на який орієнтоване виробництво цементу в Балаклії:

а) споживчий;	в) водний;
б) сировинний;	г) енергетичний.
- Укажіть вид продукції, на виробництві якої спеціалізується завод «Червоний хімік»:

а) ліки;	в) емалі та фарби;
б) парфумерія;	г) каустична сода.
- Назвіть місто, у якому розташований скляний завод:

а) Зміїв;	в) Мерефа;
б) Балаклія;	г) Первомайський.

Набуваємо практичних навичок

За матеріалами цього та попередніх параграфів складіть карту промисловості Харківщини.

Творче завдання

Для легкої промисловості Харківської області (як і України в цілому) в наш час характерний толінг — продаж продукції не під своєю маркою. Проаналізуйте це економічне явище.

§ 49. Сільське господарство

Опрацювавши матеріал параграфа, ви зможете:

- навести приклади змін, які відбуваються в сільському господарстві на сучасному етапі його розвитку;
- визначити структуру сільського господарства та його зв'язки з іншими галузями економіки;
- схарактеризувати галузі сільського господарства.

Пригадайте

Які чинники сприяють розвитку сільського господарства в Україні?
Які зміни відбулися в сільському господарстві під час переходу до ринкової економіки?

На вирощуванні яких сільськогосподарських культур спеціалізується Україна?

Чому зі зростанням рівня економічного розвитку країни зростає роль тваринництва в сільському господарстві?

Як природні умови впливають на спеціалізацію сільського господарства?

Значення сільського господарства в економіці області. Сільське господарство відносять до провідних галузей економіки нашої області. Стан справ у ньому впливає на забезпечення продовольством регіону, рівень і якість життя населення, формування експортного потенціалу держави, стабільну роботу галузей, які споживають сільськогосподарську продукцію і постачають засоби виробництва для аграрного сектору економіки.

У масштабі України на Харківську область припадає 3,9 % сільського населення і 5,8 % сільськогосподарських угідь, а питома вага області в загальному обсязі виробництва валової продукції сільського господарства України стабільно утримується на рівні 5–6 %. Харківщина спеціалізується на виробництві зерна, соняшнику, цукрового буряку, овочів і картоплі, м'яса, молока та яєць.

Передумови розвитку сільського господарства. Типи сільськогосподарських підприємств. Розвитку сільського господарства в області сприяє *природно-кліматичний чинник* — наявність родючих, переважно чорноземних ґрунтів, достатня кількість зволоження для більшості сільськогосподарських культур помірного поясу, добра забезпеченість теплом і сонячним світлом. Науковим забезпеченням агропромислового виробництва займаються сім науково-дослідних інститутів (НДІ) сільськогосподарського профілю.

Відносно *висока густина сільського населення* дозволяє залучати до сільськогосподарського виробництва необхідні трудові

ресурси. У сільському господарстві зайнято 4,5 % економічно активного населення. Люди працюють як на сільськогосподарських підприємствах, так і у власних господарствах. При цьому частка сільськогосподарських підприємств у виробництві валової продукції галузі складає близько 60 % і поступово зростає.

Це треба знати

Ферма (фермерське господарство) — організаційна форма агро-економіки, основу життєдіяльності якої складає праця власників землі та членів їх сімей. Наймана праця використовується порівняно мало.

Кооператив — це добровільне об'єднання громадян для спільного ведення господарської діяльності на основі власного чи орендованого майна.

Згідно з Указом Президента України в області реформовано всі 440 колективних сільськогосподарських підприємств. Власниками земельних паїв стали 252 тис. громадян.

Аграрний комплекс області орієнтовано на створення великотоварних сільськогосподарських підприємств, здатних за рахунок залучення інвестицій для їх розвитку впроваджувати сучасні технології та засоби виробництва і виробляти конкурентоспроможну продукцію. Тому в області скорочується чисельність сільськогосподарських підприємств, а їх середній розмір землекористування зростає.

В області проводиться комплекс заходів з оновлення технічної бази, технологічного переоснащення виробництва в галузях рослинництва та тваринництва, зменшення споживання енергоресурсів шляхом використання для отримання енергії біомаси з органічних відходів виробництва сільськогосподарської продукції (агрофірма «Лан» Барвінківського району, «Кросс-Зоря» Харківського району та інші підприємства).



Рис. 49.1. Сучасна сільськогосподарська техніка в роботі



Рис. 49.2. Збирання зернових культур

Площа сільськогосподарських угідь області — 2,4 млн га, у тому числі 1643 тис. га ріллі. Частка сільськогосподарських угідь і ріллі в структурі земельних ресурсів області вищі, ніж у середньому в Україні. Особливо високою розораністю відзначаються південні степові райони, де частка ріллі сягає 70 %. Дергачівський, Ізюмський і Зміївський райони через природні особливості мають розораність близько 40 % (*подивитися на карту в атласі і дайте відповідь чому так*).

Частка рослинництва в структурі виробництва валової сільськогосподарської продукції в останні роки зросла і складає близько 68 %, що пояснюють значним падінням виробництва продукції тваринництва.

Галузі рослинництва. У структурі посівних площ на Харківщині традиційно переважають зернові культури. Їх висівають на площі 980 тис. га. Далі йдуть такі культури: соняшник — 345 тис. га, кормові культури — 134 тис., картопля — 77 тис., овочі — 28 тис. і цукрові буряки — 25 тис. га. Збільшилася у 2 рази площа посівів соняшнику, у той же час значно скоротилися площі, зайняті цукровим буряком і кормовими культурами, через особливості ринку сільськогосподарських продуктів.

За рахунок технічного оновлення виробництва, впровадження новітніх технологій, збільшення обсягів внесення мінеральних добрив, застосування якісного посівного матеріалу кращих високоврожайних сортів і гібридів сільськогосподарських культур забезпечене суттєве зростання обсягів виробництва і підвищення врожайності зернових, олійних і овочевих культур.

Провідною галуззю рослинництва залишається **зернове господарство**. В області вирощують озиму та яру пшеницю, жито, ячмінь, овес, кукурудзу, просо, гречку. Середньорічні обсяги виробництва зерна в останні роки перевищили 2,5 млн т при урожайності 28 ц/га.

Це цікаво

Рекордним для сільгоспвиробників Харківщини став 2008 р., коли було одержано найбільший за всю історію області валовий збір зернових і зернобобових культур — 3797 тис. т і досягнуто найвищого рівня їх урожайності — 38,8 ц/га. У розвинутих країнах Європи врожайність зернових становить 70–90 ц/га.

Найбільшої врожайності зернових було досягнуто в Красноградському, Чугуївському, Золочівському та Сахновщинському районах.

Значно зріс інтерес сільгоспвиробників до технічних культур. Серед технічних культур домінує **соняшник**, оскільки на ринку

встановилися достатньо високі ціни на його насіння. Його валовий збір в останні роки складає у середньому 480 тис. т при урожайності 16 ц/га. Технічні культури швидко виснажують ґрунти, і без відповідних заходів вони деградують.

Це цікаво

У 2009 р. отримано найвищий урожай соняшнику — 618,5 тис. т при середній по області врожайності 18,0 ц/га. Найвищої врожайності соняшнику досягли сільгоспвиробники Чугуївського, Красноградського, Богодухівського, Краснокутського та Кегичівського районів.

Крім соняшнику, по групі олійних культур вироблено значно більше, ніж у попередні роки, *сої* — 38,7 тис. т.

Харківщина має можливості для збільшення виробництва цукру до обсягів близько 3 млн т, або 100 кг на одного мешканця області. Але на сьогодні площі, зайняті цукровим буряком, скоротилися в 5 разів. Вочевидь, це стало економічно не вигідно.

Найбільше цю культуру вирощують у північно-західній лісостеповій зоні Харківщини. Разом із лісостеповими районами вирощуванням *цукрового буряку* займаються селяни Лозівського, Близнюківського, Сахновщинського районів у степовій частині області. Загальний обсяг вирощування цукрового буряку складає близько 1,1 млн т, а їх урожайність складає 237 ц/га.

Також кількарразового зменшення посівних площ зазнали *кормові культури* (кормові трави, коренеплоди, баштанові, зернофуражні). Це пояснюють значним скороченням поголів'я великої рогатої худоби і свиней.

Значного розвитку набуло *овочівництво* закритого ґрунту, де обсяги виробництва овочів зросли майже удвічі і досягли 27–29 тис. т. Усього область виробляє 520 тис. т овочів при врожайності 174 ц/га та 980 тис. т картоплі при врожайності 123 ц/га. Картоплі та більшості овочевих культур виробляється в обсягах, достатніх для забезпечення потреб населення області.

Також в області порівняно з попередніми роками зростає *виробництво плодів і ягід*. Найбільшого поширення садівництво набуло в Харківському, Валківському, Балаклійському, Богодухівському та Краснокутському лісостепових районах області. Розпочато роботу з відновлення на новій технологічній основі промислового садівництва. Перші сади інтенсивного типу з крапельним зрошенням закладено в Лозівському та Краснокутському районах.

Вагомим внеском у подальший розвиток аграрної науки стало завершення роботи щодо *формування генетичного банку*



Рис. 49.3. Дари слобожанського городу



Рис. 49.4. На Барвінківщині

рослин на базі інституту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва Української академії аграрних наук, у якому вже зосереджено 130 тис. одиниць зразків 1500 видів рослин, зібраних більше ніж з 90 країн світу. Інститутом створено і передано у виробництво 395 сортів і гібридів сільськогосподарських культур.

Тваринництво. Скорочення поголів'я худоби зумовлює необхідність запровадження нових підходів до розвитку цієї важливої галузі. На перше місце виходять такі фактори, як якість і конкурентоспроможність тваринницької продукції. Це спонукає до активнішого впровадження на фермах і тваринницьких комплексах області сучасних технологій виробництва молока і м'яса, продукції птахівництва, посилення уваги до селекційно-племінної роботи, розвитку виробництва кормів.

Тваринництво на Харківщині представлене *скотарством* (192,0 тис. голів, у тому числі корів — 98,6 тис.), *свинарством* (246,4 тис.), *вівчарством* (62,3 тис.), *птахівництвом* (8411,6 тис. голів), а також *бджільництвом*, *конярством* тощо.

Надій молока на одну корову в середньому по господарствах області досягає 4551 кг. Це один з кращих показників в Україні. Усього в області виробляють близько 510 тис. т молока щорічно. Більше 5 тис. кг молока в розрахунку на одну корову отримують тваринники Зміївського, Ізюмського, Куп'янського та Чугуївського районів, а по Дворічанському та Красноградському районах цей показник перевищив шеститисячний рубіж.

У *молочному скотарстві* головним напрямком розвитку є обладнання молочних ферм молокопроводами або доїльними залами в комплексі з охолоджувальними установками. Це повністю виключає контакт виробленого молока із зовнішнім середовищем і забезпечує таким чином його високу якість.

Свинарство — друга за важливістю галузь тваринництва. Як і скотарство, свинарство розвивається в усіх районах області. Для розвитку цієї галузі є достатня кількість кормів: фуражне зерно, картопля, відходи харчової промисловості.

Це цікаво

На новій промисловій основі здійснюється виробництво м'яса свиней на агрокомбінаті «Слобожанський» Чугуївського району. Завершується будівництво комплексу з закінченим циклом виробництва м'яса свиней в агрофермі «Світанок» Нововодолазького району, розрахованому на одночасне утримання до 25 тис. голів. Будуються свинопункти у Дворічанському та Первомайському районах.

Найшвидшими темпами в останні роки розвивається **птахівництво**. Птахофабрики області стабільно забезпечують потребу населення і підприємств харчової промисловості щодо харчових яєць, виробництво яких складає до 985 млн штук на рік. Нові потужності з виробництва м'яса курей-бройлерів створені в Балаклійському та Нововодолазькому районах.

Перспективним напрямком забезпечення сировиною потреб переробної промисловості області стало **вівчарство**. Сільгосп-підприємства області розпочали активну роботу з розвитку цієї галузі, і нині чисельність овець досягла 11 тис. голів. Крім того, вівчарство в найближчому майбутньому має стати важливим джерелом поповнення м'ясних ресурсів області.

Усі галузі тваринництва щорічно постачають до столу харків'ян близько **90 тис. т м'яса** в забійній вазі.

Райони сільськогосподарської спеціалізації. У Харківській області з урахуванням природних і економічних умов можна виділити чотири сільськогосподарські райони: лісостеповий, степовий східний, степовий південний і приміський.

Лісостепова сільськогосподарська зона охоплює Золочівський, Богодухівський, Краснокутський, Нововодолазький, Коломацький, Валківський і Вовчанський райони. Він спеціалізується на скотарстві, буряківництві і зерновому господарстві, які доповнюються свинарством, птахівництвом, овочівництвом, картоплярством і садівництвом.

Степова східна сільськогосподарська зона включає Балаклійський, Барвінківський, Борівський, Великобурлуцький, Дворічанський, Ізюмський, Куп'янський і Шевченківський райони. Тут спеціалізуються на скотарстві, зерновому господарстві, буряківництві, що поєднуються зі свинарством, птахівництвом, вівчарством, вирощуванням соняшнику, кукурудзи, гречки.

Степову південну сільськогосподарську зону складають Первомайський, Зачепилівський, Красноградський, Кегичівський, Сахновщинський, Лозівський і Близнюківський райони. Його спеціалізація в цілому схожа з попереднім районом, але тут зростає роль садівництва й овочівництва.

Особливу спеціалізацію має *приміська сільськогосподарська зона*, яка охоплює Зміївський, Дергачівський, Харківський, Чугуївський і Печенізький райони, які розташовані в безпосередній близькості від Харкова. Ці райони спеціалізуються на молочному скотарстві та овочівництві в комплексі зі свинарством, птахівництвом, вирощуванням фруктів, зерна, кормових культур.

Така схема спеціалізації сільського господарства існувала ще на початку 1990-х рр. Зміни, що відбулися у сільському господарстві області в умовах ринкової економіки, потребують детального аналізу як фахівцями-аграріями, так і географами.

Перевіряємо свої знання

1. Укажіть частину Харківщини, у якій традиційно великі площі зайняті посівами цукрового буряку:

- | | |
|----------------------|----------------|
| а) північно-західна; | в) південна; |
| б) північно-східна; | г) центральна. |

2. Укажіть район, у якому розташована дослідна станція садівництва:

- | | |
|-------------------|--------------------|
| а) Валківський; | в) Краснокутський; |
| б) Балаклійський; | г) Богодухівський. |

3. Укажіть сільськогосподарські культури, посіви яких в останні роки скоротилися:

- | | |
|-------------|--------------|
| а) зернові; | в) технічні; |
| б) кормові; | г) овочеві. |

4. Визначте спеціалізацію скотарства області.

- | | |
|--------------------|-------------------|
| а) молочне; | в) м'ясо-молочне; |
| б) молочно-м'ясне; | г) м'ясне. |

5. Визначте галузь тваринництва, у якій в останні роки значно зросло виробництво м'яса:

- | | |
|----------------|------------------|
| а) скотарство; | в) птахівництво; |
| б) свинарство; | г) кролівництво. |

Набуваємо практичних навичок

1. Нанесіть на контурну карту Харківської області райони сільськогосподарської спеціалізації.

2. Побудуйте діаграму структури посівних площ Харківщини.

Творче завдання

Охарактеризуйте зміни, що відбулися в сільському господарстві області в останні роки.

§ 50. Харчова промисловість

Опрацювавши матеріал цього параграфу, ви зможете:

- назвати галузі спеціалізації харчової промисловості Харківщини;
- пояснити принципи розміщення підприємств галузі;
- схарактеризувати найбільші підприємства харчової промислової області;
- проаналізувати роль галузі в економічному та соціальному житті суспільства;
- зробити висновки про сучасний стан розвитку галузі.

Пригадайте

- Які галузі входять до складу АПК?
- Які галузі харчової промисловості орієнтуються на сировину? які на споживача? Чому?
- Які зміни відбулися в харчовій промисловості в умовах ринкової економіки?

Місце і значення харчової промисловості в господарстві області. Разом із сільським господарством харчова промисловість утворює сукупність індустріально-аграрних циклів обласного агропромислового комплексу (АПК).

Це треба знати

Агропромисловий комплекс — це поєднання ланок господарства, діяльність яких пов'язана з виробництвом, переробкою та збутом сільськогосподарської продукції.

На підприємства галузі припадає 31,4 % загального обсягу реалізованої промислової продукції області. Середньооблікова чисельність штатних працівників галузі складає понад 15 % від кількості працюючих у промисловості.

Область спеціалізується в 15 галузях харчової промисловості. Така широка спеціалізація зумовлена, з одного боку, високим рівнем розвитку сільського господарства, а з іншого — зосередженням найбільших підприємств харчової промисловості в Харкові й області, що обслуговують не лише місцеві потреби в харчових продуктах, а й потреби сусідніх індустріальних регіонів.

Потужності підприємств з виробництва харчових продуктів забезпечують потреби населення області в хлібобулочній, м'ясній та молочній продукції, а підприємства області з виробництва кондитерських виробів, молочних консервів, алкогольних напоїв, олійно-жирової продукції, цукру-піску мають експортний потенціал. Харківська область традиційно перебуває серед лідерів з випуску багатьох продовольчих

товарів, а саме кисломолочних продуктів, борошна, круп, соняшникової нерафінованої олії, сиру, хліба та хлібобулочних виробів.

Галузі харчової промисловості. Найбільші підприємства. Традиційною галуззю спеціалізації Харківської області є *цукрова промисловість*. Усього нараховується 11 цукрових заводів, розміщених переважно в сільських районах. Більшість зосереджена на північному заході області, деякі з них працюють ще з XIX ст.

Це цікаво

Одна з легенд про власника Шарівського палацу, цукрозаводчика Леопольда Кеніга, розповідає, як він улітку привіз у маєток кілька тонн цукру й засипав ним один із схилів, щоб його хвора дружина мала можливість кататися на санях і в теплу пору року.

На сьогодні виробництво цукру на Харківщині складає близько 130 тис. т на рік. Але потужності галузі зайняті не повністю, частина заводів законсервована і не працює.

Наявність цукрових заводів зумовила розвиток в області *спиртової промисловості*, найбільшими підприємствами якої є Караванський та Артемівський спиртові заводи. Спирт як сировину використовують підприємства фармацевтичної, парфумерно-косметичної, лікєро-горілчаної та інших галузей. *Лікєро-горілчане виробництво* в області презентовано кількома підприємствами, серед яких завод «ПРАЙМ» (у селищі Малинівка Чугуївського району), що працює з 2006 р.

В останні роки значно збільшилося виробництво продукції *м'ясопереробної промисловості* області. Підприємства галузі розміщуються поблизу міст, що мають гарні транспортні зв'язки. Найвідоміші м'ясокомбінати — Харківський, Салтівський, Безлюдівський, Вовчанський тощо.

Це цікаво

Харківська область стала одним із провідних виробників ковбасних виробів в Україні (3-тє місце після Дніпропетровської та Донецької областей). Виробництво цієї продукції за останні п'ять років зросло у 2,5 рази і склало 23 тис. т на рік.

Більш рівномірно по території області розміщені підприємства *маслосироробної і молочної промисловості*. Лідерами регіону є Куп'янський молочно-консервний комбінат, Харківський молочний комбінат, «Балмолоко Плюс» (у Балаклії), Великобурлуцький сироробний завод, Вовчанський маслоробний завод тощо. Підприємства галузі виробляють понад 40 тис. т молока, близько 9 тис. т твердих сирів, 3 тис. т вершкового масла



Рис. 50.1. Харківські ковбаси



Рис. 50.2. Продукція корпорації «Бісквіт-Шоколад»

та іншу продукцію. До цієї галузі належить також найбільший виробник морозива в регіоні — «Хладопром».

Швидкими темпами розвивається на Харківщині *олійно-жирова промисловість*. Вона представлена низкою виробників олії та маргарину. До найбільших виробників належать як давно відомі підприємства (Харківський жировий комбінат, Приколотнянський і Вовчанський олійно-екстракційний заводи), так і нові. Виробництво олії зросло до 335 тис. т на рік.

Добре розвинута в Харківській області *борошномельно-круп'яна промисловість*, що виробляє сировину для хлібопекарської, кондитерської, макаронної галузей. Обсяги виробництва — 220 тис. т борошна і 52 тис. т круп на рік. Найвідоміший виробник галузі — Новопокровський комбінат хлібопродуктів.

Найбільші виробники макаронних виробів зосереджені в Харкові: Харківська макаронна фабрика, що працює вже понад 75 років, та заводи «Техноком», які виробляють вермішель швидкого приготування під торговою маркою «Мівіна». Усього виробляється до 11 тис. т макаронних виробів на рік.

Галуззю міжнародної спеціалізації є *кондитерська промисловість*. В області виробляється за рік 19 тис. т шоколадних виробів і понад 11 тис. т кондитерських виробів із цукру. Беззаперечним лідером є корпорація «Бісквіт-Шоколад», яка об'єднує Харківську бісквітну фабрику та кондитерську фабрику «Харків'янка».

Це цікаво

Корпорація «Бісквіт-Шоколад» працює з 1896 р. (тоді це була кондитерська фабрика). На сьогодні випускає 59,5 тис. т кондитерських виробів на рік. Питома вага продукції корпорації серед підприємств

«Укркондитер» складає 9,3 %. Підприємство експортує 32 % від загального обсягу кондитерських виробів до 21 країни.

Перщість за кількістю підприємств має **хлібопекарська промисловість**, розміщення підприємств якої найбільше орієнтоване на споживача. Та і в цій галузі є свої регіональні лідери: хлібозаводи «Салтівський» і «Кулиничівський».

До галузей спеціалізації харчової промисловості Харківщини традиційно відноситься **виробництво пива і безалкогольних напоїв**. Пивзавод «Нова Баварія» працює з 1872 р. Нині він є виробником також мінеральної води і безалкогольних напоїв. Найбільший виробник пива — Харківське відділення корпорації «Сан ІнБев Україна», безалкогольних напоїв — компанія «СЕСА» (м. Чугуїв), мінеральних вод — завод «Березівські мінеральні води».

Окремими великими виробництвами у Харкові представлені: **виноробна промисловість** — Харківський завод шампанських вин; **тютюнова промисловість** — «Філіп Морріс Україна»; **чайна промисловість** — Українська чайна фабрика «Ахмад Ті».

Цим переліком виробництва харчової промисловості області не обмежуються.

Проблеми і перспективи розвитку галузі. Незважаючи на жорстку конкуренцію на споживчому ринку, високі вимоги щодо якості та безпечності продукції, харчова галузь має перспективи для зростання обсягів виробництва, розширення ринків збуту. Пріоритетними напрямками подальшого розвитку галузі є впровадження сучасних технологій, технічне переоснащення підприємств, покращення якості продукції, активна маркетингова діяльність.

Перевіряємо свої знання

1. З чим пов'язано скорочення виробництва цукру в регіоні?
2. Назвіть промисловий центр, у якому розміщено найбільший в області маслосиробний завод:
 - а) Красноград;
 - б) Великий Бурлук;
 - в) Куп'янськ;
 - г) Вовчанськ.
3. Які чинники сприяють розвитку харчової промисловості?
4. Які галузі харчової промисловості Харківщини розвиваються найшвидшими темпами?

Набуваємо практичних навичок

Накресліть схему міжгалузевих зв'язків цукрової промисловості області.

Творче завдання

Складіть проект «Нові підприємства харчової промисловості Харківщини».

§ 51. Соціальна інфраструктура

Опрацювавши матеріал цього параграфа, ви зможете:

- визначити структуру й особливості розміщення сфери послуг;
- обґрунтувати значення соціальної інфраструктури для розвитку господарства, зростання рівня та якості життя людей;
- скласти характеристику галузей соціального комплексу;
- порівняти розвиток соціальної інфраструктури області зі станом інфраструктури в інших регіонах України.

Пригадайте

У чому полягає особлива роль соціальної інфраструктури в господарському комплексі?

Чому в сучасній світовій економіці зростає частка невиробничої сфери?

Чому рівень освіченості населення є одним із головних показників рівня розвитку країни?

Які природно-рекреаційні ресурси є в Харківській області?

Значення соціальної інфраструктури в розвитку області. Аналіз забезпеченості населення Харківської області послугами тієї чи іншої галузі соціального комплексу показує, що в нашому регіоні (у більшості випадків) цей показник вищий, ніж у середньому по Україні.

Це треба знати

Галузі економіки, що надають особисті послуги людині та задовольняють її соціальні й духовні потреби, складають соціальну інфраструктуру.

Сфера послуг складається з галузей, що надають матеріальні (транспорт, торгівля, комунальне господарство, побутове обслуговування) і нематеріальні (охорона здоров'я, рекреація, освіта, наука, культура) послуги населенню.

Торгівля, ресторанне господарство та побутове обслуговування населення. Торгівля та ресторанне господарство мають найрозвинутішу мережу закладів. Сьогодні *торговельне обслуговування* в області здійснюють 14,3 тис. підприємств, у тому числі близько 8 тис. магазинів різного формату, 128 супермаркетів, 92 торговельних центри, 705 оптових підприємств, 135 ринків різного профілю, 5221 об'єкт роздрібною торгівлі.

Позитивні тенденції в розвитку економіки області за останні 5–7 років привели до суттєвого розвитку споживчого ринку, створення на території області потужних торговельних мереж

і певного насичення товарного внутрішнього ринку. У середньому одному мешканцю області за місяць реалізується товарів на 500 грн. (п'ятий показник в Україні).

В області розвиваються сучасні форми торгівлі: з'являються нові гіпер-, супер-, міні-маркети, торговельні центри, у яких покупцям пропонують широкий асортимент товарів за доступними цінами, високу якість обслуговування, продаж за дисконтними картками і в кредит, за каталогами та зразками, безкоштовну доставку й установку придбаних товарів.

Це цікаво

У Харкові діють оптово-роздрібний промтоварний ринок ТЦ «Барабашово», де працюють понад 15 тис. підприємців і продавців, та авторинок «Лоск» — найбільші в Україні.

Певного розвитку в останні роки набув сільський споживчий ринок. Цьому сприяли процеси поступового розвитку в районах області підприємництва та нарощування обсягів товарообігу, виробництва й заготівлі продукції.

Кількість стаціонарних підприємств торгівлі в сільській місцевості становить більше ніж 5,5 тис. одиниць, ресторанного господарства — близько 2 тис. одиниць, підприємств побуту — 2,7 тис. одиниць, ринків та торговельних майданчиків — 76 одиниць.

В області за рахунок введення виїзних форм обслуговування значно зменшилась кількість сільських населених пунктів, у яких були відсутні стаціонарні підприємства торгівлі (магазини) і не було виїзної торгівлі.

Суттєвого розвитку за останні роки набули сфери ресторанного господарства та побутового обслуговування населення. Сьогодні *в ресторанному господарстві* області працюють близько 4,3 тис. підприємств харчування, створено розвинену мережу закладів ресторанного господарства, які пропонують відвідувачам широкий асортимент послуг.

Однією із соціально значущих галузей споживчого ринку області є *побутове обслуговування населення*. На сьогодні в цій сфері функціонують понад 7200 підприємств. З них найбільшу кількість складають перукарні, майстерні з ремонту взуття, ремонту та пошиття одягу, хімчистки, фотоательє, сервісні центри з ремонту телерадіоапаратури та складної побутової техніки. Обсяги побутового обслуговування населення склали понад 150 млн грн на рік.

Освіта і наука. Ці галузі традиційно займають провідне місце в соціальній сфері області. Сучасний освітній комплекс регіону представлений закладами всіх типів і форм власності.

Початковою ланкою безперервної освіти є *дошкільні навчальні заклади* (ДНЗ). Вони охоплюють близько 5900 дітей дошкільного віку (або 58 %), що перевищує середній показник по Україні. Усього в області нараховується 554 ДНЗ та 58 навчально-виховних комплексів (НВК). В останні роки спостерігається тенденція до розширення мережі дошкільних навчальних закладів.

У Харківській області діють 959 *загальноосвітніх навчальних закладів*, де навчаються та виховуються 240,5 тис. учнів. Зростає мережа навчальних закладів для обдарованої учнівської молоді, у тому числі в сільській місцевості. За загальною кількістю таких закладів Харківська область на сьогодні посідає перше місце в Україні.

Представники Харківської області посідають провідні позиції в Україні на всеукраїнських олімпіадах з базових дисциплін та в конкурсах робіт Малої академії наук.

Одним з основних завдань у сфері освіти є вирішення проблеми підвозу учнів та вчителів у сільській місцевості до шкіл в рамках державної програми «Шкільний автобус». На сьогодні підвіз здійснюють понад 330 одиниць автотранспорту, більше половини з них належить закладам освіти. Однак повністю цю проблему поки що не вирішено.

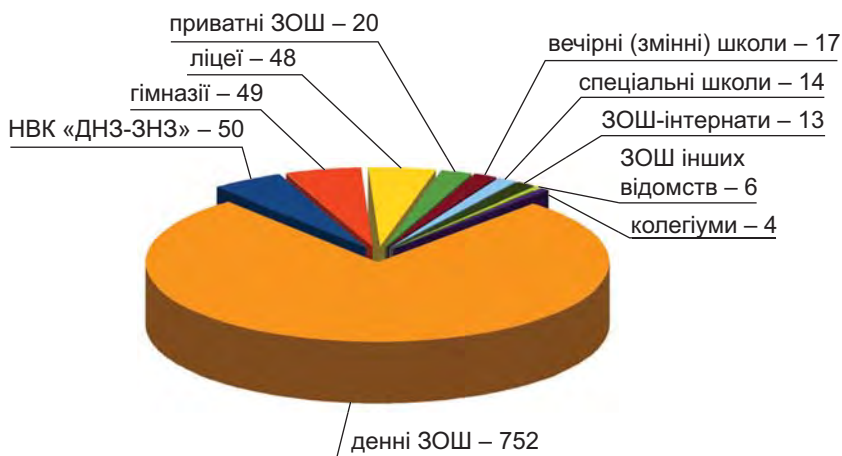


Рис. 51.1. Структура ЗНЗ області

У XXI ст. здобуття знань, а отже, й розвиток суспільства неможливі без оволодіння *сучасними інформаційними технологіями*. Забезпеченість доступом до мережі Інтернет у ЗНЗ області становить 82 %, у тому числі в сільських школах — 76 %. Ці показники — одні з найвищих в Україні.

У Харківській області діють 111 комплексних і профільних *позашкільних закладів*, у яких навчаються 102,3 тис. дітей і підлітків, що складає 38,2 % від загальної кількості дітей шкільного віку.

Мережа *вищих навчальних закладів* Харківської області налічує 91 вищий навчальний заклад I–IV рівнів акредитації, з них 31 — III–IV рівнів акредитації державної та комунальної форм власності, 45 — I–II рівнів акредитації державної та комунальної форм власності, 15 — приватної форми власності. За чисельністю студентів вищих навчальних закладів (близько 270 тис. осіб) Харківська область посідає друге місце в Україні, а за кількістю студентів на 10 тис. населення (1019 осіб) — перше.

Це цікаво

Статус національного мають 15 вищих навчальних закладів; статус самоврядного мають Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого та Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; п'ять вищих навчальних закладів області мають представництво у Європейській асоціації університетів з правом вирішального голосу (Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», Харківський національний економічний університет, приватний вищий навчальний заклад — Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія»).

За основними показниками *наукової та науково-технічної діяльності* Харківська область посідає перше місце серед областей України. Науковий потенціал Харківщини представлений понад 200 науковими установами. Серед них 18 установ Національної академії наук України, 31 вищий навчальний заклад III–IV рівнів акредитації, три національних наукових центри, 17 об'єктів, що мають статус національного надбаня України, та один технопарк державного значення.

Близько 64 % наукового продукту області припадає на установи галузевої науки. У Харківському регіоні зосереджено 15 % усіх науково-дослідницьких інститутів України, 20 % конструкторських і проектних організацій, понад 16 % чисельності наукових співробітників.

Наукові та науково-технічні роботи в організаціях області здійснюють 24,9 тис. працівників, з яких 13,1 тис. належать до категорії дослідників.

Продовжується робота щодо зміцнення конкурентоспроможності економіки регіону за рахунок підвищення ефективності використання науково-технічного потенціалу. Для цього провідними вченими Північно-Східного наукового центру НАН України розроблено пілотний (перший) проект розбудови регіональної інноваційної системи в Харківській області, основні заходи якого увійшли до державної цільової економічної програми «Створення в Україні інноваційної інфраструктури на 2008–2012 роки».

Це цікаво

Зважаючи на стратегічне значення Харківської області для економічного розвитку всієї країни, на базі Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» спільно з державним підприємством «Національний центр впровадження галузевих інноваційних програм» та ТОВ «Телесенс Академія» створюється корпорація «Науковий парк "Українська силіконова долина"», пріоритетом діяльності якої будуть напрямки медицини та інформаційних технологій.

Культура та мистецтво. Подальший розвиток культурної сфери Харківщини сьогодні здійснюють 1338 бібліотек, 731 клуб і будинок культури, шість театрів (з них п'ять академічних), обласна філармонія, молодіжний симфонічний оркестр «Слобожанський», 36 музеїв, чотири училища і 78 шкіл естетичного виховання, п'ять парків культури й відпочинку, зоопарк, цирк, 67 сільських кіноустановок і 17 мобільних відеокomплексів у районах області.

Продовжується робота з реконструкції будівлі Харківської обласної філармонії — пам'ятки історії і культури — та створення нового філармонічного комплексу.



Рис. 51.2. Адміністративний корпус Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»



Рис. 51.3. Проект реконструкції комплексу будівель Харківської обласної філармонії

У Харківській області знаходяться 778 пам'яток містобудування та архітектури, з них 553 — у Харкові і 225 — в області (75 пам'яток мають загальнонаціональне значення). 16 міст області занесено до Списку історичних населених місць України. Протягом останніх років активізовано роботу з виконання реставраційних заходів на найвидатніших пам'ятках державного значення, таких як Держпром, Успенський собор із дзвіницею, палацо-парковий комплекс «Шарівка» (сmt Шарівка Богодухівського району), будівля Штабів військових поселень (місто Чугуїв).

Фізична культура і спорт. В області активно розвиваються 42 олімпійських, 39 неолімпійських і 21 спортивно-технічний і прикладний види спорту. Виступаючи на міжнародних змаганнях, розіграшах Кубків, чемпіонатах світу, Європи спортсмени області щорічно завойовують **220–240** медалей.

Значна увага приділяється розвитку ігрових видів спорту. Волейбольну команду «Локомотив» Південної залізниці вважають найкращою командою країни. Чемпіоном та володарем Кубка країни є жіноча команда з водного поло «Харків'янка». Золоті медалі чемпіонату України є в скарбниці жіночої футбольної команди «Житлобуд-І». Чорити рази поспіль бронзовим призером чемпіонату України є футбольна команда «Металіст».

Підготовку спортивного резерву в регіоні здійснюють 102 дитячо-юнацькі спортивні школи, у тому числі 12 спеціалізованих, у яких займаються спортом понад 63,6 тис. осіб.

Значна увага приділяється подальшому розвитку і поширенню *фізкультурно-оздоровчої роботи* серед усіх верств населення. На сьогодні всіма видами фізичної культури та спорту охоплено близько 13,4 % населення області. А серед учнів та студентів до занять спортом залучено 42,4 %.

Це цікаво

В історію світового спорту ввійшли імена таких видатних спортсменів, як Яна Клочкова (плавання) — чотириразова чемпіонка Олімпійських ігор, Валерій Гончаров (спортивна гімнастика) — чемпіон Олімпіади в Афінах, Віктор Рубан та Олександр Сердюк (стрільба з лука) — призери Олімпійських ігор, Дмитро Карюченко та Максим Хворост (фехтування) — чемпіони світу та Європи та ін.

Охорона здоров'я. Незмінним є прагнення медиків Харківщини до забезпечення високого рівня медичної допомоги населенню. Забезпеченість лікарями в області є однією з найвищих в Україні.



Рис. 51.4. Дитяча академія футболу ФК «Металіст»



Рис. 51.5. Сучасне обладнання на сторожі життя малечі

Розміщення лікарняно-профілактичних закладів по території області в цілому відбиває характер розселення.

У Харкові працює 80 медичних центрів, 13 дитячих лікарень і 26 лікарень для дорослих. У сільській місцевості впроваджується система сімейної медицини. Харківська область є однією з лідерів в Україні щодо розвитку первинної медико-санітарної допомоги на засадах сімейної медицини. В області функціонує 972 дільниці загальної практики — сімейної медицини, 241 амбулаторія загальної практики — сімейної медицини (у тому числі 137 були відкриті на базі фельдшерсько-акушерських пунктів). Обслуговуванням сімейними лікарями охоплено 51,6 % населення області, а сільського населення — 97,5 %.

Це цікаво

Харківщина завжди славилася професійними лікарями, ученими та рівнем медичної науки. Понад 45 років тому на базі медичного інституту було створено Харківський спеціалізований медико-генетичний центр. Тут допомагають жінкам і чоловікам утілити в життя найзаповітнішу мрію — стати батьками, майбутньому малюку народитися здоровим, а тим дітям, які уже прийшли в цей світ, — рости здоровими.

Перевіряємо свої знання

1. Яких закладів культури на Харківщині найбільше?
 - а) Будинків культури;
 - б) музеїв;
 - в) кінотеатрів;
 - г) бібліотек.
2. Яке із зазначених міст є міжрайонним центром сфери послуг?
 - а) Вовчанськ;
 - б) Чугуїв;
 - в) Богодухів;
 - г) Куп'янськ.
3. На базі якої наукової установи Харкова створено технопарк?
 - а) Фізико-технічний інститут низьких температур;
 - б) Інститут проблем машинобудування;
 - в) Держаний науковий центр лікарських засобів;
 - г) Інститут монокристалів.

Набуваємо практичних навичок

Укажіть найбільші заклади сфери послуг вашого населеного пункту.

Галузь	Заклади
Освіта	
Культура	
Торівля	
Охорона здоров'я	
Інше	

Творче завдання

Проаналізуйте зміни, що сталися у сфері послуг за останні 10 років. Чому з розвитком економіки роль соціальної сфери зростає?

§ 52. Транспорт і зв'язок

Опрацювавши матеріал цього параграфу, ви зможете:

- назвати види транспорту Харківської області;
- схарактеризувати транспортно-географічне положення області, розвиток окремих галузей транспорту;
- обґрунтувати проблеми та перспективи розвитку транспорту;
- зробити висновки про роль транспорту в господарстві області.

Пригадайте

У чому особливість транспортно-географічного положення Харківської області?

Як робота транспорту впливає на розвиток економіки та соціальної сфери?

Яке значення для економічного розвитку Харківщини мало будівництво залізниць наприкінці XIX — початку XX ст.?

Роль транспорту в господарстві області, його зв'язок з іншими галузями господарства. Транспорт і зв'язок — найважливіші складові виробничої та соціальної інфраструктури Харківської області, які разом створюють 18 % валового регіонального продукту (ВРП).

Створений на Харківщині економічний потенціал, високий рівень розвитку промисловості та сільського господарства визначають значні об'єми перевезень вантажів і пасажирів як у межах області, так і в різні регіони України та за кордон. Транспортний комплекс області повністю і вчасно забезпечує потреби господарства та населення в перевезеннях, господарські зв'язки між різними одиницями адміністративно-територіального поділу, має істотний вплив на всі сфери життя суспільства — економічну, соціальну, екологічну.

Галузева та територіальна структура транспортного комплексу області. Транспортний комплекс області включає залізничний, автомобільний, авіаційний, трубопровідний транспорт, а також міський наземний електричний транспорт і метрополітен.

Це треба знати

До складу транспортної системи входять: *мережа шляхів сполучення (сухопутних, водних, повітряних, електронних), рухомий склад усіх видів транспорту, транспортні підприємства.*

Територія краю добре забезпечена мережею шляхів сполучення залізничного, автомобільного та трубопровідного транспорту.

Залізничний транспорт — один з основних у транспортній системі області. Довжина залізниць області — **1376 км**, що складає 6 % залізниць України (3-тє місце після Донецької та Дніпропетровської областей). Залізнична мережа має радіальну конфігурацію з центром у Харкові. Важливими залізничними вузлами є також *Лозова, Куп'янськ, Красноград, Мерефа, Люботин*.

Від Харкова залізниці пролягають *у восьми напрямках*, у тому числі до інших країн: до Москви, Києва, Сімферополя, Маріуполя, Сум, Брянська, Дніпропетровська, Луганська (Харків — *третій за величиною* залізничний вузол СНД). Найважливішими залізничними магістралями, що проходять територією Харківської області є: Севастополь — Харків — Москва; Брянськ — Харків — Маріуполь; Харків — Полтава — Київ — Львів; Харків — Куп'янськ — Валуйки, Орша — Суми — Харків, Харків — Красноград — Новомосковськ тощо.

Більшість залізниць на Харківщині, у тому числі всі приміські маршрути, електрифіковано. У 2008 р. завершено електрифікацію напрямку Гребінка — Люботин, що дозволяє забезпечити наскрізний рух електротягою від прикордонної з Російською Федерацією станції Тополі через станції Куп'янськ — Харків — Гребінка Південної залізниці до Києва і далі — до західних кордонів України. Це дало можливість забезпечити найкоротший шлях під час перевезення як місцевих, так і транзитних вантажів по території України в напрямку схід — захід.

Це цікаво

12 липня 2002 р. вперше в країні відкрито швидкісний рух (140–160 км/год) столичного експресу підвищеної комфортності сполученням Харків — Київ. У наступні роки було введено ще пасажирські експresi Харків — Кременчук і Харків — Донецьк, які задовольняють потреби в міжміському сполученні з Придніпров'ям і Донбасом.

На коліях залізниці області з'явився принципово новий для України вид рухомого складу — *рейковий автобус*, який забезпечив транспортне сполучення віддалених населених пунктів області з обласним центром.

Південна залізниця міцно утримує позиції провідного підприємства з перевезення пасажирів та вантажів у регіоні. Щодня територією області проходять близько **140** пасажирських, **75** вантажних і **460** потягів приміського сполучення. Загальний обсяг відправлених пасажирів складає понад **70** млн осіб на рік.

Залізничний транспорт є беззаперечним лідером у вантажних перевезеннях. Найважливішими видами вантажів для



Рис. 52.1. Дільницю Харків — Куп'янськ — Тополі (майже 160 км) рейковий автобус долає за 3 год



Рис. 52.2. Автомагістраль Харків — Красноград — Перещепине

залізничного транспорту є мінеральні, будівельні, хлібні вантажі, чорні метали, нафтопродукти, кам'яне вугілля, сільськогосподарські продукти. У роботі залізничного транспорту області велика частка припадає на транзитні вантажі. За рік Південною залізницею відправляється одержувачам до 34,5 млн т вантажів.

В останні вісім років оновлюють рухомий склад на найпопулярніших напрямках пасажирських перевезень, реконструюють залізничні вокзали та зупиночні пункти. Це значно підвищує комфортність та якість обслуговування пасажирів.

Автомобільний транспорт відіграє надзвичайно важливу роль у економічному і суспільному житті Харківської області. Автомобільні шляхи сполучають Харків з усіма куточками краю, регіонами України, Російської Федерації та іншими країнами світу. Харківщину перетинають *міжнародні магістралі*: із заходу на схід Київ — Харків — Ростов-на-Дону, з півночі на південь — Москва — Харків — Сімферополь. За довжиною автомобільних доріг (9607,7 км) область посідає перше місце в Україні. Мережа доріг державного значення становить 778,6 км, місцевого значення — 8829,1 км.

Автотранспорт посідає перше місце з перевезення пасажирів і друге місце з перевезення вантажів на Харківщині. Перевагами автотранспорту для пасажирів є його доступність і мобільність перевезень. Найважливіша перевага у вантажоперевезеннях — це доставка вантажу від виробника до споживача (як кажуть, «від дверей до дверей») без посередництва інших перевізників. Провідне місце належить автотранспорту в обслуговуванні сільських районів області.

Перевезення пасажирів у Харківській області здійснюють автобуси на 633 маршрутах. Кількість рухомого складу, який працює на маршрутах загального користування, становить 1162 автобуси. Автоперевізники перевозять понад 160 млн пасажирів, пасажирообіг складає 1692,3 млн пас.·км.

Це треба знати

Пасажирообіг — це кількість пасажирів, яку перевозять за певний період на певну відстань.

Розвиток *пасажи́рського автомобільного транспорту* відбувається швидкими темпами. За власні кошти «Харківське підприємство автобусних станцій» за 3 останні роки відремонтувало та реконструювало 12 автостанцій, 23 автостанції і касово-диспетчерські пункти підключено в єдину комп'ютерну мережу для придбання пасажирами квитків.

За власні кошти автоперевізників в області придбано 1021 новий автобус різної місткості, що дозволяє забезпечити належний рівень обслуговування пасажирів на автомобільному транспорті. Оновлення автобусів склало 37 % від їх загальної кількості в Харківській області.

Основними *вантажми на автотранспорті* є продукція сільського господарства, харчової та легкої промисловості, будівельні матеріали. Переважають перевезення місцевих вантажів у середньому на відстань до 20 км.

Для сталого розвитку автомобільного транспорту, поряд з удосконаленням та зростанням кількості техніки, на перший план виходить створення і розвиток у регіоні мережі сучасних автошляхів, особливо в сільській місцевості. Будівництво автошляхів із твердим покриттям за сучасними технологіями конче необхідне, бо якість наших автомобільних доріг не відповідає європейським стандартам для міжнародного сполучення. Існують й інші труднощі в забезпеченні перевезень автомобільним транспортом. Серед них — нестача та зношеність рухомого складу автопарку, висока аварійність, травматизм працівників, недостатній рівень безпеки руху (наприклад, відсутність ременів для пасажирів) на автошляхах області.

Це цікаво

Для розвантаження автомобільної дороги державного значення Харків — Сімферополь — Алушта — Ялта транзитний потік транспорту з боку Києва через Харків у напрямку Дніпропетровська було спрямовано по новій автомобільній дорозі Харків — Красноград —



Рис. 52.3. Міжнародний аеропорт Харків

Перещепине (Дніпропетровська область). Рух було відкрито в серпні 2008 р. Це дозволило розвантажити дороги й вулиці міст Мерефи, Краснограда та селища Високий від транзитного великовантажного транспорту. У результаті підвищився рівень безпеки дорожнього руху та санітарно-екологічний стан у цих населених пунктах.

Авіаційний транспорт Харківської області представлений міжнародним аеропортом Харків, який здійснює відправлення і прийом пасажирів, вантажів, пошти. Аеропорт забезпечує виконання польотів і обслуговування повітряних суден, що належать як вітчизняним, так і іноземним авіакомпаніям.

Існуючий аеровокзал було відкрито до святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією в 1954 р. У 1980-х рр. Харківський аеропорт щорічно обслуговував до 900 тис. осіб. У той час місто впритул підступило до аеропорту. Тому в генеральному плані міста передбачено будівництво нового аеропорту в районі смт. Польова Дергачівського району, що в 30 км від Харкова. У 1995 р. Харківський аеропорт одержав статус міжнародного.

На сьогодні Харківський аеропорт має одну злітно-посадкову смугу довжиною 2220 м. Пропускна здатність аеровокзалу 100 пас./год. Новий термінал загальною площею понад 20 тис. м² дозволить до 2011 р. збільшити обслуговування пасажиропотоку до 650 пас./год. Реконструкція злітно-посадкової смуги з продовженням її в обидва боки на 250 м дасть змогу приймати більш важкі літаки типу «Боїнг-737». Планується збільшити кількість пасажирів з 129 тис. до 850 тис. пасажирів на рік.

Трубопровідний транспорт. Розвиток газодобувної промисловості та особливості ЕГП Харківщини сприяли створенню й розвитку на території області *розгалуженої мережі газопроводів*. Від найбільшого центру видобутку природного газу — Шебелинки газопроводи прокладено до Харкова, Полтави, Сум,

Кременчука, Кривого Рогу, Києва, Луганська, Шебекіна (Росія). Транспортування газу складає до 25,5 млрд м³ на рік.

Найважливіші транспортні вузли області. У межах Харківської області утворилося кілька великих транспортних вузлів. Найбільший за перевезенням пасажирів і вантажів — Харківський, який пов'язує між собою залізничний, автомобільний та авіаційний транспорт. Харківський транспортний вузол має міжнародне значення.

Іншими важливими транспортними вузлами є Ізюм, Куп'янськ, Красноград, Лозова, Богодухів, Люботин, Мерефа, Чугуїв тощо.

Найбільшими обсягами перевезень вантажів виділяються Куп'янськ і Лозова. *Куп'янськ* забезпечує транзитні перевезення вантажів залізницею з Донбасу до Російської Федерації, має розвинену мережу автомобільних шляхів сполучення внутрішнього державного значення. *Лозова* виникла як вузол Південної



Рис. 52.4. Транспортні вузли

залізниці на шляхах із Придніпров'я, Донбасу, Криму до північного та західного кордонів України. Автомобільне сполучення забезпечує внутрішньодержавні перевезення.

Ізюм є вузлом на шляху з Росії до Донбасу та Кавказу. Через місто проходить міжнародна автомагістраль у напрямку на Ростов-на-Дону і далі на Кавказ.

Красноград як транспортний вузол на шляху до Придніпров'я поєднав міжнародне залізничне та автомобільне сполучення між Російською Федерацією та ключовими регіонами України — центральною частиною України, Придніпров'ям.

Мерефа та *Люботин* розташовані в приміській зоні Харкова. Як транспортні вузли вони розвантажують та доповнюють роботу Харківського вузла. Обидва міста виникли на перетині міжнародних залізничних та автомобільних магістралей.

Міський транспорт. Роботу міського електричного транспорту — трамваїв і тролейбусів — забезпечує Харківське комунальне підприємство «Міськелектротранс».

Це треба знати

Міський транспорт — комплекс різних видів транспорту, що здійснює перевезення пасажирів та вантажів на території міст і приміських зон у межах міських агломерацій і виконує роботи з благоустрою міст.

Рух *електричного трамвая* в Харкові було відкрито 3 липня 1906 р. На сьогодні діє 14 трамвайних маршрутів загальною довжиною **469,1 км**. Загальна довжина колії складає **236,6 км**. Щоденно послугами трамвая користуються до **350 тис. осіб**. За рік харківські трамваї перевозять **130 млн** пасажирів.

Це цікаво

До 100-річчя харківського трамвая у 2006 р. було реконструйовано вагон серії «Х», який почав обслуговувати екскурсійний маршрут «Південний вокзал — вулиця Полтавський шлях — Пролетарська



Рис. 52.5. Трамвайні вагони на Пролетарській площі (1959 р.)

площа — площа Рози Люксембург — Університетська вулиця — Греківська вулиця — Рибасівський провулок — вулиця Першої Кінної Армії — вулиця Жовтневої революції — вулиця Маршала Конєва — вулиця Полтавський шлях — Південний вокзал». Назва серії вагонів «Х» означає «Харківський», оскільки проект розробили харківські фахівці.

Першу в Харкові лінію *тролейбусу* урочисто відкрили 1 травня 1939 р. Вона проходила від Успенського собору по Університетській вулиці, Спартаківському провулку, площі Тевельова (нині площа Конституції), вулиці Карла Лібкнехта (Сумській) до ЦПКіВ ім. М. Горького.

На сьогодні в місті працює **24** троллейбусних маршрути сумарною довжиною **478,2 км**. Обсяги перевезень за рік складають **140 млн** пасажирів.

Міський електричний транспорт має важливе соціальне й екологічне значення для міста. Це не тільки найдешевший вид міського транспорту, а й екологічно найчистіший, що дуже важливо для такого мегаполісу, як Харків. Планами розвитку міста передбачено створення нових троллейбусних маршрутів для обслуговування житлових масивів. Наразі найбільшою проблемою є оновлення рухомого складу: у 94 % трамваїв і 62,5 % троллейбусів закінчився термін експлуатації.

На сьогодні Харків — одне з трьох міст в Україні, де діє *метрополітен*. Він посідає перше місце в обсязі пасажирських перевезень міста. Щоденно його послугами користуються близько **800 тис. осіб**. За рік кількість пасажирів метро складає **230 млн**.

Шляхове господарство метрополітену складається з трьох ліній загальною довжиною **35,59 км**:

Холодногірсько-заводська лінія має довжину 17,3 км, складається з 13 станцій, забезпечує перевезення до 450 тис. пасажирів на добу.

Салтівська лінія має довжину 10,4 км, складається з 8 станцій, забезпечує перевезення до 250 тис. пасажирів на добу.

Олексіївська лінія має довжину 8,9 км, складається із 7 станцій, забезпечує перевезення до 100 тис. пасажирів на добу.

Така схема забезпечує пасажирів швидкісним сполученням між великими житловими масивами, головними місцями прикладання праці, громадським центром міста. Розміщення станцій метрополітену біля залізничних і автобусних станцій забезпечує єдність транспортної системи Харківської агломерації.

Швидкими темпами в Харкові та містах області зростають маршрутні *автобусні перевезення*. Практично всі автобусні

парки перейшли на комерційну форму власності. У місті з'явилося багато маршрутних таксі. Більшість автобусних маршрутів також отримали статус маршрутних таксі. У Харкові це дозволило забезпечити швидкий транспортний зв'язок між районами міста, оскільки автобус не пов'язаний з рейковими коліями та контактною мережею. На сьогодні в Харкові діє майже 160 автобусних маршрутів.

Це цікаво

Перший автобусний маршрут у Харкові з'явився ще в 1910 р. За програмою підготовки до чемпіонату Європи з футболу Євро-2012 планують оновити парк міського транспорту. Місто має закупити 600 сучасних автобусів і тролейбусів українського виробництва.

Зв'язок. Харківська область має розгалужену мережу зв'язку, основними підприємствами якої є «Укртелеком» та «Укрпошта».

Харківщина посідає третє місце за рівнем *телефонізації* мережею ВАТ «Укртелеком». Усього по області на 100 жителів припадає 26 телефонних апаратів (по Харкову — 32). До структури цього підприємства входять 11 центрів електрозв'язку в районах області. Проводиться робота з переходу автоматичних телефонних станцій на цифровий телефонний зв'язок. На сьогодні майже половину телефонних станцій уже переведено. Також компанія «Укртелеком» надає послуги мобільного зв'язку 3G (під торговельною маркою «U'tel»), що забезпечує відеозв'язок та якісний доступ до мережі Інтернет.

В останні роки Харківською філією «Укртелеком» впроваджено швидкісний *Інтернет* (торговельна марка «ОГО!»).

Усього в Харківській області працює близько 40 компаній, що надають послуги телефонного стаціонарного та мобільного зв'язку і телекомунікаційні послуги. Кількість абонентів мобільного зв'язку становить більше 3,5 млн (що перевищує кількість населення області!). Швидко розвиваються інтернет-послуги. Кількість користувачів мережі Інтернет перевищує 250 тис. абонентів.

Харківська дирекція «Укрпошти» надає послуги *поштового зв'язку* майже 3 млн жителів 1761 населеного пункту області,



Рис. 52.6. Сучасне відділення поштового зв'язку

має одну з найбільших мереж відділень в Україні: їх загальна кількість — 771, у тому числі 525 сільських.

Проводиться експеримент із впровадження в районах області пересувних відділень поштового зв'язку. На сьогодні шість пересувних поштових відділень обслуговують жителів віддалених сільських населених пунктів у Борівському, Золочівському, Новодолазькому, Чугуївському і Барвінківському районах.

Перевіряємо свої знання

1. Які міжнародні шляхи сполучення перетинають Харківську область?
2. Укажіть залізничний вузол, розташований на магістралі Москва — Харків — Севастополь у межах Харківської області:
 - а) Красноград;
 - б) Лозова;
 - в) Люботин;
 - г) Куп'янськ.
3. Назвіть вид міського транспорту, який перевозить найбільше пасажирів:
 - а) трамвай;
 - б) тролейбус;
 - в) автобус;
 - г) метрополітен.
4. Назвіть особливості Харківського транспортного вузла.
5. У чому полягають проблеми розвитку транспорту на сучасному етапі?

Набуваємо практичних навичок

1. Нанесіть на контурну карту Харківської області основні напрями залізниць і залізничні вузли.
2. Підрахуйте щільність залізничних шляхів на 100 км² площі області, пам'ятаючи, що загальна довжина залізничних шляхів становить 1376 км.

Творче завдання

Харків іноді називають «сухопутним портом», «східними воротами» України. Поясніть ці вирази. Яке значення для економічного розвитку області має її транспортне положення?

§ 53. Зовнішні економічні зв'язки Харківської області

Опрацювавши матеріал цього параграфу, ви зможете:

- назвати форми й напрямки міжнародного співробітництва області;
- визначити обсяги та структуру зовнішньої торгівлі;
- схарактеризувати зовнішньоекономічні зв'язки області;
- зробити висновки про значення зовнішньоекономічних зв'язків області для її економічного розвитку та проблеми з їх встановлення.

Пригадайте

У чому полягає особливість економіко-географічного положення Харківської області?

Яке місце в економіці України посідає Харківська область?

Які галузі виробництва розвинуті на Харківщині?

Які іноземні підприємства на території Харківської області ви знаєте?

Іноземні інвестиції в економіку області. Харківська область має різноманітні та значні за обсягами економічні зв'язки як з країнами СНД, так і з іншими країнами світу. Представники влади та бізнесу активно працюють для залучення іноземних інвесторів, створюють максимально сприятливий інвестиційний клімат у регіоні.

Це треба знати

Інвестиції (від лат. *investio* — одягати) — довгострокові вкладення капіталу в галузі економіки всередині країни та за кордоном. Вигоди від інвестицій виявляються в майбутньому (будівництво нових об'єктів, підвищення кваліфікації працівників тощо).

Інвестор — особа, організація або держава, що здійснює інвестиції.

Під *прямими іноземними інвестиціями* розуміють такі, що викликають тривалий інтерес до підприємства, яке діє за межами економіки інвестора. Це закордонні інвестиції обсягом понад 10 % статутного капіталу, що надають право інвестору на участь в управлінні підприємством.

Під *інвестиційним кліматом* треба розуміти сукупність умов (економічних, соціальних, політичних, правових і навіть культурних), що сприяють вкладенню коштів у розвиток галузі економіки чи регіону.

Харківська область є одним з лідерів із залучення іноземних інвестицій серед регіонів України: наприкінці 2008 р. Харківщина посідала третє місце після Києва та Дніпропетровської області. Обсяг прямих іноземних інвестицій становив **1599,4 млн дол. США**, тобто 576,7 дол. США на одну особу (порівняйте **172,0 млн дол. США** на кінець 2005 р.).

Значні обсяги іноземних інвестицій (79,7 %) в підприємства області належать Франції, Великій Британії, Кіпру, США, Російській Федерації, Швейцарії та Польщі.

Пріоритетними для залучення іноземних інвестицій залишаються підприємства області, основним видом діяльності яких є:

- фінансова;
- промислове виробництво;
- операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям;
- сільськогосподарське виробництво, мисливство та пов'язані з ним послуги;
- целюлозно-паперове виробництво, видавнича справа;
- оптова торгівля та посередництво в торгівлі.

Переважає частка інвестицій (54,7 %) належить підприємствам, що займаються фінансовою діяльністю. На підприємствах промисловості зосереджено майже чверть (24,0 %) прямих інвестицій в економіку області.

Іноземні інвестиції надійшли з 55 країн світу і вкладені в 762 підприємства й організації області.

У 2008 р. в Харківській області було здійснено значні інвестиційні проекти таких підприємств, як компанія «Амкор Ренч Україна», «Східноукраїнська компанія "Малтюрор"», «Філіп Морріс Україна», «Топфармінг», «Малинівський склозавод», «Бікорм», «Книжковий клуб "Клуб Сімейного Дозвілля"» тощо.

Відомі німецькі компанії зацікавились такими інвестиційними проектами будівництва: компанія «Євроглас» — заводу з виробництва промислового скла, а компанія «Карлсберг» — пивзаводу.

Режим інвестиційної діяльності як вітчизняних, так і іноземних інвесторів регулюється Законом України «Про спеціальний режим інвестиційної діяльності на території міста Харкова». Згідно з цим законом з 1 січня 2000 р. терміном на 30 років запроваджується пільговий режим інвестування, що створює привабливі умови для інвестицій у розвиток пріоритетних видів економічної діяльності.

Пільги поширюються на проекти, обсяг інвестицій яких перевищує:

- 3 млн дол. США у виробництво машин та устаткування й обробку металів;
- 1 млн дол. США у виробництво електроенергії, газу та води, транспорт, зв'язок, оброблення металевих відходів та брукту;

- 700 тис. дол. США в будівництво, оброблення різних видів відходів, хімічне виробництво, виробництво меблів, целюлозно-паперову та поліграфічну промисловість;
- 500 тис. дол. США в харчову промисловість та переробку сільськогосподарських продуктів, легку промисловість.

Пільги, які надаються:

- звільнення на п'ять років від сплати ввізного мита та ввізного ПДВ (податок на додану вартість) на сировину, матеріали, устаткування й обладнання та комплектуючі до них, що пов'язані з реалізацією інвестиційних проектів відповідно до укладених договорів (контрактів);
- звільнення від оподаткування на три роки на 100 % та ще на три роки на 50 % податку на прибуток (у частині, одержаній від освоєння інвестицій);
- виведення з валового доходу суми залучених інвестицій;
- звільнення на п'ять років від плати на землю на період освоєння земельної ділянки.

Зовнішньоекономічна діяльність (ЗЕД) Харківщини базується на вигідному географічному та геополітичному положенні. Однак для успішного ведення ЗЕД необхідне раціональне використання експортного потенціалу, що зараз використовується не повною мірою. Для цього необхідно розвивати галузі економіки, продукцію яких вигідно експортувати.

Це треба знати

Зовнішньоекономічна діяльність (ЗЕД) — діяльність вітчизняних та іноземних суб'єктів господарської діяльності, побудована на взаємовідносинах між ними, що здійснюється як на території України, так і за її межами.

Експорт — вивіз із території країни за кордон товарів, послуг (капіталу) без зобов'язання їхнього зворотного повернення.

Імпорт — ввезення товарів, послуг (капіталу, знань, технологій)

Вільна економічна зона (ВЕЗ) — певна господарська територія з високим ступенем самоуправління та значним пільговим режимом. Її виділяють для широкого залучення іноземного капіталу, передової техніки і технологій, управлінського і маркетингового досвіду. Така зона має бути економічно й соціально високоефективною, забезпечувати випуск конкурентоспроможної продукції (послуг) на рівні сучасних світових стандартів як на внутрішній, так і на зовнішній ринки.

Сальдо торговельного балансу — різниця між вартістю експорту та імпорту. *Позитивне* сальдо торговельного балансу означає перевищення експорту над імпортом (країна більше продає, ніж купує). *Від'ємне* сальдо торговельного балансу — перевищення імпорту над

експортом (країна більше купує, ніж продає). Уважають, що негативне сальдо не сприяє розвитку економіки країни.

У 2009 р. 904 підприємства та організації Харківської області експортували продукцію до **113 країн світу**, імпортні товари надійшли до 1347 підприємств регіону із 110 країн (табл. 53.1).

Питома вага області в зовнішній торгівлі України товарами становила: експорт — 2,3 %, імпорт — 4,5 %. Експортні поставки склали 1171,6 млн дол. США, імпортні надходження — 1291,7 млн дол. США. У 2009 р. *від'ємне сальдо* зовнішньої торгівлі товарами становило 120,1 млн дол. США (табл. 53.1), тоді як в цілому по Україні — 18 531 млн дол. США.

Таблиця 53.1

Зовнішня торгівля товарами

Показник	2006 р.		2007 р.		2008 р.		2009 р.	
	Ек	Ім	Ек	Ім	Ек	Ім	Ек	Ім
Зовнішньо-економічні зв'язки, кількість країн	101	112	100	104	114	113	113	110
Зовнішні надходження, млн дол. США	800,2	1723,6	1027,6	2045,4	1440,0	2370,1	1171,6	1291,7
Обсяги обміну товарами з країнами СНД, млн дол. США	603,9	905,7	829,6	1043,7	79,9	47,9	716,7	587,7
Обсяги обміну товарами з іншими країнами світу, млн дол. США	196,3	817,9	198,1	1001,8	20,1	52,1	455,0	704,0

Основними *ринками збуту товарів* області були країни СНД (61,2 %), Азії (23,1 %) та Європи (8,2 %). Експорт товарів до країн СНД у 2009 р. склав 716,7 млн дол. США, до інших країн світу — 455,0 млн дол. Імпортні надходження становили 587,7 млн дол. та 704,0 млн дол. відповідно.

Потреби в імпортованих товарах на 45,5 % задовольнялися за рахунок поставок з країн СНД, на 28,6 % — з країн Європи та на 16,1% — з країн Азії.

Питома вага експортних поставок до країн ЄС, у загальному обсязі експорту області, склала 7,9 %, імпортованих надходжень — 26 % (порівняйте). Найбільші обсяги експортних поставок здійснювались до Російської Федерації — 39,7 %, Казахстану — 7,6 %, Гонконгу — 4,5 %, Білорусі — 4,3 %, Молдови — 3,9 %, Грузії — 3,7 %, Китаю — 2,6 %, Єгипту — 1,5 %, Вірменії — 1,5 %, Лівійської Арабської Джамахірії — 1,5 %, Ісламської Республіки Іран — 1,5 %, Азербайджану — 1,5 %, Індії — 1,4 %, Іспанії — 1,2 % (табл. 53.2).

Таблиця 53.2

Найбільші обсяги експортних-імпортованих поставок, %

Країна	2006 р.		2007 р.		2008 р.		2009 р.	
	Ек	Ім	Ек	Ім	Ек	Ім	Ек	Ім
Російська Федерація	49,9	47,9	52,1	45,2	52,4	41,3	39,7	38,8
Казахстан	7,1	—	8	—	6,4	—	7,6	2,5
Білорусь	6,4	4,2	6,8	4,4	6,5	4,4	4,3	3,6
Грузія	2,9	—	3,1	—	4,2	—	3,7	—
Пакистан	2,8	—	—	—	—	—	—	—
Польща	2,4	2,5	2	—	1,6	2,5	—	2,8
Молдова	2,3	—	3,7	—	3,4	—	3,9	—
Азербайджан	2,3	—	2,4	—	3	—	1,5	—
Вірменія	2,1	—	—	—	1,6	—	1,5	—
Литва	2	—	—	—	1,6	—	—	—
Німеччина	—	7	—	6,5	—	6	—	6,4
Китаю	—	4,5	—	5,6	—	7,6	2,6	5,9
США	—	3,9	—	5,2	—	4	—	4,6
Італія	—	3,7	—	4,1	—	4,2	—	3,5
Туреччина	—	—	—	—	1,8	1,8	—	1,7
Болгарія	—	—	—	—	1,4	—	—	—
Індія	—	—	—	—	—	1,4	1,4	2,7
Норвегія	—	—	—	—	—	1,3	—	—

Японія	—	—	—	—	—	1,3	—	—
Франція	—	—	—	—	—	1,2	—	1,4
Чеська Республіка	—	—	—	—	—	1,2	—	1,6
Бразилія	—	—	—	—	—	1,2	—	2,7
Гонконг	—	—	—	—	—	—	4,5	—
Лівійська Арабська Джамахірія	—	—	—	—	—	—	1,5	—
Іран	—	—	—	—	—	—	1,5	—
Іспанія	—	—	—	—	—	—	1,2	—
Австрія	—	—	—	—	—	—	—	1,4

У 2009 р. імпорتنі надходження з Російської Федерації становили 38,8 %, Німеччини — 6,4 %, Китаю — 5,9 %, США — 4,6 %, Білорусі — 3,6 %, Італії — 3,5 %, Польщі — 2,8 %, Бразилії — 2,7 %, Індії — 2,7 %, Казахстану — 2,5 %, Туреччини — 1,7 %, Чеської Республіки — 1,6 %, Франції — 1,4 %, Австрії — 1,4 % (табл. 54.2).

Основними товарами, які експортувалися за межі України, були котли, машини, апарати та механічні пристрої (19,2 % від загальної вартості експорту), електричні машини й устаткування (11,7 %) і зернові культури (10,1 %) (табл. 53.3).

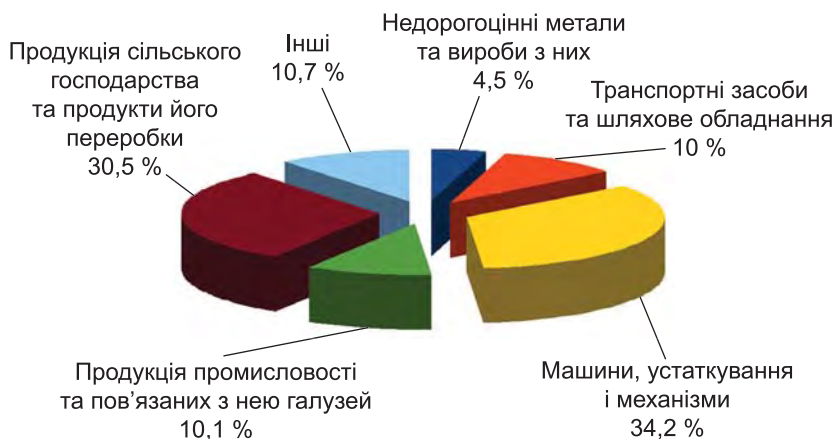


Рис. 53.1. Структура експорту товарів (станом на кінець 2008 р.)

Основу *імпорту* становили *котли, машини, апарати та механічні пристрої* (12 % від загальної вартості імпорту), *полімерні матеріали, пластмаси* (9,5 %) та *наземні транспортні засоби*, крім залізничного (6,7 %).

Протягом 2004–2009 рр. проводились *презентації експортного потенціалу* Харківської області в Російській Федерації, В'єтнамі, Словенії, Туреччині, Казахстані, Таджикистані та інших країнах. Участь у цих міжнародних заходах дозволила підприємствам заявити про себе за межами України, запропонувати конкурентоспроможну продукцію, продемонструвати свої кращі здобутки. Проведено переговори керівників промислових підприємств з представниками іноземних фірм, було підписано Угоду про торговельно-економічне, науково-технічне та культурне співробітництво між Харківською обласною державною адміністрацією та губернаторством провінції Ізмір (Турція).

Таблиця 53.3

**Основні експортно-імпортні товари,
% від загальної вартості експорту/імпорту**

Товари	2007 р.		2008 р.		2009 р.	
	Ек	Ім	Ек	Ім	Ек	Ім
Котли, машини, апарати та механічні пристрої	22,3	15,4	20,7	16,2	19,2	12
Електричні машини та устаткування	13%	—	13	—	11,7	—
Наземні транспортні засоби, крім залізничного	—	18,7	—	18,9	—	6,7
Зернові культури	—	—	—	—	10,1	—
Полімерні матеріали, пластмаси	—	—	—	—	—	9,5
Сальдо зовнішньої торгівлі товарами, млн дол. США	-998,4		-908,2		-120,1	

Готуються угоди про співробітництво між Харківською областю та Ленінградською областю (Російська Федерація) і Хатлонською областю (Республіка Таджикистан). За результатами проведених виставок та реалізованих угод виконано контрактів на 99,6 млн дол. США.

Але *певні труднощі* перешкоджають успішному веденню ЗЕД у Харківській області. Це насамперед залежність економіки області від постачань сировини і палива з країн СНД, неповна завантаженість потужностей на підприємствах машинобудування та часткове галузеве зниження обсягів іноземних інвестицій.

На сучасному етапі розвитку економіки *задачами державного регулювання* зовнішньоекономічної діяльності в регіоні є:

- а) підвищення ролі експорту;
- б) ефективне застосування економічних і адміністративних методів регулювання ЗЕД;
- в) створення гнучкої системи оподаткування, що сприяла би легальному веденню зовнішньоторговельних операцій купівлі-продажу товарів, залученню інвестицій з-за кордону, а також перешкоджала би витоку капіталу з регіону;
- г) створення сприятливого інвестиційного клімату в регіоні;
- д) створення вільної економічної зони за принципами транс-прикордонного співробітництва.

Міжнародна діяльність. У 2008 р. було проведено міжнародний форум, присвячений 6-річчю євро регіону «Слобожанщина» і 50-річчю регіону «Ереджіо». Результатом стала інтенсифікація розвитку прикордонного співробітництва між районами Харківської та Белгородської областей у різних сферах економіки. Пріоритетним визнали створення кластерних об'єднань між підприємствами фінансової, будівельної, фармацевтичної, туристичної галузей. Це прискорить розвиток туристичної інфраструктури та індустрії відпочинку, що важливо з огляду на проведення в Україні фінальної частини чемпіонату Європи з футболу 2012 р. У результаті збільшився товарообіг між Харківською та Белгородською областями, а також іншими регіонами Російської Федерації.

Це треба знати

Концепція розвитку регіону — це сукупність найсуттєвіших елементів теорій регіонального розвитку, що визначає стратегію дій у здійсненні реформ, програм, планів розвитку регіону.

Перевіряємо свої знання

Розгляньте уважно таблицю 53.1 «Зовнішня торгівля товарами» і дайте відповідь на такі запитання:

1. Як за чотири останні роки змінилася кількість країн, з якими Харківська область підтримує експортно-імпортні зв'язки? Чому?

2. Назвіть п'ять країн, з якими підприємства Харківської області мають найбільші обсяги експортних поставок.
3. З якими країнами підприємства Харківської області мають найбільші обсяги імпорتنих поставок?
4. Які товари відносяться до вказаних у таблиці основних груп експортно-імпорتنих товарів?

Набуваємо практичних навичок

Побудуйте за даними таблиці 53.3 діаграми:

- а) структура експорту товарів, вироблених на Харківщині, по країнах за чотири останні роки;
- б) структура імпорту товарів по країнах за чотири останні роки.

§ 54. Господарська діяльність та екологічні умови життя

Опрацювавши матеріал цього параграфа, ви зможете:

- схарактеризувати види господарського впливу на природні умови та природні ресурси Харківщини;
- показати на карті райони з напруженою екологічною ситуацією;
- запропонувати шляхи раціонального природокористування.

Пригадайте

- Як промисловість може впливати на навколишнє природне середовище?
- Як забруднення довкілля впливає на здоров'я людини?
- Що таке природокористування?

Зміна природних компонентів під впливом господарської діяльності людини. Під впливом господарської діяльності відбуваються зміни в навколишньому природному середовищі, які вже не можна виправити та повернути природні системи до первинного стану. Можна лише скорегувати господарську діяльність на цій території. Звичайно, зміни в стані довкілля ми бачимо повсякденно: під час будівництва міст, доріг, гребель на річках, видобування корисних копалин порушується природний баланс. Наприклад, неправильний обробіток ґрунтів призводить до їх водної та вітрової ерозії, площинного змиву. Розорювання степів, луків, зведення лісів, осушення боліт позначаються на видовому складі рослинності і тваринного світу: природні угруповання рослин витісняються культурними (поля, сади, виноградники), збіднюється видовий склад тварин. Зміни цих компонентів ландшафтів впливають на кліматичні та гідрологічні умови місцевості, а отже, в остаточному підсумку на умови життя людини.

Оцінка змін природних умов і властивостей ландшафтів внаслідок господарської діяльності необхідна для визначення їх впливу на життя і здоров'я людини. Це дозволяє виділити території зі сприятливими, помірно сприятливими, задовільними, погіршеними, напруженими, катастрофічними умовами проживання населення залежно від гостроти екологічної ситуації.

Основні забруднювачі навколишнього середовища. Одними з основних забруднювачів навколишнього середовища Харківщини зараз є *відпрацьовані гази двигунів автомобілів*, які містять до 200 різних компонентів, багато з яких токсичні. На стан здоров'я населення впливають оксиди Карбону, Нітрогену та Сульфуру, вуглеводні, сажа, хімічні сполуки важких металів тощо.

Це цікаво

Унаслідок дихання повітрям, яке містить підвищену кількість чадного газу (СО), упродовж навіть 12 хв спостерігаються зміни в роботі головного мозку. Оксиди Нітрогену руйнівно діють на легені людини. Плюмбум уражає всі органи та системи. Сажа, як і будь-яка тверда речовина в дрібнодисперсному стані, зависла в повітрі, подразнює дихальні шляхи людини (до того ж накопичується в організмі), знижує видимість на дорогах, стає переносником поліциклічних вуглеводнів.

Забруднення атмосфери вихлопними газами автотранспорту є вагомою причиною виникнення злоякісних пухлин у людей.

Значною мірою забрудненню довкілля сприяє **хімізація сільського господарства**.

Це треба знати

Під *хімізацією сільського господарства* розуміють комплекс заходів, що ґрунтується на досягненні агрохімічної науки та хімічної промисловості й на застосуванні хімічних речовин для збільшення врожайності рослин, покращення властивостей ґрунту та якості сільськогосподарської продукції, підвищення продуктивності тваринництва, захисту корисних організмів від шкідників і хвороб за допомогою пестицидів, а також захисту від несприятливих умов середовища.

Щорічно в ґрунти Харківщини вносять тисячі тонн пестицидів і мінеральних добрив.

Через широке застосування в побуті та на виробництві *полімерних матеріалів* усе частіше з'являються повідомлення про їх негативний вплив на стан здоров'я людини та соціально-побутового й виробничого середовища. Відчуття дискомфорту, серцево-судинні порушення, приступи бронхіальної астми, алергічні реакції, гіпертензію тощо спостерігають у людей, які в умовах житла тривалий час контактують з полімерними матеріалами.

Значної шкоди навколишньому середовищу завдає різне *сміття*.

Особливої уваги заслуговує забруднення довкілля *радіоактивними речовинами*. Людина постійно піддається впливу природного радіоактивного фону, зумовленого космічними променями та випромінюваннями природних радіоактивних речовин, які містяться в гірських породах, ґрунті, воді, повітрі, тканинах рослинних і тваринних організмів.

Основними *підприємствами-забруднювачами* в Харківській області є: комплекс біологічної очистки (КБО) «Безлюдівський», КБО «Диканівський», Зміївська ДРЕС ім. Г. М. Кржижанівського, Первомайське державне підприємство «Хімпром», Печенізький

гідровузол (с. Кочеток), Кочетоцьке виробниче управління водопровідно-каналізаційного господарства «Донець» (склад хлору, станція з підготовки води для Харкова (с. Кочеток)), виробниче управління водопровідно-каналізаційного господарства міста Ізюма, підземне сховище непридатних для застосування пестицидів (сmt. Нова Водолага), спецзавод з термічної переробки побутових відходів (Харків), КП «Харківський комбінат упорядкування» (Дергачівський полігон твердих побутових відходів), Балаклійський цементно-шиферний завод «Балцем», ТЕЦ-2 «Есхар», газопромислове управління «Шебелінка-газовидобування», Харківська ТЕЦ-5, харківські заводи «Турбоатом», ім. Малишева, «Автрамат», машинобудівний «ФЕД», приладобудівний ім. Т. Г. Шевченка, «Південкабель», «Електроважмаш», тракторний ім. С. Орджонікідзе, коксохімічний, жировий комбінат.

Вплив сільськогосподарської діяльності на довкілля. Утручання людини в природні процеси різко зростає і може спричинити зміну режиму ґрунтових і підземних вод, поверхневого стоку, структури ґрунтів, інтенсифікацію ерозійних процесів, активізацію геохімічних та хімічних процесів у атмосфері, гідросфері та літосфері, зміни мікроклімату тощо.

Для території Харківщини однією з найактуальніших проблем на сьогоднішній день є **безповоротна втрата** родючих ґрунтів, обумовлена урбанізацією, а також промисловим і транспортним будівництвом. Хоча темпи відведення родючих земель під довгострокове та тимчасове несільськогосподарське використання за останнє десятиріччя в області значно знизились, все ж вони становлять 200–300 га на рік.

Не менш актуальною проблемою є **дегуміфікація** (зниження вмісту гумусу) ґрунтів. На території Харківської області за останні десятиліття, у результаті сільськогосподарського використання, без належного дотримання агротехнічних норм і правил, утрачено запаси гумусу в середньому на 25–35 % за вмістом та на 15–20 см за потужністю.

Це треба знати

Під **екологічним потенціалом** розуміють можливість збереження та функціонування природних систем, раціонального використання всіх компонентів біосфери в інтересах людини.

Ресурсний потенціал — це сукупність природних ресурсів території (*географічне положення, рельєф, ґрунти, мінеральні, кліматичні, водні, рослинні ресурси*, у тому числі *лісові, і тваринні*, включаючи *рибні*), які можна використати в господарській діяльності.

Утрата природної родючості ґрунтів, знищення екологічного та ресурсного потенціалів є актуальними для всіх без винятку районів області. Важливою проблемою в області є *ерозія ґрунтів*. На Харківщині налічується близько 1 млн га (45 %) еродованих земель, у тому числі близько 850 тис. га (44 %) ріллі. Незважаючи на активну боротьбу з цим явищем (за період з 1997 по 2002 р. побудовано 61,9 км протиерозійних валів, 24 гідротехнічні споруди, 9 протиерозійних ставків, вирівняно 56,3 га ярів), ерозія ґрунтів все ж таки залишається однією з головних екологічних проблем.

По території Харківської області проходить північна межа району поширення *пилових бур*. Тому південно-східні райони (Ізюмський, Борівський, Барвінківський, частково Балаклійський) час від часу потерпають від цього несприятливого природного явища. Пилові бурі виникають унаслідок сильних і тривалих вітрів, які видувають верхні шари ґрунту, переважно з ріллі та пасовищ, і переносять пил та пісок на великі відстані.

Окрему групу складають проблеми, пов'язані з порушенням забезпеченості рослин *елементами живлення* (Нітрогеном, Фосфором, Калієм) та порушенням співвідношення поживних елементів у ґрунті. Один із факторів деградації ґрунтів, актуальним для всієї території Харківської області, є недостатнє надходження в ґрунт органічної речовини, оскільки більша її частина вивозиться з полів разом з урожаєм.

Тверді побутові відходи (ТПВ) є одним із небезпечних джерел забруднення, перш за все бактеріологічного, поверхні землі, поверхневих і підземних водних ресурсів та атмосфери.

Це треба знати

Відходи — залишки сировинних матеріалів, напівфабрикатів, а також речовини та матеріали, утворені в процесі переробки сировини, непридатні для використання за безпосереднім призначенням.

Побутові відходи — усі відходи сфери споживання, які утворюються в житлових масивах, організаціях та установах, торговельних закладах тощо, відходи опалювальних установок у житлових будинках, сміття з вулиць, будівництв тощо.

Сміття (тверді побутові відходи) — тверда частина побутових відходів, утворених у житлових масивах. Включають матеріали та вироби, починаючи від старих газет, порожніх консервних банок, пляшок, харчових відходів, обгортки, упаковок, битого посуду, зношеного одягу, поламаної побутової та офісної техніки, меблів.

Морфологічний склад твердих побутових відходів:

харчові відходи	45–61 %;
папір і картон	8–9 %;
пластик	7 %;
скло	5–6 %;
чорні метали	3–4 %;
кольорові метали	0,06–0,32 %;
деревина	1–3 %;
текстиль	4–5 %;
гума	0,3–0,5 %

Забруднення ґрунтів унаслідок розміщення ТПВ є одним з основних джерел інфекційних захворювань людини. За даними управління житлово-комунального господарства Харківської обласної державної адміністрації, за останні п'ять років в області щорічно утворюється приблизно 1,5 млн м³ ТПВ, у тому числі в Харкові — 920 тис. м³. Кожного року один міський житель утворює 200–500 кг відходів.

Тверді побутові відходи розміщуються в області на 31 полігоні загальною площею 136,5 га, частина з яких уже вичерпала свій ресурс. Це полігони ТПВ Харкова в Дергачівському районі, містах Куп'янську, Лозовій та Чугуєві. Практично на всіх полігонах не ведуть облік відходів. На багатьох разом з ТПВ накопичуються промислові відходи 3-го та 4-го класів небезпеки, офіційно дозволені санітарно-гігієнічними нормами. Однак фактично справи значно гірші.

Тверді побутові відходи утворюються всюди, де живе людина. У багатьох населених пунктах, де відсутня централізована система збирання та вивезення твердих побутових відходів, утворюються несанкціоновані звалища. Лише в Харкові їх більше 200, у них накопичено приблизно 900 тис. м³ сміття.

Завод зі спалювання сміття в Харкові переробляє близько 6 % загального об'єму ТПВ, але він має застарілу технологію, високу зношеність обладнання, яке не відповідає сучасним екологічним вимогам.

Отже, найважливішими проблемами сучасних населених пунктів є ліквідація твердих побутових відходів, їх роздільне збирання й утилізація.

Перевіряємо свої знання

1. Що таке тверді побутові відходи?
2. У чому полягає раціональне використання природних ресурсів?
3. Яких запобіжних заходів можна вжити у вашому районі, щоб послабити вплив господарської діяльності на довкілля?
4. У чому полягає суть роздільного збирання побутових відходів? Чи впроваджують такий процес у районі Харківської області, де ви живете?

Набуваємо практичних навичок

За допомогою атласу України охарактеризуйте сучасну екологічну ситуацію в Харківській області.

Творче завдання

Розробіть основні заходи щодо зменшення впливу господарської діяльності на навколишнє середовище в районі Харківської області або міста Харкова, де ви живете.

Тема 3. Населення та господарство свого району (міста)

§ 55. Економіко-географічна характеристика Харкова

Опрацювавши матеріал цього параграфу, ви зможете:

- дізнатися про населення Харкова;
- скласти комплексну економіко-географічну характеристику міста;
- ознайомитися з визначними економічними об'єктами Харкова;
- зробити висновки про проблеми та перспективи розвитку його господарства.

Пригадайте

- Як розміщений Харків відносно території області? державного кордону?
- Які функції виконував Харків від моменту заснування до сучасності?
- Як формувалося населення Харкова?
- Яке значення для розвитку Харкова мало відкриття залізничного сполучення?
- Чому Харків називають «інтелектуальною столицею» України?

Населення та трудові ресурси. Кожне місце на Землі зобов'язане своєю чарівністю й привабливістю людям, що там живуть, їх справам. Справедливо це і відносно міста Харкова, бо харків'яни ніколи не сиділи склавши руки.

Харків — друге за трудоресурсним та економічним потенціалом місто України, великий промисловий, транспортний, науковий і культурний центр. Незважаючи на значні розміри (306,0 км²), територія міста характеризується компактністю. **Чисельність населення** Харкова становить **1,47 млн осіб**, а райони Харкова відповідають за кількістю жителів значним містам (від 100 до 250 тис.) (табл. 55.1).

Таблиця 55.1

Населення районів Харкова
(за даними Всеукраїнського перепису населення)

№	Райони міста	Площа, км ²	Населення, тис. осіб
1	Держинський	44,2	220,6
2	Клівський	45,7	188,7
3	Московський	24,0	310,3
4	Фрунзенський	22,3	144,2

5	Комінтернівський	24,3	149,8
6	Червонозаводський	45,3	96,5
7	Жовтневий	34,7	111,2
8	Орджонікідзевський	33,4	155,8
9	Ленінський	32,1	93,8
	Усього по Харкову	306,0	1470,9

Населення Харкова відзначається строкатим національним складом, у якому традиційно переважають українці та росіяни. На чисельність населення значний вплив, поряд із процесами відтворення (природний приріст — 3 ‰), здійснюють міграційні процеси (в'їзд дещо перевищує виїзд). Рівень зареєстрованого безробіття — 0,89 % від чисельності економічно активного населення.

Це цікаво

Свідчення про формування багатонаціонального населення в місті Харкові є у роботах Д. І. Багалія. У них можна знайти відомості про переселення до нашого краю висланих поляків-католиків, що збудували в Харкові костюл, про проживання євреїв, які «почти составили внутри самого города еврейскую улицу, даже обозначили уже около города себе и особое кладбище...», свідчення про заняття торгівлею на Харківщині євреїв-караїмів. Історик згадує про появу ще з XVIII ст. іноземців — греків і волохів (так тоді називали румунів та молдован). Але найперше місце з іноземців відводилось німцям, що створили тут власну колонію. З німців вийшло багато професорів, учителів, лікарів, чиновників.

Загальна характеристика господарства. Галузі спеціалізації. Сьогодні Харків — це один з найрозвинутіших промислових центрів України, де провідну роль відіграють підприємства машинобудування та металообробки, енергетики й військово-промислового комплексу. Це визначено його потужним науково-технічним потенціалом, широко розгалуженою мережею вищих, середніх, спеціальних та загальноосвітніх навчальних закладів.

У місті розташовано 380 промислових підприємств, на яких працюють понад 150 тис. осіб. У структурі промислового виробництва переважає продукція машинобудування та металообробки (27,1 % вартості промислової продукції міста), підприємств з виробництва та розподілення електроенергії, газу й води (23,1 %), харчової промисловості (21,7 %), хімічної та нафтохімічної промисловості (8,1 %).

На підприємствах міста зосереджено все наявне в Україні виробництво парових турбін, 60 % тракторів, 55 % підшипників кочення, майже половина верстатів із числовим програмним управлінням і великих електромашин тощо.

Промислові підприємства. Одним із пріоритетів економіки міста визначено розвиток сільськогосподарського машинобудування. У місті сконцентровано потужний *тракторобудівний комплекс*, до якого входять такі підприємства, як тракторний завод, завод самохідних шасі, завод тракторних двигунів тощо.

Широко відоме й *енергетичне обладнання* з харківською маркою: парові, гідравлічні та газові турбіни виробництва заводу «Турбоатом», тягові двигуни та контактори, встановлені на перший вітчизняний вантажний магістральний електровоз ДЕ-1 виробництва державного підприємства «Електроважмаш».

На Харківському *авіаційному виробничому підприємстві* розпочато серійне виробництво нового пасажирського літака АН-140, який відмінно себе зарекомендував на міжнародних авіасалонах.

Великий внесок зробили харків'яни в *ракетобудування та освоєння космосу*. Створені вченими міста унікальні системи керування ракетноносіїв і космічних апаратів, декілька поколінь ракетних комплексів стали основою національної космічної програми.

За роки незалежності в Харкові поширилося виробництво товарів сфери споживання, темпи приросту яких в декілька разів перевищують темпи випуску промислової продукції.

Розвиток *медичної промисловості* (уключаючи фармакологічну) в Харкові базується на поєднанні науково-дослідного та промислового потенціалів. Фахівці займаються дослідженнями, розробленням науково-технічної документації, упровадженням та виробництвом лікарських препаратів. До складу медично-промислового комплексу входять: Державний науковий центр лікарських засобів (ДНЦЛЗ), Національна фармацевтична академія України, десять науково-дослідних інститутів медичного профілю, шість підприємств та об'єднань («Здоров'я», «Біолік», дослідний завод ДНЦЛЗ, «Стома», «Здоров'я народу» тощо).

Провідне місце серед підприємств *харчової промисловості* займає Харківська бісквітна фабрика. Її продукція, виготовлена за новими технологіями, відзначається високою якістю, смаком та яскравим різнобарвним оформленням упаковки.

Підприємства, які мають найбільшу питому вагу в загальному обсязі реалізованої промислової продукції (на середину 2009 р.), наведені в табл. 55.2.

Таблиця 55.2

**Підприємства Харкова в загальному обсязі
реалізованої промислової продукції**

Підприємство	Питома вага, %
Харківське відділення ВАТ «САН ІнБев Україна»	6,5
ВАТ «Турбоатом»	3,5
ТОВ «Техноком»	3,2
ДП «Електроважмаш»	3,1
ВАТ «Харпідшипник»	1,8
ЗАТ «Харківський плитковий завод»	1,8
ЗАТ «Новий стиль»	1,6
ЗАТ «Завод "Південкабель"»	1,5
Філія «Харківський молочний комбінат»	1,4
ЗАТ «Харківська бісквітна фабрика»	1,4
ТОВ «Фармацевтична компанія "Здоров'я"»	1,4

Це цікаво

ТОВ «Техноком» (засновано у 1993 р.), виробник продуктів швидкого приготування під торговельною маркою «Мівіна», має два заводи в Харкові. ТМ «Мівіна» займає позицію лідера на ринку продуктів в категоріях «Продукти швидкого приготування» та «Приправи» в Україні. Експортує свою продукцію у 20 країн світу, включаючи Росію, країни Балтії, Угорщину, Німеччину, Ізраїль, Польщу та Румунію. У лютому 2010 р. ТОВ «Техноком» придбала транснаціональна корпорація «Nestlé» — найбільший виробник продуктів харчування у світі.

Будівництво. В останні десятиріччя житлове будівництво в місті скоротилося більш ніж у три рази. За 2009 р. введено в експлуатацію 309,4 тис. кв. м загальної площі житла, у тому числі 286,1 тис. м² — нове будівництво (92,5 %); 4,3 тис. м² — реконструкція (1,4 %); 19,0 тис. м² — індивідуальне будівництво (6,1 %).

За статистичними даними, Харків, одне з п'яти міст-мільонерів за людністю, друге за економічним потенціалом, посідає 10-те місце серед обласних центрів країни за величиною капітальних вкладень в економіку міста.

Це цікаво

За часів УРСР, коли Харків був столицею держави та найбільшим будівельним майданчиком, у місті почали будувати перші сучасні «хмарочоси». У 1928 р. звели 63-метровий Держпром, а в 1932 р. Дім проектів (зараз головна будівля університету ім. В. Н. Каразіна) висотою 66 м. Будинки простояли Велику Вітчизняну війну і сьогодні є одними з візитівок міста.

Багато хто вважає, що харківська площа Свободи (колишня Держинського) — найбільша в Європі, але насправді вона лише шоста після: плац Дефіляд у Варшаві, площі Куйбишева в Самарі, Університетської площі в Москві, Московської площі в Санкт-Петербурзі та плас де Кенконс у Бордо. Площа Свободи займає 11,9 га, її протяжність по найбільшій осі становить 750 м. Міська площа таких колосальних розмірів була спеціально задумана для підкреслення столичного статусу Харкова, який був політичним центром Радянської України з 1919 по 1934 р.

Транспорт. Завдяки зручному географічному положенню місто впродовж століть нарощувало економічну міць та розвивало *транспортну систему комунікацій*. На сьогодні в Харкові розташовано три великих залізничних вокзали, міжнародний аеропорт та п'ять автобусних станцій, через які відбувається транспортний зв'язок з населеними пунктами України, ближнього та далекого зарубіжжя.

Це цікаво

Міжнародний аеропорт Харків — один з об'єктів столиці Слобожанщини, який реконструюють за програмою підготовки інфраструктури міста до проведення фінальних ігор чемпіонату Європи з футболу 2012 р. Після завершення реконструкції до послуг харків'ян і гостей Харкова буде сучасний міжнародний аеропорт, здатний приймати різні повітряні судна, навіть літаки типу «Ейрбас А320» і «Боїнг В-737».



Рис. 55.1. Площа Свободи в обрамленні «хмарочосів»



Рис. 55.2. Проект реконструкції міжнародного аеропорту Харків

Новий термінал площею більше 20 тис. м² дасть змогу збільшити обслуговування пасажиропотоку до **850 тис. осіб на рік**.

Важливу роль у перевезенні пасажирів відіграють *трамваї, тролейбуси та метрополітен* (обсяг перевезень пасажирів яких удень становить майже **1,5 млн осіб**). Поширилося перевезення пасажирів мікроавтобусами — маршрутними такси (майже за всіма напрямками міста). Це розвантажило традиційний міський транспорт.

Обсяг послуг Харківського метрополітену становить понад **50 %** від загального обсягу транспортних послуг, а кількість перевезених пасажирів — третину від загального обсягу пасажирських перевезень.



Рис. 55.3. Станція метро «Олексіївська»

Це цікаво

Наприкінці 2010 р. відкриється рух до станції «Олексіївська». Наступною має бути станція «Проспект Перемоги». А після 2012 р. розпочнеться будівництво лінії метро в бік станції «Одеська».

Наука й освіта. Культура і спорт. Висока концентрація наукових та навчальних закладів у місті сприяє поширенню знань і використанню їх на всіх напрямках діяльності людини. Харківські наукові школи фундаментальних досліджень — провідні в галузях фізики твердого тіла, кріобіології та кріомедицини, виробництва монокристалів, фізики низьких температур, генетики й селекції та широко відомі світові.

Підготовку понад 180 тис. майбутніх фахівців у різних галузях знань здійснюють 69 вищих навчальних закладів усіх рівнів акредитації.

Харків — великий культурний центр України. У місті діють шість театрів, філармонія, кіноконцертні зали, цирк, музеї, багато бібліотек (фонди Державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка містять понад 6,5 млн книжок).

Для спортивних занять та виховання майбутніх майстрів спорту працюють 19 стадіонів, 850 спортивних майданчики, 363 спортивних зали, понад 40 тенісних кортів, 19 плавальних басейнів.

Це цікаво

Центральний стадіон міста «Металіст» використовують в основному для проведення футбольних матчів. 11 грудня 2009 р. на засіданні Виконавчого комітету УЄФА (UEFA — Союз європейських футбольних асоціацій) було ухвалено рішення призначити Харків містом для проведення матчів групового етапу чемпіонату Європи з футболу Євро-2012. Місткість стадіону після реконструкції — 41 307 глядачів. Стадіон і касовий павільйон занесено до Реєстру культурно-національної спадщини України.

Перспективи розвитку міста. 26 лютого 1997 р. на сесії Харківської міської Ради народних депутатів було розглянуто й затверджено Концепцію розвитку Харкова до 2015 р., що містить такі основні положення:

1. Удосконалення архітектурно-планувальної структури міста (створення трьох кільцевих магістралей).
2. Удосконалення територіального районування і функціонального зонування міста:
 - ефективність використання міської території відповідно до її рейтингової ринкової вартості;
 - перетворення районів-спалень із надлишком трудових ресурсів у комплексні ділові райони з екологічно чистими виробництвами;
 - відродження функцій історичного центру міста (банки, готелі тощо), насичення його комфортним житлом;
 - реконструкція території промислових районів і вузлів (Орджонікідзевського, Центрально-Диканівського, Балашовського, Роганського, Іванівського, Залютино-Баварського, Салтівського) — для створення технопарків і техноцентрів.
3. Ефективне озеленення міста (створення нових парків, лісопаркових зон, заповідників).
4. Основні напрямки економічного росту:
 - розвиток сільського господарства;
 - структурна перебудова та стабілізація промислового виробництва (пріоритети надаються галузям — авіації, космонавтиці, автоматиці, фармацевтиці, виробництву тракторів, виготовленню турбін, підшипників, електрообладнання, медтехніки);
 - розвиток соціальної інфраструктури.

У Концепції наведено демографічний прогноз до 2015 р.: «песимістичний» — зменшення кількості населення та стабілізації її після 2010 р. до 1490 тис. осіб; другий — «оптимістичний» — стабілізація кількості та поступовий приріст населення в 2015 р. до 1680 тис. осіб. За розрахунками спеціалістів, оптимальною для розвитку міста є людність 1,5 млн осіб.

Концепція передбачає перспективний *план перебудови міста*: розміщення за межами міста багатоквартирних будівель (у Рогані, Південних П'ятихатках, 523-му мікрорайоні Салтівки, селищі Жуковського, районах Левади, Журавлівки, Холодної Гори й Олексіївки) і розвиток садибного котеджного будівництва (Південна та Східна Салтівка).

У перспективі заплановано деякі приміські поселення включити до складу міста (сmt Покотилівка, Пісочин, Бабаї, Кулиничі, Мала Данилівка, село Роганка, Черкаська Лозова тощо. — усього 25 населених пунктів).

Концепція передбачає реалізацію державних цільових програм:

- «Безбар'єрна архітектура» — життєве середовище для інвалідів;
- реконструкція п'ятиповерхових забудов 1950–1970-х рр.;
- програма з енергозбереження;
- програма соціального захисту населення;
- програми наземної та підземної урбаністики.

Успішне втілення положень Концепції — запорука процвітання нашого рідного міста. Харків заслуговує на гідне місце серед найбільш розвинутих, благоустроєних і красивих міст не тільки України, а й світу.

Це цікаво

Сьогодні Харків — єдине місто в Україні, яке має чотири почесні нагороди Ради Європи: Диплом (2003 р.), Почесний Прапор (2004 р.), Таблицю Європи (2008 р.) і Приз Європи (2010 р.). Цими нагородами відзначають муніципалітети та регіони Європи за європейську діяльність, розвиток дружби та співпраці між європейськими регіонами та поглиблення зв'язків між ними*.

Таким чином, Харків має динамічні і міцно інтегровані економічні структури, спроможні ефективно використовувати прикладні науково-дослідні та конструкторські розробки, здат-

* Використано матеріали офіційного сайту Харківської міської ради народних депутатів, міського голови, виконавчого комітету [доступ — <http://www.city.kharkov.ua>].

ні освоювати нові технології та випуск нової продукції. Місто є центром передачі інформації і знань, надання професійних послуг, отже має всі основні риси міста не лише загальнодержавного, а й світового значення.



Рис. 55.4. Нагороди Ради Європи

Перевіряємо свої знання

1. Як змінюється кількість населення Харкова? У чому спільність і відмінність перебігу демографічних процесів у місті і в області?
2. Укажіть особливості структури господарства Харкова на сьогодні. Як вона змінилася порівняно з 80-ми рр. XX ст.?
3. Наведіть приклади нових підприємств міста. Яку продукцію вони виробляють?
4. Яке значення для розвитку міста має висока концентрація вищих навчальних закладів і науково-дослідних інститутів? На прикладі технопарку «Інститут монокристалів» розгляньте перспективи створення інновацій у науково-технологічній сфері.
5. Запропонуйте комплекс своїх аргументів на користь тези: «Харків — культурна столиця України».

Набуваємо практичних навичок

Складіть комплексну економічну карту Харкова.

Творче завдання

1. Розробіть туристичний тематичний маршрут визначними місцями Харкова.
2. Напишіть короткий твір-есе «Мій Харків через двадцять років».

Хронологічна таблиця

Березень 1111 року	На околицях сучасного Ізюму дружини князя Володимира Мономаха в кривавій битві наголову розгромили полчища половців
Квітень 1185 року	По території Дикого Поля (нинішня Харківщина) здійснюється похід Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославовича та його братів в половецькі степи. Перший переможний бій відбувся 11 травня на відстані одного переходу від Ізюму на межі нинішніх Харківської і Донецької областей
1627 рік	У «Книге Большому чертежу» мовиться про заселення території по берегах річок Харків, Лопань і Уди
1638 рік	Засновано м. Чугуїв
1646 рік	Споруджено фортецю Валки
1651 рік	Створення п'яти козацьких полків Слобожанської України: Охтирського, Ізюмського, Острогозького, Сумського, Харківського
1654 рік	На місці злиття річок Лопань і Харків з'являється Харківська слобода. Згідно із списком харківських черкас в 1655 році тут жило 6 сотень козаків
1655 рік	Почато будівництво під керівництвом воеводи Воїна Селіфонтова дерев'яної фортеці на місці сучасної центральної частини м. Харкова
1659 рік	Харків одержує дозвіл на проведення щорічного Успенського ярмарка, що поклав початок знаменитим Слобожанським ярмаркам
1663 рік	Козацький отаман Яків Черніговець засновує місто Балаклею
1678 рік	Розпочалось спорудження Ізюмської оборонної лінії
1686 рік	У Харкові побудовано Покровській собор — найстарішу кам'яну будівлю міста, що збереглася до наших днів. Собор побудовано в типово українському стилі. Він входив у систему оборонних укріплень міста

25 липня 1687 року	У місті Коломак відбулася козацька рада, на якій гетьманом України був обраний Іван Мазепа
1709 рік	Цар Петро I прибуває в місто і оглядає Харківську фортецю
1726 рік	До Харкова з Белгорода переводиться слов'яно-греко-латинська школа (в 1727 році перетворена в Харківський колегіум)
1759 рік	Поет, філософ і гуманіст Григорій Сковорода стає вчителем поезії в Харківському колегіумі
18 січня 1765 року	Виходить указ імператриці Катерини II про заснування Слобідсько-Української губернії з центром у Харкові. Першим губернатором був призначений Євдоким Олексійович Щербінін
30 січня 1773 року	У селі Кручик під Богодуховом народився Василь Назарович Каразін, засновник Харківського університету
1775 рік	У Харкові заснована перша друкарня
1780 рік	Харків стає центром Харківського намісництва
1781 рік	Імператриця Катерина II дарує Харкову новий герб, який і понині є офіційною емблемою Харківської області
1788 рік	Укладено опис Харківського намісництва (І. О. Переверзев «Топографічний опис Харківського намісництва»)
1791 рік	У Харкові відкрито перший театр
9 листопада 1794 року	У селі Пан-Іванівка (нині село Сковородинівка Золочівського району) помер Григорій Сковорода
1796 рік	Замість Харківського намісництва створюється Слобідсько-Українська губернія, яка в 1835 року перейменована в Харківську губернію
17 січня 1805 року	Відкрито Харківський університет, один з найстаріших вишів України
1808 рік	І. Н. Каразін заклав Основ'янський акліматизаційний сад (нині Краснокутський дендропарк — найстаріший в Україні)

1812 рік	Вийшов перший номер міської газети «Харьковский еженедельник», заснований групою викладачів університету
1817 рік	Михайло Васильович Остроградський (в майбутньому академік і всесвітньо відомий математик) зарахований в студенти фізико-математичного відділення Харківського університету
1820 рік	Купець Рижов засновує в Харкові міделиварний і чавуноливарний заводи
26 квітня 1829 року	У селі Данилівка (нині с. Пришиб Балаклійського району) у сім'ї багатого українського поміщика народився письменник Григорій Петрович Данилевський
24 жовтня 1843 року	У сім'ї офіцера драгунського полку в селі Новобелгород (нині смт. Печеніги) народився художник Генріх Іполитович Семірадський
5 серпня 1844 року	У Чугуєві, в сім'ї військового поселенця народився художник Ілля Юхимович Ріпін
15 травня 1845 року	У селі Іванівка під Харковом в сім'ї офіцера народився Ілля Ілліч Мечників, майбутній лауреат Нобелівської премії з фізіології й медицині (1908, сумісно з Паулем Ерліхом)
1857 рік	У Харкові побудовано постійну станцію електричного телеграфу
1859 рік	Микола Віталійович Лисенко закінчує зі срібною медаллю другу Харківську гімназію. У тому ж році майбутній великий український композитор разом із своїм двоюрідним братом Михайлом Старицьким поступає до Харківського університету
1862 рік	Відкрито бальнеотерапевтичний курорт «Березівські мінеральні води» (розташований на території нинішнього Дергачівського району)
6 липня 1869 року	Відкрито рух по Курсько-Харківсько-Азовській залізниці
1871 рік	На центральних вулицях і площах Харкова з'явилося перше газове освітлення

1881 рік	У Харкові проведено першу лінію міського водопроводу
1885 рік	У селищі Буди на території нинішнього Харківського району засновано фарфоро-фаянсовий завод
1885 рік	Засновано Харківський технологічний інститут, перший технічний виш України (з 1929 року — Харківський політехнічний інститут)
1886 рік	У Харкові відкрито першу суспільну бібліотеку (нині наукова бібліотека ім. В.Г.Короленко), засновану на кошти громадськості. У тому ж році відкрито художньо-промисловий музей (нині Харківський історичний музей)
17 жовтня 1888 року	Катастрофа біля станції Борки (територія нинішнього Зміївського району) потягу, у якому імператор Олександр III їхав з сім'єю з Криму
11-15 березня 1893 року	Петро Ілліч Чайковський відвідав музичне училище і взяв участь у концерті симфонічного оркестру Харківського відділення Російського музичного товариства
1897 рік	У Харкові побудовано першу електростанцію потужністю 400 кіловатів
3 грудня 1897 року	Харківський паровозобудівний завод (нині Державне підприємство «Завод ім. В. О. Малишева») випустив перший паровоз
1898 рік	У саду при домі Х. Алчевської в Мирноносицькому провулку Харкова встановлено перший у світі пам'ятник Т. Г. Шевченку (скульптор В. Беклемишев)
29 квітня 1898 року	У Харкові проведено перше в Російській імперії свято деревонасадження
1 травня 1900 року	Відбулася знаменита харківська маївка, коли понад 10 тисяч протестуючих робітників і студентів вийшли на вулиці міста
30 квітня 1901 року	У Харкові народився Саймон Кузнец, майбутній лауреат Нобелівської премії з економіки (1971)
1903 рік	Створено Вовчанський м'ясокомбінат, один з найстаріших у Харківській області

1906 рік	У Харкові відкрито першу лінію електричного трамвая
1908 рік	Леонардом Гіршманом засновано Харківську міську офтальмологічну клініку
24 грудня 1917 року	Перший Всеукраїнський з'їзд Рад проголошує в Україні радянську владу
1918 — початок 1919 року	Харків окупований германськими військами
12 грудня 1919 року	Червона Армія визволила Харків від денікінців
1919 рік	Харків стає столицею України. Місто залишалось столицею республіки до 1934 року
1920 рік	Радянська влада проводить у Харківській губернії націоналізацію земельних угідь і нерухомого майна приватних осіб
1923 рік	Харків стає центром щойно створеного Харківського округу
1927 рік	Антон Семенович Макаренко почав працювати в трудовій дитячій комуні ім. Ф. Е. Дзержинського (пос. Куряж Харківського району)
1928 рік	У Харкові організовано Український фізико-технічний інститут (УФТІ), що зіграв видатну роль у розвитку фізичної науки. Керівником теоретичного відділу УФТІ був Л. Д. Ландау (лауреат Нобелівської премії з фізики за 1962 рік). У різні роки інститут відвідали Нільс Бор, Фредерік Жолио-Кюрі, Жан-Батист Перрен, Мстислав Келдиш та інші всесвітньо відомі фізики
1930 рік	Відкрито Харківський аеропорт — один з перших в Україні
1931 рік	Харківський тракторний завод випустив перший трактор
27 лютого 1932 року	Утворена Харківська область
1932 рік	Початок Голодомору на Харківщині, у результаті якого загинули десятки тисяч жителів області

10 жовтня 1932 року	В УФТІ вперше в СРСР розщеплено ядро літію
1933 рік	У Кегічівському районі вийшов перший номер газети «Наш край»
1934 рік	Закінчено будівництво головного корпусу Турбінного заводу
24 березня 1935 року	У Харкові відкрито пам'ятник Т. Г. Шевченку (скульптор М. Г. Манізер), що вважається одним з найкращих у світі пам'ятників Кобзарю
1937 рік	У Харкові споруджено щонайпотужніший в світі електростатичний прискорювач. У даному факті зміг особисто переконатися винахідник цього прискорювача американський учений Роберт Ван де Грааф, що відвідав Харків
1939 рік	У Харкові побудовано першу тролейбусну лінію
1939 рік	Конструкторським бюро Харківського паровозобудівного заводу під керівництвом М. І. Кошкіна розроблено та виготовлено перші зразки танку Т-34, визнаного згодом кращим середнім танком Другої світової війни
1941 рік	Льотчик Іван Микитович Кожедуб (згодом тричі Герой Радянського Союзу) закінчив військову авіаційну школу льотчиків у Чугуєві і потім, до початку Великої Вітчизняної війни, служив у ній інструктором
20 вересня 1941 року	Початок німецької окупації Харківської області
24 жовтня 1941 року	Початок німецької окупації м. Харкова. У роки Великої Вітчизняної війни місто двічі переходило з рук в руки
14 листопада 1941 року	В окупованому Харкові підпільниками висаджено будівлю НКВД — резиденцію командувача німецьким гарнізоном генерала фон Брауна (брат відомого ракетника Вернера фон Брауна). Це був перший у світі випадок успішного використання радіоміни
25 грудня 1941 року	Початок масових розстрілів євреїв у Дробіцьком яру на околиці Харкова

2 березня 1943 року	Початок п'ятидобової оборони залізничного переїзду поблизу села Таранівка, на південь від Харкова взводом лейтенанта П. М. Широїна (8-ма рота 78-го гвардійського стрілецького полку 25-ї гвардійської стрілецької дивізії). Бійці взводу не пропустили танки й піхоту ворога, повторивши подвиг героїв-панфиловців. Усі 25 воїнів, включаючи лейтенанта П. М. Широїна, удостоєно звання Героя Радянського Союзу (20 з них — посмертно)
17—27 липня 1943 року	Ізюмсько-Барвенківська наступальна операція військ Південно-Західного фронту Радянської Армії
23 серпня 1943 року	У ході завершального етапу Курської битви війська Степового фронту остаточно звільнили Харків від німецько-фашистських військ
20 вересня 1943 року	Повне звільнення Харківської області від німецько-фашистських загарбників
Грудень 1943 року	У Харкові відбувся перший в світі судовий процес проти гітлерівських злочинців. Було створено юридичний прецедент, закріплений пізніше трибуналом Нюрнберга
1950 рік	На Харківщині відкрито Шебелінське газове родовище — одне з найбільших в Європі
1955 рік	Почала передачі Харківська телевізійна студія
1957 рік	У Борівському районі споруджено Краснооскільське водосховище
1 листопада 1962 року	У Харкові народжується мільйонний житель
1963 рік	Почав роботу Балаклійський цементний комбінат (нині АТ "Балцем" — найбільший виробник цементу в Україні). На комбінаті змонтовано найбільшу в Європі піч для виготовлення клінкеру (напівфабрикат цементу)
1966 рік	У Харкові введено в експлуатацію найбільший у світі лінійний прискорювач електронів

20 січня 1967 року	ХТЗ випустив мільйонний трактор
23 серпня 1975 року	Відкрито першу лінію Харківського метрополітену
1988 рік	У селі Подворки Дергачівського району відкрито літературно-меморіальний музей А. Макаренка
6 листопада 1993 року	У селі Олександрівка Зачепилівського району відкрито пам'ятник Петру Іллічу Чайковському (скульптор В. О. Федоров)
11 травня 1999 року	VI сесія ХХІІІ скликання Харківської обласної ради затвердила герб і прапор Харківської області
2002 рік	Відроджений Великий Слобожанський ярмарок
2003 рік	Відкритий меморіальний комплекс «Висота маршала І. С. Конєва» в районі селища Солоницівка
2004 рік	Урочисте святкування 350-річного ювілею міста Харкова. Відкриття пам'ятника Засновникам міста Харкова
2008 рік	Відкриття Харківського меморіалу жертв Голодомору на території села Черкаська Лозова
2009 рік	Відкриття реконструйованого ОСК «Металіст». Харків отримав право на проведення матчів чемпіонату Європи з футболу «Євро-2012»
23 серпня 2010 року	Харків отримав Приз Ради Європи і став єдиним містом в Україні, яке нагороджено чотирма нагородами Ради Європи
2010 рік	Відкриття пам'ятника святому Олександру, покровителю Харкова

Список використаної літератури

1. Атлас Харківської області. — К. : ГУГКК при Каб. Мін., 1993. — 46 с.
2. Астахова О. В., Крупа Т. М. Ми — харків'яни, нам є чим пишатися! — Х. : Торсінг, 2003. — 176 с.
3. Багалій І. Д. Історія Слобідської України. — Х. : Основа, 1990. — 256 с.
4. Бердій Я. І., Джигирей В. С., Кидисюк А. І. Основи екології та охорони навколишнього природного середовища: Навч. посіб. для вузів. — Львів, 1999. — 238 с.
5. Бондаренко Б. А. Каменная летопись : Архитектурные памятники Харьковщины. — Х. : Прапор, 1972. — 124 с.
6. Вечірній Харків. — 1991. — № 159, 161, 163, 165, 170, 172, 175, 179, 185, 201.
7. Вечірній Харків. — 2003. — № 2–6, 41, 43–45, 47.
8. Гавриленко О. А., Логвиненко І. А. Більшовицький переворот у Харкові : як це було // Наук. зап. каф. українознавства Харків. ун-ту. — Вип. 1. — Х., 1994. — С. 41–48.
9. Гавриш М. Т., Островский С. Я. Сельское хозяйство Харьковщины за 40 лет. — Х. : Харьков. обл. изд-во, 1958. — 269 с.
10. Географическая база «Гайдары» / Под ред. И. Ю. Левицкого и А. О. Жемерова. — Х. : ХГУ, 1991. — 160 с.
11. Географічна енциклопедія України : У 3 т. / Відп. ред. О. М. Маринич. — К. : УЕ ім. М. П. Бажана, 1989–1993.
12. Гильбог Р. Г. География родного края. Харьковская область. — Х. : Каравелла, 1999. — 304 с.
13. Гірничий енциклопедичний словник. Т. 3 / За ред. В. С. Білецького. — Донецьк : Східний видавничий дім, 2004. — 752 с.
14. Герасименко Ю. Встречи с Харьковом. — Х. : Прапор, 1984. — 64 с.
15. Гродзинський М. Д. Стійкість геосистем до антропогенних навантажень. — К. : Лікей, 1995. — 233 с.
16. Довгань Г. Д. Фізична географія України. 8 клас : Розробки уроків. — Х. : Веста ; Ранок, 2008. — 304 с.
17. Довгань Г. Д. Фізична географія України. 8 клас : Посібник для вчителя. — Х. : Веста ; Ранок, 2002. — 272 с.
18. Довідник юного краєзнавця Харківщини / Упоряд. В. А. Редіна, О. О. Сіталова. — Х. : ОблСЮТур, 2005. — 112 с.
19. Екологічний атлас Харківської області. — Вид. 2-ге, перероб. — Х. : УкрНДІЕП, 2005. — 80 с.

20. Екологічний атлас Харківської області. — Х. : МОНОАП ; Майдан, 2001. — 80 с.
21. Історія міст та сіл Української РСР : У 26 т. — Харківська область. — К. : УРЕ, 1967. — 1002 с.
22. Історія міста Харкова ХХ століття. — Х. : Фолио, 2004. — 635 с.
23. *Калініченко В. В., Рибалка І. К.* Історія України. Ч. III. 1917–2003 рр. : Підруч. для іст. фак. вищих навч. закладів. — Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. — 628 с.
24. *Касьянов О. М.* Харків : історико-архітектурний нарис. — К. : Держ. вид-во літ. з будівн. і архітект., 1956. — 22 с.
25. *Кібкало В.* Краснокутський дендропарк. — Х. : Глобус, 1993.
26. Клімат Харькова / Под ред. В. Н. Бабиченко. — Л. : Гидрометеоиздат, 1983. — 216 с.
27. Комплексний атлас України. — К. : ДНВП «Картографія», 2005. — 96 с.
28. *Коломієць Т. В., Ярмиш О. М.* Культура Харкова на зламі століть (кінець ХІХ — початок ХХ ст.). — Х. : Вид-во нац. ун-ту внутр. справ, 2003. — 256 с.
29. Книга скорботи України : Харківська обл. : м. Харків / Головна ред. кол. : І. О. Герасимов (голова) та ін. — Х. : Облпшук. видав. наук. ред. Книги Пам'яті України, 2003. — Т. 1. — 460 с.
30. *Красников М. П., Трегуба С. Г.* Харківська область. Географічний нарис. — К. : Рад. школа, 1962.
31. *Лавренко В. Я.* Лозовая : Путеводитель. — Х. : Прапор, 1984. — 56 с.
32. *Лейбфрейд А. Ю., Полякова Ю. Ю.* Харьков от крепости до столицы : Заметки о старом городе. — Х. : Фолио, 1998. — 335 с.
33. *Львова П. М.* Харківський літературний музей // Літературна Харківщина : Довідник / За загал. ред. М. Ф. Гетьманця. — Х. : Майдан, 1995. — С. 332, 333.
34. *Масляк П. О., Шищенко П. Г.* Географія України : Проб. підруч. для 8–9 кл. серед. шк. — К. : Зодіак ; ЕКО, 2000. — 434 с.
35. *Михайлик О. Ф.* Харкову — 300 років : короткий історико-економічний нарис. — Х. : Харків. обл. видав., 1956. — 132 с.
36. Московський район м. Харкова : становлення, розвиток, сьогодення / Упоряд. О. Ф. Амеліна та ін. — Х. : Регіон-Інформ, 1997. — 116 с.

37. Національна доповідь про стан техногенної та природної безпеки в Україні у 2009 році. — К., 2009.
38. *Некос В. Ю.* Основи загальної екології та неоекології. — Х. : Прапор, 2001. — 287 с.
39. *Некос А. Н., Черкашина Н. І., Некос В. Ю.* Екологія та неоекологія. Термінологічний українсько-російсько-англійський словник-довідник. — Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. — 478 с.
40. *Окладной Г. М.* Социалистический Харьков. — Х. : Харьков. книжно-газет. изд-во, 1951. — 199 с.
41. *Окладной Г. М.* Очерки по истории развития советского Харькова. — Х. : Харьков. обл. изд-во, 1956. — 357 с.
42. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. — К. : Наук. думка, 1991. — 220 с.
43. Основи краєзнавства / О. Я. Демідієнко, О. М. Іонова, В. І. Кузнецова. — Х. : Світ дитинства, 1999. — 92 с.
44. *Погорелова С. М.* Природа Харківщини. — Х. : Веста ; Ранок, 2002. — 192 с.
45. *Полонська Н.* Рідний Харкове мій. — Х. : Прапор, 1972. — 80 с.
46. *Потрашков С. В.* Харьковские полки : Три века истории. — Х. : ОКО, 1998. — 152 с.
47. Промышленность и рабочий класс Харьковщины. 1943–1980 : Сб. док. и материалов. — Х. : Прапор, 1987. — 224 с.
48. Природа Харківщини / За ред. Г. Ф. Пономарьової. — Х. : Ранок ; Веста, 2003. — 192 с.
49. Природно-заповідний фонд Харківської області : Довідник / О. В. Клімов, О. Г. Вовк, О. В. Філатова та ін. — Х. : Райдер, 2005. — 304 с.
50. Природные национальные парки / Отв. ред. С. М. Стойко. — Львов : Вища шк., 1988. — 119 с.
51. 500 влиятельных личностей. Харьков — 350 / Нац. имидж. программа «Лидеры XXI столетия». Вост.-укр. биогр. ин-т. — Х., 2004. — 512 с.
52. Рідний край : Навч. посіб. з народознавства / За ред. І. Ф. Прокопенка. — Х. : Основа, 1994. — 582 с.
53. Рідний край : Навч. посіб. з народознавства / За заг. ред. І. Ф. Прокопенка. — Х. : ХДПУ, 1999. — 527 с.
54. *Рудницький С.* Чому ми хочемо самостійної України. — Львів : Світ, 1994.
55. *Рыбалов В. А.* Харьков, 1943-й. Освобожденный навсегда ! : Сб. док. / А. И. Подопригора, В. К. Вохмянин. — Х. : Райдер, 2008. — 84 с.

56. Семененко О. Харків, Харків... — Х. ; Нью-Йорк : Березіль ; Маріян Коць, 1992. — 160 с.
57. Середяк А. Краєзнавчі дослідження в Україні (історіографічний аспект) // Історіографічні дослідження в Україні. — К., 2004. — Вип. 14. — С. 249–272.
58. Скурда В. В., Зайцев Б. П., Парамонов А. Ф. Из глубины веков : К истории города Харькова. — Х., 2004.
59. Стадник О. Г. Фізична географія України. 8 клас : Розробки уроків. — Х. : Веста ; Ранок, 2008. — 400 с.
60. Топоніміка Харківщини / Автори-укладачі А. П. Яреценко та В. О. Ярощик. — Х., 1999. — 90 с.
61. Удосконалена схема фізико-географічного районування України // Укр. геогр. журн. — 2003. — № 1.
62. Фізична географія Харківської області : Навч. посібник / О. О. Жемеров, Н. І. Мачача, І. Ю. Лекарева, В. Г. Космачов; За ред. О. О. Жемерова. — Х. : ХДУ, 1993. — 96 с.
63. Физико-географическое районирование Украинской ССР / В. П. Попов, А. М. Маринич, А. И. Ланько. — К. : Изд-во Киев. ун-та, 1968. — 683 с.
64. Харків : Путівник. — Х. : Харків. книж. вид-во, 1963. — 152 с.
65. Харків і харків'яни у виданнях української діаспори : Кат. вист. / М-во культури і мистецтв України ; Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка. — Х., 1999. — 16 с.
66. Харків — моя мала Батьківщина : Навч. посіб. з народознавства / Харків. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди / За ред. І. Ф. Прокопенка. — Х. : ОВС, 2003. — 544 с.
67. Харків ХХ століття : Бібліогр. покажч. : У 2 вип. / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка. — Х. : Східно-регіон. центр гуманіт.-освіт. ініціатив, 2003. — 800 с.
68. Харків : Зб. архів. док. і матеріалів / Голов. ред. С. І. Посохов. — Х. : Вид-во нац. ун-ту внутр. справ, 2004. — 320 с.
69. Харьков вчера, сегодня, завтра / Ю. М. Шкодовский, И. Н. Лаврентьев, А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова. — 2-е изд., испр. и доп. — Х. : Фолио, 2002. — 206 с.
70. Харьковская область : Природа, население, хозяйство / А. П. Голикова, А. Л. Сидоренко. — 2-е изд., перераб. и доп. — Х. : Бизнес Информ, 1997. — 288 с.
71. Харківщина моя трудова. — Х. : Прапор, 1967. — 303 с.
72. Харьков индустриальный. — Х. : Прапор, 1972. — 125 с.
73. Харьковская партийная организация в борьбе за восстановление и развитие народного хозяйства : Сб. док. и материалов. — Х. : Прапор, 1965. — 428 с.

74. Харьковський метрополитен. — К. : Будівельник, 1981. — 168 с.
75. Харьковщина в десятой пятилетке : Социально-экономический очерк. — Х. : Прапор, 1977. — 151 с.
76. Харьковщина в коммунистическом строительстве / Под ред. А. Д. Перезовова. — Х. : Харьков. книж. изд-во, 1961. — 219 с.
77. Харківщинознавство : навч. посіб. для учнів загальноосвіт. навч. закладів / За ред. Л. Д. Покроєвої, В. Е. Луначека. — Х. : Гімназія, 2009. — 432 с.
78. Харківщинознавство : Робочий зошит для 8–9 кл. загальноосвіт. навч. закладів / О. І. Грінченко, С. Л. Губіна, Л. І. Дух, К. М. Слесик. — Х. : Гімназія, 2009. — 104 с.
79. Харківська область. Рідний край : Атлас. — К. : ДНВП «Картографія», 2002. — 16 с.
80. Харківська область. Моя мала Батьківщина : Географічний атлас. — К. : Мапа, 2003. — 20 с.
81. Харьковская область : Природа, население, хозяйство / Под ред. А. П. Голикова, А. Л. Сидоренко. — Х. : Бизнес Информ, 1997. — 288 с.
82. Червона книга України. Вони чекають на нашу допомогу / Упоряд. О. Ю. Шапаренко, С. О. Шапаренко. — Х. : Торсінг плюс, 2008. — 384 с.
83. *Шабельский О. Ф.* Здравницы Харьковщины : Путеводитель. — Х. : Прапор, 1980. — 61 с.
84. Що зроблено. Харківщина у 2008 році : Звіт Харків. обл. держав. адміністрації. — Х. : БЛІЦ-ПРИНТ, 2009. — 168 с.

Інтернет-ресурси

<http://www.images.yandex.ua>
<http://www.ru.wikipedia.org>
<http://www.metro.kharkov.ua>
<http://www.city.kharkov.ua>
<http://www.kharkivoda.gov.ua>
<http://www.ecoinsp.kharkov.ua>
<http://www.chpp5.kharkiv.com>
<http://www.pzf.jino-net.ru/index.htm>
<http://www.ecostan.org>
<http://www.mns.gov.ua>
<http://www.menr.gov.ua>
<http://www.kharkovcity.sa.net.ua>

<http://www.geneo.narod.ru/history>
<http://www.kharkov-350.org>
<http://www.kharkov.vbelous.net/ukrain>
<http://www.kharkov.ua/culture>
<http://www.kharkov.vbelous.net>
<http://www.heraldry.com.ua>
<http://www.old.itl.net.ua/kharkov/history>
http://www.all.kharkov.ua/about_khar
<http://www.vspu.ac.ru/~mog/interex/kharkov0>
<http://www.city.kharkov.ua/>
<http://www.gortransport.kharkov.ua/>
<http://www.industrialpark.com.ua/>
<http://www.kharkivoda.avakov.com/>
<http://www.kharkivoda.gov.ua/>
<http://www.kmu.gov.ua/>
<http://www.rada.com.ua/>
<http://www.uk.wikipedia.org/>
<http://www.ukrstat.gov.ua/>
<http://www.uprstat.kharkov.ukrtel.net/>
<http://www.zakon.rada.gov.ua/>

Зміст

ВСТУП. Навчальний курс «Харківщинознавство»	5
РОЗДІЛ I. ПРИРОДА РІДНОГО КРАЮ	9
Тема 1. Природні умови	
і природні ресурси Харківської області	9
§ 1. Фізико-географічне положення Харківщини	9
§ 2. Рельєф і геоморфологічна будова	12
§ 3. Тектонічна та геологічна будова.....	16
§ 4. Мінерально-сировинні ресурси.....	21
§ 5. Кліматичні умови та ресурси.....	25
§ 6. Внутрішні води та водні ресурси.....	31
§ 7. Ґрунти і земельні ресурси	37
§ 8. Рослинний покрив.....	41
§ 9. Тваринний світ	49
Тема 2. Природні комплекси	
і фізико-географічне районування	53
§ 10. Природно-територіальні комплекси	53
§ 11. Фізико-географічне районування.....	59
Тема 3. Взаємодія людини і довкілля	70
§ 12. Геоекологічна ситуація на Харківщині	70
§ 13. Охорона природи	79
Тема 4. Природні умови	
і природні комплекси міста Харкова	86
§ 14. Фізична географія Харкова.....	86
РОЗДІЛ II. ІСТОРІЯ РІДНОГО КРАЮ.....	97
Тема 1. Рідний край в історії Стародавнього світу	
та Середньовіччя	97
§ 15. Наш край у найдавніші часи	97
§ 16. Наш край у період Середньовіччя.....	110
§ 17. Духовна культура населення нашого краю	
з давніх часів	119
Тема 2. Територія краю в XVII —	
другій половині XVIII ст.	127
§ 18. Заселення території Дикого поля.	
Заснування міст і слобід	127
§ 19. Заснування міста Харкова	138
§ 20. Адміністративно-територіальний устрій	
і військово-політичне значення	
Слобідської України.....	147
§ 21. Соціально-економічний розвиток Слобожанщини....	154

Тема 3. Харківщина наприкінці XVIII —	
початку XX ст.....	164
§ 22. Адміністративно-територіальний устрій	
нашого краю	164
§ 23. Соціально-економічний розвиток Харківщини	171
§ 24. Архітектура та містобудування	177
§ 25. Розвиток освіти та науки нашого краю	
в XVII–XIX ст.	184
§ 26. Культурний розвиток Слобожанщини	
в XVII–XIX ст.	195
Тема 4. Харківщина першої половини XX ст.	204
§ 27. Харківщина в політичних подіях	
першої половини XX ст.	204
§ 28. Економічний розвиток Харківщини	
в першій половині XX ст.	210
§ 29. Здійснення колективізації на Харківщині.....	220
§ 30. Культура Харківщини першої половини XX ст.....	228
Тема 5. Харківщина в період Великої Вітчизняної війни.....	236
§ 31. Харківщина у Великій Вітчизняній війні.....	236
§ 32. Боротьба за визволення Харківщини	244
Тема 6. Харківщина в другій половині XX —	
на початку XXI ст.	254
§ 33. Харківщина в післявоєнні роки	254
§ 34. Політичний та економічний розвиток Харківщини	
в 60–80-ті рр.....	261
§ 35. Харківщина в роки незалежності	266
§ 36. Особливості розвитку культури на Харківщині.....	272
§ 37. Літературне життя Харківщини	
другої половини XX ст.	282
§ 38. Архітектура нашого краю XX ст.	287
§ 39. Особливості розвитку науки й освіти	
в другій половині XX ст.	298
§ 40. Релігійне життя на Харківщині в XX–XXI ст.	308
РОЗДІЛ 3. НАСЕЛЕННЯ ТА ГОСПОДАРСТВО	
РІДНОГО КРАЮ	318
§ 41. Сучасна Харківщина на карті України	318
Тема 1. Населення регіону	325
§ 42. Демографічна характеристика та національний	
склад населення Харківщини.....	325
§ 43. Система розселення. Трудові ресурси	
й зайнятість населення.....	335

Тема 2. Господарство Харківської області.....	342
§ 44. Загальна характеристика господарства	342
§ 45. Загальна характеристика промисловості Харківщини	347
§ 46. Машинобудування та металообробка.....	353
§ 47. Паливно-енергетичний комплекс.....	362
§ 48. Характеристика галузей промисловості.....	370
§ 49. Сільське господарство	378
§ 50. Харчова промисловість.....	385
§ 51. Соціальна інфраструктура	389
§ 52. Транспорт і зв'язок.....	397
§ 53. Зовнішні економічні зв'язки Харківської області....	407
§ 54. Господарська діяльність та екологічні умови життя.....	416
Тема 3. Населення та господарство свого району (міста)	422
§ 55. Економіко-географічна характеристика Харкова.....	422
Додатки.....	431
Хронологічна таблиця.....	431
Список використаної літератури	439

Навчальне видання

ГРІНЧЕНКО Олександр Іванович
ГУБІНА Світлана Леонидівна
ДРОЖЖИНА Тетяна Володимирівна та ін.

ХАРКІВЩИНОЗНАВСТВО

Навчальний посібник
для учнів 8–9 класів
загальноосвітніх навчальних закладів

3-тє видання, перероблене й доповнене

Головний редактор *Г. Ф. Висоцька*
Редактор *Т. Є. Цента*
Коректор *О. В. Трефілова*
Комп'ютерне верстання *Д. В. Висоцького*

Підписано до друку 03.03.2011. Формат 60×90/16.
Гарнітура Шкільна. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 28,00. Тираж 3000 прим.
Замовлення №

ТОВ ТО «Гімназія»,
вул. Восьмого Березня, 31, м. Харків 61052
Тел.: (057) 719-17-26, (057) 719-46-80, факс: (057) 758-83-93
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 644 від 25.10.2001

Надруковано з діапозитивів, виготовлених ТОВ ТО «Гімназія»,
у друкарні ПП «Модем»,
вул. Восьмого Березня, 31, м. Харків 61052
Тел. (057) 758-15-80
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ХК № 91 від 25.12.2003